

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL
SCIENCES**

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Προσφυγικά αθλητικά σωματεία στον Μεσοπόλεμο

1922-1940

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ανδρέας Χ. Μπαλτάς

Αθήνα, 2020

Τριμελής Επιτροπή

Χριστίνα Κουλούρη, καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπουσα)

Κωνσταντίνος Γεωργιάδης, καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Γιάννης Ζαϊμάκης, καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Μέλη της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Ευάγγελος Αλμπανίδης, καθηγητής Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Νίκος Βαφέας, αναπληρωτής καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Δέσποινα Παπαδημητρίου, αναπληρώτρια καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Μανόλης Χουμεριανός, επίκουρος καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ανδρέας Μπαλτάς, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν στη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή της γνώμης του συγγραφέα.

Στους γονείς μου Χρήστο και Ζαφείρω

Στην αδερφή μου Ερασμία - Μυρτώ

Στην ανιψιά μου Ειρήνη

Συντομογραφίες

ΔΕΦΑ: Διεύθυνσις Εθνικής Σωματικής Αγωγής

ΔΟΕ: Διεθνής Ολυμπιακή Επιτροπή

ΕΑΠ: Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων

ΕΕΚ: Ειδική Επιτροπή Κωνσταντινουπολιτών

ΕΕΑΚ: Εκτελεστική Επιτροπή Απόντων Κωνσταντινουπολιτών

ΕΟΑ: Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων

ΕΟΕ: Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή

ΕΟΝ: Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας

ΕΟΦΠΠΑ: Ελληνική Ομοσπονδία Φιλάθλων Πάλης, Πυγμαχίας και Άρσης Βαρών

ΕΠΟ: Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία

ΕΠΣΑ: Ένωσις Ποδοσφαιρικών Σωματείων Αθηνών

ΚΕΚ: Κεντρική Επιτροπή Κωνσταντινουπόλεως

ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος

ΣΑΣΚ: Σύνδεσμος Αθλητικών Σωματείων Κωνσταντινουπόλεως

ΣΕΑΓΣ: Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών Γυμναστικών Σωματείων

ΣΕΓΑΣ: Σύνδεσμος Ελληνικών Γυμναστικών Αθλητικών Σωματείων

ΧΑΝ: Χριστιανική Αδελφότης Νέων

IAAF: International Association of Athletics Federations

Πρόλογος

Στις κερκίδες των γηπέδων και στους αγωνιστικούς χώρους θαρρώ πως σχημάτισα την πρώτη εικόνα για την προσφυγική καταγωγή μου, μέσα από την επαφή μου με σύμβολα, χρώματα και συνθήματα, τα οποία παρέπεμπαν στις «Χαμένες Πατρίδες». Αργότερα, η πολύχρονη ενασχόλησή μου με τον μικρασιατικό κόσμο και η ακαδημαϊκή και επαγγελματική μου ενασχόληση με τον αθλητισμό θα με οδηγήσουν αναπόδραστα στην απόφαση εκπόνησης της παρούσας διατριβής με τίτλο «*Προσφυγικά αθλητικά σωματεία στον Μεσοπόλεμο 1922-1940*». Ομολογουμένως, η αποκρυπτογράφηση αυτού του κόσμου, τον οποίο συνιστούσαν τα εκατοντάδες αθλητικά σωματεία των προσφύγων σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, αποτέλεσε για μένα μια μοναδική εμπειρία γνώσης και ιστορικής αναδίφησης.

Η προσπάθεια αυτή θα παρέμενε ατελέσφορη, χωρίς τη βοήθεια ορισμένων ανθρώπων, οι οποίοι υπήρξαν πολύτιμοι συμπαράστατες και αρωγοί στην έρευνά μου. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στους υπαλλήλους των Πρωτοδικείων της Αθήνας και της Πάτρας, καθώς και στα στελέχη των Γενικών Αρχείων του Κράτους, στην κεντρική υπηρεσία της Αθήνας. Ευχαριστώ επίσης τις ιστορικούς του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού του δήμου Καλαμαριάς Ελένη Ιωαννίδου και Μαρία Καζαντζίδου, τον διευθυντή του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών Σταύρο Ανεστίδη, τη βιβλιοθηκονόμο του κέντρου Βαρβάρα Κοντογιάννη, καθώς και τον ιστορικό - ερευνητή Δημήτρη Καμούζη. Άριστη υπήρξε η συνεργασία μου με τις βιβλιοθηκονόμους της Εστίας Νέας Σμύρνης Ευαγγελία Τσώλη και Μαρία Κούτρα, τις οποίες ευχαριστώ. Πολλές ευχαριστίες οφείλω και στα στελέχη του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας και ειδικά στη Μαρία Καραμικέ. Σημαντική υπήρξε επίσης η βοήθεια της προϊσταμένης των ΓΑΚ - Αρχείων Νομού Σάμου Αγγελικής Χατζημιγάλη, καθώς και του τέως προϊσταμένου Χρίστου Λάνδρου, τους οποίους ευχαριστώ θερμά. Η πρόσβασή μου στο αρχείο της Ενώσεως Σμυρναίων δεν θα ήταν εφικτή χωρίς τη βοήθεια του πρώην αντιπροέδρου της Φαίδωνα Παπαθεοδώρου και του πρώην γενικού γραμματέα της Νίκου Βικέτου, καθώς και τις υπηρεσίες της Άννας Παπαθεοδώρου. Εκτός από τους προαναφερθέντες, ευχαριστώ και όλα τα μέλη του συμβουλίου της Ενώσεως για την παροχή της άδειας για την έρευνά μου. Ο αείμνηστος γενικός γραμματέας του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου και έφορος

του ιστορικού αρχείου του Χαράλαμπος Βενάρδος υπήρξε συμπαραστάτης στην έρευνά μου και με περιέβαλε με ειλικρινή συμπάθεια και ενδιαφέρον. Θα τον θυμάμαι πάντοτε με αγάπη. Ο δημοσιογράφος και ιστορικός του αθλητισμού Πέτρος Λινάρδος, από την πρώτη συνάντησή μας, με ενθάρρυνε να συνεχίσω την έρευνά μου και υπήρξε αστείρευτη πηγή γνώσης και πληροφοριών για τον Πανιώνιο και εν γένει τον μικρασιατικό και προσφυγικό αθλητισμό. Το μέλος της διοίκησης του Απόλλωνα και ερευνητής της ιστορίας του συλλόγου Γιώργος Αγγελάκης μοιράστηκε μαζί μου τις γνώσεις του και τα πορίσματα της έρευνάς του για τον σύλλογο της Σμύρνης κατά τρόπο γενναιόδωρο. Ευχαριστώ επίσης τον ιστορικό του ΠΑΟΚ Λουκά Τσίπτσιο για την παροχή πλούσιων πληροφοριών, αναφορικά με τον σύλλογο της Θεσσαλονίκης, καθώς και για την εποικοδομητική ανταλλαγή απόψεων και ιδεών. Για την παροχή υλικού και για τη βοήθειά τους ευχαριστώ επίσης τον αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Μακεδονίας Νικόλαο Ζάικο, τον πρόεδρο του ΚΕΜΠΠΟ του Δήμου Νέας Ιωνίας και ερευνητή της Μ. Ασίας και του προσφυγικού κόσμου Λουκά Χριστοδούλου, τους ιστορικούς Μιχάλη Βαρλά, Βασιλική Τζαχρίστα, Νίκο Χούτα, Κυριακή Παπαθανασοπούλου και Ελένη Βακουφτσή, τον Κώστα Φιλήρη, την καθηγήτρια Φυσικής Αγωγής και ερευνήτρια του χιώτικου αθλητισμού Ασπασία Συρρή, καθώς και τον διδάκτορα Ιστορίας και ερευνητή του σαμιακού αθλητισμού Μανόλη Γιαννούτσο. Ευχαριστώ επίσης την πρόεδρο του Συλλόγου Αλατσατιανών Μαριάννα Μαστροσταμάτη, τον ιστορικό Κυριάκο Λυκουρίνο και τον δημοσιογράφο Τάσσο Σταθόπουλο. Εκ βαθέων ευχαριστώ τον αγαπητό φίλο, φιλόλογο και συνεργάτη μου στις Εκδόσεις Μπαλτά Θοδωρή Κοντάρα, για τη φιλολογική επιμέλεια του κειμένου και για τις καίριες επισημάνσεις του, επάνω σε ζητήματα μικρασιατικού και προσφυγικού περιεχομένου. Ο Θ. Κοντάρας, με το ήθος και τις γνώσεις του, αποτελεί «φωτεινό φάρο» για όλους εμάς που ασχολούμαστε με την ιστορία και τον πολιτισμό της Μικρασίας. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους γονείς μου Χρήστο και Ζαφείρω, καθώς και την αδελφή μου Ερασμία - Μυρτώ για την αμέριστη στήριξή τους στην προσπάθειά μου. Ευχαριστώ επίσης τη Γκιουλέν Γκιεκτούρκ για την πολύτιμη συμπαράστασή της.

Θερμά ευχαριστώ το μέλος της τριμελούς επιτροπής καθηγητή Γιάννη Ζαϊμάκη για τις παρατηρήσεις και τις επισημάνσεις του στο κείμενό μου. Το πρωτοποριακό του έργο στην κοινωνιολογία του αθλητισμού υπήρξε για εμένα εξαιρετικά χρήσιμο και ουσιώδες. Επίσης, ευχαριστώ θερμά το τρίτο μέλος της

τριμελούς επιτροπής καθηγητή Κώστα Γεωργιάδη για τη βοήθεια και τις επισημάνσεις του. Εκτός των άλλων, υπήρξε ο καθηγητής, με τον οποίον ξεκίνησα, σε μεταπτυχιακό επίπεδο, την έρευνα για τον ελληνικό αθλητισμό στη Σμύρνη και τον μικρασιατικό αθλητισμό εν γένει, το δε έργο του για την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων και τις Ολυμπιακές Σπουδές υπήρξε για μένα εξαιρετικά σημαντικό. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στα μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής της διατριβής μου, τον καθηγητή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης Ευάγγελο Αλμπανίδη, τον αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης Νίκο Βαφέα, την αναπληρώτρια καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου Δέσποινα Παπαδημητρίου και τον επίκουρο καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου Μανόλη Χουμεριανό. Τελειώνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω ειδικά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου Χριστίνα Κουλούρη, το έργο της οποίας στο πεδίο της κοινωνικής ιστορίας των σπορ και των Ολυμπιακών Αγώνων άνοιξε νέους ορίζοντες στη σκέψη τη δική μου και των υπόλοιπων ιστορικών της γενιάς μου. Επί πέντε και πλέον χρόνια με υποστήριξε με υπομονή και κατανόηση, θέτοντας ωστόσο ψηλά τον πήχη της έρευνάς μου. Το εύρος των γνώσεών της, η εκπαιδευτική της διαίσθηση και το χάρισμα της επικοινωνίας υπήρξαν για μένα ένας αστείρευτος πλούτος και πηγή έμπνευσης. Η εμπιστοσύνη που μου έδειξε, καθώς και το ενδιαφέρον της, συνέτειναν ώστε η εκπόνηση της διατριβής μου να αποκτήσει τον χαρακτήρα «αποστολής». Χαίρομαι και νοιώθω ευγνώμων, επειδή η καθηγήτριά μου υπήρξε συνοδοιπόρος σ' αυτό το ταξίδι, καθώς και η επιτομή αυτού που ονομάζουμε «Δάσκαλος».

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
1. Υποθέσεις εργασίας.....	1
2. Πηγές έρευνας.....	4
3. Ερευνητικοί άξονες και δομή.....	12

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο αθλητισμός των Ελληνορθοδόξων στη Μικρά Ασία και οι αθλητικοί θεσμοί στην
Ελλάδα του Μεσοπολέμου

19-84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ο αθλητισμός των Ελληνορθοδόξων στη Μικρά Ασία και στην
Κωνσταντινούπολη

1.1 Εισαγωγή.....	21
1.2 Η εισαγωγή της σωματικής αγωγής και του αθλητισμού στην οθωμανική κοινωνία.....	21
1.3 Η ίδρυση των πρώτων αθλητικών σωματείων στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη και η θέσπιση αγώνων.....	25
1.4 Σχέση των ελληνορθοδόξων αθλητικών σωματείων με την Ελλάδα και την ελληνική εθνική ιδεολογία.....	29

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο ελληνικός αθλητισμός στον Μεσοπόλεμο

2.1 Εισαγωγή.....	39
2.2 Αθλητικοί θεσμοί στην Ελλάδα.....	40
2.3 Διπλωματία του αθλητισμού και βαλκανική συνεννόηση.....	46

2.4 Θεωρητικά ρεύματα και συγκρούσεις στον ελληνικό αθλητισμό κατά τον Μεσοπόλεμο.....	51
2.5 Ίδρυση αθλητικών ομοσπονδιών και κυριαρχία του ποδοσφαίρου.....	53
2.6 Επιχειρηματικότητα, οικονομική μεγέθυνση του ποδοσφαίρου και επαγγελματισμός.....	59
2.7 Νέες μόδες και νέα ήθη στον αθλητισμό.....	68
2.8 Πολιτική και κοινωνική βία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.....	75

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ίδρυση και ταυτότητα των προσφυγικών αθλητικών σωματείων

85-294

Κεφαλαίο 3: Τα αθλητικά σωματεία και τα αθλήματα των προσφύγων

3.1 Εισαγωγή.....	87
3.2 Η άφιξη στην Αθήνα των μελών των αθλητικών σωματείων της Σμύρνης και η μετέπειτα δράση τους.....	94
3.3 Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων της Κωνσταντινούπολης.....	99
3.4 Προσφυγικά αθλητικά σωματεία με ευρύτερη κοινωνική δράση.....	107
3.5 Αρμενικά αθλητικά σωματεία.....	112
3.6 Τα αθλήματα των προσφύγων.....	113
3.6.1 Ποδόσφαιρο.....	117
3.6.2 Στίβος.....	125
3.6.3 Ποδηλασία.....	135
3.6.4 Πετοσφαίριση.....	137
3.6.5 Καλαθοσφαίριση.....	139

3.6.6 Τένις.....	140
3.6.7 Πάλη.....	142
3.6.8 Πυγμαχία.....	150
3.6.9 Κολύμβηση - Ναυταθλητισμός.....	155
3.6.10 Φυσιολατρία - Εκδρομισμός.....	157
3.7 Γυναικείος αθλητισμός και έμφυλες ταυτότητες.....	160
3.7.1 Το γυναικείο αθλητικό κίνημα στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.....	164
3.7.2 Η συμβολή του Δημητρώ Δάλλα και του Πανιωνίου.....	168
3.8 Τα γήπεδα των προσφύγων.....	175
3.9 Αθλητική αντιπαλότητα προσφύγων και γηγενών: οι περιπτώσεις του Βόλου και της Πάτρας.....	187
<p style="text-align: center;">ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Κοινωνική ταυτότητα των προσφυγικών αθλητικών σωματείων, πολιτικά δίκτυα και πολιτικές συμπεριφορές</p>	
4.1 Εισαγωγή.....	195
4.2 Μέλη συνοικιακών προσφυγικών αθλητικών σωματείων.....	196
4.3 Μέλη αστικών προσφυγικών αθλητικών σωματείων.....	202
4.4 Φραγμοί και προϋποθέσεις συμμετοχής στα σωματεία.....	209
4.5 Αθλητικά σωματεία και προσφυγική νεολαία.....	212
4.6 Ηλικιακή σύνθεση των μελών των προσφυγικών αθλητικών σωματείων.....	220
4.7 Δημόσια κοινωνικότητα των προσφυγικών αθλητικών σωματείων.....	223
4.8 Πολιτικά δίκτυα και πολιτικές συμπεριφορές.....	229
4.8.1 Τα προσφυγικά αθλητικά σωματεία και το εκλογικό δίκτυο των Φιλελευθέρων.....	233
4.8.2 Τα προσφυγικά αθλητικά σωματεία κατά τη Δικτατορία του Μεταξά.....	239

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Τα προσφυγικά αθλητικά σωματεία ως φορείς της μικρασιατικής μνήμης	
5.1 Η μελέτη της συλλογικής μνήμης.....	243
5.2 Η μνήμη της Αρχαίας Ελλάδας και οι διαμεσολαβητές της.....	246
5.2.1 Εορτές και τελετουργίες.....	250
5.2.2 Αναβίωση αγώνων.....	254
5.2.3 Συμβολική γλώσσα και αρχαιότητα.....	256
5.3 Μνήμη των νεκρών και των Χαμένων Πατρίδων - Αθλητικά μνημόσυνα.....	257
5.3.1 Επωνυμίες και σύμβολα των προσφυγικών αθλητικών σωματείων.....	261
5.3.2 Τα στάδια των προσφυγικών αθλητικών σωματείων ως «σημαίνοντες τόποι μνήμης».....	267
5.4 Σωματειακή μνήμη.....	271
5.4.1 Αναβίωση αγώνων.....	273
5.4.2 Αναβίωση σχολικών αγώνων.....	276
5.4.3 Επέτειοι σωματείων.....	278
5.4.4 Εκδρομές και ταξίδια μνήμης.....	284
5.4.5 Η μνήμη στις καταστατικές διατάξεις των προσφυγικών αθλητικών σωματείων.....	290
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	295
ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	305
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	339

Εισαγωγή

1. Υποθέσεις εργασίας

Αντικείμενο της παρούσας διατριβής αποτελεί η διερεύνηση της ταυτότητας και της δράσης των προσφυγικών αθλητικών σωματείων, τα οποία ιδρύθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο (1922-1940). Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι άνθρωποι που εγκατέλειψαν τις εστίες τους στη Μ. Ασία και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, παρά τις διαφορές τους ως προς την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική τους κατάσταση, έγιναν σταδιακά φορείς μιας ειδικής ταυτότητας, αυτής του πρόσφυγα. Η καθιέρωση της κατηγορίας «πρόσφυγας» προέκυψε μέσα από τη θεσμοθέτηση του πλαισίου υποδοχής των νέων κατοίκων της χώρας από το ελληνικό κράτος, η δε προσφυγική ιδιότητα απέκτησε κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Αναπόδραστη ανάγκη για τα μέλη του προσφυγικού κόσμου υπήρξε η συγκρότηση σωματείων και η συλλογική τους εκπροσώπηση έναντι των αρχών. Οι προσφυγικοί σύλλογοι ανέλαβαν το έργο της έκδοσης των πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας των μελών τους, καθώς και της ανάδειξης των ζητημάτων διαβίωσης και αποκατάστασής τους. Πολλά από αυτά τα σωματεία θα αναδεικνύονταν ως φορείς διάσωσης και προβολής της μνήμης των τόπων καταγωγής των μελών τους, η δε προσφυγική νεολαία θα έβρισκε διέξοδο στα εκατοντάδες αθλητικά σωματεία, τα οποία αναφύονταν στους προσφυγικούς συνοικισμούς της χώρας.

Παρά το γεγονός ότι τις τελευταίες δεκαετίες σημειώνεται ένα αυξημένο ενδιαφέρον από την εγχώρια ακαδημαϊκή κοινότητα για την καταγραφή της ιστορίας του προσφυγικού κόσμου και της πολυσχιδούς δράσης των προσφύγων στους τομείς της οικονομίας, της πολιτικής, του πολιτισμού κ.ά., η μελέτη του προσφυγικού αθλητισμού δεν αποτέλεσε αντικείμενο μιας συνολικής μελέτης. Ενδεχομένως, η αντιμετώπιση του αθλητισμού ως μιας δραστηριότητας δευτερεύουσας σημασίας, σε σχέση με τις πιο «σοβαρές» και «ορθολογικές» πλευρές της ζωής, να αποτέλεσε την αιτία, ώστε ο αθλητισμός των προσφύγων να μην αποκτήσει ποτέ κεντρική θέση στις

συνολικές έρευνες για τον προσφυγικό κόσμο.¹ Ωστόσο, η πρόοδος που σημειώθηκε στη χώρα μας στο πεδίο της κοινωνικής ιστορίας των σπορ, για την οποία θα κάνουμε λόγο παρακάτω, καθώς και η έκδοση συγχρόνων μελετών για τον προσφυγικό κόσμο, οι οποίες εστιάζουν στην κοινωνική και πολιτισμική ιστορία, οδήγησαν αναπόδραστα στην ανάγκη να διερευνηθεί σε βάθος αυτή η πτυχή της ιστορίας των προσφύγων, η οποία, καθώς ήταν ανεξερεύνητη, περιέκλειε «μύθους» και στερεοτυπικές αντιλήψεις.

Παρομοίως, η αθλητική ιστορία του Μεσοπολέμου, δεν είχε ερευνηθεί έως τώρα σε βάθος, παρά μονάχα αποσπασματικά, παρότι σ' αυτή την περίοδο συντελέστηκαν δραματικές αλλαγές στη δομή και στη φυσιογνωμία του ελληνικού αθλητισμού, όπως γίνεται φανερό από την ίδρυση εκατοντάδων αθλητικών σωματείων σε ολόκληρη τη χώρα και την εμφάνιση των πρώτων αθλητικών ομοσπονδιών δίπλα στον ΣΕΓΑΣ. Στα μεσοπολεμικά χρόνια, η εποπτεία του κράτους επί του σωματειακού αθλητισμού κατέστη συστηματική, ο δε αθλητισμός αποτέλεσε για τις ελληνικές κυβερνήσεις μέσο άσκησης διπλωματίας, όπως αποδεικνύουν η θέσπιση των Βαλκανικών Αγώνων και οι συχνές ελληνοτουρκικές συναντήσεις κατά τη δεκαετία του 1930. Επίσης, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι την ίδια περίοδο, ο παγκόσμιος αθλητισμός και οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποτέλεσαν προνομιακό πεδίο προπαγάνδας για τα ολοκληρωτικά καθεστώτα της ναζιστικής Γερμανίας και της φασιστικής Ιταλίας, τα δε αθλητικά προγράμματα των δύο χωρών, φαίνεται πως ενέπνευσαν τους παράγοντες της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά. Σε αυτό το πλαίσιο, η έρευνα των προσφυγικών αθλητικών σωματείων του Μεσοπολέμου έχει διττή στόχευση, καθώς αφενός ερευνάται η σημασία που είχε ο αθλητισμός για τον προσφυγικό κόσμο και αφετέρου μελετάται ο ελληνικός αθλητισμός και η σχέση του με την ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου. Επομένως, η έρευνά μας γεννά ποικίλα ερωτήματα, τα οποία συναρτώνται με την ιστορία του προσφυγικού κόσμου και την κατάσταση της μεσοπολεμικής ελληνικής κοινωνίας.

Προκειμένου να μελετήσουμε τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων, θα πρέπει να κάνουμε προηγουμένως ένα άλμα στο χρόνο και στο χώρο, ώστε να ερευνήσουμε την αθλητική δραστηριότητα των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Μ.

---

¹ Για την ιστορία των σπορ ως επιστημονικό αντικείμενο Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, «Η ιστορία του ελληνικού αθλητισμού: Σπορ, φυσική αγωγή και Ολυμπιακοί αγώνες», στο Γιάννης Ζαϊμάκης - Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα. Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 43-87.

Ασίας και της Κωνσταντινούπολης, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}. Τα ερωτήματα που γεννώνται, αφορούν στην αθλητική και γυμναστική κουλτούρα των αστικών τάξεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στην επιρροή των Λεβαντίνων στον αθλητισμό των υπόλοιπων εθνοτήτων. Επίσης, οφείλουμε να ερευνήσουμε ποιοι ίδρυσαν τα ελληνορθόδοξα σωματεία, ποια ήταν η σχέση τους με τα σωματεία των άλλων κοινοτήτων, ποιοι ήταν οι δεσμοί τους με το ελληνικό κράτος και ποιες ήταν οι αναφορές τους στην ελληνική εθνική ιδεολογία.

Αναφορικά με τη μεσοπολεμική περίοδο και την γενικότερη κατάσταση του ελληνικού αθλητισμού, θα πρέπει να μας απασχολήσει η μαζικότητα της σωματειακής δράσης, η πληθώρα των αθλητικών σωματείων, η κυριαρχία του ποδοσφαίρου και η συγκρότηση των νέων ομοσπονδιών. Η διαπλοκή του αθλητισμού με την πολιτική αποτελεί επίσης ζητούμενο, επομένως θα πρέπει να αναλύσουμε τα ιδεολογικά και πολιτικά ρεύματα που εξέφραζαν φορείς, όπως οι γυμναστές και οι αθλητικοί παράγοντες. Ο Μεσοπόλεμος είναι επίσης περίοδος εμφάνισης νέων φαινομένων, όπως ο επαγγελματισμός και η επιχειρηματικότητα, τα οποία διαμορφώνουν νέα ήθη και εισάγουν νέες μόδες. Οφείλουμε να αναζητήσουμε αυτές τις αλλαγές, τις ρήξεις με τις παλιές νοοτροπίες και τις «παρωχημένες» αντιλήψεις. Να διερευνήσουμε το πλαίσιο των ευρύτερων κοινωνικών αντιθέσεων και των τρόπων που εκφράζονται στο πεδίο του αθλητισμού και μερικές φορές εκβάλλουν σε φαινόμενα βίας.

Μέσα από την έρευνα της δραστηριότητας των προσφυγικών αθλητικών σωματείων επιδιώκουμε να διερευνήσουμε τη σχέση τους με πλευρές της προσφυγικής ταυτότητας, την κοινωνική τους σύνθεση, τη δημόσια κοινωνικότητά των μελών τους, τα πολιτικά τους δίκτυα και τη διαχείριση της συλλογικής μνήμης. Η ανάλυση γνωρισμάτων των μελών των προσφυγικών αθλητικών σωματείων, όπως το κοινωνικό status, τα επαγγέλματα και η προηγούμενη θέση τους στην οθωμανική κοινωνία, καθώς και η σύνδεση αυτών των στοιχείων με την επιλογή των αθλημάτων και τη δημόσια κοινωνικότητά τους, μπορεί να αναδείξει κοινωνικές και ταξικές προεκτάσεις της σωματειακής δράσης των προσφύγων. Επίσης, η διερεύνηση της πρωτοπορίας των προσφύγων σε ζητήματα όπως αυτό της εισαγωγής του γυναικείου στίβου στην ελληνική κοινωνία, συνδέεται με το κοινωνικό ζήτημα της γυναικείας χειραφέτησης. Η διερεύνηση επίσης του ρόλου αυτών των σωματείων ως μέρους του εκλογικού δικτύου της παράταξης των Φιλελευθέρων, θα μπορούσε να διαφωτίσει

ζητήματα, όπως της ταύτισης των προσφύγων με τον Βενιζέλο, καθώς και της διαπλοκής αθλητισμού και πολιτικής, από τα πρώτα κιόλας στάδια του σύγχρονου ελληνικού αθλητισμού.² Τέλος, στο ζήτημα της συλλογικής προσφυγικής μνήμης, θα πρέπει να ερευνηθεί ο ρόλος των αθλητικών σωματείων των προσφύγων ως φορέων διαμόρφωσής της, η δε διερεύνηση αυτής της λειτουργίας θα μπορούσε να οδηγήσει στην εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων ως προς το ρόλο των αθλητικών σωματείων γενικά στη διαμόρφωση και στην αναπαραγωγή της συλλογικής μνήμης κοινωνικών ομάδων, εθνοτήτων κλπ. Εν κατακλείδι, τα ερωτήματα που θέτει η έρευνα της ταυτότητας των πεντακοσίων και πλέον αθλητικών σωματείων της παρούσας διατριβής, η οποία τοποθετείται στο ιστορικό πλαίσιο του Μεσοπολέμου, συμβάλλουν στην ανάδειξη των ταυτοτήτων του προσφυγικού κόσμου εν γένει, καθώς και σε μια πρώτη συνολική μελέτη του προσφυγικού αθλητισμού του Μεσοπολέμου.

2. Πηγές έρευνας

Βασικές πηγές πρωτογενούς έρευνας της παρούσας διατριβής υπήρξαν έντεκα αρχεία, στα οποία περιλαμβάνονταν τεκμήρια της ίδρυσης και της δράσης των προσφυγικών αθλητικών σωματείων του Μεσοπολέμου, της δραστηριότητας των ελληνορθόδοξων αθλητικών σωματείων της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης, καθώς και της εν γένει δραστηριότητας των φορέων του ελληνικού αθλητισμού κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια. Πρόκειται για τα αρχεία των Πρωτοδικείων της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, του Πειραιά και της Πάτρας, το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, το Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής, το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, το Ιστορικό Αρχείο της Ενώσεως Σμυρναίων, το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», το Ιστορικό Αρχείο του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου και το αρχείο ψηφιοποιημένων εφημερίδων της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Όπως γίνεται αντιληπτό από την παράθεση των αρχείων, η έρευνά μας επικεντρώθηκε εκ των πραγμάτων στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας,

---

² Ωστόσο, το προσφυγικό στοιχείο ήταν ενεργό και στις υβριδικές μορφές αριστερών σωματείων που αναπτύχθηκαν σε βραχύβιο χρόνο (π.χ. εργατικά αθλητικά σωματεία).

επεκτείνοντας παράλληλα αυτή και σε πολλές πρωτεύουσες νομών της Ελλάδας, όπου διαβιούσαν συμπαγείς προσφυγικοί πληθυσμοί.

Στα αρχεία των Πρωτοδικείων της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, του Πειραιά και της Πάτρας εντοπίστηκε σημαντικός αριθμός φακέλων, οι οποίοι περιελάμβαναν καταστατικά προσφυγικών αθλητικών σωματείων και συνοδευτικά έγγραφα της συγκρότησής τους. Στο αρχείο του Πρωτοδικείου της Αθήνας εντοπίστηκε μόλις ένα καταστατικό αθλητικού σωματείου, καθώς από πολλούς φακέλους απουσίαζαν τα καταστατικά, τα οποία είχαν εγκριθεί κατά το Μεσοπόλεμο. Διασώζονταν όμως τα βιβλία εγγραφών των σωματείων, όπου εντοπίστηκαν καταγεγραμμένα εβδομήντα δύο (72) προσφυγικά αθλητικά σωματεία. Το περιεχόμενο των φακέλων των προσφυγικών αθλητικών σωματείων, τα οποία ήταν εγγεγραμμένα στο Πρωτοδικείο της Θεσσαλονίκης, είχε αναπαραχθεί από τους ιστορικούς του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού (ΙΑΠΕ) του Δήμου Καλαμαριάς και τα φωτοαντίγραφα των εγγράφων είχαν μεταφερθεί εκεί. Συνολικά, καταγράφηκαν τριάντα επτά (37) καταστατικά σωματείων, καθώς και τα συνοδευτικά έγγραφα που συμπλήρωναν τους φακέλους. Τα σωματεία αυτά έδρευαν στη Θεσσαλονίκη και στους πέριξ προσφυγικούς συνοικισμούς. Το αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιώς είχε μεταφερθεί στο κτίριο της Κεντρικής Υπηρεσίας των Γενικών Αρχείων του Κράτους στην Αθήνα. Σε αυτό εντοπίστηκαν είκοσι ένας (21) φάκελοι προσφυγικών αθλητικών σωματείων, οι οποίοι περιελάμβαναν καταστατικά και συνοδευτικά έγγραφα. Τέλος, στο αρχείο του Πρωτοδικείου της Πάτρας βρέθηκε μόλις ένα (1) μεσοπολεμικό καταστατικό, όμως στο βιβλίο αναγνωρισμένων σωματείων εντοπίστηκαν έξι (6) καταγεγραμμένα προσφυγικά αθλητικά σωματεία της Αχαΐας. Η γενική εντύπωση που αποκομίσαμε από την έρευνά μας στα πρωτοδικεία είναι πως αυτά έχουν υποστεί συστηματική λεηλασία από το κοινό, οι δε υπάλληλοι που υπηρετούν σε αυτά, παρ' όλη την ευγενική τους διάθεση να βοηθήσουν τον ερευνητή στο έργο του, δεν διαθέτουν την απαραίτητη ιστορική παιδεία, ώστε να προστατεύσουν και να αναδείξουν την ιστορική αξία των αρχείων. Ενδεικτικό είναι το γεγονός πως, παρότι σε μεγάλο πρωτοδικείο της χώρας, το βιβλίο αναγνωρισμένων σωματείων είναι διαλυμένο, δεν έχουν προβεί σε καμία σωστική ενέργεια, ενώ θεωρούμε βέβαιο πως δεν υπάρχουν καν ψηφιακά αντίγραφα των βιβλίων αυτών.

Στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, στο Δικαστικό Τμήμα, εντοπίστηκαν φάκελοι δεκατριών (13) προσφυγικών αθλητικών σωματείων, τα οποία

διατηρούσαν λογαριασμό στην εν λόγω τράπεζα κατά το Μεσοπόλεμο, καθώς και ενός σωματείου, το οποίο είχε απευθυνθεί προς την Εθνική Τράπεζα για την επίλυση γηπεδικού θέματος. Στους περισσότερους φακέλους εντοπίστηκαν καταστατικά των σωματείων, καθώς και πλήθος νομιμοποιητικών εγγράφων, τα οποία είχαν αποσταλεί στην τράπεζα, για την κίνηση των λογαριασμών τους. Επίσης, εντοπίστηκαν οι φάκελοι ανέγερσης δημοτικών γυμναστηρίων στη Νέα Σμύρνη και στη Νέα Φιλαδέλφεια.

Στο Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής (ΕΟΕ) εντοπίστηκαν δεκαεπτά φάκελοι (17) προσφυγικών αθλητικών σωματείων, οι οποίοι είχαν συγκροτηθεί στο πλαίσιο καταγραφής των αναγνωρισμένων ελληνικών αθλητικών σωματείων από την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (ΕΟΑ) της χώρας, κατά τη διετία 1939-1940. Σε αυτούς τους φακέλους περιλαμβάνονταν καταστατικά των σωματείων, εκθέσεις πεπραγμένων, απολογιστικά στοιχεία κλπ. Επίσης, στο βιβλίο αναγνωρισμένων σωματείων που τηρούσε η ΕΟΑ, κατά την ίδια περίοδο, καταγράφηκαν τριάντα τέσσερα (34) προσφυγικά αθλητικά σωματεία με καταγεγραμμένο το εύρος της αθλητικής τους δράσης, ανά ομοσπονδία.

Στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών εντοπίστηκαν φάκελοι με μαρτυρίες προσφύγων πληροφορητών, οι οποίες αναφέρονταν στην αρχική εγκατάσταση προσφυγικών ομάδων σε συνοικισμούς της Αττικής, της Θεσσαλονίκης και της περιφέρειας. Οι πληροφορίες αυτές ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες, προκειμένου να διαμορφώσουμε εικόνα για το δημογραφικό και κοινωνικό υπόβαθρο προσφυγικών συνοικισμών της χώρας, όπου αναπτύχθηκε αθλητική δραστηριότητα.

Τα αρχεία της Ενώσεως Σμυρναίων, του Μικρασιατικού Συλλόγου «*Ανατολή*» και του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου, είχαν ερευνηθεί από το συγγραφέα της παρούσας διατριβής, κατά τη διάρκεια εκπόνησης της μεταπτυχιακής του εργασίας στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, με τίτλο «*Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη 1890-1922*» και είχαν αποδώσει ένα πλήθος πρωτογενών στοιχείων, όσον αφορά στην αθλητική δράση των Ελληνορθοδόξων της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης, πριν από το 1922. Τα τεύχη της σμυρναϊκής εφημερίδας *Αμάθεια* των ετών 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1903, 1905, 1906, 1907, 1908, 1911 και 1912, τα οποία είχαν εντοπιστεί στη βιβλιοθήκη της Ενώσεως Σμυρναίων,

περιείχαν έναν πλούτο πληροφοριών ως προς την αθλητική δράση των Συμυρναίων και τις εισαγόμενες μόδες των αστών κατοίκων της πόλης. Στο αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου «*Ανατολή*», το οποίο βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της Εστίας Νέας Σμύρνης, είχε ερευνηθεί η εκτενής αλληλογραφία του συλλόγου με τα ελληνορθόδοξα αθλητικά σωματεία της Μικράς Ασίας, ενώ αντίστοιχα, στο αρχείο του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου είχε καταγραφεί η πλούσια αλληλογραφία των ελληνορθόδοξων αθλητικών σωματείων της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης με το σύλλογο της Αθήνας και είχε αναδειχθεί η στενή σχέση του μικρασιατικού αθλητισμού με τους αθλητικούς φορείς της ελληνικής πρωτεύουσας.

Η έρευνα του αρχείου ψηφιοποιημένων εφημερίδων της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων υπήρξε καθοριστική ως προς την αποτύπωση της συγκρότησης και της δράσης των αθλητικών σωματείων των προσφύγων, από το 1922 έως το 1940. Στις αθλητικές εφημερίδες και στα αθλητικά περιοδικά του αρχείου καταγράφηκε επίσης πλήθος διαφημίσεων και στηλών μόδας, στις οποίες σκιαγραφούνται οι νέες τάσεις που εμφανίζονταν στην ελληνική κοινωνία ως προς τα σπορ, τον ελεύθερο χρόνο, τις αντιλήψεις για το σώμα, την κατανάλωση προϊόντων και υπηρεσιών κλπ. Στο αρχείο εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν τα ακόλουθα αθλητικά έντυπα: *Αθλητική Επιθεώρησης* (1923-1924-1925-1926-1927), *Αθλητικός Κόσμος* (1926-1927), *Αθλητική* (1928-1929), *Αθλητική Εβδομάς* (1928-1929), *Αθλητικός Τύπος* (1930-1931), *Αιγαιοπελαγήτικος Αθλητισμός* (1930-1931-1932), *Αθλητική Κυριακή* (1933), *Αθλητικά Χρονικά* (1932-1933-1934), *Αθλητική Ημέρα* (1935-1936) και *Αθλητισμός* (1935-1936-1937-1938-1939-1940). Στο αρχείο περιλαμβάνονταν επίσης τα αθλητικά έντυπα *Αθλητικά Νέα* (Χανιά), *Αθλητική Φωνή*, *Αθλητικό Βήμα* και *Αθλητικός Χρόνος*. Λόγοι συντόμευσης του χρόνου έρευνας του αρχείου ψηφιοποιημένων εφημερίδων μάς οδήγησαν στην απόφαση να μην ερευνήσουμε τα παραπάνω έντυπα, καθώς μάλιστα είχαν ερευνηθεί ήδη οι χρονικές περίοδοι που κάλυπταν, μέσα από την αποδελτίωση των υπόλοιπων εντύπων.

Η έρευνα της βιβλιογραφίας καθορίστηκε από το θέμα της διατριβής και από την ιδιαίτερη φύση του πανεπιστημιακού τμήματος, στο οποίο διεξήχθη, ενώ επικεντρώθηκε κυρίως στα πεδία της ιστορίας του νεότερου ελληνικού αθλητισμού και της ιστορίας του προσφυγικού κόσμου. Κατά την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, θα εστιάσουμε κυρίως σε έρευνες και εκδόσεις, οι οποίες αφορούν στα δύο

παραπάνω πεδία, δίδοντας έμφαση σε μελέτες, οι συντελεστές των οποίων είναι φορείς των σύγχρονων πορισμάτων της ιστορικής και της κοινωνιολογικής έρευνας.

Η διερεύνηση της σχέσης των σπορ με την ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου στηρίζεται στις θεωρητικές επεξεργασίες σειράς μελετών στα πεδία της ιστορίας και της κοινωνιολογίας. Στο πεδίο της ιστορικής έρευνας, η ιστοριογραφία του αθλητισμού στην Ελλάδα διακρινόταν μέχρι πολύ πρόσφατα από συγκεκριμένα γνωρίσματα, όπως ο ερασιτεχνικός και μη αυτόνομος χαρακτήρας της, η απουσία επαρκούς μεθοδολογικού πλαισίου και ο εθνοκεντρισμός, ενώ η συγγραφή των διαφόρων ερευνών ήταν συνήθως υπόθεση καθηγητών Φυσικής Αγωγής, ιστοριοδιφών και δημοσιογράφων. Η τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 στην Αθήνα, αποτέλεσε το έναυσμα, ώστε ιστορικοί επιστήμονες και κοινωνιολόγοι να εντυφήσουν σε ζητήματα αθλητικής και ολυμπιακής ιστορίας και να παρουσιάσουν μελέτες, οι οποίες στηρίζονταν στα πορίσματα της σύγχρονης ιστορικής και κοινωνιολογικής έρευνας, απαλλαγμένες από τα ιδεολογήματα και τα στερεότυπα του παρελθόντος. Ως βιβλίο-τομή για την έρευνα του νεότερου ελληνικού αθλητισμού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το σύγγραμμα της καθηγήτριας Ιστορίας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου Χριστίνας Κουλούρη *«Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922»*. Στο πόνημά της, η Κουλούρη συνθέτει μια ιστορία του νεότερου ελληνικού αθλητισμού, συνδέοντας την ίδρυση των πρώτων αθλητικών συλλόγων στην Ελλάδα, τη θέσπιση αθλητικών θεσμών, τη σύνταξη αθλητικής νομοθεσίας κλπ., με την εμφάνιση μιας νέας ανερχόμενης αστικής τάξης, τη μεγέθυνση των πόλεων και τον επαναπροσδιορισμό των αντιλήψεων για το ανθρώπινο σώμα. Σ' αυτό το πλαίσιο, το αθλητικό σωματείο εκφράζει τις πολιτικές αξίες του φιλελευθερισμού και ένα νέο σύστημα αξιών της αστικής τάξης, οι οποίες αναφέρονται στην ισότητα, τον ανδρισμό, τον ελεύθερο χρόνο και την ψυχαγωγία. Η σωματειακή πραγματικότητα της εποχής ερευνάται μέσα από την ανάλυση τεσσάρων αθλητικών σωματείων της Αθήνας, του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου, του Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου, του Ομίλου Ερετών

Πειραιώς και του Ομίλου Αντισφαίρισης Αθηνών, καθώς και μιας ομάδας ποδηλατικών και περιηγητικών συλλόγων.³

Αντίστοιχα, στο πεδίο της ιστορίας των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων, δημοσιεύτηκαν μελέτες, οι οποίες αναδείκνυαν πτυχές της αναβίωσης των αγώνων, οι οποίες συνδέονταν με την πολιτική και κοινωνική κατάσταση της Ελλάδας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τη διαμόρφωση νέων πολιτισμικών ταυτοτήτων, το ρόλο της Αθήνας ως διοργανώτριας πόλης των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων κλπ. Το βιβλίο του καθηγητή Ολυμπιακών Σπουδών Κωνσταντίνου Γεωργιάδη «*Olympic Revival. The revival of the Olympic Games in modern times*» αναδεικνύει τη σχέση της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων με τη διαμόρφωση νέων πολιτικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων στο νεότερο ελληνικό κράτος.⁴ Αντίστοιχα, στο συλλογικό τόμο που επιμελήθηκε η Χριστίνα Κουλούρη «*Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων (1896-1906)*», αναλύεται ο τρόπος, κατά τον οποίο η πόλη της Αθήνας φιλοξένησε τις ολυμπιακές διοργανώσεις του 1896 και του 1906 αντίστοιχα, δίνοντας κυρίως έμφαση στις εμπειρίες των ταξιδιωτών και των αθλητών, οι οποίοι επισκέφτηκαν την Αθήνα, των κατοίκων της πόλης, καθώς και στην ανάδειξη της τοπογραφίας τέλεσης των διαφόρων αθλητικών και πολιτιστικών γεγονότων, τα οποία συνδέονταν με τις δύο διοργανώσεις.⁵ Ωστόσο, στην παρούσα διατριβή, έμφαση δίδεται στην κοινωνική ιστορία του αθλητισμού, επομένως η χρήση των πορισμάτων της ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων δεν έχει πρωτεύοντα ρόλο.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου δεν είχε τύχει έως τώρα ιδιαίτερης και συστηματικής έρευνας από ιστορικούς και κοινωνιολόγους του αθλητισμού στην Ελλάδα. Η μελέτη της κοινωνικής ιστορίας του αθλητικού σωματείου «*Εργοτέλης*», από τον καθηγητή κοινωνιολογίας Γιάννη Ζαϊμάκη, αποτέλεσε ένα εγχείρημα, που ανέδειξε τις ιδεολογικές και πολιτικές πτυχές της δράσης του σωματείου, το οποίο ιδρύθηκε το 1929 στο Ηράκλειο της Κρήτης. Μέσα από την έρευνα του αρχείου του συλλόγου, του τύπου της εποχής, φωτογραφικού υλικού και προφορικών μαρτυριών αναδείχθηκαν οι τοπικοί ανταγωνισμοί, οι πολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις,

---

³ Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 1997.

⁴ Konstantinos Georgiadis, *Olympic Revival. The revival of the Olympic Games in modern times*, Athens, Ekdotike Athenon, 2003.

⁵ Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.-εισαγ.), *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων (1896-1906)*, Αθήνα, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2004.

καθώς και οι αλλαγές της ταυτότητας του σωματείου. Επίσης, μέσα από τη χρήση της μικροϊστορίας αναδείχθηκαν οι νοοτροπίες των ανθρώπων που συγκροτούσαν την κοινότητα του *Εργοτέλη* και οι μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα στο αθλητικό και κοινωνικό πεδίο του Ηρακλείου.⁶

Στον ακαδημαϊκό χώρο, εντοπίζουμε πολύ μικρό αριθμό ερευνών, οι οποίες αφορούν στο θέμα του μικρασιατικού και προσφυγικού αθλητισμού, καθώς αυτός είχε αποτελέσει έως τώρα αντικείμενο μελέτης ιστοριοδιφών και δημοσιογράφων, οι οποίοι συνήθως συνδέονταν με κάποιο αθλητικό σωματείο.⁷ Τα τελευταία χρόνια έχει εκδηλωθεί, ωστόσο, ενδιαφέρον για την εκπόνηση μεταπτυχιακών εργασιών και διδακτορικών διατριβών, οι οποίες αναφέρονται στο μικρασιατικό και προσφυγικό αθλητισμό, όπως η διατριβή του Γιάννη Γκιόσου «*Τουρκομερίτες και Αυστριακοί. Κοινωνικές παράμετροι στον τρόπο οργάνωσης του ποδοσφαίρου στο Βόλο 1922-90*», η οποία αναφέρεται στο προσφυγικό σωματείο «*Νίκη Βόλου*»,⁸ η μεταπτυχιακή εργασία του συγγραφέα της παρούσας διατριβής «*Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη 1890-1922*»⁹, καθώς και η μεταπτυχιακή εργασία του Γιώργου Αγγελάκη «*Οπαδική κουλτούρα και διαχείριση της προσφυγικής μνήμης: η περίπτωση της κοινότητας οπαδών του Απόλλωνα Σμύρνης*».¹⁰ Επίσης, στον αθλητισμό των προσφύγων της Θεσσαλονίκης, κατά την περίοδο 1922-1940, ήταν αφιερωμένο το τεύχος της τριμηνιαίας έκδοσης «*Θεσσαλονικέων Πόλις*», το οποίο κυκλοφόρησε το 2004.¹¹

---

⁶ Γιάννης Ζαϊμάκης, *Εργοτέλης 1929-2009. Ψηφίδες της αθλητικής και κοινωνικής ιστορίας ενός φιλοπρόοδου σωματείου*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2010. Για το ελληνικό ποδόσφαιρο κατά το Μεσοπόλεμο βλ. Γιώργος Γάσιος, *Η περίπτωση των ποδοσφαιρικών σωματείων στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου 1922-1936*, Ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Ρέθυμνο, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Παν/μίου Κρήτης, 2005. Σε αυτήν ο Γάσιος παρουσιάζει το ποδόσφαιρο ως μηχανισμό εδραίωσης των κυρίαρχων αξιών της ελληνικής αστικής τάξης του Μεσοπολέμου και συγκρότησης ενός φιλελεύθερου μοντέλου οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας.

⁷ Βλ. Χρήστος Σολομωνίδης - Νίκος Λωρέντης, *Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος*, Αθήνα, 1967 και Πέτρος Λινάρδος, *Η Σμύρνη του Πανιωνίου, Από τη μικρασιατική πρωτοπορία στην αθηναϊκή αναγέννηση*, Νέα Σμύρνη, Οι Φίλοι των Τεχνών, 1998.

⁸ Γιάννης Γκιόσος, *Τουρκομερίτες και Αυστριακοί. Κοινωνικές παράμετροι στον τρόπο οργάνωσης του ποδοσφαίρου στο Βόλο 1922-90*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Παν/μιο Αθηνών, 1994.

⁹ Ανδρέας Μπαλάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη 1890-1922*, Γλύφα Ηλείας, Εκδόσεις Μπαλάς, 2014.

¹⁰ Γιώργος Αγγελάκης, *Οπαδική κουλτούρα και διαχείριση της προσφυγικής μνήμης: η περίπτωση της κοινότητας οπαδών του Απόλλωνα Σμύρνης*, Ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Αθήνα, Αθλητικές Σπουδές: Κοινωνιολογία, Ιστορία, Ανθρωπολογία, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Ελληνικό Ανοικτό Παν/μιο, 2019.

¹¹ Ελ. Ιωαννίδου, «Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940)», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τριμηνιαία Θεσσαλονίκη έκδοση, Θεσσαλονίκη, Πολιτιστική

Την εξέλιξη του οθωμανικού αθλητισμού διαπραγματεύονται οι έρευνες δύο Τούρκων ερευνητών. Ο Μουράτ Τζιχάν Γιλντιζ (Murat Cihan Yıldız) κατέθεσε το 2015 στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας τη διδακτορική του διατριβή με τίτλο “*Strengthening Male Bodies and Building Robust Communities: Physical Culture in the Late Ottoman Empire*”, η οποία εκπονήθηκε υπό την επίβλεψη του καθηγητή Τζέιμς Γκέλβιν (James L. Gelvin). Σ’ αυτήν ερευνά τη διαμόρφωση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κοινών αντιλήψεων για το σώμα, τον ανδρισμό και την ευεξία των ατόμων και τη συγκρότηση μιας κοινής κουλτούρας για την σωματική αγωγή και την άθληση, ανάμεσα στα μέλη των ανώτερων και μεσαίων τάξεων όλων των εθνοτήτων, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και έως τον Α’ Παγκόσμιο Πόλεμο.¹² Ο Νταγγάν Ιράκ (Dağhan Irak), επίσης, κατέθεσε τη μεταπτυχιακή του εργασία το 2010, στο Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου (Boğaziçi), με τίτλο “*The transformation of football fandom since the 1970s*”, η οποία εκπονήθηκε υπό την επίβλεψη του αναπληρωτή καθηγητή Ασίμ Καραομερλίογλου (Asim Karaömerlioğlu). Σ’ αυτήν αναφέρεται στη μετ’ εμποδίων εισαγωγή των σύγχρονων δυτικών σπορ στην οθωμανική αυτοκρατορία, εξαιτίας των κοινωνικών προκαταλήψεων και της μουσουλμανικής θρησκείας.¹³

Στο πεδίο της έρευνας του προσφυγικού κόσμου εντοπίστηκαν παλιότερες μελέτες, αλλά και έρευνες νεότερων ιστορικών, οι οποίοι εισηγούνται μια νέα αντίληψη για τη μελέτη των θεμάτων του μικρασιατικού Ελληνισμού και της προσφυγικής εγκατάστασης.¹⁴ Ιστορικοί, όπως ο Βαγγέλης Κεχριώτης, ο Χάρης Εξερτζόγλου, η Αιμιλία Σαλβάνου, ο Μιχάλης Βαρλάς, ο Κώστας Κατσάπης, ο Γιώργος Τζεδόπουλος και ο Δημήτρης Καμούζης, ερευνούν την ιστορία του 1922 και του προσφυγικού κόσμου, καθώς και το ζήτημα της προσφυγικής μνήμης, προτείνοντας νέες ιστορικές προσεγγίσεις επάνω σε θέματα όπως η ιστορία των ελληνορθοδόξων κοινοτήτων της Μ. Ασίας, ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1919-

---

Εταιρία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, τεύχ. 15 (2004), 34-113. Το ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς εξέδωσε επίσης το 2006, το ιστορικό - φωτογραφικό λεύκωμα Αγγ. Τσαπακίδου (Γεν. επιμ.), «*Μια ζωή Απόλλων. Μορφωτικός Γυμναστικός Σύλλογος Καλαμαριάς “Ο Απόλλων” 1926-2006*», Θεσσαλονίκη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, 2006.

¹² Murat Cihan Yıldız, *Strengthening Male Bodies and Building Robust Communities: Physical Culture in the Late Ottoman Empire*, Unpublished dissertation, Los Angeles, University of California, 2015.

¹³ Dağhan Irak, *The transformation of football fandom since the 1970s*, Master Thesis, Istanbul, Boğaziçi University, 2010.

¹⁴ Για την κοινωνική ζωή των προσφύγων και την προσφυγική μνήμη βλ. Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατικών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006.

1922, η Μικρασιατική Καταστροφή, η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και η αποκατάστασή τους, η συλλογική τους δράση, η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης κλπ.¹⁵ Ενστερνιζόμενοι αυτές τις νέες προσεγγίσεις και χρησιμοποιώντας τα νέα πορίσματα της ιστορίας και της κοινωνιολογίας, επιχειρούμε να καλύψουμε το κενό που υπάρχει αναφορικά με την έρευνα του προσφυγικού αθλητισμού, τα δε πορίσματα της έρευνάς μας αισιοδοξούμε ότι θα συνεισφέρουν στη συνολικότερη έρευνα για τον προσφυγικό κόσμο.

3. Ερευνητικοί άξονες και δομή

Η εκπόνηση της παρούσας διατριβής στηρίχθηκε μεθοδολογικά στην ποιοτική έρευνα, μέσω της οποίας ήταν εφικτή η συγκέντρωση πρωτογενών δεδομένων και η ερμηνεία τους. Σε αυτό το πλαίσιο συγκεντρώθηκαν και αξιοποιήθηκαν ερευνητικά δεδομένα από όλα τα διαθέσιμα αρχεία της χώρας, τα οποία σχετίζονται με την ίδρυση και τη δραστηριότητα των προσφυγικών αθλητικών σωματείων, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (καταστατικά, νομιμοποιητικά έγγραφα, αλληλογραφία, εφημερίδες) και στη συνέχεια αναλύθηκαν και ερμηνεύθηκαν σε σχέση με το θέμα της διατριβής, το σκοπό της και τα ερευνητικά ερωτήματα που είχαμε θέσει.

Η εκπόνηση της διατριβής κινήθηκε σε δύο άξονες, αφενός την ανάλυση της αθλητικής δραστηριότητας των Ελληνορθόδοξων κατοίκων της Μικράς Ασίας και της Πόλης και την ανάλυση της αθλητικής δραστηριότητας στην Ελλάδα κατά το

---

¹⁵ Ενδεικτικά, για τις τελευταίες δεκαετίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. Βαγγέλης Κεχριώτης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», στο Κ. Γαρδίκας, Β. Κεχριώτης, Χ. Λούκος, Χ. Λυριντζής, Ν. Μαρωνίτη (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδ. Νεφέλη, 2008, σ. 17-51. Για τις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, «Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19^{ος} αιώνας – αρχές 20^{ου})», στο Α. Λιάκος (επιμ.-εισαγ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Εκδ. Νεφέλη, 2011, σ. 25-53. Για την προσφυγική μνήμη βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο, Παν/μιο Κρήτης, 2015, σ. 217-236, Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2007, σ. 148-174 και Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Εκδ. Νεφέλη, 2018. Για τη συλλογική δράση των προσφύγων, τη συλλογική τους μνήμη και ταυτότητα βλ. Dimitris Kamouzis, “Collective Representation, Memory and Refugee Identity: Asia Minor Greeks After 1923”, Symposium – “Turkish - Greek Compulsory Population Exchange in its 90th Year: New Approaches, New Findings”, İstanbul, 16-17 November 2013. Για την αποκατάσταση των προσφύγων βλ. Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Α. Λιάκος (επιμ.-εισαγ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Εκδ. Νεφέλη, 2011, σ. 125-169.

Μεσοπόλεμο, αφετέρου δε στην ανάλυση της δραστηριότητας των προσφυγικών αθλητικών σωματείων, τα οποία ιδρύθηκαν στην Ελλάδα από το 1922 έως το 1940.

Σκοπός της διατριβής είναι η ανάλυση των κατηγοριών των προσφυγικών αθλητικών σωματείων βάσει προέλευσης, δραστηριότητας κλπ., η έρευνα της σχέσης των σωματείων αυτών με τις διακριτές ταυτότητες των μελών του προσφυγικού κόσμου, της επιλογής των αθλημάτων τους και της σύνδεσης αυτών με συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά και αστικές συνήθειες, της στάσης που τήρησαν απέναντι σε συγκεκριμένα ζητήματα, όπως η ανάδειξη του γυναικείου αθλητικού κινήματος, της σχέσης τους με τα αθλητικά σωματεία των γηγενών, της σημασίας που είχε γι' αυτά η εξασφάλιση αθλητικής στέγης, του βαθμού κοινωνικής ταύτισης των μελών των σωματείων με τις ομάδες των προσφύγων, του ρόλου της προσφυγικής νεολαίας σε αυτά, της δημόσιας κοινωνικότητάς τους, της πολιτικής στράτευσης των μελών των ηγετικών ομάδων των σωματείων σε συγκεκριμένους πολιτικούς χώρους και δίκτυα και η λειτουργία των αθλητικών συλλόγων των προσφύγων ως φορέων διαμόρφωσης της συλλογικής προσφυγικής μνήμης.

Στο πρώτο μέρος, γίνεται αναφορά στη σωματειακή αθλητική δράση των Ελληνορθοδόξων της Μ. Ασίας και της Κωνσταντινούπολης και στη συνέχεια παρατίθενται πλευρές της φυσιογνωμίας του ελληνικού αθλητισμού κατά το Μεσοπόλεμο. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύονται ζητήματα διαμόρφωσης μιας νέας γυμναστικής και αθλητικής κουλτούρας στην οθωμανική κοινωνία και υιοθέτησης των νέων αντιλήψεων για το σώμα και την άσκηση. Σ' αυτό το πλαίσιο ερευνάται η ίδρυση των πρώτων ελληνορθοδόξων αθλητικών σωματείων στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας και οι επιδράσεις των αθλητικών δικτύων των Λεβαντινών. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στη συμμετοχή των ντόπιων Ελληνορθοδόξων αστών στα συμβούλια των αθλητικών σωματείων, στη θέσπιση αγώνων και στην εισαγωγή του μαθήματος της γυμναστικής και των σπορ στην εκπαίδευση. Σοβαρό ερευνητικό ζήτημα του κεφαλαίου αποτελεί η διακριτή δράση των ελληνικών αθλητικών σωματείων σε σχέση με τις άλλες εθνότητες της αυτοκρατορίας και η οργανική ένταξή τους στο Σύνδεσμο Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (ΣΕΑΓΣ). Παρουσιάζεται επίσης η μετεξέλιξη των αθλητικών σωματείων των αστικών κέντρων της Μ. Ασίας και της Πόλης σε ακραιφνείς φορείς της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, μέσα από την ανάλυση της αλληλογραφίας τους με τους αθλητικούς φορείς της

Ελλάδας, τις πρακτικές που ακολουθούσαν, καθώς και μέσα από τη δράση επιφανών στελεχών τους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο πραγματοποιείται μια ανασκόπηση των νομοθετικών πρωτοβουλιών των κυβερνήσεων της μεσοπολεμικής περιόδου, προς την κατεύθυνση ελέγχου του διαρκώς ογκούμενου σωματειακού αθλητισμού της Ελλάδας. Στη συνέχεια παρατίθενται οι τρόποι, με τους οποίους η δικτατορία του Μεταξά έθεσε τον ελληνικό αθλητισμό υπό τον ασφυκτικό έλεγχο του καθεστώτος, ο επιτελικός ρόλος της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας (ΕΟΝ), η δράση σημειόντων προσωπικοτήτων της δικτατορικής κυβέρνησης, όπως ο Κωνσταντίνος Κοτζιάς, και οι επιρροές των ολοκληρωτικών καθεστώτων της Γερμανίας και της Ιταλίας στο αθλητικό πρόγραμμα της κυβέρνησης Μεταξά. Στο παρόν κεφάλαιο ερευνάται επίσης η διασύνδεση του ελληνικού αθλητισμού με τον βαλκανικό του περίγυρο και η πρωτοβουλία των ελληνικών αθλητικών αρχών για τη θέσπιση των Βαλκανικών Αγώνων, σε συνεργασία με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη. Ιδιαίτερα τονίζεται η σύνδεση των αγώνων αυτών με τις προσπάθειες βαλκανικής συνεννόησης και την τέλεση των βαλκανικών συνδιασκέψεων των αρχών της δεκαετίας του 1930. Παρομοίως, παρουσιάζεται η έναρξη μιας νέας περιόδου συχνών ελληνοτουρκικών αθλητικών συναντήσεων, οι οποίες εντάσσονται στο πλαίσιο που διαμόρφωσε η υπογραφή του συμφώνου φιλίας Ελλάδας και Τουρκίας, το 1930.

Ιδιαίτερη θέση στο κεφάλαιο κατέχει η ανάλυση των κυρίαρχων εγχωρίων ιδεολογικών και πολιτικών ρευμάτων στο χώρο της γυμναστικής και του αθλητισμού, καθώς και η προβολή των κυριοτέρων εκπροσώπων τους. Από τη μια παρουσιάζεται η πλευρά των φιλελεύθερων γυμναστών, με επικεφαλής τον Χρυσάφη, και από την άλλη η πλευρά των πιο συντηρητικών, με επικεφαλής τον Παυλίνη. Ο κλάδος των γυμναστών, στο σύνολό του, θα έρθει αντιμέτωπος με τους παράγοντες των αθλητικών σωματείων της χώρας, που είναι φορείς των νέων αθλητικών τάσεων, οι οποίες εισάγονται από τη Δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Η ίδρυση εκατοντάδων νέων σωματείων σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια και η εμφάνιση νέων δημοφιλών αθλημάτων οδηγούν στη συγκρότηση των νέων αθλητικών ομοσπονδιών. Στη συνέχεια του κεφαλαίου παρουσιάζεται το ποδόσφαιρο ως καταλύτης στις νέες εξελίξεις, καθώς εδραιώνεται ως κυρίαρχο άθλημα και διασταυρώνεται με τις νέες ταυτότητες του Μεσοπολέμου. Ο χώρος αυτός οργανώνεται σε επιχειρηματική βάση, καθώς τα έξοδα των συλλόγων αυξάνονται και αναζητούνται νέες πηγές εσόδων, ενώ

παράλληλα εμφανίζονται τα πρώτα φαινόμενα επαγγελματισμού, παρότι ο ελληνικός αθλητισμός και το εγχώριο ποδόσφαιρο παραμένουν τυπικά υπό ερασιτεχνικό καθεστώς.

Στο τέλος του κεφαλαίου αναδεικνύονται οι νέες αθλητικές μόδες του Μεσοπολέμου, καθώς και η ανάδειξη μιας νέας αθλητικής αγοράς, η οποία απευθύνεται κυρίως στα μεσαία και ανώτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Η προώθηση των νέων υπηρεσιών και προϊόντων πραγματοποιείται μέσα από τις νέες μορφές χορηγίας και διαφήμισης, ενώ καταλυτική για την έναρξη της νέας εποχής είναι η εμφάνιση του αθλητικού τύπου και του ραδιοφώνου. Ενώ όμως τα μεσαία και ανώτερα στρώματα της κοινωνίας απολάμβαναν τα αγαθά αυτής της νέας αγοράς, οι πλατειές λαϊκές μάζες διαβιούσαν σε συνθήκες ανέχειας και αποκλεισμού. Στο σημείο αυτό η έρευνά μας εστιάζει στη μεταφορά της κοινωνικής βίας στους χώρους των ποδοσφαιρικών γηπέδων ως μια διαδικασία «αποπολιτισμού».¹⁶

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής ερευνάται η ίδρυση των προσφυγικών αθλητικών σωματείων, η κοινωνική ταυτότητα και οι πολιτικές συμπεριφορές των μελών τους, καθώς και η λειτουργία τους ως φορείς της συλλογικής προσφυγικής μνήμης, μέσα από τη χρήση συμβόλων και μνημονικών πρακτικών. Στο τρίτο κεφάλαιο ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στη σωματειακή δράση των προσφύγων της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας. Οι Σμυρνιοί μεταφέρουν τις έδρες του Πανιωνίου, του Απόλλωνος Σμύρνης και του Πέλοπος Μελαντίας στην Αθήνα, ενώ τα μέλη της εξόριστης ηγεσίας των Κωνσταντινουπολιτών ιδρύουν εμβληματικά σωματεία, όπως την ΑΕΚ Αθηνών και την ΑΕΚ Θεσσαλονίκης (μετέπειτα ΠΑΟΚ). Κοινό χαρακτηριστικό αυτών των δύο κατηγοριών είναι οι αστικές τους καταβολές και η πρότερη διαβίωση στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον των μεγάλων οθωμανικών πόλεων-λιμανιών. Στο κεφάλαιο γίνεται αναφορά και στα σωματεία των προσφύγων, τα οποία είχαν ευρύτερη κοινωνική δράση και δεν ήταν αμιγώς αθλητικά. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται, τέλος, στα δεκάδες αθλητικά σωματεία των Αρμενίων, τα οποία εντάχθηκαν στις αθλητικές ενώσεις και στις ομοσπονδίες της χώρας και αντιμετωπίστηκαν ως προσφυγικά σωματεία, αφού τα μέλη τους είχαν εγκατασταθεί σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, μετά τη φυγή τους από τη Μ. Ασία και την Πόλη. Ακολουθεί η αναλυτική

---

¹⁶ Για τη διαδικασία «αποπολιτισμού», όπως αναλύεται από τους Ελίαν και Ντάνινγκ βλ. *εδώ*, το υποκεφάλαιο «Πολιτική και κοινωνική βία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου».

παρουσίαση των αθλημάτων των προσφύγων, καθώς και η προπαίδειά τους ανά άθλημα στους τόπους καταγωγής τους. Σκοπός της αναλυτικής έρευνας είναι να εξετασθεί η ενδεχόμενη προτίμηση των μεσαίων και ανώτερων προσφυγικών τάξεων προς νεότερα αστικά σπορ, καθώς και η προτίμηση των λαϊκών προσφυγικών μαζών προς το κυρίαρχο άθλημα του ποδοσφαίρου. Στο ίδιο κεφάλαιο αναλύεται η ανάπτυξη του εγχωρίου και διεθνούς γυναικείου αθλητικού κινήματος, καθώς και η συμβολή του Πανιωνίου και του προέδρου του Δημητρώ Δάλλα στην εισαγωγή του στίβου γυναικών στην Ελλάδα. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίδεται στην αιτιολόγηση αυτής της συμβολής και στην ανάλυση των κινήτρων των παραγόντων του Πανιωνίου. Επίσης, εκτενής αναφορά γίνεται και στην προσπάθεια των μελών των διοικήσεων των προσφυγικών αθλητικών σωματείων για την εξεύρεση αθλητικών χώρων και τη στέγαση των αθλητικών τους τμημάτων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στρατηγική των προσφύγων παραγόντων για την εξεύρεση γηπεδικών χώρων, η αξιοποίηση των πολιτικών τους προσβάσεων και η κινητοποίηση των μελών των σωματείων. Το τρίτο κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των περιπτώσεων των πόλεων του Βόλου και της Πάτρας, όπου αναπτύχθηκε αντιπαλότητα ανάμεσα στα αθλητικά σωματεία των γηγενών και των προσφύγων. Μέσα από την ανάλυση αυτών των αθλητικών διπόλων, ερευνώνται προεκτάσεις κοινωνικές, πολιτικές και εν μέρει ταξικές.

Στο τέταρτο κεφάλαιο της διατριβής αναλύεται η κοινωνική ταυτότητα των προσφυγικών αθλητικών σωματείων, μέσα από την έρευνα της επαγγελματικής ιδιότητας και του κοινωνικού status των μελών τους. Τα στοιχεία της έρευνας είναι χρήσιμα, προκειμένου να διακρίνουμε τα σωματεία σε αυτά που εκφράζουν τα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα των προσφύγων και σε αυτά που εκφράζουν τα χαμηλά εργατοϋπαλληλικά στρώματα των προσφυγικών συνοικισμών. Σε τέτοιο πλαίσιο ερευνώνται οι φραγμοί και οι προϋποθέσεις συμμετοχής στα σωματεία. Επίσης, μια άλλη πτυχή αυτής της έρευνας είναι και η καταγραφή της συμμετοχής των μελών της προσφυγικής νεολαίας στα αθλητικά σωματεία των προσφυγικών συνοικισμών, καθώς και η δημόσια κοινωνικότητα των μελών των σωματείων, μέσα από την καταγραφή των κοινωνικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσουν. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την έρευνα της πολιτικής συμπεριφοράς των μελών των αθλητικών σωματείων των προσφύγων και την καταγραφή της συμμετοχής τους στα πολιτικά δίκτυα της εποχής. Η έρευνά μας αναδεικνύει την εκλεκτική σχέση των

διοικήσεων των σωματείων με την παράταξη των Φιλελευθέρων, η οποία εκφράζεται μέσα από τη συμμετοχή φιλελευθέρων προσφύγων πολιτικών στα συμβούλια αυτών. Η δικτατορία του Μεταξά θα αναγκάσει τις διοικήσεις των προσφυγικών σωματείων να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και στους περιορισμούς που επιβάλλει ο ασφυκτικός έλεγχος του καθεστώτος, το οποίο διάκειται αρνητικά απέναντι στον προσφυγικό κόσμο.

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής αναδεικνύεται η λειτουργία των προσφυγικών αθλητικών σωματείων ως φορέων της μικρασιατικής μνήμης. Εκκινώντας με την παραδοχή ότι η μνήμη είναι κοινωνική και ότι το παρελθόν ανακατασκευάζεται μέσα από τη χρήση στοιχείων του παρόντος, ερευνούμε τις μνημονικές πρακτικές των σωματείων των προσφύγων υπό το πρίσμα των θεωριών του Άσμαν (Assmann) για την «πολιτισμική μνήμη», η οποία διαμορφώνεται μέσα από την επαναληπτική χρήση κειμένων, εικόνων και τελετουργιών, σε μεγαλύτερο βάθος χρόνου. Οι μνημονικές πρακτικές των προσφύγων ερευνώνται επίσης βάσει της θεωρίας του Κόνερτον (Connerton) για την «ενσώματη μνήμη», η οποία μεταβιβάζεται μέσα από ενσώματες τελετές. Μέσα από την έρευνά μας, αναδεικνύεται η αρχαία Ελλάδα ως «μνημονικός τόπος» για τα μέλη των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Μ. Ασίας, πριν το 1922. Στη συνέχεια αναλύονται οι μνημονικές πρακτικές των προσφυγικών αθλητικών σωματείων στην Ελλάδα, οι οποίες περιλαμβάνουν εορτές και τελετουργίες, αναβίωση αγώνων, χρήση συμβόλων και μνημόσυνα. Στο ίδιο πλαίσιο αναδεικνύεται η σημασία των γηπέδων των προσφύγων ως «σημαινόντων τόπων μνήμης». Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται μέσα από την ανάδειξη της μνήμης των σωματείων, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από την αναβίωση αγώνων, τον εορτασμό επετείων, τη διενέργεια ταξιδιών μνήμης, καθώς και τη διατύπωση αναφορών στους τόπους καταγωγής των προσφύγων, στις διατάξεις των καταστατικών των προσφυγικών αθλητικών σωματείων.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

**Ο αθλητισμός των Ελληνορθοδόξων στη Μικρά Ασία
και οι αθλητικοί θεσμοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου**

Κεφάλαιο πρώτο

Ο αθλητισμός των Ελληνορθοδόξων στη Μικρά Ασία και στην Κωνσταντινούπολη

1.1 Εισαγωγή

Οι πρόσφυγες, οι οποίοι πρωτοστάτησαν στην ίδρυση αθλητικών σωματείων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο, ιδίως αυτοί που προέρχονταν από τα μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως η Πόλη και η Σμύρνη, υπήρξαν φορείς μιας αθλητικής κουλτούρας, η οποία είχε διαμορφωθεί μέσα σε κοσμοπολίτικο περιβάλλον, όπου τα μέλη διαφόρων εθνοτήτων και παροικιών συναγωνίζονταν και ταυτόχρονα συνυπήρχαν στον αθλητικό στίβο. Τα σύγχρονα βρετανικά σπορ διαδόθηκαν ραγδαία στα μεγάλα λιμάνια της αυτοκρατορίας και κάθε «μιλέτ» τα ενσωμάτωσε με το δικό του τρόπο. Η έξαρση των εθνικισμών στα Βαλκάνια και η Επανάσταση των Νεότουρκων επηρέασαν και τον αθλητισμό, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε από κάθε εθνότητα, προκειμένου να σφυρηλατηθεί το εθνικό φρόνημα των μελών της και να ασκηθεί προπαγάνδα. Τα μέλη των ελληνορθοδόξων σωματείων δεν έμειναν αμέτοχα σ' αυτές τις διεργασίες και ενέταξαν την αθλητική τους δράση στο πλαίσιο του ελληνικού αλυτρωτισμού. Βασικός άξονας αυτών των διεργασιών ήταν η σύνδεση των αθλητικών σωματείων των Ρωμιών με την αρχαία Ελλάδα και η οργανική σχέση με τον ελλαδικό αθλητισμό, μέσα από τη συμμετοχή στον *Σύνδεσμο Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων* (ΣΕΑΓΣ), καθώς και στην *Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων* (ΕΟΑ) του ελληνικού κράτους.

1.2 Η εισαγωγή της σωματικής αγωγής και του αθλητισμού στην οθωμανική κοινωνία

Οι μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 19^ο αιώνα οδήγησαν στον εκσυγχρονισμό του κράτους και στην υιοθέτηση νέων

πρακτικών.¹ Η σωματική αγωγή εισήχθη στις στρατιωτικές σχολές και στη δημόσια εκπαίδευση, ενώ στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα εμφανίστηκαν αθλητικοί σύλλογοι και χώροι άθλησης. Σύμφωνα με τον Μουράτ Τζιχάν Γιλντίζ (Murat Cihan Yıldız), άρχισαν να διαμορφώνονται τότε κοινές αντιλήψεις για το σώμα, τον ανδρισμό και την ευεξία των ατόμων σε εκπαιδευτικούς και φιλάθλους όλων των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας. Έτσι, διαμορφώθηκε μια κοινή κουλτούρα για την σωματική αγωγή και την άθληση, ανάμεσα στα μέλη των ανώτερων και μεσαίων τάξεων των κοινοτήτων των Μουσουλμάνων, των Χριστιανών και των Εβραίων, από τη δεκαετία του 1870 έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.² Ασφαλώς, η εισαγωγή της άσκησης στα οθωμανικά εκπαιδευτήρια και η ίδρυση τουρκικών αθλητικών συλλόγων δεν πραγματοποιήθηκαν χωρίς εμπόδια, καθώς οι κοινωνικές προκαταλήψεις και η μουσουλμανική θρησκεία δεν ευνοούσαν την εισαγωγή των σύγχρονων δυτικών σπορ. Παρόλα αυτά σημειώθηκαν κάποια σημαντικά βήματα στην εκπαίδευση και στη συλλογική δράση.³

Η έκρηξη των εθνικισμών, οι πόλεμοι ανάμεσα στα κράτη των Βαλκανίων και οι αλυτρωτικές διαθέσεις των μη μουσουλμανικών εθνοτήτων της αυτοκρατορίας επηρέασαν αναπόδραστα και τον αθλητισμό, με αποτέλεσμα οι αθλητικοί σύλλογοι να λειτουργήσουν ως φορείς της εθνικής ιδεολογίας των μελών τους. Στην περίπτωση των ελληνορθόδοξων αθλητικών σωματείων η σύζευξη με την ελληνική εθνική ιδεολογία πραγματοποιήθηκε μέσα από τη σύνδεση με την αρχαία Ελλάδα και την μνήμη των μικρασιατικών κοινοτήτων.⁴

Οι Ελληνορθόδοξοι κάτοικοι της Μ. Ασίας και της Κωνσταντινούπολης ανέπτυξαν αθλητική δραστηριότητα από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, εισάγοντας τον αθλητισμό στην εκπαίδευση, ιδρύοντας αθλητικά σωματεία και

---

¹ Βλ. Erik J. Zurker, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004 και Βαγγέλης Κεχριώτης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», ό. π.

² Murat Cihan Yıldız, *Strengthening Male Bodies and Building Robust Communities: Physical Culture in the Late Ottoman Empire...*, ό. π.. Ο Yıldız επικεντρώνεται στην διαμόρφωση μιας κοινής αθλητικής κουλτούρας των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας, αλλά δεν υπεισέρχεται στις διαχωριστικές τάσεις που καλλιεργήθηκαν και μέσω του αθλητισμού.

³ Για τα εμπόδια που έθετε το οθωμανικό κράτος στην ενασχόληση των νεαρών Τούρκων με το ποδόσφαιρο βλ. Dağhan Irak, *The transformation of football fandom since the 1970s...*, ό. π.

⁴ Βλ. *εδώ*, το κεφάλαιο για τη Μνήμη. Για την οικειοποίηση των σύγχρονων σπορ από τον ελληνικό εθνικισμό και την επιλεκτική σύνδεσή τους με τους αρχαίους Ολυμπιακούς Αγώνες βλ. Alexandros Kitroeff, *Wrestling with the Ancients: Modern Greek Identity and the Olympics*, New York, Greekworks.com., 2004 και Christina Koulouri, "From Antiquity to Olympic Revival: Sports and Greek National Historiography (Nineteenth-Twentieth Centuries)", *The International Journal of the History of Sport*, Vol. 27, No. 12 (August 2010), 2014-2052.

θεσπίζοντας αθλητικούς αγώνες. Τα δύο βασικά κέντρα αυτής της δραστηριότητας υπήρξαν η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη, όπου διαβιούσαν και σημαντικές κοινότητες Λεβαντίνων. Τα μέλη των λεβαντίνικων κοινοτήτων, κυρίως οι Άγγλοι, πρωτοστάτησαν στην εισαγωγή των σύγχρονων σπορ στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δημιουργώντας έτσι νέους χώρους δημόσιας κοινωνικότητας και συγχρωτισμού των εθνοτήτων των δύο πόλεων. Η Πόλη και η Σμύρνη υπήρξαν χαρακτηριστικές περιπτώσεις λιμανιών της Μεσογείου, όπου τα μέλη των τοπικών ευρωπαϊκών κοινοτήτων, με προεξάρχοντες τους Άγγλους, διαμόρφωσαν αθλητικά δίκτυα, στα οποία συμμετείχαν και μέλη των υπόλοιπων κοινοτήτων, κυρίως Ελληνορθόδοξοι αστοί. Οι αθλητικές πρακτικές που ακολουθούσαν οι Άγγλοι, κυρίως στην Πόλη και στη Σμύρνη, συνέβαλαν στη δημιουργία μιας πολιτισμικής ταυτότητας, η οποία συνδυαζόταν με το γόητρο του τζέντλεμαν, τον ιπποτισμό και το ευ αγωνίζεσθαι.⁵ Οι αθλητικοί χώροι που συγκροτήθηκαν λειτούργησαν ως «ζώνες γοήτρου», οι οποίες από τη μια μεριά συνέβαλαν στη συγκρότηση κοινωνικών ιεραρχιών ανάμεσα στους Βρετανούς, ενώ από την άλλη μεριά συνέβαλαν στην πολιτισμική κυριαρχία έναντι των ντόπιων.⁶ Οι Σμυρνιοί και οι Πολίτες αστοί συνήθιζαν να καλλιεργούν τις αθλητικές τους δεξιότητες, τα δε μέλη των τοπικών ελίτ διέθεταν μέρος αυτού του χρόνου, κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου τους, στα γήπεδα του ποδοσφαίρου, στον στίβο, στα τερέν του τένις, στην κωπηλασία κλπ., διακρινόμενα έτσι από τους ανθρώπους των λαϊκών τάξεων. Επομένως, η ανάπτυξη των ατομικών αθλητικών δεξιοτήτων αποτελούσε στοιχείο πολιτισμικής διάκρισης στην κοσμοπολίτικη κοινωνία των μεγάλων αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁷

Το πρώτο υπό ελληνική διεύθυνση γυμναστήριο λειτούργησε στη Σμύρνη, κατά την περίοδο 1869-1870, υπό την επωνυμία *Σχολείον Γυμναστικής «Ιπποκράτης»*,

---

⁵ Γιάννης Ζαϊμάκης - Ben Petre, «Πολιτισμικός ιμπεριαλισμός και σπορ στην ανατολική Μεσόγειο και την Κρήτη: Ο ρόλος των βρετανικών στρατευμάτων (1880-1912)», στο Σ. Πετμεζάς-Λ. Τζεδάκη (επιμ.), *Επετειακός τόμος: Κυριαρχίες και συνειδήσεις στη Μεσόγειο 1880-1920*, Ηράκλειο, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2014, σ. 207.

⁶ Στο ίδιο, σ. 207.

⁷ Για τη σχέση των σπορ με την αστική τάξη και τη διάκριση ανάμεσα στην εργαζόμενη και στην «αργόσχολη» τάξη βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., 41-44. Πβ. Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, Oxford, Oxford University Press, 2009 (ελλ. μτφ. Γιώργου Νταλιάνη, επιμ. Φ.Ρ. Σοφιανού, Αθήνα, Κάλβος, 1982). Για τη σημασία του καλού γούστου και της επιμελούς διάκρισης της αστικής κοινωνίας βλ. Pierre Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2002.

υπό τη διεύθυνση του Μιχάλη Γρηγοριάδη,⁸ ενώ το 1875 διαβάζουμε ότι η Εφορία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης είχε χορηγήσει στο Γρηγοριάδη ετήσια αντιμισθία 40 τουρκικών λιρών, για το μάθημα της Γυμναστικής.⁹ Προηγουμένως, το 1872, είχε ιδρυθεί στη Σμύρνη η Αγγλική Εμπορική Σχολή «*Μπάρκσαιρ*», η οποία, ακολουθώντας το πρόγραμμα της εξεταστικής επιτροπής των Πανεπιστημίων της Οξφόρδης και του Καίμπριτζ (Oxford and Cambridge Local Examination), είχε εισαγάγει στο πρόγραμμά της τη γυμναστική και τα σπορ.¹⁰ Οι μαθητές της Ευαγγελικής Σχολής και αργότερα μέλη του Απόλλωνος Σμύρνης Ιωάννης Δαμβέργης, Απόστολος Ψαλτώφ, Στέφανος Παπαμιχάλης και Ι. Μακρουλίδης το 1880 είχαν οργανώσει πρόχειρο γυμναστήριο σε χώρο με την ονομασία «*Του έρωτα τ' αλάτι*», όπου γυμνάζονταν οι νέοι της Σμύρνης, πληρώνοντας είσοδο μια πεντάρα.¹¹ Τον Σεπτέμβριο του 1888, κατά την έναρξη της σχολικής χρονιάς, δημοσιεύθηκε η είδηση ότι ο διευθυντής του γυμναστηρίου της προκουμαίας της Σμύρνης Γεωργόπουλος είχε υποβάλλει αίτημα στην εφορία της Ευαγγελικής Σχολής, ώστε οι μαθητές της να χρησιμοποιούν το γυμναστήριο έναντι ενός μετζιτιού ο καθένας, εξαιρουμένων των απόρων, οι οποίοι θα μπορούσαν να γυμναστούν δωρεάν.¹² Τον Ιούνιο του 1891 πραγματοποιήθηκαν στη Σμύρνη οι πρώτες μαθητικές, γυμναστικές επιδείξεις από την Ευαγγελική Σχολή, όπου οι μαθητές εκτέλεσαν «ελίξεις, αναπτερώσεις και πολλές άλλας ασκήσεις».¹³

Το 1901, ο Πανιώνιος θα προχωρούσε στην καθιέρωση των Σχολικών Αγώνων της Σμύρνης, σε ετήσια βάση και με τη συμμετοχή όλων των εκπαιδευτηρίων της πόλης.¹⁴ Το 1904, ο Πανιώνιος τιμήθηκε για την δράση του αυτή με το πρώτο βραβείο του Α΄ Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου και της Σχολικής Εκθέσεως, που τελέσθηκαν στην Αθήνα, από το Σύλλογο προς Διάδοσιν

---

⁸ Πέτρος Μεχτίδης, *Οι απαρχές της γυμναστικής στη Σμύρνη (1870-1880)*, εφ. Μικρασιατική Ηχώ, Τριμηνιαία έκδοση της Ενώσεως Συμυρναίων, Ιανουάριος – Φεβρουάριος – Μάρτιος 2015, Αθήνα.

⁹ Στο ίδιο.

¹⁰ Χρήστος Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, Αθήνα, 1962, σ. 369-370.

¹¹ Χρ. Σολομωνίδης, *Της Σμύρνης*, Αθήνα, 1957, σελ. 169-170

¹² Εφ. *Αμάθεια*, 28 Σεπτεμβρίου 1888. Το μετζίτι (ή 'κοσάρι) είναι η ελληνική απόδοση του οθωμανικού νομίσματος meciđiye. Επρόκειτο για αργυρό νόμισμα ισοδύναμο με 20 γρόσια (kurus) ή με το 1/5 της χρυσής οθωμανικής λίρας (1 λίρα = 100 γρόσια), που τέθηκε σε κυκλοφορία το 1844, επί βασιλείας του σουλτάνου Αβδούλ Μετζίτ Α΄, από τον οποίο έλαβε και την ονομασία του.

¹³ Χρ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη ...*, ο. π., σελ. 355-356.

¹⁴ Α. Μπαλτάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη...*, ό. π., σ. 104.

των Ελληνικών Γραμμάτων, το Φιλολογικό Σύλλογο *Παρνασσός* και τον Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.¹⁵

Αντίστοιχα, το μάθημα της γυμναστικής εισήχθη στα ελληνικά σχολεία της Κωνσταντινούπολης από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, όπως και στη Σμύρνη. Το 1871, ο κανονισμός του Ελληνικού Λυκείου Σταυροδρομίου περιελάμβανε ιδιαίτερο κεφάλαιο με τίτλο «*Η περί το σώμα θεραπεία*», το οποίο αποτελούνταν από τα παρακάτω άρθρα: 1. *Τα περί την διαίταν*, 2. *Τα περί την σωμασκήσιν*, και 3. *Τα περί την ίασιν των νόσων*. Στις επτά παραγράφους του δεύτερου άρθρου γίνεται λεπτομερής αναφορά περί του σκοπού της σωματικής άσκησης, των μέσων που χρησιμοποιούνται, του διδασκάλου της γυμναστικής, της ιατρικής παρακολούθησης, του ωραρίου, της συμμετρίας και αρμονίας των ασκήσεων, των προστατευτικών μέσων και των εκδρομών.¹⁶ Αντίστοιχα, στον κανονισμό του έτους 1910 του Κεντρικού Παρθεναγωγείου της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Σταυροδρομίου, υποστηριζόταν η ανάγκη διδασκαλίας του μαθήματος της γυμναστικής επί δύο ώρες την εβδομάδα, με το σκεπτικό ότι η γυμναστική αποτελούσε, μαζί με την μουσική, την βάση ανατροφής των αρχαίων Ελλήνων και ότι στη σύγχρονη εποχή η επιστήμη αυτή είχε καταστεί από τους Σουηδούς «*θεραπεινίδα της ιατρικής*». Και η υποστήριξη της αξίας του μαθήματος της γυμναστικής συνεχιζόταν με το επιχείρημα ότι το ελληνικό έθνος «ου μόνον εισήγαγε το μάθημα εν τοις σχολείοις από πολλού, αλλά και γυμναστικούς συνέστησε συλλόγους και πανελληνίους αγώνας τελεί, εν οίς και τα σχολεία λαμβάνουσι μέρος».¹⁷

1.3 Η ίδρυση των πρώτων αθλητικών σωματείων στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη και η θέσπιση αγώνων

¹⁵ Παύλος Μανιτάκης, *100 χρόνια Νεοελληνικού Αθλητισμού 1830-1930*, Αθήνα, 1962, σ. 140.

¹⁶ *Κανονισμός του εν Σταυροδρομίου Ελληνικού Λυκείου*, Κων/πολις, 1871, σελ. 10-17.

¹⁷ *Το Κεντρικόν Παρθεναγωγείον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Σταυροδρομίου κατά το 67^{ον} σχολικόν έτος 1910*, Κων/πολις, 1910, σελ 5-6. Αντίστοιχα, στην Αθήνα, το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο είχε εισαγάγει στο πρόγραμμά του, από το 1904, το σουηδικό σύστημα για την εκπαίδευση των μαθητριών του, βλ. Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 64. Για την εκπαίδευση των κοριτσιών βλ. Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί 1830-1910. Ένα ανθολόγιο*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987. Για την γυναικεία άσκηση στην Ελλάδα βλ. Ελένη Φουρναράκη, «Ο Ολυμπισμός των κυριών. Οι διεθνείς ολυμπιακές διοργανώσεις (1896,1906) και η Εφημερίς των Κυριών», στο Χρ. Κουλούρη (επιμ.-εισαγ.), *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Αθήνα, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2004, σ. 337-380.

Τα σωματεία, κατά τον 19ο αιώνα, εξέφραζαν τις πολιτικές αξίες και το νέο κώδικα συμπεριφοράς της ανερχόμενης αστικής τάξης.¹⁸ Ιδρυτές και μέλη των ελληνικών αθλητικών σωματείων της Μ. Ασίας και της Πόλης υπήρξαν νεαροί αστοί, οι οποίοι φοιτούσαν ή ήταν απόφοιτοι των σχολών της Σμύρνης, της Κωνσταντινούπολης κλπ. Επρόκειτο κυρίως για μέλη της λεγόμενης μέσης ελληνικής αστικής τάξης, η οποία εμφανίστηκε στη Μ. Ασία μετά το 1856.¹⁹ Η εμφάνιση των μέσων Ελλήνων αστών ευνοήθηκε από τις μεταρρυθμίσεις του 19ου αιώνα, οι οποίες συνέδεσαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο άρμα του ευρωπαϊκού καπιταλισμού.²⁰ Έτσι, πλάι στα εμπορικά και στα τεχνικά επαγγέλματα, τα οποία ανθούσαν στα λιμάνια και στα οικονομικά κέντρα της Μ. Ασίας, όπως η Σμύρνη, το Αϊβαλί, τα Βουρλά, η Αττάλεια κλπ., εμφανίστηκαν και νέα επαγγέλματα, όπως φαρμακοποιοί, δικηγόροι, γιατροί, δημοσιογράφοι κ.ά. Η εμφάνιση των μελών αυτής της τάξης ευνοήθηκε και από δύο άλλους παράγοντες: πρώτον, τις διομολογήσεις, δηλαδή τους ειδικούς προνομιακούς ορισμούς, τους οποίους προσέφερε η Οθωμανική Αυτοκρατορία στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, και δεύτερον, τη δυσκολία των οθωμανικών αρχών να ξεχωρίσουν τους Έλληνες υπηκόους από τους Ρωμιούς Οθωμανούς υπηκόους.²¹ Έτσι, οι Έλληνες υπήκοοι, οι πολίτες δηλαδή του ελληνικού κράτους, είχαν φοροαπαλλαγές και άλλα προνόμια, αποτελώντας σημαντικό τμήμα της μέσης ελληνικής αστικής τάξης στη Μ. Ασία, ενώ ταυτόχρονα ήταν και μέλη του ελληνορθόδοξου *μιλέτ*. Η συμβολή τους στην «ελληνοποίηση» των κοινοτικών και εκπαιδευτικών θεσμών του *μιλέτ* μέσα στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Μ. Ασίας υπήρξε καθοριστική.²²

Η πρώτη προσπάθεια για τη δημιουργία αμιγούς αθλητικού σωματείου από μέλη της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Σμύρνης καταγράφεται στα 1875, όταν ο

---

¹⁸ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας...*, ό. π., σελ. 34.

¹⁹ Στην Κωνσταντινούπολη δραστηριοποιούνταν και η περίφημη ελληνοθωμανική τάξη, τα μέλη της οποίας ήταν πλήρως αφοσιωμένα στην οθωμανική πολιτική τάξη και διαπνέονταν από τον λεγόμενο οθωμανικό πατριωτισμό, επειδή επιθυμούσαν την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά παράλληλα εργάζονταν και για την ενίσχυση της ελληνικής ταυτότητας μέσα από το *μιλέτ*.

²⁰ Για την ενσωμάτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον καπιταλισμό και τον εκσυγχρονισμό του κράτους και της οθωμανικής κοινωνίας βλ. Eric J. Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας...*, ό. π.

²¹ Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος αι.-1919, Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998, σελ. 307-308.

²² Στο ίδιο, σελ. 332-333. Για τη σωματειακή δράση των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. Κυριακή Μαμώνη - Λήδα Ιστικοπούλου, *Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, Αθήνα, Εστία, 2006, σελ. 13.

Μιχαήλ Γρηγοριάδης ανήγγειλε στην εφημερίδα «*Ιωνία*» της Σμύρνης την ίδρυση του φιλογυμναστικού συλλόγου «*Ηρακλής*». Ο Γρηγοριάδης πρότεινε:

«Την σύστασιν Θιάσου φιλογυμναστικού, υπό τον περιεκτικώτατον και εκφραστικώτατον τίτλον «ο Ηρακλής», ούτινος σκοπός και μέλημα έσται η διάδοσις της γυμναστικής εν Σμύρνη και βαθμηδόν εν όλη τη Ιωνία και η διά μετοχών ίδρυσις Γυμνασίου (σχολείου της Γυμναστικής) ανταξίου της των Συμυρναίων μεγαλουπόλεως και φιλοκαλίας».²³

Η προσπάθεια του Γρηγοριάδη φαίνεται πως δεν απέδωσε, επειδή δεν υπήρξε έκτοτε κάποια αναφορά σε σωματείο με την επωνυμία «*Ηρακλής*». Αργότερα, στα 1888, διαβάζουμε στην εφημερίδα «*Αμάλθεια*», ότι νέοι της Σμύρνης ενεργούσαν για την ίδρυση ενός *Sporting Club* στην πόλη.²⁴ Το 1890 ιδρύθηκε ο μουσικός σύλλογος «*Ορφέας*» και το 1891, ο επίσης μουσικός σύλλογος «*Απόλλων*». Από τον πρώτο θα προκύψει, το 1894, το αθλητικό σωματείο «*Γυμνάσιον*», ύστερα από αποχώρηση μελών του *Ορφέα*, τα οποία ήθελαν να επιδοθούν στον αθλητισμό. Το 1898, ο *Ορφέας* και το *Γυμνάσιον* ενώθηκαν και προέκυψε ο *Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος Σμύρνης*. Προηγουμένως, το 1896, το *Γυμνάσιον* είχε θεσπίσει τους Πανιωνίους Αγώνες της Σμύρνης, ενώ το 1897, το σωματείο συμμετείχε στη σύσταση του Συνδέσμου Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (ΣΕΑΓΣ), ως ιδρυτικό μέλος. Αντίστοιχα, ο *Απόλλων Σμύρνης* συγκρότησε από το 1894 εκδρομικό τμήμα και λίγο αργότερα αθλητικό.²⁵ Θα πρέπει να δεχθούμε ότι καθοριστική για την ίδρυση των πρώτων ελληνορθόδοξων σωματείων της Σμύρνης υπήρξε η αθλητική δράση των Λεβαντίνων της πόλης, κυρίως των Άγγλων, οι οποίοι έδωσαν ιδιαίτερη ώθηση στα αθλητικά πράγματα της Σμύρνης μέσα από τον Αθλητικό Όμιλο του Μπουρνόβα, ο οποίος ήταν ενεργός από τις αρχές της δεκαετίας του 1890.²⁶

Αντίστοιχα, στην Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκε το 1877 ο *Ελληνικός Σύλλογος «Ερμής»*, ενώ το 1896, μέσα στο κλίμα της αθλητικής και εθνικής έξαρσης που είχαν προκαλέσει οι πρώτοι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αθήνα, ιδρύθηκε ο *Ελληνικός Γυμναστικός Σύλλογος «Ηρακλής»* στα Ταταύλα, αθλητές του οποίου εκπροσώπησαν νικηφόρα τον σύλλογο στη Μεσολυμπιάδα του 1906. Ακολούθησαν «*Τα Ολύμπια*» της Ροβερτείου Σχολής (1899), ο «*Θησεύς*» Βαφεοχωρίου (1900), ο

²³ Πέτρος Μεχτίδης, *Οι απαρχές της γυμναστικής στη Σμύρνη (1870-1880)...*, ό. π.

²⁴ Εφ. *Αμάλθεια*, 11 Απριλίου 1888.

²⁵ Για την ίδρυση του Πανιωνίου και του Απόλλωνα βλ. Α. Μπαλτάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη...*, ό. π., σ. 33-38.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 53.

*Γυμναστικός Σύλλογος «Άρης» Μεγάλου Ρεύματος (1901), ο Γυμναστικός Σύλλογος «Περσεύς» Κοντοσκαλίου (1903), ο «Μ. Αλέξανδρος» Βαθυρρύακος (1904) κ.α.*²⁷

Τα ελληνικά σωματεία της Μ. Ασίας και της Πόλης θέσπισαν διάφορους αγώνες είτε τοπικής είτε ευρύτερης εμβέλειας. Οι Πανιώνιοι Αγώνες της Σμύρνης υπήρξαν οι πιο διάσημοι. Με την επωνυμία «*Πανιώνιοι*» είχαν καταγραφεί το 1894 οι πρώτοι αθλητικοί αγώνες του Αθλητικού Ομίλου των Άγγλων του Μπουρνόβα.²⁸ Αργότερα, η τέλεση των Πανιωνίων Αγώνων στη Σμύρνη επί δεκαεννέα φορές, από το 1896 έως το 1921 (μεσολάβησαν και διαλείμματα), αποτέλεσε την αποκορύφωση της αθλητικής δράσης του Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης στην πόλη. Στη διοργάνωση συμμετείχαν διαχρονικά οι σημαντικότεροι ελληνικοί αθλητικοί σύλλογοι, οι αθλητές των οποίων αποτέλεσαν πόλο έλξης για το κοινό της Σμύρνης, ενώ το ελληνικό κράτος, αναγνωρίζοντας τη σημασία των αγώνων, παρακολουθούσε μέσω των προξενικών αρχών την τέλεσή τους και επιχορηγούσε τον Πανιώνιο.²⁹ Οι Πανιώνιοι Αγώνες υπήρξαν η κορυφαία εκδήλωση του σμυρναϊκού αθλητισμού και θεσμός με πανελλήνιο κύρος, εποπτευόμενος από τον ΣΕΑΓΣ, ο οποίος ασκούσε τεχνικό έλεγχο και καταχωρούσε τα αποτελέσματα στο αρχείο του ως επίσημα.³⁰

Μεγάλης κλίμακας αγώνες υπήρξαν οι τρεις φορές τελεσθέντες *Παγκωνσταντινουπόλειοι Αγώνες*. Το 1910, πραγματοποιήθηκαν υπό την έγκριση και προστασία του ΣΕΑΓΣ οι πρώτοι αγώνες από τον *Άρη Μεγάλου Ρεύματος* και με την συμμετοχή των ελληνικών αθλητικών σωματείων της Πόλης.³¹ Οι αγώνες επαναλήφθηκαν ξανά το 1911 από τον ίδιο σύλλογο, ενώ το 1920, οι Γ' Παγκωνσταντινουπόλειοι Αγώνες πραγματοποιήθηκαν από τον «*Όμιλο Φιλάθλων και Φιλομούσων*» Μ. Ρεύματος, που είχε προκύψει από τη συγχώνευση των σωματείων «*Άρης*» και «*Ελπίς*». Οι αγώνες τελέστηκαν υπό την υψηλή προστασία του αρχηγού των Ελληνικών Δυνάμεων Κωνσταντινουπόλεως, στρατηγού Γ. Κατεχάκη, με τη

---

²⁷ Ανδρέας Μπαλάς, «Ο ελληνικός αθλητισμός στην Κωνσταντινούπολη 1877-1922», *Μικρασιατική Σπίθα*, περιοδική έκδοση της Αδελφότητας Μικρασιατών Νομού Σερρών «Ο Άγιος Πολύκαρπος», Σέρρες, τόμ. 19ος (Μάιος, 2015), 65-78.

²⁸ Μιλτιάδης Σεϊζάνης, *Ιωνικά Λευκάνθεμα*, Σμύρνη, 1899.

²⁹ Έγγραφο του προξένου της Σμύρνης προς το Υπουργείο Εξωτερικών (924/13-5-1909), Φακ. 1909/29/3, Ι.Α.Υ.Ε. στο Χρ. Σπ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1800-1922). Η οργάνωση και η λειτουργία των σχολείων*, τόμος Β', Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Γρηγόρη, 1989, σ. 239.

³⁰ Α. Μπαλάς, «Πανιώνιοι Αγώνες Σμύρνης», *Μικρασιατική Σπίθα*, περ. έκδοση της Αδελφότητας Μικρασιατών Νομού Σερρών «Ο Άγιος Πολύκαρπος», Σέρρες, τόμ. 18^{ος} (Σεπτ., 2013), 167-180.

³¹ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ο. π., σ. 274-275.

συμμετοχή δέκα ελληνικών σωματείων και πενήντα τριών αθλητών.³² Σύμφωνα με την επιστολή του διοργανωτή συλλόγου, οι αγώνες θα τελούνταν «τόσον προς επίδειξιν του Ελληνικού Αθλητισμού, όσον και προς ηθικήν ανύψωσιν και επικράτησιν της ημετέρας ΦΥΛΗΣ, απέναντι των εν τη ημετέρα ΠΟΛΕΙ βιούντων ξένων στοιχείων».³³ Το 1922 σημειώθηκε η τελευταία αγωνιστική αναλαμπή στην Πόλη, με την διοργάνωση των Διεθνών Αγώνων Κωνσταντινουπόλεως, στις 27 και 29 του Μάη³⁴ και με την τέλεση των Αρτεμισίων, με την συμμετοχή δεκαπέντε ελληνικών συλλόγων, στις 14 Αυγούστου, λίγο πριν επέλθει η Μικρασιατική Καταστροφή.³⁵

Η ίδρυση, το 1922, του *Συνδέσμου Αθλητικών Σωματείων Κωνσταντινουπόλεως* (ΣΑΣΚ), ο οποίος επόπτευε την αθλητική δραστηριότητα των τοπικών ελληνικών σωματείων, εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο δράσης της ηγεσίας των Ρωμιών της Πόλης, οι οποίοι, μετά την ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το φθινόπωρο του 1918, θέλησαν να εφαρμόσουν ένα εθνικιστικό πρόγραμμα ευρείας κλίμακας.³⁶ Σκοπός του Συνδέσμου ήταν η επικοινωνία και η αμοιβαία υποστήριξη των αθλητικών σωματείων, η τακτική διοργάνωση αγώνων, η διενέργεια αθλητικών στατιστικών και η με κάθε τρόπο ενίσχυση του αθλητισμού. Δικαίωμα συμμετοχής στον Σύνδεσμο είχε κάθε σωματείο, χωρίς να τίθενται εθνικοί περιορισμοί, αρκεί να γίνονταν αποδεκτά το καταστατικό και οι κανονισμοί του.³⁷ Η επιλογή της *Αρτέμιδος*, ως συμβόλου που παρέπεμπε στην αρχαία Ελλάδα και του βυζαντινού κιτρινόμαυρου χρώματος, τόνιζαν τη συνέχεια των Ελλήνων στην Πόλη.

1.4 Σχέση των ελληνορθόδοξων αθλητικών σωματείων με την Ελλάδα και την ελληνική εθνική ιδεολογία

---

³² Στο ίδιο, σελ. 373.

³³ *Επιστολή Ελληνικού Ομίλου Φιλάθλων και Φιλομούσων Μεγάλου Ρεύματος προς Πανελλήνιο Γ.Σ.*, 16/29 Αυγούστου 1920, Αρχείο Πανελληνίου Γ.Σ.

³⁴ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σελ. 395.

³⁵ Στο ίδιο, σελ. 398.

³⁶ Δημήτρης Καμούζης, «Από ‘‘σωτήρας της φυλής’’, ‘‘ευεργέτης των Τούρκων’’: Ο Βενιζέλος και η εθνικιστική ηγετική ομάδα των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, 1918-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 17 (2011), σ. 151.

³⁷ *Καταστατικόν Συνδέσμου Αθλητικών Σωματείων Κωνσταντινουπόλεως*, Κωνσταντινούπολις, 1922.

Τα ελληνορθόδοξα αθλητικά σωματεία της Σμύρνης, της Πόλης, του Αϊβαλιού (Κυδωνιών) κ.ά. συνδέθηκαν από την αρχή με τον ΣΕΑΓΣ, εντάχθηκαν σ' αυτόν, ακολούθησαν τους κανονισμούς του και συμμετείχαν στους Πανελληνίους Αγώνες, λαμβάνοντας μάλιστα χρηματοδότηση από το ελληνικό υπουργείο Παιδείας. Το ελληνικό κράτος παρακολουθούσε στενά την ελληνική αθλητική δραστηριότητα στη Μ. Ασία, καθώς στο πλαίσιο επιχορήγησης των ελληνικών αθλητικών σωματείων που λάμβαναν μέρος στους Πανελληνίους Αγώνες, βάσει νόμων του 1909-1911, χρηματοδοτούσε και τα ελληνορθόδοξα αθλητικά σωματεία.³⁸ Το 1909 ο Πανιώνιος έλαβε 2.000 δραχμές, ενώ το 1915 εισέπραξε το ίδιο ποσό. Το ίδιο έτος ο Απόλλων Σμύρνης, ο Πέλοψ Μελαντίας και ο Ηρακλής Ταταούλων της Πόλης έλαβαν από 1.000 δραχμές έκαστος.³⁹ Ομοίως, οι Πανιώνιοι Αγώνες του 1909 είχαν επιχορηγηθεί από το ελληνικό κράτος με το ποσό των 2.000 δραχμών, ενώ στις 13 Μαΐου 1909, με έγγραφό του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, ο πρόξενος της Ελλάδας στη Σμύρνη εξέφρασε τον ενθουσιασμό του για την πραγματοποίηση των αγώνων.⁴⁰ Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι τα ελληνικά σωματεία της Μ. Ασίας και της Πόλης συμμετείχαν στους Ολυμπιακούς Αγώνες μέσω της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων της Ελλάδας. Στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και στην Αλεξάνδρεια λειτουργούσαν τοπικές επιτροπές του ΣΕΑΓΣ, οι οποίες καταρτιζόνταν κατά τις γενικές συνελεύσεις του Συνδέσμου. Χαρακτηριστικά, το 1910, πρόεδρος της επταμελούς Τοπικής Επιτροπής Κωνσταντινουπόλεως ήταν ο Γεώργιος Ζαρίφης και αντιπρόεδρος ο Αντ. Καλβοκορέσης. Παράλληλα, εν όψει Ολυμπιακών Αγώνων, όπως της Μεσολυμπιάδας του 1906 στην Αθήνα, τελούνταν τοπικοί δοκιμαστικοί αγώνες υπό την εποπτεία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων.⁴¹ Τον Οκτώβριο του 1905 είχε προηγηθεί συνεδρίαση της Επιτροπής Κωνσταντινουπόλεως στο μέγαρο της ελληνικής πρεσβείας, μετά από πρόσκληση του επιτετραμμένου Αρμάνδου Ποττέν, στην οποία είχαν τεθεί όλα τα οργανωτικά ζητήματα, όπως η πρόσκληση

---

³⁸ Νόμος, ΓΥΛΗ' «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ΒΧΚΑ' νόμου περί γυμναστικής κλπ.», ΦΕΚ Α' 284 (5 Δεκεμβρίου 1909) και Β.Δ. «Περί παροχής ετησίου χρηματικής συνδρομής εις τα ελληνικά γυμναστικά και αθλητικά σωματεία τα μετέχοντα των εκάστοτε τελουμένων Πανελληνίων γυμναστικών αγώνων εν τω Παναθηναϊκώ Σταδίω» (26 Φεβρ. 1911), στο Η Γυμναστική. Τεύχος Α', σελ.134-135, στο Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός...*, ό. π., σελ.143.

³⁹ Πίναξ διανομής από ΓΥΛΗ' Νόμου οριζομένης συνδρομής εις τα κάτωθι γυμναστικά σωματεία, κατά το έτος 1915, Αρχείο Πανελληνίου Γ. Σ.

⁴⁰ Χρ. Σπ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)...*, ό. π., σ. 239.

⁴¹ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σελ. 268.

των σωματείων, η δημιουργία υποεπιτροπών σε δευτερεύουσες πόλεις της αυτοκρατορίας, η μεταφορά των αθλητών στην Αθήνα κλπ.⁴²

Τα ελληνορθόδοξα σωματεία της Μ. Ασίας και της Πόλης είχαν αναπτύξει διακριτή αθλητική δράση σε σχέση με τις άλλες εθνότητες της Αυτοκρατορίας, υπαγόμενα, όπως προαναφέρθηκε, στους αθλητικούς θεσμούς του ελληνικού βασιλείου, ενώ οι Ελληνορθόδοξοι αστοί της Μ. Ασίας και της Πόλης που στελέχωναν τα συμβούλια των ελληνικών σωματείων κάθε πόλης, βρίσκονταν σε διαρκή επαφή με τους φορείς του ελληνικού κράτους και των ελληνικών αθλητικών αρχών.⁴³ Η επικοινωνία των σωματείων με τις ελληνικές αρχές και τους αθλητικούς φορείς της Ελλάδας υπήρξε στενή και αδιάλειπτη και αυτό τεκμηριώνεται από το περιεχόμενο της αλληλογραφίας που είχε αναπτυχθεί μεταξύ τους. Η ίδρυση των νέων σωματείων γνωστοποιούνταν στον ΣΕΑΓΣ και η ένταξή τους σ' αυτόν καθόριζε πλέον τα όρια της δράσης τους. Δικαίωμα συμμετοχής σε διοργανώσεις που τελούνταν υπό την εποπτεία του Συνδέσμου, είχαν μόνο τα σωματεία-μέλη του, ή σε εξαιρετικές περιπτώσεις μόνον σωματεία, των οποίων οι αθλητές «κέκτηνται τα υπό των Κανονισμών του Συνδέσμου οριζόμενα προσόντα του φιλάθλου».⁴⁴ Από εκεί και πέρα, οι φορείς των Αθηνών ήταν μόνιμοι δέκτες αιτημάτων των σωματείων, κυρίως ως προς ζητήματα υλικοτεχνικής υποδομής, όπως προμήθεια γυμναστικών οργάνων, κανονισμών και εντύπων τεχνικών προδιαγραφών. Το 1902, ο Ελληνικός Σύλλογος «Ερμής» Κων/πόλεως ζητούσε από τον Πανελλήνιο Γυμναστικό Σύλλογο αντίτυπο κανονισμού του γυμναστηρίου του αθηναϊκού συλλόγου, προκειμένου να προχωρήσει στη σύσταση γυμναστηρίου, «ει τι άλλον έντυπον σχετικόν δυνάμενον να βοηθήσει ημάς εις το έργον»,⁴⁵ ενώ ο Αθλητικός Σύλλογος Βαφειοχωρίου «Θησεύς» ζητούσε συνεχώς από τον Πανελλήνιο Γ.Σ. την προμήθεια δίσκων ανάμεσα στα έτη 1902 και 1906, καθώς και καταστατικό και οργανισμό του γυμναστηρίου του.⁴⁶ Η πρόνοια που επεδείκνυε το ελληνικό κράτος για τα αθλητικά σωματεία και την εν γένει αθλητική δράση των Ρωμιών, μέσω της ελληνικής πρεσβείας, του

---

⁴² Εφ. *Αμάθεια*, 10 Οκτωβρίου 1905.

⁴³ Για τη σχέση των ελληνικών αθλητικών σωματείων της Σμύρνης με το ελληνικό κράτος και τους ελληνικούς αθλητικούς φορείς βλ. Ανδρέας Μπαλτάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη...*, ό. π.

⁴⁴ Εφ. *Αμάθεια*, 14 Μαρτίου 1908.

⁴⁵ *Επιστολή Ελληνικού Συλλόγου «Ερμής» Κων/πόλεως προς Πανελλήνιο Γ.Σ.*, 11 Ιουνίου 1911, Αρχείο Πανελλήνιου Γ.Σ.

⁴⁶ *Επιστολές Αθλητικού Συλλόγου «Θησεύς» Βαφειοχωρίου προς Πανελλήνιο Γ.Σ.*, 18 Φεβρουαρίου 1902, 28 Οκτωβρίου 1902, 13 Δεκεμβρίου 1902, 25 Φεβρουαρίου 1903, 20 Απριλίου 1904, 24 Αυγούστου 1905, Αρχείο Πανελλήνιου Γ.Σ.

ΣΕΑΓΣ και της Ελληνικής Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων, ήταν συνεχής. Πέραν των διαφόρων διευκολύνσεων που αφορούσαν σε οικονομικές ενισχύσεις και υλικοτεχνική υποστήριξη, οι παράγοντες της Ελλάδας φρόντιζαν να συμπαρίστανται και ηθικώς στα σωματεία των Ελληνορθοδόξων. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του πρεσβευτή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Ιω. Γρυπάρη προς το προεδρείο του Ελληνικού Γυμναστικού Συλλόγου Ταταούλων «*Ηρακλής*», στο έγγραφο της είδησης της νίκης των αδελφών Αλιμπράντη στη Μεσολυμπιάδα της Αθήνας του 1906.⁴⁷ Αξίζει να σημειωθεί πως στους δύο Ολυμπιονίκες είχε επιφυλαχθεί πάνδημη υποδοχή εκ μέρους των κοινοτικών αρχών και σωματείων στα Ταταύλα.⁴⁸

Ο ελληνικός εθνικισμός του 19^{ου} αιώνα είχε θέσει ως βασικό του στόχο την ενότητα του έθνους, που περιελάμβανε και την ενότητα των Ελλήνων στο χώρο. Η *Μεγάλη Ιδέα*, η οποία πρέσβευε την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος όλων των εδαφών, όπου διαβιούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί, αποτέλεσε το ιδεολογικό πλαίσιο του ελληνικού αλυτρωτισμού.⁴⁹ Σ' αυτό το πλαίσιο, όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις, κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20ού, εφάρμοσαν, έως το 1922, ένα πρόγραμμα ομογενοποίησης των ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το οποίο περιλάμβανε δράσεις και πρακτικές πολιτισμικής ενοποίησης των Ελληνορθοδόξων της Μ. Ασίας, όπου μεταξύ αυτών, εξέχουσα θέση είχε και ο αθλητισμός.⁵⁰ Βασικός σκοπός των ελληνικών οργανώσεων, οι οποίες ιδρύθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ήταν η διάδοση της ελληνικής παιδείας στα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η επιτέλεση ενός «εθνικού» έργου, στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας.⁵¹

Η ανάγνωση της αλληλογραφίας των ελληνικών αθλητικών σωματείων της Μ. Ασίας και της Κωνσταντινούπολης με τους αθλητικούς συλλόγους και άλλους

---

⁴⁷ Εφ. *Αμάθεια*, 19 Απριλίου 1906. Ο Νικόλαος Αλιμπράντης ήταν χρυσός Ολυμπιονίκης στο γυμναστικό πένταθλο και δεύτερος νικητής ο αδελφός του Γεώργιος. Ο Γεώργιος Αλιμπράντης ήταν χρυσός Ολυμπιονίκης στην αναρρίχηση επί κάλω και ο Μιχ. Δώριζας τρίτος στη λιθοβολία.

⁴⁸ Εφ. *Αμάθεια*, 18 Απριλίου 1906.

⁴⁹ Μαρία Σιδέρη, *Οι σύλλογοι ως φορείς μιας ελληνικής εθνικής ιδεολογίας από τα μέσα του 19ου αιώνα ως τις αρχές του 20ού. Το παράδειγμα του συλλόγου Μικρασιατών «Η Ανατολή» (1891–1939) και η συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στις κοινότητες της Μικράς Ασίας και του Πόντου*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Μυτιλήνη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2003, σ. 21-27.

⁵⁰ Βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 1996 και Μαρία Σιδέρη, *Οι σύλλογοι ως φορείς...*, ό. π.

⁵¹ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 153.

φορείς της Αθήνας μάς παρέχει σημαντικές πληροφορίες ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο, εντός του οποίου κινούνταν οι αθλητικοί σύλλογοι της Σμύρνης, της Πόλης κλπ. Στις 5 Απριλίου 1903, λίγες μέρες πριν από τους εβδομους Πανιωνίους Αγώνες, ο Πανιώνιος είχε αποστείλει επιστολή στον *Πανελλήνιο Γυμναστικό Σύλλογο της Αθήνας*, με την οποία προσκαλούσε το σύλλογο της πρωτεύουσας να συμμετάσχει στους προσεχείς Πανιωνίους Αγώνες. Στην επιστολή του, ο Πανιώνιος αναφερόταν στην αποστολή που ο ίδιος είχε αναλάβει επί δεκατρία χρόνια στη Μ. Ασία, προκειμένου να μεταδώσει «τον σπινθήρα του έρωτα προς τις γυμναστικές ασκήσεις και τον αθλητισμό στους Έωνες και στους λοιπούς ομαίμους», μέσω κυρίως των Πανιώνιων Αγώνων. Δήλωνε επίσης ότι διακαής πόθος του Πανιωνίου αποτελούσε η συμμετοχή των αθλητών του Πανελληνίου στους στίβους της Σμύρνης, γεγονός που σύμφωνα με τους συντάκτες της επιστολής, θα προσέδιδε «αναμφισβήτητον κύρος και επιβολή επί των υπολοίπων κοινοτήτων της καθ' ημάς Ανατολής και θα εξέγειρε τον ζήλον της αθλητικής σμυρναϊκής νεολαίας». Η επιστολή έληγε με την παράκληση να μην διαρρεύσει στον τύπο η επιστολή του Πανιωνίου «διά ευνοήτους λόγους».⁵²

Στις 26 Μαρτίου 1907, σε επιστολή που απέστειλε ο Πανιώνιος προς τον *Όμιλο Ερετών Πειραιώς*, ο παραλήπτης χαρακτηριζόταν ως «συναγωνιστής και συναντιλήπτωρ της εκπολιτιστικής ιδέας, ην αμφοτέρα τα σωματεία, ήδη αδελφικώς συνδεθέντα, μετά ζήλου καλλιεργώσιν και τόσην δύναμιν παράγουσι». Στις 5 Ιανουαρίου 1909, ο Πανιώνιος, καλώντας τον Όμιλο Ερετών να συμμετάσχει στους 13ους Πανιωνίους Αγώνες, έκανε ειδική μνεία στο εθνικό και πολιτισμικό έργο που αυτός επιτελούσε στη Σμύρνη και χαρακτήριζε ως «μύχιο και ιερό τον πόθο του, προς επίτευξιν αυτών των σκοπών».⁵³

Οι δέκατοι τρίτοι Πανιώνιοι Αγώνες τελέστηκαν στις 7, 8 και 10 Μαΐου του 1909. Στις 24 Ιανουαρίου, ο ΣΕΑΓΣ είχε αποστείλει στα σωματεία-μέλη του επιστολή, με την οποία γνωστοποιούσε την τέλεση των αγώνων και τα καλούσε να συμμετάσχουν σε αυτούς, καθώς, όπως τόνιζε, ήταν οι πρώτιστοι στον υπόδουλο Ελληνισμό και η αποστολή αθλητών από την ελεύθερη Ελλάδα επιβαλλόταν για

---

⁵² *Επιστολή Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης προς τον Πανελλήνιο Γ. Σ.*, 5 Απριλίου 1903, Αρχείο Πανελληνίου Γ. Σ.

⁵³ Π. Λινάρδος, *Η Σμύρνη του Πανιωνίου...*, ό. π., σ. 199.

πλείστους λόγους. Μετέφερε επίσης την υπόσχεση του Πανιωνίου ότι θα παρείχε στους συμμετέχοντες όλες τις δυνατές ευκολίες.⁵⁴

Όταν το Μάιο του 1919 ο ελληνικός στρατός κατέλαβε τη Σμύρνη, βάσει της εντολής της Κοινωνίας των Εθνών, εξεδόθη από τον Πανιώνιο η προκήρυξη των δέκατων ένατων Πανιωνίων Αγώνων, ενώ απεστάλησαν και προσκλήσεις στα ελληνικά σωματεία, όπου δηλωνόταν ότι:

«Ο Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος, εν τη σκιά της δουλείας και της φρικώδους νεοτουρκικής τυραννίας αποτήτως συνεχίσας το ιερόν και Ελληνοπρεπές έργον του, απεφάσισε... όπως προβή εις την όσον το δυνατόν πανηγυρικοτάτην τέλεσιν των 19ων Πανιωνίων Αγώνων του εν τη μητροπόλει της Ελληνικοτάτης Ιωνίας τη προορισμένη ν' αποτελέσει ένα των ωραιότερων της Μεγάλης Ελλάδος αδαμάντιον».⁵⁵

Στις 3 Οκτωβρίου 1919 ο Πανιώνιος εξέδωσε εγκύκλιο προς τα μέλη του, όπου, μεταξύ άλλων, καλούσε αυτά: «υπό τον ελεύθερον γαλανόλευκον ουρανόν της Ιωνικής Μητροπόλεως... εις συνέχισιν των ωραίων εορτών και διά το έτος τούτο». Παράλληλα, ενθάρρυνε τα Ελληνόπουλα της Σμύρνης:

«να προπαρασκευάσουν τα γερά σώματα με τους χαλυβδίνους βραχίονας, των οποίων έχει υπέρ ποτέ σήμερον ανάγκην το μεγαλυνθέν Ελληνικόν έθνος, διά να διαφυλάξει την νέαν κληρονομίαν, την οποίαν οι ήρωες της σήμερον δωρούσιν εις την επερχομένην νέαν ελληνικήν γενεάν».⁵⁶

Το περιεχόμενο αυτής της εγκυκλίου ηχούσε σαν αντίλαλος των όσων περί αθλητισμού είχε διατυπώσει εννιά χρόνια πριν ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, κατά την τελετή ενθρόνισής του. Στο λόγο του είχε εξάρει τη σημασία του αθλητισμού στη θωράκιση του εθνικού φρονήματος των νέων της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Σμύρνης λέγοντας τα εξής:

«Προς τη πνευματική ανάγκη δέον να βαίνει παραλλήλως και η σωματική ημών εκείνη διάπλασις, ήτις θα δώση εις το ΓΕΝΟΣ μας ωραία και πλαστικά σώματα, με χαλυβδίνους ηρακλείους μυώνας και βραχίονας του Σαμψών. Έργον μέγα ας γνωρίζει ότι επιτελεί όστις εμπνέει εις τα τέκνα του Γένους μας την αγάπην του ύδατος και του αναπεπταμένου αέρος και του ελευθέρου φωτός, τον έρωτα προς την ρυθμικήν κίνησιν και

⁵⁴ *Επιστολή ΣΕΑΓΣ προς τον Πανελλήνιο*, 24 Ιανουαρίου 1909, Αρχείο Πανελληνίου Γ. Σ.

⁵⁵ *Επιστολή Πανιωνίου προς τον Πανελλήνιο*, 18 Μαρτίου 1919, Αρχείο Πανελληνίου Γ. Σ.

⁵⁶ *Εγκύκλιος Πανιωνίου Γ. Σ.*, 3 Οκτωβρίου 1919, Αρχείο Πανελληνίου Γ. Σ.

την γυμναστικήν. Δι' αυτών θα παύσωσιν όντως αι κακίαι εκείναι αίτινες λυμαίνονται τας κοινωνίας και μεταβάλλουσι τους ανθρώπους εις διανοητικά ερείπια ή εις θηρία κακουργούντα».⁵⁷

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι, κατά τη διάρκεια της παρουσίας του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, σημειώθηκε έξαρση της κίνησης του προσκοπισμού. Τον Ιούλιο του 1919, ιδρύθηκε το «Σώμα Ελλήνων Αλκίμων», ύστερα από πρωτοβουλία μαθητών των ανώτερων τάξεων της Ευαγγελικής Σχολής και των λυκείων Γιαννίκη και Αρώνη. Αρχική πρόθεση των ιδρυτών του σώματος ήταν να ονομαστεί αυτό «*Ιερός Λόχος*», η πρόταση όμως απορρίφθηκε από τον ύπατο αρμοστή Αριστείδη Στεργιάδη, ο οποίος έκρινε ότι ένας τέτοιος τίτλος θα ήταν προκλητικός απέναντι στους Τούρκους. Στο σώμα κατετάγησαν 300 Σμυρναίοι νέοι, οι οποίοι επιδίδονταν σε συστηματική εκγύμναση και στρατιωτική προπαίδευση για την μελλοντική τους κατάταξη στο στρατό.⁵⁸

Αντίστοιχα, τα αθλητικά σωματεία της Κων/πολης, τα οποία διοικούνταν κυρίως από Έλληνες αστούς, εξέφραζαν σε κάθε ευκαιρία την προσήλωσή τους στη Μεγάλη Ιδέα, όπως χαρακτηριστικά φαίνεται στην επιστολή του νεοσυσταθέντος *Ελληνικού Γυμναστικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* προς τον Πανελλήνιο Γ.Σ., στις 24 Μαρτίου 1907, όπου μεταξύ άλλων αναφερόταν:

«Διαβεβαιώσατε, παρακαλούμεν, τους περί υμάς ότι ημείς την Γυμναστικήν θεωρούμεν ως μέσον εξυπηρετήσεως της Μεγάλης Ιδέας. Επί τη πεποιθήσει ότι υπό των αυτών αισθημάτων εμφορείσθε και ότι νυχθημερόν σκέπτεσθε, ως ελεύθεροι, περί του δούλου Ελληνισμού διατελούμεν μετ' αδελφικής αγάπης και εξαιρέτου υπολήψεως.»⁵⁹

Τα μέλη των ελληνικών κοινοτήτων της Μ. Ασίας ήλθαν σε επαφή με το νέο άθλημα του ποδοσφαίρου, από τα τέλη κιόλας του 19^{ου} αιώνα, μέσα από την επαφή τους με τα μέλη των κοινοτήτων των Λεβαντινών. Στη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα αστικά κέντρα, σχηματίστηκαν ελληνικές ποδοσφαιρικές ομάδες, οι οποίες συναγωνίζονταν τις ομάδες των άλλων εθνοτήτων. Το 1930, ο ποδοσφαιριστής του *Πέρα Κλουμπ* και αργότερα της ΑΕΚ Κώστας

⁵⁷ Π. Λινάρδος, *Η Σμύρνη του Πανιωνίου...*, ό. π., σ. 123.

⁵⁸ Χρ. Σολομωνίδης, *Της Σμύρνης...*, ό. π., σ. 237.

⁵⁹ *Επιστολή Ελληνικού Γυμναστικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως προς τον Πανελλήνιο Γ.Σ.*, 24 Μαρτίου 1907, Αρχείο Πανελληνίου Γ.Σ.

Νεγρεπόντης δήλωσε σε συνέντευξή του, αναφορικά με τα κίνητρα της συμμετοχής του σε ποδοσφαιρικούς αγώνες, πριν από το 1922 στην Πόλη:

«...Γιατί πρέπει να ξεύρης -λέγει- ότι τότε εμείς δεν αγωνιζόμαστε μόνον για τα χρώματα της ομάδος μας, αλλά και το γόητρον του Έθνους μας, της φυλής μας. Όταν αρχίζαμε ένα αγώνα σκεπτόμασταν πολύ, πολύ καλά, πως οπωσδήποτε έπρεπε να νικήσουμε. Αν δε τύχαινε καμιά κακή μέρα, τότε κατεβάλλομεν διπλή προσπάθεια για να βγούμε από το τερραίν σεβαστοί στους αντιπάλους. Η ιδέα ότι αντιπροσωπεύαμε την Πατρίδα μας μας καθίστα αήττητους. Το «Πέρα Κλουπ» σας ομολογώ ότι τις τόσες του επιτυχίες τας οφείλει και στην προπόνηση και πειθαρχία των μελών του, αλλά κυρίως εις την ιδέα του γοήτρου της ράτσας μας. Σκεπτόμασταν πολύ καλά πως, αν ενικάτο η ομάς, η ήττα θ' αντανakλούσε σε όλους τους ομογενείς της Πόλης, σε όλους τους Έλληνες. Πόσο ευτυχείς είμαστε τότε που παίζαμε για το εθνικό γόητρο ή τα χρώματα της ομάδος! Αγωνιζόμασταν τότε με την ψυχή μας και θυσιάσαμε το είναι μας. Η ιδέα της Πατρίδος και του αθλητισμού εγιγάντωνε την ορμή μας, αφαιρούσε την κόπωση και μας οδηγούσε προς το τέρμα και των κατά πολύ ισχυροτέρων αντιπάλων μας.»⁶⁰

Στην περίπτωση της Τραπεζούντας του Πόντου, οι αθλητές του τοπικού αθλητικού συλλόγου μετατράπηκαν ακόμη και σε ένοπλους υπερασπιστές της πόλης. Μετά από την κατάληψη του Ανατολικού Πόντου και την είσοδο του ρωσικού στρατού στην Τραπεζούντα (1916), ιδρύθηκε η *Ελληνική Εθνική Ένωσις*.⁶¹ Στα γραφεία της συγκεντρώνονταν οι νέοι της πόλης, μεταξύ των οποίων και οι τελειόφοιτοι του Φροντιστηρίου Τραπεζούντος του έτους 1914.⁶² Σε μία από τις συναντήσεις τους ετέθη η ιδέα σύστασης γυμναστικού συλλόγου, οπότε ακολούθησε η ίδρυση του *Γυμναστικού Συλλόγου «Ακρίτας»*.⁶³ Όταν αποχώρησαν τα ρωσικά στρατεύματα από την πόλη, ογδόντα μέλη του συλλόγου, κατόπιν αδείας της «*Ελληνικής Εθνικής Ενώσεως*», η οποία είχε την ευθύνη της άμυνας της πόλης, ανέλαβαν την φρούρηση του οχυρού του Μιθρίου (ή Μποζ Τεπέ, όπου η αρχαία και βυζαντινή ακρόπολη της Τραπεζούντας). Η φρούρηση του οχυρού κράτησε μέχρι τον Ιανουάριο του 1918, οπότε συμφωνήθηκε η παράδοση της Τραπεζούντας στους Τούρκους. Κατόπιν της συμφωνίας, η φρουρά του Μιθρίου εκκένωσε το οχυρό. Ο

⁶⁰ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 4 Ιουλίου 1930.

⁶¹ Το σωματείο αυτό αναφέρεται από τον μητροπολίτη Χρυσάνθο ως «*Εθνική Ένωσις Νέων*». Βλ. Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου, *Η εκκλησία της Τραπεζούντος*, Αθήνα, Αρχεΐον Πόντου, 1933, σ. 749.

⁶² Α. Κ. Σιδηρόπουλος, «Ο Γυμναστικός Σύλλογος “Ακρίτας” της Τραπεζούντος», *Αρχεΐον Πόντου*, Αθήναι, τ. 28 (1966), 369-373.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 369-370.

Γυμναστικός Σύλλογος «Ακρίτας» διαλύθηκε και σχεδόν όλα τα μέλη του κατέφυγαν στη Ρωσία.⁶⁴

Ο *Ελληνικός Αθλητικός Σύλλογος «Πόντος»* ιδρύθηκε το 1903 από τους Έλληνες ορθόδοξους μαθητές του Αμερικανικού Κολλεγίου «Ανατόλια» της Μερζιφούντας (αρμ. Μαρσοβάν), οι οποίοι προέρχονταν από την Καππαδοκία, τον Πόντο και την ευρωπαϊκή Τουρκία.⁶⁵ Ο προσδιορισμός του σωματείου ως «ελληνικό» ήταν δηλωτικός των προθέσεων των ιδρυτών του να τονίσουν την εθνική τους καταγωγή. Τα μέλη του συλλόγου διακήρυτταν με πάθος την ορθόδοξη πίστη τους και την ελληνική τους εθνικότητα, καθώς είχαν κατηγορηθεί στο παρελθόν ως θύματα του προτεσταντικού προσηλυτισμού:

«Ημείς οι ενταύθα Έλληνες μαθηταί... προσδραμόντες εις σχολήν ξένην δεν σημαίνει, καθώς οι πολλοί δυστυχώς νομίζουσιν, ότι ελησμονήσαμεν την εκπλήρωσιν καθηκόντων Έλλησι μαθηταίς επιβαλλομένων, δεν σημαίνει ότι προσηλυτίσθημεν είτε εξεφυλίσθημεν. Διαμένομεν μετ' ακραδάντων πεποιθήσεων εις τα πατροπαράδοτα. Είμεθα ότι και πας ομόφυλος ώφειλε να είναι, οίον ορθόδοξοι, εν όσω εξακολουθούμεν να είμεθα πιστά της ορθοδοξίας τέκνα, Έλληνες, εν όσω είμεθα και θα είμεθα ένθερμοι υποστηρικταί και ζηλωταί της γλώσσης μας.»⁶⁶

Τέλος, στη Σινώπη του Πόντου λειτουργούσε ο *Ελληνικός Εθνικός Σύνδεσμος «Μιθριδάτης»* (1908), που διατηρούσε τμήματα μουσικό, γυμναστικό, φιλεκπαιδευτικό και εμπορικό. Κατά τις εορτές που ακολούθησαν την Επανάσταση των Νεοτούρκων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1908), μέσα στο κλίμα της πρόσκαιρης αίσθησης ισονομίας που είχε επιφέρει η καθεστωτική αλλαγή, η ελληνική κοινότητα της Σινώπης εκπροσωπήθηκε από το γυμναστικό λόχο των μαθητών της και, όπως περιγράφει σε επιστολή του προς το σύλλογο «Ανατολή» ο γραμματέας του «Μιθριδάτη» Μυρώδης Δημητρακόπουλος, οι Ελληνορθόδοξοι μαθητές παρέλασαν ψάλλοντας το «Ω παιδιά μου, ορφανά μου» του Ρήγα Φεραίου και τον «Ύμνον εις την Ελευθερίαν», υπό τις επευφημίες του πλήθους και των Τούρκων αξιωματικών! Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του: «Αι αναπτύξεις, αι συμπύξεις, αι χαριέσταται ελεύθεραι ασκήσεις των μαθητών εκπλήσσουν το πλήθος και δη τον τουρκικόν όχλον.» Μάλιστα ένας Τούρκος αξιωματικός, απευθυνόμενος

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 373.

⁶⁵ *Επιστολή προεδρείου «Πόντου» προς «Ανατολή»*, ΙΑ 74, 7 Δεκεμβρίου 1906, Αρχείο Ανατολής.

⁶⁶ Στο ίδιο.

προς τους ομοεθνείς του, φέρεται να είχε: «Όταν οι Ελληνόπαιδες θα γίνωσι χιλίαρχοι, σεις με την αδράνειάν σας ουδέ στρατιώται θα είσθε!»⁶⁷

Η αθλητική δραστηριότητα των Ελλήνων της Μ. Ασίας και της Πόλης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} συνδέεται με τις γενικότερες πολιτικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις που συντελέστηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ίδιο διάστημα. Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων υπήρξε ο εκσυγχρονισμός του κράτους και η εισαγωγή ευρωπαϊκών πρακτικών στη διοίκηση, τον στρατό και την εκπαίδευση. Η παρουσία των Λεβαντίνων στα μεγάλα κέντρα της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης υπήρξε καταλυτική για την εισαγωγή των σπορ και έτσι διαμορφώθηκε μια νέα αθλητική κουλτούρα για τα μέλη των μεσαίων και ανώτερων τάξεων όλων των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας. Το κάθε *μιλέτ* ενσωμάτωσε τα σπορ στους θεσμούς του και τα ενέταξε στις εθνικές του παραδόσεις. Οι εθνικισμοί της εποχής εγκολπώθηκαν τον αθλητισμό και τον ενέταξαν στην ρητορική και στο «αφήγημά» τους. Οι Ελληνορθόδοξοι της Μ. Ασίας και της Πόλης, συνδέοντας τα αθλητικά σωματεία τους με την αρχαία Ελλάδα και την μνήμη της Μ. Ασίας, θέλησαν να προβάλουν την μακραίωνη παρουσία τους στις πέραν του Αιγαίου περιοχές, εγγράφοντας υποθήκες για το μέλλον. Μετά το 1922, οι ίδιοι άνθρωποι που πρωτοστάτησαν στην ίδρυση αυτών των σωματείων και υπήρξαν φορείς της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, κλήθηκαν να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους και να υπηρετήσουν ένα νέο εθνικό «αφήγημα», στο οποίο σταδιακά θα ενσωματώνονταν οι προσπάθειες για την εξομάλυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων και τη γενικότερη βαλκανική συνεννόηση. Κάποιοι εξ αυτών προσαρμόστηκαν στο νέο περιβάλλον, ενώ κάποιοι άλλοι παρέμειναν αγκιστρωμένοι στο παρελθόν.

---

⁶⁷ Έγγραφο ΙΑ 109, Αρχείο Ανατολής.

Κεφάλαιο δεύτερο

Ο ελληνικός αθλητισμός στον Μεσοπόλεμο

2.1 Εισαγωγή

Σύμφωνα με τη Χριστίνα Κουλούρη, η εμφάνιση των σπορ και των αθλητικών σωματείων αποτελούν νεωτερικά φαινόμενα, στα οποία αντανακλώνται οι νέες μορφές κοινωνικότητας που συνιστούν το συλλογικό βίο και συνδέονται με τις αλλαγές που προκάλεσαν η αστικοποίηση και η εκβιομηχάνιση, σε κοινωνικό και δημογραφικό επίπεδο.¹ Στην Ελλάδα, η φυσιογνωμία του αθλητισμού κατά το Μεσοπόλεμο καθορίστηκε από τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις που επέφερε η Μικρασιατική Καταστροφή το 1922. Ο ενταφιασμός της Μεγάλης Ιδέας και η ολοκλήρωση των πολεμικών προσπαθειών της Ελλάδας για την ενσωμάτωση νέων εδαφών στην επικράτειά της συνέτειναν στη λήξη της κατάστασης πολεμικού συναγερμού, στον οποίο βρισκόταν η ελληνική κοινωνία για δέκα και πλέον χρόνια και στην αναζήτηση ενός νέου εθνικού αφηγήματος. Σταδιακά, η σύνδεση του αθλητισμού και της γυμναστικής με την στρατιωτική προπαίδευση των νέων θα εγκαταλειπόταν, ενώ νέα ιδεολογήματα, όπως αυτό της ελληνικότητας, θα έρθουν στο προσκήνιο. Την περίοδο αυτή, δύο κοινωνικές ομάδες θα διασταυρώσουν τα ξίφη τους, προκειμένου να αναλάβουν τα ηνία του αθλητισμού στην Ελλάδα: αφενός οι παράγοντες των αθλητικών σωματείων της χώρας, κυρίως αυτών που καλλιεργούσαν το ποδόσφαιρο και αποτελούσαν τους φορείς των νέων αθλητικών τάσεων της Ευρώπης, και αφετέρου οι γυμναστές του υπουργείου Παιδείας, οι οποίοι λειτουργούσαν ως «θεματοφύλακες» των γυμναστικών και των αθλητικών παραδόσεων του έθνους. Οι γυμναστές και οι φορείς της δημόσιας εκπαίδευσης αντιμετώπισαν εξ αρχής με δυσπιστία το νέο άθλημα του ποδοσφαίρου, ίσως επειδή αισθάνθηκαν ότι απειλείται η θέση τους. Παρότι το άθλημα περιλαμβανόταν αρχικά στους πανελληνίους σχολικούς αγώνες, σταδιακά φαίνεται πως τέθηκαν εμπόδια στη συμμετοχή μαθητών στη δραστηριότητα των ποδοσφαιρικών σωματείων. Σύμφωνα μάλιστα με τη μαρτυρία του αθλητικού παράγοντα Απόστολου Νικολαΐδη, το

---

¹ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 43.

υπουργείο Παιδείας είχε απαγορέψει το 1909 την ενασχόληση των μαθητών με το ποδόσφαιρο.² Η έκβαση της σύγκρουσης συμφερόντων ανάμεσα στους γυμναστές και στους παράγοντες των σωματείων, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, θα καθοριστεί από τις πολιτικές εξελίξεις και από την αυταρχική στροφή της δεκαετίας του 1930, η οποία θα οδηγούσε στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου.³

2.2 Αθλητικοί θεσμοί στην Ελλάδα

Η διοργάνωση των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, το 1896 συνέτεινε στη συγκρότηση αθλητικών θεσμών και στη θέσπιση αθλητικής νομοθεσίας.⁴ Η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (ΕΟΑ) ιδρύθηκε το 1894, αποτελώντας νομικό πρόσωπο, η διοίκηση του οποίου διοριζόταν με βασιλικό διάταγμα, ενώ το 1897 συγκροτήθηκε ο Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (ΣΕΑΓΣ), μετά από τη σύγκληση αθλητικού συνεδρίου. Ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους, ως εποπτεύουσας αρχής της λειτουργίας των αθλητικών σωματείων, θεσμοθετήθηκε με τη ψήφιση του νόμου ΒΧΚΑ', το 1899. Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του νόμου, «σκοπός (της γυμναστικής) είναι η ανάπτυξις των σωματικών και η εν ακμή διατήρησις των ψυχικών δυνάμεων, η εν καρτερία έξις και η διά τον στρατιωτικόν βίον προπαρασκευή των νέων», ενώ στο δεύτερο άρθρο οριζόταν ότι η γυμναστική τελούνταν στα δημόσια και στα ιδιωτικά σχολεία της χώρας, στο Πανεπιστήμιο, στη Σχολή Βιομηχανικών Τεχνών και στα γυμναστήρια των γυμναστικών και αθλητικών σωματείων. Η αναφορά στην

---

² Βλ. ομιλία Απ. Νικολαΐδη στο 1ο Πανελλήνιο Αθλητικό Συνέδριο, εφ. *Αθλητική*, 5 Απριλίου 1929.

³ Για τη σύγκρουση γυμναστών και αθλητικών παραγόντων βλ. Ελένη Καραγεωργίου, *Σωματική Άσκηση, Έμφυλες Ταυτότητες και Ελληνικότητα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το περιοδικό «Ελληνική Αγωγή»*, διπλωματική εργασία, Μυτιλήνη, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010. Για τη σύγκρουση βενιζελικών – βασιλικών, όπως προσωποποιείται στη σύγκρουση Παυλίνη – Χρυσάφη, βλ. Koulouri Christina, “From Antiquity to Olympic Revival: Sports and Greek National Historiography (Nineteenth-Twentieth Centuries)”..., ό. π.

⁴ Για την προπαρασκευή και την τέλεση των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας, βλ. Νικόλαος Χούτας, *Πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνιστώσες των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας 1896 & 2004*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών, 2018, σ. 87-182

προετοιμασία των νέων για την εκπλήρωση της στρατιωτικής τους θητείας αντανακλούσε το στρατιωτικό πνεύμα εκείνης της εποχής. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, δύο χρόνια πριν, η Ελλάδα είχε ηττηθεί στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, επομένως η νεολαία της έπρεπε να ανασυνταχθεί. Η ενίσχυση της γυμναστικής θα επιτυγχανόταν μέσα από τη τέλεση πάσης φύσεως αγώνων, τα δε σωματεία που θα προσέφεραν τα γυμναστήριά τους, καθώς και όσα διακρίνονταν σε αγώνες, θα απολάμβαναν χρηματικής επικουρίας και επιχορηγήσεων. Σύμφωνα με το νόμο, ως εποπτεύουσα αρχή της γυμναστικής κίνησης στα σωματεία οριζόταν το υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης.⁵

Με τον ίδιο νόμο ιδρύθηκε επίσης *Σχολή Γυμναστών* διετούς φοίτησης, στην οποία μπορούσαν να εγγραφούν απόφοιτοι του Πανεπιστημίου ή και φοιτητές που είχαν συμπληρώσει δύο έτη σπουδών, ενώ το ίδιο έτος (1899) ιδρύθηκε και ο Σύνδεσμος των Ελλήνων Γυμναστών. Το 1918, η Σχολή μετονομάστηκε σε *Διδασκαλείο Γυμναστικής*, το δε πρόγραμμα διδασκαλίας περιελάμβανε πλέον γνωστικά αντικείμενα, τα οποία προέρχονταν και από τον χώρο της ιατρικής, προσδίδοντας στη γυμναστική επιστημονικό κύρος. Στο Διδασκαλείο προετοιμάζονταν επίσης και δασκάλες της γυμναστικής για τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των θηλέων.⁶ Νέο γνώρισμα της σωματικής άσκησης ήταν η έμφαση στις «αθλητικές παιδιές» (σπορ), γεγονός το οποίο, κατά τη Χ. Κουλούρη, αντανακλούσε «τη σταδιακή επιβολή του βρετανικού προτύπου εκείνη την εποχή στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης και τις νέες αξίες που αναδύονται και κυριαρχούν»,⁷ καθώς και η εισαγωγή στην εκπαίδευση, το 1909, του σουηδικού συστήματος γυμναστικής, στη θέση του παλιότερου γερμανοελβετικού συστήματος, εισηγητής του οποίου υπήρξε ο εκσυγχρονιστής γυμναστής Ιωάννης Χρυσάφης.⁸

---

⁵ Νόμος ΒΧΚΑ'1899, «Περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων» (12-7-1899), Φυσική Αγωγή, Σχολικός και Εξωσχολικός αθλητισμός, Συλλογή Νομοθεσίας, Τεύχος πρώτον, Φυσική Αγωγή - Σχολικός Αθλητισμός, Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γενική Διεύθυνσις Δημοσίας Διοικήσεως, Γραφείον Κωδικοποιήσεως, Οκτώβριος 1976. Άλλα νομοθετήματα της πρώτης εικοσαετίας του 20^{ου} αιώνα ήταν ο νόμος ΓΥΛΗ/1909, περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ΒΧΚΑ' νόμου περί γυμναστικής, ο νόμος 201/1914, περί τροποποιήσεως του άρθρου 35 του ΒΧΚΑ' νόμου και ο νόμος 2476/1920, «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων ΒΧΚΑ' και ΓΥΛΗ' περί γυμναστικής».

⁶ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 68-78.

⁷ Στο ίδιο, σ. 69.

⁸ Στο ίδιο, σ. 74. Ο ρόλος του Ιωάννη Χρυσάφη στην αναβάθμιση της γυμναστικής υπήρξε πρωτεύων και θα αναλυθεί στη συνέχεια.

Στο χώρο του αθλητισμού θα διαμορφωθούν δυο πόλοι εξουσίας, η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (ΕΟΑ), που ως νομικό πρόσωπο διατηρούσε αγαστές σχέσεις με το παλάτι, με εξαίρεση την περίοδο 1917-1921 και ήταν η βασική αθλητική αρχή, και ο ΣΕΑΓΣ, που αποτελούσε εκλεγμένη αρχή και εκπροσωπούσε τα αθλητικά σωματεία. Η οικονομική εξάρτηση αυτών από το κράτος θα διαμορφώσει τη στάση τους, καθ' όλη τη διάρκεια της παραπάνω περιόδου, οι δε σχέσεις του ΣΕΑΓΣ με την ΕΟΑ καθορίστηκαν από τις πολιτικές συγκυρίες της εποχής και αντανάκλυσαν τη διαίρεση της ελληνικής κοινωνίας, όπως αυτή εκφράστηκε με τον Εθνικό Διχασμό.⁹

Κατά το Μεσοπόλεμο, ψηφίστηκαν νομοθετήματα, στα οποία ήταν εμφανής η προσπάθεια του κράτους να θέσει την αθλητική κίνηση υπό την πλήρη εποπτεία του. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου, συγκροτήθηκε στο υπουργείο των στρατιωτικών η Διεύθυνσις Εθνικής Σωματικής Αγωγής (ΔΕΦΑ), με το νομοθετικό διάταγμα της 2^{ης} Δεκεμβρίου 1925. Σύμφωνα με αυτό, ετίθεντο υπό την εποπτεία της ΔΕΦΑ:

«1. Η φυσική αγωγή και στρατιωτική προπαίδευσις των φοιτώντων εις άπαντα τα πάσης φύσεως μορφωτικά ιδρύματα δημόσια και ιδιωτικά, ως και της μη φοιτώσης εις τοιαύτα νεολαίας 2. Η σωματική αγωγή και προπόνησις εις τον στρατό ξηράς και θαλάσσης και 3. Η οργάνωσις και εποπτεία του προσκοπισμού και των γυμναστικών συλλόγων.»

Ως εμπνευστής του νομοθετήματος φερόταν ο Ιωάννης Χρυσάφης, σύμφωνα δε με τον Μανιτάκη, ο νόμος αυτός απέβλεπε στην πλήρη υποταγή της σωματειακής δραστηριότητας στη ΔΕΦΑ και στους ανώτατους γυμναστές, οι οποίοι «ήταν πασίγνωστοι ως υπέρμαχοι της γυμναστικής και πολέμιοι της αθλήσεως», καθώς και στους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι «ήταν πολέμιοι και της γυμναστικής ακόμη.»¹⁰

Το 1929, η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου ψήφισε το νόμο 4371, ο οποίος καθόριζε το θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης της σωματικής αγωγής. Ως σκοπός της οριζόταν «η εξασφάλισις της υγείας και η σύμμετρος και αρμονική ανάπτυξις των

---

⁹ Στο ίδιο, σ. 150-151.

¹⁰ Παύλος Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 486-487. Η διεύθυνση αυτή θα τελούσε υπό την εξάρτηση του Ανωτάτου Συμβουλίου Εθνικής Αμύνης και θα στελεχωνόταν από τους αρχηγούς των δύο Επιτελείων Στρατού και Ναυτικού, του προέδρου του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, του τμηματάρχη της Γυμναστικής, του προέδρου και ενός άλλου μέλους του διοικητικού συμβουλίου του ΣΕΑΓΣ, του προέδρου του Σώματος των Προσκόπων, του διευθυντή του Διδασκαλείου Γυμναστικής, του διοικητή του Στρατιωτικού Σχολείου Γυμναστικής, του τμηματάρχη της Σχολικής Υγιεινής, ενός μέλους της ΕΟΑ και ενός αξιωματικού του ΓΕΣ, ως γραμματέα.

σωματικών και ψυχικών δυνάμεων των νέων, καθώς και η τροπή αυτών προς υγιείς και ηθικές έξεις και πράξεις.» Πλέον, εξέλιπε κάθε αναφορά στον στρατό, ενώ στο προσκήνιο ερχόταν η υγεία των νέων. Σύμφωνα με το νόμο, οι εξωσχολικές δραστηριότητες υπάγονταν στο Τμήμα Σωματικής Αγωγής του υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, ενώ γι' αυτές προβλεπόταν η συγκρότηση συμβουλευτικού οργάνου, αποτελούμενου από τον διευθυντή του τμήματος, έναν εκπρόσωπο της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων, έναν εκπρόσωπο του Συνδέσμου Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων (ΣΕΓΑΣ), έναν εκπρόσωπο του Διδασκαλείου Γυμναστικής και έναν αξιωματικό του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Αντίστοιχα, σε κάθε νομό ιδρύονταν Επιτροπές Σωματικής Αγωγής του Υπουργείου Παιδείας, στις οποίες συμμετείχαν ο νομάρχης, οι δήμαρχοι, ένας εκπαιδευτικός, ένας αξιωματικός, ένας υγειονομικός επιθεωρητής και δύο φίλαθλοι, προερχόμενοι από τα αθλητικά σωματεία του νομού.¹¹

Το 1932, ψηφίστηκε ο νόμος 5620, ο οποίος έθετε αυστηρά κριτήρια αναγνώρισης των αθλητικών σωματείων από το υπουργείο Παιδείας. Συγκεκριμένα, ένα σωματείο, για να αναγνωρισθεί, θα έπρεπε να διαθέτει 50 μέλη, εκ των οποίων τα 30 να γυμνάζονται. Επίσης, διέκρινε τα σωματεία σε ανεξάρτητα και σε συνεργαζόμενα.¹²

Από την ανάγνωση των αθλητικών νομοθετημάτων των βενιζελικών κυβερνήσεων του 1929 και 1932, γίνεται φανερή η προσπάθεια του κράτους να αναλάβει τον πλήρη έλεγχο της σωματικής αγωγής, οργανώνοντάς την σε πανελλήνια κλίμακα και διακηρύσσοντας την πρόνοιά του για την υγεία των πολιτών.

Το δικτατορικό καθεστώς που επιβλήθηκε στις 4 Αυγούστου 1936 από τον Ιωάννη Μεταξά άσκησε ασφυκτικό έλεγχο στον αθλητισμό, θέτοντας όλα τα αθλητικά σωματεία και τις ομοσπονδίες υπό την επιτήρηση της *Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας*. Η ΕΟΝ δεν υποκαθιστούσε τα σωματεία, όμως οι φαλαγγίτες-μέλη της που τύγχαναν και μέλη ποδοσφαιρικών σωματείων, έπρεπε να αγωνίζονται ως μέλη της ΕΟΝ, σε αγώνες που οργάνωνε.¹³

---

¹¹ Νόμος 4371, Φυσική Αγωγή, Σχολικός και Εξωσχολικός αθλητισμός, Συλλογή Νομοθεσίας..., ό. π.

¹² Νόμος 5620/1932, ΦΕΚ, τεύχος πρώτον, αρ. φύλλου 290, 31-8-1932.

¹³ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 27 Ιανουαρίου 1939. Για την ΕΟΝ βλ. Αθανασία Μπάλα, «Το περιοδικό της Ε.Ο.Ν. "Η Νεολαία": Σκοποί και απήχηση», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τόμος Β', Αθήνα,

Η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ) ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1936. Σκοπός της ήταν:

«η εθνική και ηθική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας»: «η επωφελής διάθεση του ελευθέρου από της εργασίας ή των σπουδών χρόνου των νέων, προς προαγωγή της σωματικής και πνευματικής καταστάσεως αυτών, ανάπτυξιν του Εθνικού φρονήματος και της πίστεως προς την θρησκείαν, δημιουργία πνεύματος συνεργασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης, και έγκαιρον επαγγελματικόν προσανατολισμόν εκάστου, αναλόγως προς τας φυσικάς ιδιότητάς αυτού.»¹⁴

Παρότι το καθεστώς διακήρυττε ότι η συμμετοχή στην ΕΟΝ δεν ήταν υποχρεωτική, η πραγματικότητα ήταν εντελώς διαφορετική, καθώς βάσει του ιδρυτικού νόμου του 1936, όλα εν γένει τα αθλητικά, τα γυμναστικά, τα φίλαθλα σωματεία και οι αθλητικές ομοσπονδίες της Ελλάδας τελούσαν υπό την εποπτεία του Ανωτάτου Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΟΝ.¹⁵ Πρόεδρος του Συμβουλίου ήταν εξ αρχής ο πρόεδρος της κυβερνήσεως, δηλαδή ο Ιωάννης Μεταξάς. Με το νόμο 1798 του Ιουνίου του 1939, το *Σώμα Ελλήνων Προσκόπων* (Σ.Ε.Π.) συγχωνεύτηκε με την Ε.Ο.Ν., ενώ παράλληλα ο υπουργός Παιδείας μπορούσε με απόφασή του να διαλύει οργανώσεις και σωματεία αυτού του είδους. Τον Αύγουστο του 1940, τα μέλη της οργάνωσης ανέρχονταν σε 1.200.000, από 9.000 που ήταν τον Νοέμβριο του 1937. Έτσι, η ΕΟΝ εξελίχθηκε στην ουσία σε κρατικό θεσμό.¹⁶

Ο δήμαρχος Αθηναίων και υπουργός Διοικήσεως Πρωτεύουσας Κώστας Κοτζιάς υπήρξε ο άνθρωπος που πρωταγωνίστησε στην αθλητική πολιτική της δικτατορίας. Κατά τη διάρκεια της υπουργικής του θητείας, προώθησε πολλά φιλολαϊκά έργα, προκειμένου να αυξήσει την απήχηση και την κοινωνική αποδοχή του καθεστώτος. Ο αθλητισμός υπήρξε ένα προνομιακό πεδίο για τον Κοτζιά, καθώς σημαντικά έργα έφεραν την υπογραφή του, όπως το στάδιο του Πανιωνίου στη Νέα Σμύρνη, η εξέδρα και το στέγαστρο του γηπέδου στη λεωφόρο Αλεξάνδρας, ο στίβος

Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986, σ. 631-639. Πβ. Γιάννης Ζαϊμάκης, «Κρατικός παρεμβατισμός, νεολαία και αθλητισμός στη μεταξική περίοδο: η περίπτωση της ΕΟΝ στο Ηράκλειο», στο Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίτου, Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, ΑΣΚΙ-Ινστιτούτο Νίκος Πουλατζάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 2010.

¹⁴ Εφημερίς της Κυβερνήσεως τεύχος Α', αρ. 499 (10 Νοεμβρίου 1936) σσ. 2666-2667 (Α.Ν. «περί συστάσεως Εθνικής Οργάνωσης της Νεολαίας»).

¹⁵ Στο ίδιο.

¹⁶ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Το Καθεστώς Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2016, σ. 49-81.

του σταδίου της ΑΕΚ, το γήπεδο της Νέας Κοκκινιάς κ.ά. Αρκετά από τα έργα αφορούσαν σε προσφυγικά σωματεία, τα οποία έδρευαν σε συνοικίες, όπου το Λαϊκό Κόμμα, αλλά και το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου αργότερα, δεν διέθεταν ισχυρά λαϊκά ερείσματα. Η δημιουργία αθλητικών υποδομών εντάχθηκε στην ευρύτερη προσπάθεια του Κοτζία να ελέγξει τον ελληνικό αθλητισμό και να τον χρησιμοποιήσει για την αποκόμιση πολιτικού οφέλους.

Βασικός στόχος του Κοτζία ήταν ο έλεγχος του αθλητισμού, μέσα από τον παραγκωνισμό των εκλεγμένων παραγόντων, οι οποίοι διοικούσαν τις αθλητικές ομοσπονδίες. Οι ενέργειες του Κοτζία για τον έλεγχο του αθλητισμού είχαν ξεκινήσει πριν από την εγκαθίδρυση του δικτατορικού καθεστώτος και είχαν κλιμακωθεί. Μετά το βενιζελικό πραξικόπημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935, είχε κυκλοφορήσει στις 14 Μαρτίου 1935 η εφημερίδα *Αθλητικός Χρόνος* με πρωτοσέλιδη φωτογραφία του Κοτζία και συνοδευτική δήλωσή του, όπου αναφερόταν: «Υπόσχομαι εις την Αγνήν και Ιδεολόγον Αθλούσαν Νεότητα Αμέτρητον Υποστήριζιν», ενώ παράλληλα η εφημερίδα ανακοίνωσε την ίδρυση «*Εθνικής, Αθλητικής και Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας*». Προβάλλονταν επίσης προτροπές και απειλές του Κοτζία προς τους παράγοντες του ελληνικού αθλητισμού ότι «εάν δεν συνετισθώσιν, υπόσχομαι εις την αθλούσαν νεότητα ότι θα τους αναγκάσω να συνετισθούν... ήλθεν η στιγμή της αναδημιουργίας...». ¹⁷

Αξίζει να σημειωθεί ότι, την ίδια εποχή, τα μαζικά αθλητικά θεάματα χρησιμοποιούνταν από το ναζισμό στη Γερμανία και το φασισμό στην Ιταλία, προκειμένου να προπαγανδίσουν το εθνικιστικό τους πρόγραμμα.¹⁸ Μάλιστα, η Οργανωτική Επιτροπή των Ολυμπιακών Αγώνων του Βερολίνου, το 1936, μετά από πρόταση του γραμματέα της Καρλ Ντιμ (Karl Diem), είχε εξασφαλίσει την άδεια από τη ΔΟΕ, προκειμένου να πραγματοποιήσει για πρώτη φορά στην ιστορία των

---

¹⁷ Γιώργος Γάσιος, *Η περίπτωση των ποδοσφαιρικών σωματείων...*, ό. π., σ. 85. Ο Κ. Κοτζίας γεννήθηκε στην Αθήνα το 1892. Σπούδασε Νομικά στην Αθήνα και στη Ρώμη. Εργάστηκε ως δημοσιογράφος και εξέδωσε την εφημερίδα «*Τα Χρονικά*» (1921-1924). Το 1924 ίδρυσε την πρώτη διαφημιστική εταιρία στην Ελλάδα, με την επωνυμία «*Γκρέκα*». Το 1934 εξελέγη δήμαρχος Αθηναίων, ενώ το 1936 ανέλαβε το Υπουργείο Διοικήσεως Πρωτεύουσής της δικτατορίας Μεταξά. Εξελέγη ξανά δήμαρχος Αθηναίων το 1951. Υπήρξε πρωταθλητής της ξιφασκίας και παράγοντας του αθλητισμού.

¹⁸ Για τον αθλητισμό στη φασιστική Ιταλία, τη σχέση του με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και την απεικόνιση του σώματος στην Ιταλία βλ. Eleonora Belloni, "The Birth of the sport nation: sports and mass media in Fascist Italy", *Aloma: Revista de Psicologia, Ciències de l'Educació i de l'Esport*, 32 (2) (2014), 53-61. Για τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1936 από τη ναζιστική Γερμανία βλ. Susan D. Bachrach, *The Nazi Olympics: Berlin 1936*, U.S. Holocaust Memorial Museum, Washington, 2000.

σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων, την αφή της ολυμπιακής φλόγας και τη λαμπαδηδρομία από την Αρχαία Ολυμπία στο Βερολίνο, εντάσσοντας κατ' αυτό τον τρόπο το ολυμπιακό τελετουργικό στην προπαγανδιστική εκστρατεία του ναζιστικού καθεστώτος.¹⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κοτζιάς είχε ταξιδέψει στη Γερμανία το 1935, ως ένας από τους στενούς συνεργάτες του Μεταξά,²⁰ ενώ τον Ιούνιο του 1938, ο Γερμανός πρεσβευτής τού επέδωσε τα διάσημα του «Μεγαλόσταυρου του Γερμανικού Αετού», ο οποίος του απονεμήθηκε από τον Αδόλφο Χίτλερ.²¹ Είναι, λοιπόν, προφανείς οι συνειρμοί που μπορούν να γίνουν αναφορικά με τα αθλητικά προγράμματα των ολοκληρωτικών καθεστώτων της Ευρώπης και τους Έλληνες θιασώτες τους, όπως ο Κοτζιάς, ο οποίος πρωταγωνίστησε στην αντικομμουνιστική εκστρατεία του καθεστώτος και στον κοινωνικό έλεγχο των «αντεθνικών στοιχείων» στον αθλητισμό.²² Τελικά, παρόλη τη διάθεση της δικτατορίας του Μεταξά να ελέγξει τις αθλητικές ομοσπονδίες, αυτές δεν καταργήθηκαν. Παρόλα αυτά, ο Κοτζιάς άφησε το αποτύπωμά του στην Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία (ΕΠΟ), καθώς τον Οκτώβριο του 1937 ανέλαβε την προεδρία της, με αντιπρόεδρο τον Κ. Βοβολίνη και γεν. γραμματέα τον Α. Καμπουρόπουλο.²³

2.3 Διπλωματία του αθλητισμού και βαλκανική συνεννόηση

Η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, και η διάψευση της Μεγάλης Ιδέας σηματοδότησαν τη μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, που πλέον στράφηκε στην αντιμετώπιση των συνεπειών που

---

¹⁹ Για την αφή της ολυμπιακής φλόγας και τη λαμπαδηδρομία βλ. Βασιλική Τζαχρίστα, «Η Λαμπαδηδρομία», στο Χρ. Κουλούρη (επιμ.), *Αρχαία και Ιστορία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2002, σ. 105-116.

²⁰ Για την επίσκεψη του Κοτζιά στη Γερμανία βλ. Γ. Γάσιας, *Η περίπτωση των ποδοσφαιρικών σωματείων...*, ό. π.

²¹ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 8 Ιουνίου 1938.

²² Αργότερα, το Δεκέμβριο του 1937, ο Κοτζιάς ανέλαβε την πρωτοβουλία ίδρυσης στην Αθήνα, των Ταγμάτων Εργασίας, μιας παραστρατιωτικής οργάνωσης που βασιζόταν στο μοντέλο των ναζιστικών Ταγμάτων Εφόδου. Βλ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Το Καθεστώς Μεταξά 1936-1940», στο Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, εφημερίδα *Τα Νέα*, Αθήνα 2010, σ. 49-82.

²³ Γιώργος Γάσιας, *Η περίπτωση...*, ό. π. σ. 86.

είχε προκαλέσει η ήττα στη Μ. Ασία, μέσω της εξασφάλισης των συνόρων και της διατήρησης της ακεραιότητας της χώρας.²⁴

Στις αρχές Οκτωβρίου του 1929, στο 27^ο Παγκόσμιο Συνέδριο για την Ειρήνη, που συγκλήθηκε στην Αθήνα, έγινε αποδεκτή η πρόταση του Αλ. Παπαναστασίου για την πραγματοποίηση ετήσιων βαλκανικών συνδιασκέψεων, με σκοπό τη μελέτη όλων των προβλημάτων κοινού ενδιαφέροντος που αντιμετώπιζαν οι λαοί της χερσονήσου. Αυτές έλαβαν χώρα στην Αθήνα το 1930, στην Κωνσταντινούπολη το 1931, στο Βουκουρέστι το 1932 και στη Θεσσαλονίκη το 1933. Παρά τις προόδους που σημειώθηκαν, η άνοδος του Χίτλερ στη Γερμανία το 1933 και η υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου το 1934 οδήγησαν στην ματαίωση του εγχειρήματος της βαλκανικής οικονομικής συνεργασίας.²⁵

Σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο προώθησης της βαλκανικής συνεννόησης εντάχθηκαν και οι προσπάθειες που αναπτύχθηκαν από τις αθλητικές αρχές των κρατών της χερσονήσου για τη θεσμοθέτηση Βαλκανικών Αγώνων. Πρωτεύοντα ρόλο στο εγχείρημα αυτό ανέλαβε ο Σμυρνιός παράγοντας του Πανιωνίου Δημητρός Δάλλας, ο οποίος διατηρούσε διαχρονικά καλές σχέσεις με την παράταξη των Φιλελευθέρων. Στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Παρισιού, ο Δάλλας, μαζί με το στέλεχος του ΣΕΑΓΣ Παύλο Μανιτάκη, εξουσιοδοτήθηκαν να έλθουν «εις συνεννόησιν με Βαλκανικούς εκπροσώπους διά την δημιουργίαν αθλητικών σχέσεων και ιδία Βαλκανικών αγώνων.»²⁶ Συναντήθηκαν με τους εκπροσώπους της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας, οι οποίοι υποδέχθηκαν θετικά τις ελληνικές προτάσεις, παραπέμποντας όμως τον ΣΕΑΓΣ στις αθλητικές αρχές των κρατών τους.²⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1925 πραγματοποιήθηκε η συμμετοχή του ρουμανικού συλλόγου *Κολτέα* στους Πανιωνίους Αγώνες, ενώ το 1927 τελέσθηκαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο, από τον ΣΕΑΓΣ, οι αγώνες στίβου Αθήνας και Σόφιας. Ο Δάλλας σημείωνε: «...μετά τους φίλους Ρουμάνους, ιδού νέον βήμα. Ο Πέτκο Ζλάτεφ της γείτονος Βουλγαρίας είναι ένθερμος υποστηρικτής της ιδέας των

---

²⁴ Προκόπης Παπαστράτης, «Εξωτερική πολιτική», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922- 1940, Ο Μεσοπόλεμος*, Β' τόμος, μέρος 2^ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 259.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 276-281.

²⁶ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 442.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 460-461.

Παμβαλκανικών Αγώνων. Η πρότασή μας κερδίζει συνεχώς έδαφος. Εκτιμάται δεόντως. Συντόμως ελπίζω ότι θα έχομεν καλά νέα.»²⁸

Στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Άμστερνταμ το 1928, η ελληνική αντιπροσωπεία, στην οποία συμμετείχε ο Δάλλας, κάλεσε σε σύσκεψη τους εκπροσώπους Γιουγκοσλαβίας, Ρουμανίας και Τουρκίας. Μετά την ενθουσιώδη υποδοχή της ιδέας από τους συμμετέχοντες, οι εκπρόσωποι του ΣΕΓΑΣ, χωρίς να έχουν εξουσιοδοτηθεί, πρότειναν την τέλεση των βαλκανικών αγώνων, καλύπτοντας τα έξοδα των συμμετεχόντων. Ο ΣΕΓΑΣ συγκάλεσε διαβαλκανική σύσκεψη στη Θεσσαλονίκη, όπου οι αντιπρόσωποι της Ρουμανίας, της Γιουγκοσλαβίας, της Βουλγαρίας και της Τουρκίας αποδέχτηκαν την ελληνική πρόταση.²⁹ Το 1929 αποφασίστηκε η τέλεση δοκιμαστικής Βαλκανιάδας και οι αγώνες πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα, από τις 22 έως τις 29 Σεπτεμβρίου 1929, με τη συμμετοχή της Ελλάδας, της Ρουμανίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας.³⁰

Ο Δάλλας, αρθρογραφώντας στον τύπο, τόνιζε την ανάγκη της βαλκανικής συνεννόησης και τα οφέλη που θα προέκυπταν στους λαούς από αυτήν, ως εξής:

«Αποτελεί επιτακτική ανάγκη η τέλεση των αγώνων για τα έθνη των Βαλκανίων. Ανάγκη εθνική, κοινωνική, αθλητική, οικονομική. Οι κυβερνήσεις θα έλθουν σε στενότερη επαφή και θα συσφιχτούν οι σχέσεις των εθνών. Θα γνωρισθούν στενότερα οι νεότητες των εθνών. Θα επικοινωνήσουν μεταξύ τους τα πιο εκλεκτά μέλη των βαλκανικών κοινωνιών. Οι αθλητές των κρατών θα γνωριστούν μεταξύ τους. (Στο σημείο αυτό αναφέρεται στην κάθοδο της ρουμανικής Κολτέα στην Ελλάδα, μετά από πρόσκληση του Πανιωνίου). Θα βελτιωθεί το επίπεδο όλων των αθλητών. Θα υπάρξει οικονομικό όφελος για τους διοργανωτές και θα αναπτυχθεί το εμπόριο.»³¹

Πέντε χρόνια αργότερα, ο βουλευτής και πρόεδρος του *Απόλλωνα* Δ. Μαρσελλος, θα δηλώσει στη Βουλή, κάνοντας μια αποτίμηση των Βαλκανικών Αγώνων:

«Κύριοι Βουλευταί,

δεν υπάρχει αμφιβολία ότι την ωραία ιδέα, την οποίαν ο κ. Αρχηγός του Εργατοαγροτικού κόμματος ενεπνεύσθη, όλος ο πολιτικός κόσμος της Ελλάδος συνέδραμεν.

²⁸ Π. Λινάρδος, *Η Σύμπτυξη του Πανιωνίου...*, ό. π., σ. 283.

²⁹ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 592.

³⁰ Στο ίδιο, σελ. 619-620

³¹ Εφ. *Αθλητική*, 3 Νοεμβρίου 1928.

Ύστερα όμως από αυτά τα ωραία λόγια, τα οποία ελέχθησαν, είμαι υποχρεωμένος να τονίσω και εγώ την συμβολή της ελληνικής αθλητικής νεολαίας εις την συναδέλφωσιν των Βαλκανικών λαών. Ο ελληνικός αθλητισμός, δύναται να είπη τις, υπήρξεν ο πρωτοπόρος της πρώτης επαφής των λαϊκών μαζών των βαλκανικών κρατών... Τας αθλητικάς αυτάς αρχάς της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αίτινες περιποιούσι πραγματικώς τιμήν διά το ελληνικόν κράτος, έχει υποχρέωσιν η Κυβέρνησις να ενισχύση υλικώς ιδιαίτερος. Εν τέλει ευελπιστεί ο αθλητικός κόσμος της Ελλάδος ότι, όπως οι πολιτικοί ηγέται κατόρθωσαν διά των βαλκανικών αυτών συνδιασκέψεων να αμβλύνουν τα πάθη και να αποτελέσουν τον μέλλοντα γνώμονα της βαλκανικής συννενοήσεως και ομοσπονδίας, ούτω και ο πολιτικός κόσμος της Ελλάδος και εις την κρισιμωτάτην αυτήν στιγμήν εις την καμπήν αυτήν της οικονομικής κρίσεως θα σταματήσει τας διαμάχας και διενέξεις, όπως επέλθη η εσωτερική γαλήνη και παύση ο διχασμός προς το καλόν και την ευημερίαν της Ελλάδος.»³²

Η συμβολή του Δάλλα στη θέσπιση των Βαλκανικών Αγώνων, καθώς και η θετική αποτίμησις του Μαρσέλλου έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς οι δύο αυτοί Σμυρνιοί παράγοντες του ελληνικού αθλητισμού, κατά την περίοδο πριν το 1922, είχαν πρωτοστατήσει ως μέλη της ελληνικής κοινότητας της Σμύρνης, στις εθνικές προσπάθειες προσάρτησης της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της στο ελληνικόν κράτος. Η μεταστροφή τους αυτή, όπως θα δούμε και ακολούθως, εντασσόταν στον γενικότερο επαναπροσδιορισμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από τις κυβερνήσεις των Φιλελευθέρων και της επιδίωξης φιλικών σχέσεων με τους γειτονικούς λαούς.

Οι πρωτοβουλίες του Ελευθερίου Βενιζέλου στην εξωτερική πολιτική οδήγησαν στην υπογραφή τριών συμφωνιών, στις 30 Οκτωβρίου 1930, στην Άγκυρα, ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία, που αποτέλεσαν το επιστέγασμα μακρών διαπραγματεύσεων, οι οποίες ξεκίνησαν μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης. Αυτές αφορούσαν σ' ένα σύμφωνο φιλίας, ουδετερότητας και διαιτησίας, σε μια συμφωνία για το θέμα των ναυτικών εξοπλισμών και μια εμπορική σύμβαση, που περιελάμβανε σύμβαση εγκατάστασης και προξενική σύμβαση.³³

Η προσπάθεια εξομάλυνσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων ενισχύθηκε και από τη «διπλωματία του αθλητισμού», καθώς ελληνικοί και τουρκοί ποδοσφαιρικοί

³² Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 18 Σεπτεμβρίου 1933.

³³ Προκόπης Παπαστράτης, «Εξωτερική πολιτική», ό. π., σ. 271-272. Για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις κατά το Μεσοπόλεμο πβ. Θάνος Βερέμης, *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-2003*, Γ' έκδοση, Αθήνα, ΕΛΙΑΜΕΠ-Ι. Σιδέρης, 2003, σ. 85-102.

σύλλογοι, προφανώς κατόπιν πολιτικών παρεμβάσεων, άρχισαν να συναντώνται συχνά. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, οι αθλητικοί και ποδοσφαιρικοί σύλλογοι της Χίου και της Λέσβου υποδέχτηκαν τουρκικές ποδοσφαιρικές ομάδες από τη Σμύρνη και το Αϊβαλί, συμβάλλοντας στην εμπέδωση του γενικότερου κλίματος ειρήνης και φιλίας ανάμεσα στους δύο λαούς. Σε αυτό το πλαίσιο, ο *Παλλεσβιακός* υποδέχτηκε την *Ιτμάν Γιορτού Κυδωνιών*, ενώ ο *Λαίλαπας Χίου* και ο *Άρης Μυτιλήνης* φιλοξένησαν την *Καρσί Γιακά* της Σμύρνης.³⁴ Ακολούθως, στις ελληνοτουρκικές αναμετρήσεις πρωτοστάτησαν κυρίως προσφυγικά αθλητικά σωματεία, με ιστορικές αναφορές στις πόλεις της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης. Τον Ιανουάριο του 1931, η ομάδα της Σμύρνης *Αλτάι* αντιμετώπισε στην Αθήνα ομάδες της πόλης,³⁵ ενώ ο *Απόλλων* μετέβη με τη σειρά του στη Σμύρνη.³⁶ Τον Απρίλιο του 1932, αναγγέλθηκε στον τύπο η αναχώρηση των ποδοσφαιρικών και αθλητικών ομάδων της *Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως* στην Κωνσταντινούπολη, το Μάη, όπου επρόκειτο να συμμετάσχουν σε αγώνες, στο πλαίσιο των εγκαινίων του νέου σταδίου της *Φενέρ Μπαχτσέ*.³⁷

Τα μέλη των ηγετικών ομάδων των προσφύγων δεν αντιμετώπισαν με ενιαίο τρόπο το ζήτημα της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, καθώς διακυβευόνταν ζητήματα ζωτικής σημασίας γι' αυτούς, όπως αυτό της επιστροφής στους τόπους καταγωγής τους και της αποζημίωσης των χαμένων περιουσιών τους στη Μ. Ασία και στην Πόλη. Σύμφωνα με το Δημήτρη Καμούζη, η προσπάθεια του Βενιζέλου να συνάψει με τη νεοπαγή Τουρκική Δημοκρατία σύμφωνο φιλίας και συνεργασίας, το 1930, οδήγησε στη διάσπαση των «απόντων» μελών της ηγεσίας των Ρωμιών της Πόλης και στην αποκήρυξη του Βενιζέλου από μέλη του αποσπασθέντος τμήματός τους ως «*ευεργέτη των Τούρκων*».³⁸ Χαρακτηριστικό των διαφορετικών αντιλήψεων των προσφύγων ήταν το περιστατικό ανάμεσα στον πρόεδρο της ΑΕΚ Κωνσταντίνο Σπανούδη και στον Κωνσταντινουπολίτη γιατρό και πολιτικό Αλέξανδρο Παππά, μέλη και οι δύο της εξόριστης ηγεσίας των Ρωμιών της Πόλης, κατά τη διάρκεια των

³⁴ Εφ. *Αιγαιοπελαγίτικος Αθλητισμός*, 8 Δεκεμβρίου 1930 και Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 16 Ιανουαρίου 1931.

³⁵ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 7 Ιανουαρίου 1931.

³⁶ Για τα ταξίδια του Απόλλωνα στη Σμύρνη βλ. *εδώ*, το κεφάλαιο για τη Μνήμη.

³⁷ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 11 Απριλίου 1932. Τελικά, η μετάβαση της ΑΕΚ ματαιώθηκε, λόγω γραφειοκρατικών εμποδίων. Πέρασαν πέντε χρόνια, ώσπου η ΑΕΚ να επισκεφθεί την Πόλη, το 1937. Η ομάδα αντιμετώπισε τη Φενέρμπαχτσέ (3-2), και την άσημη Ατές Γκιουνές (1-2). Πβ. Γιάννης Μπίλιος (επιμ.), *90 Χρόνια Η Ιστορία της ΑΕΚ*, Αθήνα, ΠΑΕ ΑΕΚ-Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2014, σ. 63.

³⁸ Βλ. Δημήτρης Καμούζης, «Από ‘σωτήρας της φυλής’...», ό. π.

εγκαινίων του γηπέδου της ΑΕΚ στη Ν. Φιλαδέλφεια. Ο Σπανούδης κατά την ομιλία του «...εξήρε την ζωτικότητα της φυλής και την αφοσίωσίν της προς τας ελληνικάς παραδόσεις και τα ιδανικά αυτής», με αποτέλεσμα ο παριστάμενος Παππάς, στέλεχος των Φιλελευθέρων, να αποχωρήσει διαμαρτυρόμενος, καθώς, όπως ανέφερε, «δεν πρέπει να λέγονται τοιαύτα πράγματα εφ' όσον η κυβέρνησις ακολουθεί την γνωστήν πολιτικήν και ο αρχηγός αυτής ευρίσκεται εν πλω, επιστρέφων από μίαν ειρηνικήν προσπάθειάν του προς την χθесινήν μας αντίπαλον και εχθράν χώραν.»³⁹ Η αντίθεση αυτή αντικατόπτριζε τις γενικότερες διεργασίες, οι οποίες λάμβαναν χώρα εντός του κόμματος των Φιλελευθέρων, ύστερα από την υπογραφή του ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας.

2.4 Θεωρητικά ρεύματα και συγκρούσεις στον ελληνικό αθλητισμό κατά τον Μεσοπόλεμο

Τα κυρίαρχα θεωρητικά και ιδεολογικά ρεύματα στον ελληνικό αθλητισμό, κατά το Μεσοπόλεμο, διχοτομήθηκαν με βάση το δίπολο βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Ο γυμναστής Ιωάννης Χρυσάφης, ο οποίος εκπροσωπούσε το βενιζελικό στρατόπεδο και ήταν φορέας φιλελεύθερων ιδεών, είχε σπουδάσει στη Σουηδία και ήταν ένθερμος οπαδός του σουηδικού συστήματος γυμναστικής, διετέλεσε μάλιστα διευθυντής του Διδασκαλείου της Γυμναστικής (1918-1921) και ήταν στέλεχος του υπουργείου Παιδείας επί Βενιζέλου. Στον αντίποδα βρισκόταν ο αντιβενιζελικός γυμναστής Ευαγγελινός Παυλίνης, ο οποίος εμπνεόταν από την αρχαία Ελλάδα και ήταν αντίθετος με τα εκσυγχρονιστικά ρεύματα της Ευρώπης. Οι δύο πλευρές εξέφραζαν, λοιπόν, διαφορετικές προσεγγίσεις σχετικά με το χώρο του αθλητισμού και της γυμναστικής. Η πλευρά του Βενιζελισμού επιδίωκε τη διάδοση των σπορ σε όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας και εξέφραζε μια εξωστρέφεια, ενώ η πλευρά που εκπροσωπούσε την πολιτική συντήρηση εκδήλωνε εθνοκεντρικές τάσεις και

---

³⁹ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 5 Νοεμβρίου 1930.

εξέφραζε απερίφραστα την αποστροφή της προς τα σύγχρονα, διεθνή αθλητικά μοντέλα.⁴⁰

Κατά το Μεσοπόλεμο, η πλευρά του Παυλίνη επηρεάστηκε ιδιαίτερα από το ιδεολογικό ρεύμα της ελληνικότητας, που προέκυψε από την ανάγκη του προσδιορισμού της νέας ελληνικής ταυτότητας, μετά τη συντριβή της Μεγάλης Ιδέας, «μεταθέτοντας τη φιλοδοξία της εθνικής αναγέννησης από το πεδίο της εδαφικής επέκτασης σ' εκείνο της πνευματικής ηγεμονίας του πολιτισμού.» Κατά τη δεκαετία του 1930, μέλη της ελληνικής διανόησης, γνωστά και ως *Γενιά του '30*, πρότειναν την εθνική αυτογνωσία ως βασική προϋπόθεση για τον ισότιμο ανταγωνισμό με τη Δύση.⁴¹ Ο επανακαθορισμός της ελληνικότητας θα επιτυγχανόταν μέσω της πνευματικής ηγεμονίας του Ελληνισμού και της εθνικής αναγέννησης, η οποία θα συντελούνταν δίχως την επικάλυψη ξένων μοντέλων, ιδίως αυτών που προέρχονταν από τη Δύση και το μοντερνισμό. Σε αυτό το πλαίσιο εντάχθηκε το *Δελφικό Κίνημα*, το οποίο δεν υπήρξε απλά ένα μεμονωμένο παράδειγμα αναβίωσης, ιδίως στη σφαίρα του αθλητισμού. Σύμφωνα με τους εμπνευστές του, σκοπός ήταν «να φέρουμε πίσω το πνεύμα των Αγώνων από το βιομηχανικό επίπεδο, στο οποίο είχε περιέλθει, στο επίπεδο του τέλειου ηθικού αυθορμητισμού, από το οποίο είχε ξεκινήσει.»⁴²

Κατά την ίδια δεκαετία, είχε αναπτυχθεί διεθνώς ένας ιδιαίτερος προβληματισμός αναφορικά με τον επαγγελματικό χαρακτήρα που αποκτούσαν οι αθλητικοί αγώνες, με την ανάπτυξη του αθλητικού θεάματος και την αποθέωση των επιδόσεων, φαινόμενα που υπέσκαπταν τα θεμέλια του ερασιτεχνισμού και του πνεύματος του Ολυμπισμού,⁴³ ενώ την ίδια εποχή η Γερμανία δραστηριοποιούνταν εντατικά στον αθλητισμό, εν όψει της τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων του Βερολίνου το 1936, προσανατολισμένη προς την αρχαία Ελλάδα.⁴⁴

---

⁴⁰ Για τους δύο εκπροσώπους των γυμναστικών αντιλήψεων βλ. Χρ. Κουλούρη, «Η ιστορία του ελληνικού αθλητισμού», στο *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα...*, ό. π.

⁴¹ Τάκης Καγιαλής, «Λογοτεχνία και πνευματική ζωή», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, Β' τόμος, μέρος 2^ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 337.

⁴² Βλ. Koulouri Christina, «From Antiquity to Olympic Revival: Sports and Greek National Historiography (Nineteenth-Twentieth Centuries)»... , ό. π.

⁴³ Ελένη Καραγεωργίου, Σωματική Άσκηση, Έμφυλες Ταυτότητες και Ελληνικότητα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το Περιοδικό «Ελληνική Αγωγή»... , ό. π., σ. 42.

⁴⁴ Χριστίνα Κουλούρη, «Εισαγωγή: Η Ακαδημία του Ολυμπισμού», στο Χρ. Κουλούρη-Κων. Γεωργιάδης (επιμ.), *Η Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία. Ιστορία ενός Ολυμπιακού θεσμού*, Αθήνα, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2007, σ. 22.

Εκείνη τη χρονική στιγμή, η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων της Ελλάδας, επιδιώκοντας την ενίσχυση της θέσης της στο διεθνές αθλητικό στερέωμα, πρότεινε τη διοργάνωση Διεθνών Κλασικών Αγώνων στη χώρα, το 1934, προκειμένου να εορτασθεί η τεσσαρακονταετηρίδα από τη χρονιά που ο Πιέρ ντε Κουμπερτέν (Pierre De Coubertin) υπέβαλε την πρότασή του για την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Έτσι, κατ' αυτόν τον τρόπο, η Ελλάδα θα προβαλλόταν ως παραγωγός πολιτιστικών προτύπων στο διεθνή αθλητισμό.⁴⁵ Ακολούθησε η τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στο Βερολίνο, το 1936, όπου η αφή της ολυμπιακής φλόγας και η μεταφορά της στη γερμανική πρωτεύουσα ένωσαν συμβολικά τη Γερμανία με την Ολυμπία και τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό.⁴⁶

Απέναντι στους θιασώτες των αθλητικών και γυμναστικών παραδόσεων της αρχαίας Ελλάδας, οι οποίοι ήταν κυρίως εκπρόσωποι του κλάδου των γυμναστών, βρέθηκαν οι παράγοντες των αθλητικών σωματείων, κυρίως αυτοί που εκπροσωπούσαν το νέο μαζικό άθλημα του ποδοσφαίρου, καθώς και όσοι ήταν φορείς των νέων αθλητικών τάσεων του δυτικού κόσμου, οι οποίες εισάγονταν στην Ελλάδα.

2.5 Ίδρυση αθλητικών ομοσπονδιών και κυριαρχία του ποδοσφαίρου

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου ιδρύθηκαν εκατοντάδες αθλητικά σωματεία, τόσο από τους γηγενείς, όσο και από τους πρόσφυγες.⁴⁷ Νέα αθλήματα αναπτύχθηκαν, ενώ οι γυναίκες έκαναν την πρώτη τους εμφάνιση στους αθλητικούς στίβους. Η μαζική εμφάνιση αθλητικών σωματείων, η ανάγκη συντονισμού της δράσης τους, καθώς και η υποχρέωση να εκπροσωπηθεί ο ελληνικός αθλητισμός σε διεθνείς αθλητικές διοργανώσεις, συνετέλεσαν στην ίδρυση των πρώτων αθλητικών ομοσπονδιών, πλάι στο Σύνδεσμο Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (1897): Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία (1926), Ελληνική

⁴⁵ Ελένη Καραγεωργίου, *Σωματική άσκηση...*, ό. π., σ. 41-42.

⁴⁶ Χρ. Κουλούρη, «Εισαγωγή: Η Ακαδημία του Ολυμπισμού», ό. π., σ. 26.

⁴⁷ Ανδρέας Μπαλάς, «Ο σωματειακός αθλητισμός των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Η ιστορία μιας πόλης: μέρος τρίτο. Οι πρόσφυγες του 1922 φτάνουν στην Αθήνα...*, εβδ. εφημ. LIFO, τεύχος 498, 1 Δεκεμβρίου 2016, Αθήνα, σ. 60-63.

Κολυμβητική Ομοσπονδία Φιλάθλων (1927), Ελληνική Ένωση Φιλάθλων Ναυτικών Σωματείων (1928), Ελληνικός Ορειβατικός Σύνδεσμος (1928), Σκοπευτική Ομοσπονδία Ελλάδος (1932), Ελληνική Ομοσπονδία Φιλάθλων Πάλης, Πυγμαχίας, Άρσης Βαρών (1935), Ελληνική Ποδηλατική Ομοσπονδία (1937) και Ελληνική Φίλαθλος Ομοσπονδία Αντισφαίρισης (1938).

Παράλληλα με την εμφάνιση εκατοντάδων αθλητικών σωματείων και την ίδρυση των αθλητικών ομοσπονδιών κατά το Μεσοπόλεμο, παρουσιάστηκε και η δραστηριότητα αθλητικών ομάδων εργαζομένων, οι οποίες συγκροτούνταν με την ενθάρρυνση και υπό την προστασία της εργοδοσίας και των επαγγελματιών τους ενώσεων. Άλλωστε, η παροχή αθλητικών διευκολύνσεων στους εργαζόμενους εκ μέρους της εργοδοσίας αποτελούσε αυτή την περίοδο ένα πανευρωπαϊκό φαινόμενο, το οποίο εμφανίστηκε και στον ελληνικό χώρο.⁴⁸ Έτσι, την περίοδο αυτή εμφανίζονται ομάδες, όπως η *Αθλητική Ένωση Εμποροϋπαλλήλων* και ο *Ποδοσφαιρικός Όμιλος Ένωση Κεραμεικού*. Παράλληλα, οι ίδιοι οι εργάτες ιδρύουν συλλόγους στους χώρους εργασίας τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του *Αιγάλω*, όπου δημιουργήθηκε ο προσφυγικός συνοικισμός «*Νέων Κυδωνιών - Αγίου Σάββα*»,⁴⁹ στον οποίο είχαν εγκατασταθήκαν Έλληνες πρόσφυγες, καθώς και Ασύριοι.⁵⁰ Πολλοί κάτοικοι του συνοικισμού εργάζονταν στο Πυριτιδοποιείο, το λεγόμενο «*Μπαρουτάδικο*», το οποίο, το 1934 εξαγοράστηκε από τον επιχειρηματία Μποδοσάκη.⁵¹ Στο Αιγάλω, αναγνωρίστηκε το 1930 η *Αθλητική Ένωση Πυριτιδοποιείου Αιγάλω Αθλητικός Όμιλος*, που είχε ιδρυθεί νωρίτερα από εργάτες του ομώνυμου εργοστασίου.⁵² Στο συνοικισμό δραστηριοποιήθηκε επίσης και ο *Γυμναστικός Αθλητικός Σύλλογος Άρτεμις Πυριτιδοποιείου*.⁵³

Η τάση αυτή απασχόλησε το ΚΚΕ, το οποίο επιδίωξε να οργανώσει ένα εργατικό αθλητικό κίνημα, βάσει των κατευθύνσεων της Κόκκινης Διεθνούς των Σπορ. Το 1927 ιδρύθηκαν οι πρώτες οργανώσεις εργατοαγροτικού αθλητισμού, ενώ το 1928, οργανώσεις εργατικού αθλητισμού υπήρχαν σε τριάντα περίπου πόλεις της

⁴⁸ Γιώργος Γάσιος, *Η περίπτωση των ποδοσφαιρικών σωματείων...*, ό. π., σ. 79.

⁴⁹ Μαρία Βαμβακοπούλου, *Αιγάλω. Οι δρόμοι της προσφυγιάς*, Αιγάλω, 2012, σ. 38.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 43-52. Η Πανελλήνια Ένωση Ασυρίων ιδρύθηκε το 1926 στο Μοσχάτο, αναγνωρίστηκε ως σωματείο το 1934 και από τότε εδρεύει στο Αιγάλω.

⁵¹ Μαρία Βαμβακοπούλου, *Αιγάλω...*, ό. π., σ. 54.

⁵² Απόφαση 10653/1930 Πρωτοδικείου Αθηνών.

⁵³ Απόφαση 13055/3-12-37 Πρωτοδικείου Αθηνών.

Ελλάδας.⁵⁴ Ωστόσο, η τάση αυτή δεν μπόρεσε να εξαπλωθεί, λόγω των ευρύτερων κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών και των κατασταλτικών μέτρων που θεσμίστηκαν (κυρίως το ιδιώνυμο).

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά, ο Πανιώνιος οργάνωσε το 1938 και το 1939 τους Α' και Β' Εργατικούς Αγώνες, στους οποίους μπορούσαν να συμμετάσχουν εργάτες βιομηχανιών και επιχειρήσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με την ανακοίνωση που δημοσιεύθηκε στον τύπο, τη δήλωση συμμετοχής όφειλαν να υποβάλουν οι εργοδότες.⁵⁵ Οι αγώνες φαίνεται πως τελέστηκαν σε αгаστή συνεργασία και με την παρότρυνση του καθεστώτος, καθώς ο Πανιώνιος έλαβε τα εύσημα του τότε υπουργού Παιδείας για τους αγώνες του 1939.⁵⁶ Μάλιστα τον Ιούνιο του 1940, η δικτατορική κυβέρνηση, σε συνεργασία με τον Πανιώνιο, οργάνωσε και Εργατική Αθλητική Εβδομάδα.⁵⁷

Το άθλημα που κυριαρχεί αυτήν την περίοδο στην Ελλάδα είναι το ποδόσφαιρο.⁵⁸ Η νεολαία των συνοικισμών των αστικών και ημιαστικών κέντρων της Ελλάδας δημιουργεί ομάδες και συμμετέχει στα ανεπίσημα πρωταθλήματα που οργανώνουν εφημερίδες και καταστήματα. Το ποδόσφαιρο γεννά ιδάλματα και λαϊκούς ήρωες που τροφοδοτούν το φαντασιακό των φιλάθλων. Σ' αυτό το πλαίσιο δημιουργείται μια νέα ποδοσφαιρική κουλτούρα, η οποία τροφοδοτείται από τις νέες ταυτότητες του Μεσοπόλεμου, που συχνά εμφανίζονται ως αντιθετικά ζεύγη και πολλές φορές τέμνονται μεταξύ τους: γηγενής - πρόσφυγας, Αθηναίος - Πειραιώτης, Αθηναίος - Θεσσαλονικίος και Αθηναίος - επαρχιώτης, αστός - εργάτης κ. ο. κ.⁵⁹ Μα και στα άλλα αθλήματα, όπως ο στίβος και η πυγμαχία, αθλητές όπως ο Σμυρνιός

---

⁵⁴ Γιώργος Γάσιος, *Η περίπτωση των ποδοσφαιρικών σωματείων...*, ο. π., σ. 82.

⁵⁵ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 1 Ιουνίου 1938.

⁵⁶ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 19 Ιουλίου 1939.

⁵⁷ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 17 Μαΐου 1940.

⁵⁸ Για το ποδόσφαιρο στο Μεσοπόλεμο βλ. Γιώργος Γάσιος, «Η διάδοση του ποδοφαίρου στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου», στο Γιάννης Ζαϊμάκης-Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 227-250.

⁵⁹ Για τις τοπικές ταυτότητες του ποδοσφαίρου βλ. Βάσιος Τσοκόπουλος, *Η ομάδα και η πόλη. Ο Ολυμπιακός και ο Πειραιάς του μεσοπολέμου μέσα από ιστορικά τεκμήρια*, Αθήνα, Πολύτροπον, 2008 και Μαρία Καραστεργίου, «'Εδώ στο Βόλο οι πρόσφυγες φέραν το ποδόσφαιρο'». Το γήπεδο της Νίκης ως τόπος μνήμης, ταυτότητας και ιστορίας των προσφύγων της Νέας Ιωνίας Βόλου», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Δήμητρα Λαμπροπούλου, Μάρλεν Μούλιου, Ποθητή Χαντζαρούλα (επιμ.), *Η Μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα, Πλέθρον, 2016.

Δημήτρης Καραμπάτης, συγκροτούν το νέο πρότυπο του πρωταθλητή και του επαγγελματία του αθλητισμού.⁶⁰

Το ποδόσφαιρο είχε εμφανιστεί στην Ελλάδα πριν από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι δε πρώτοι αθλητές του αθλήματος προέρχονταν αρχικά από τις ελίτ της μεσαίας αστικής τάξης, τα μέλη της οποίας, σύμφωνα με τη Χριστίνα Κουλούρη, υπήρξαν οι ιδρυτές των πρώτων αθλητικών σωματείων στην Ελλάδα, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.⁶¹ Στην Ελλάδα, κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, το ποδόσφαιρο δεν το είχαν αγκαλιάσει ακόμη τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Η Χ. Κουλούρη γράφει σχετικά:

«Το ποδόσφαιρο δεν είχε γνωρίσει τη μαζικότητα, το ενθουσιώδες κοινό, την απήχηση στις κατώτερες τάξεις. Ο αριθμός των εισιτηρίων στα πυκνά επίσημα και ανεπίσημα ποδοσφαιρικά ματς, που γίνονταν από το 1906 ως το 1922, ήταν ακόμη αρκετά χαμηλός και η απήχηση του ποδοσφαιρικού θεάματος σχετικά περιορισμένη.»⁶²

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, το ποδόσφαιρο εξαπλώθηκε ραγδαία, τόσο σε εθνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο, οι κανονισμοί του κωδικοποιήθηκαν και άρχισαν να διεξάγονται περιοδικές αναμετρήσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.⁶³ Το 1919 ιδρύθηκε η *Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Αθηνών - Πειραιώς*. Σε αυτήν πρωτοστάτησαν τα σωματεία *Πειραιϊκή Ποδοσφαιρική Ένωση*, *Πειραιϊκός Σύνδεσμος*, *Παναθηναϊκός Γυμναστικός Όμιλος*, *Σύλλογος «Γουδί»* κτλ.⁶⁴ Στις 16 Νοεμβρίου 1926, οι τρεις ενώσεις Αθηνών, Πειραιώς και Μακεδονίας - Θράκης εξέλεξαν το πρώτο συμβούλιο της *Ελληνικής Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας* (ΕΠΟ). Σε πανελλήνια κλίμακα, η αριθμητική υπεροχή των σωματείων που ασχολούνταν με το ποδόσφαιρο αποκλειστικά και μη, έναντι των σωματείων που ασχολούνταν με άλλα αθλήματα, ήταν σαφής. Το 1929, σύμφωνα με τον πρόεδρο του *Συνδέσμου Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων* (ΣΕΓΑΣ) Μιχαήλ Ρινόπουλο, 103 σωματεία στην Ελλάδα ασχολούνταν με τον αθλητισμό στίβου, τη γυμναστική, τη σκοποβολή κ.ά., ενώ δίπλα σε αυτά λειτουργούσαν και ορισμένα ναυτικά σωματεία, υπό την κολυμβητική και ναυτική ομοσπονδία. Την ίδια περίοδο 97 σωματεία καλλιεργούσαν

⁶⁰ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 119.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 187-189.

⁶² Χρ. Κουλούρη, «Αθλητισμός και спор», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922, Οι απαρχές*, τόμ. Α', μέρος 2ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 401-419.

⁶³ Παντελής Κυπριανός - Μανώλης Χουμεριανός, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, Αθήνα, Διόνικος, 2009, σ. 36.

⁶⁴ Περ. Αθλ. *Επιθεώρησης*, Φεβρουάριος 1924.

το ποδόσφαιρο υπό την Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία (ΕΠΟ), ενώ δραστηριοποιούνταν και άλλα 121 ποδοσφαιρικά σωματεία από την Πελοπόννησο, τα νησιά και την Κρήτη, τα οποία δεν είχαν ενταχθεί ακόμη στην ΕΠΟ. Συνολικά, δηλαδή, το ποδόσφαιρο καλλιεργούσαν 218 επίσημα σωματεία. Παράλληλα, δραστηριοποιούνταν και περισσότερα από 250 ανεπίσημα ποδοσφαιρικά σωματεία στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, ανεβάζοντας τον αριθμό των ποδοσφαιρικών σωματείων της Ελλάδας, επισήμων και ανεπισημών, στα 470 περίπου.⁶⁵

Οι παραπάνω αριθμοί αποτυπώνουν την κυριαρχία του ποδοσφαίρου επί των υπολοίπων αθλημάτων, η οποία επρόκειτο να συνεχιστεί και κατά την επόμενη δεκαετία του 1930. Σύμφωνα με την κατάσταση των σωματείων που διατηρούσε η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων της Ελλάδας, το 1940, στην επικράτεια της χώρας, καθώς επίσης στην Κύπρο, στην Αίγυπτο και στις ΗΠΑ δραστηριοποιούνταν συνολικά 303 επίσημα ελληνικά αθλητικά σωματεία. Τα 148, δηλαδή σχεδόν τα μισά, καλλιεργούσαν το άθλημα του ποδοσφαίρου, χωρίς να υπολογίζουμε τα εκατοντάδες ανεπίσημα ποδοσφαιρικά σωματεία, τα οποία βρίσκονταν διασπαρμένα στους συνοικισμούς των ελληνικών άστεων και στην επαρχία.⁶⁶

Το ποδόσφαιρο προσέλκυσε τις ευρείες μάζες των άστεων και έλαβε τη μορφή μιας νέας «τρέλας». Το 1923, από τους πρώτους κιάλας αγώνες πρωταθλήματος, οι οποίοι διεξήχθησαν στο ποδηλατοδρόμιο του Φαλήρου, οι μάζες των φιλάθλων γέμισαν το γήπεδο. Πλήθη επίδοξων θεατών, που αποτελούσαν τη λεγόμενη «μαρίδα», επεδίωκαν να καταλάβουν μια καλή θέση σε αυτό. Το περιοδικό «Αθλητική Επιθεώρησης» περιγράφει τις σκηνές που διαδραματίστηκαν στο ποδηλατοδρόμιο του Φαλήρου:

«Η τάξις εφάνη ευθύς εξαρχής ότι θα επικρατήσει απόλυτος, άλλως τε διετέθη και στρατιωτική δύναμις, προς μεγάλην απογοήτευσιν της μαρίδας, η οποία από ενωρίς είχε πολιορκήσει το Ποδηλατοδρόμιον και διηύθυνε τας επιθέσεις της προς τα ευάλωτα αυτού

---

⁶⁵ Ομιλία Μ. Ρινόπουλου κατά το πρώτο Πανελλήνιο Αθλητικό Συνέδριο, Εφ. *Αθλητική*, 1 Απριλίου 1929.

⁶⁶ *Κατάσταση σωματείων κατ' άθλημα (1940)*, Επιτροπή των Ολυμπιακών Αγώνων, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής.

σημεία, παραδοκούσα την ευκαιρίαν μιας ατάκτου αλλά καλώς συνδυασμένης εισορμήσεως, η οποία θα της εξησφάλιζε περιφανή... θέσιν...»⁶⁷

Τα τρία σωματεία, τα οποία απέκτησαν πανελλήνια αναγνώριση κατά το Μεσοπόλεμο, ήταν ο Παναθηναϊκός, ο Ολυμπιακός και η ΑΕΚ. Ο *Παναθηναϊκός Αθλητικός Όμιλος* (ΠΑΟ) ιδρύθηκε το 1908, στην Αθήνα, ως *Ποδοσφαιρικός Όμιλος Αθηνών* (ΠΟΑ). Σύμφωνα με το καταστατικό του 1910, σκοπός του σωματείου ήταν «να διαδώση και να προαγάγη την παιδιάν της ποδοσφαιρίσεως παρά τω Λαώ...».⁶⁸ Ο Παναθηναϊκός υπήρξε κατά το Μεσοπόλεμο το ισχυρότερο και πιο εύρωστο σωματείο της Αθήνας, πολλά μέλη του δε προέρχονταν από τη μέση και ανώτερη αστική τάξη της Αθήνας. Ο σύλλογος ταυτίστηκε με την πρωτεύουσα και αποτέλεσε το αντίπαλο δέος του Ολυμπιακού.⁶⁹

Ο *Ολυμπιακός Σύνδεσμος Φιλιάθλων Πειραιώς* (ΟΣΦΠ) ιδρύθηκε το 1925 στον Πειραιά, από μέλη της μεσαίας τάξης της πόλης. Ο σύλλογος εξέφραζε τη δυναμική του Πειραιά ως εμπορικού και βιομηχανικού κέντρου, το σφρίγος της μεσαίας τάξης της πόλης και την αντιπαλότητα των φορέων του πρώτου λιμανιού της χώρας με τους φορείς της Αθήνας. Οι επιτυχίες του έναντι του Παναθηναϊκού και των υπόλοιπων αθηναϊκών ομάδων μεταφράζονταν από τους οπαδούς του και εν γένει τους Πειραιώτες ως νίκες έναντι του «αθηναϊκού κατεστημένου». Μέσα από αυτές τις επιτυχίες, ο σύλλογος απέκτησε πλατιά απήχηση στις ευρείες λαϊκές μάζες ολόκληρης της Ελλάδας, διαδραματίζοντας έτσι ένα ρόλο «τιμωρού» του αθηναϊκού κατεστημένου.⁷⁰

Το Μάιο του 1926, διεξήχθη ο αγώνας πόλεων Αθήνας - Πειραιά, ο οποίος έληξε με 2-3 υπέρ της δεύτερης. Σύμφωνα με το περιοδικό *Αθλητική Επιθεώρησις*, το γήπεδο του Παναθηναϊκού «επληρώθη κόσμου πάσης τάξεως και ηλικίας», αναφορά που δείχνει ότι οι θεατές προέρχονταν από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να διακριβώσουμε την ακριβή κοινωνική σύνθεση των φιλάθλων στα γήπεδα.⁷¹

---

⁶⁷ Περ. *Αθλητική Επιθεώρησις*, Ιούλιος 1923.

⁶⁸ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 187-189.

⁶⁹ Για την ιστορία του Παναθηναϊκού βλ. Αλέξανδρος Κιτρορέφ, *Ελλάς, Ευρώπη, Παναθηναϊκός: 100 χρόνια ελληνικής ιστορίας 1908-2008*, Νέα Υόρκη, Greekworks, com, 2010.

⁷⁰ Για την ιστορία του ΟΣΦΠ βλ. Βασίλης Καρδάσης, «Ολυμπιακός Πειραιώς: Ένα Αρχείο, μια Ιστορία», *Ιστωρ*, Αθήνα, τχ. 9 (1996), 59-86 και Βάσιας Τσοκόπουλος, *Η ομάδα και η πόλη...*, ό. π.

⁷¹ Περ. *Αθλητική Επιθεώρησις*, Ιούνιος 1926.

Το καλοκαίρι του ίδιου έτους, η Μικτή Ομάδα Πειραιώς αντιμετώπισε ξανά τη Μικτή Ομάδα Αθηνών και νίκησε με 3-2. Μετά το πέρας του αγώνα έγινε η απονομή του επάθλου στη νικήτρια ομάδα, τα μέλη της οποίας, αφού το παρέλαβαν, κατέβηκαν στον Πειραιά, ακολουθούμενα από πλήθος Πειραιωτών, σαν σε διαδήλωση.⁷² Ο δήμαρχος Πειραιώς εξέφρασε στο δημοτικό συμβούλιο τη χαρά και την υπερηφάνειά του για τη νίκη της ομάδας της πόλης του επί της ομάδας της Αθήνας και πρότεινε, πέραν του τιμητικού επάθλου κατά την εορτή, να εκφραστούν τα συγχαρητήρια στα σωματεία του Πειραιά.⁷³

Στις 23 Ιουνίου 1930, συντάκτης της αθλητικής εφημερίδας *Αθλητικός Τύπος*, με αφορμή τις ποδοσφαιρικές αναμετρήσεις της εποχής, έγραψε τα ακόλουθα: «Αυτό το λυπηρό θέαμα παρουσιάσαμε, να αλληλοτρωγόμαστε αναμεταξύ μας αλύπητα. Είτε με συμπλοκές είτε με χυδαίες βρισιές. Ο Αθηναίος δε χωνεύει και μισεί τον Πειραιώτη, ο Πειραιώτης τον Αθηναίο, ο Θεσσαλονικιώτης και τους δύο.»⁷⁴

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω δημοσιεύματα, τα ποδοσφαιρικά σωματεία στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο εξέφρασαν καταρχήν την τοπική ταυτότητα των μελών και των οπαδών τους, η οποία συνδεόταν με τη συνοικία, την πόλη και τη γεωγραφική περιφέρεια, στην οποία ανήκαν. Ο Ολυμπιακός εκπροσωπούσε τον Πειραιά, ο Παναθηναϊκός και η ΑΕΚ την Αθήνα, ο ΠΑΟΚ τη Θεσσαλονίκη κ.ο.κ. Η τοπική ταυτότητα των σωματείων εκφραζόταν μέσα από τις επωνυμίες τους, τα εμβλήματα τους κλπ. Η καθιέρωση ποδοσφαιρικών αναμετρήσεων, στο πλαίσιο του κυπέλλου πόλεων, συνέτεινε επίσης στη διαμόρφωση ενός τοπικιστικού πνεύματος. Από το 1908 κιόλας, όταν διεξήχθη ο πρώτος ποδοσφαιρικός αγώνας ανάμεσα στις μικτές ομάδες της Αθήνας και της Σμύρνης, είχαν αρχίσει να αναδεικνύονται αυτές οι τοπικές ταυτότητες.⁷⁵

2.6 Επιχειρηματικότητα, οικονομική μεγέθυνση του ποδοσφαίρου και επαγγελματισμός

⁷² Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 4 Ιουλίου 1926.

⁷³ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 11 Ιουλίου 1926.

⁷⁴ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 23 Ιουνίου 1930.

⁷⁵ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 129-130.

Η εμπορευματοποίηση του αθλητισμού και η εμφάνιση των πρώτων επαγγελματιών αθλητών στο δυτικό κόσμο υπήρξαν αποτέλεσμα της κυριαρχίας της καπιταλιστικής βιομηχανίας και της αστυφιλίας. Ο επαγγελματισμός εμφανίστηκε αρχικά στο ποδόσφαιρο, σε χώρες όπου επικρατούσαν συνθήκες οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού. Αντίθετα, σε χώρες όπου επικράτησαν ολοκληρωτικά καθεστώτα, ο επαγγελματισμός δεν ευδοκίμησε.

Στην Αγγλία, ο επαγγελματισμός εισήχθη στο ποδόσφαιρο το 1885, ενώ τρία χρόνια αργότερα δημιουργήθηκε ο πρώτος ποδοσφαιρικός συνεταιρισμός (Football League), ο οποίος αποτέλεσε πεδίο εμφάνισης επιχειρηματικής δραστηριότητας. Η οικονομική βιωσιμότητα του βρετανικού ποδοσφαίρου βασίστηκε στις αρχές της σωστής διοικητικής οργάνωσης, στον έλεγχο των οικονομικών και στο μάρκετινγκ. Αντίστοιχα, οι προπονητές και οι αθλητές της χώρας συνέπηξαν την Ένωση Ποδοσφαιριστών και Προπονητών Ποδοσφαίρου (Football Players and Trainers Union) υπερασπιζόμενοι τα δικαιώματά τους.⁷⁶

Στις άλλες χώρες της Ευρώπης, ο επαγγελματισμός στο ποδόσφαιρο εμφανίστηκε αργότερα, ανάλογα με τις ειδικές συνθήκες, οι οποίες επικρατούσαν σε κάθε χώρα. Στη Γαλλία, ο επαγγελματισμός εισήχθη κατά το Μεσοπόλεμο, σε συνθήκες εκβιομηχάνισης και όταν τα μέλη της εργατικής τάξης άρχισαν να έρχονται σε επαφή με το άθλημα, ενώ το 1931, το ποδόσφαιρο έγινε επαγγελματικό και στην Ουγγαρία, χάρη στην ευημερία και στον εκσυγχρονισμό που γνώρισε η χώρα σε εκείνη την περίοδο. Στην Ισπανία, η κατάκτηση του αργυρού μεταλλίου στους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αμβέρσας (1920) έδωσε το έναυσμα για την εμπορευματοποίηση του αθλήματος, ενώ εμβληματική για τη νέα εποχή του αθλήματος στη χώρα υπήρξε η μετεγγραφή του τερματοφύλακα Ρικάρντο Θαμόρα (Ricardo Zamora) από την *Εσπανιόλ* στη *Ρεάλ Μαδρίτης*. Πλέον, οι επαγγελματίες ποδοσφαιριστές μετακινούνταν από ομάδα σε ομάδα, ενώ οι σύλλογοι αναζητούσαν έσοδα, προκειμένου να ανταπεξέλθουν στην αντιμετώπιση των εξόδων που προκαλούσε η ένταξη διασήμων ποδοσφαιριστών στο δυναμικό τους.⁷⁷ Αντίθετα, στη Γερμανία και στην Ιταλία, όπου κυριαρχούσαν ο εθνικοσοσιαλισμός και ο φασισμός

---

⁷⁶ Γιάννης Ζαϊμάκης, «Η πολιτική οικονομία του ποδοσφαίρου στην ύστερη νεωτερικότητα. Εμπορευματοποίηση, παγκοσμιοποίηση και αποικιοποίηση», στο Γιάννης Ζαϊμάκης-Νίκος Κοτταρίδης (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα, Πλέθρον, 2013, σ. 29.

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 29-30.

αντίστοιχα, υπήρξε ανάσχεση της εισόδου του επαγγελματισμού στο ποδόσφαιρο, καθώς τα δύο καθεστώτα θεωρούσαν ότι αντίκειται στις ιδεολογίες τους.⁷⁸

Ο σύγχρονος αθλητισμός και ο Ολυμπισμός, παρότι πρόσβευαν τις αξίες του ερασιτεχνισμού, από νωρίς κιάλας συνδέθηκαν με το διεθνές εμπόριο, καθώς οι Ολυμπιακοί Αγώνες του Παρισιού (1900) και του Σεν Λούις (1904) πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των μεγάλων εμπορικών εκθέσεων των δύο πόλεων. Άλλωστε, οι διεθνείς εμπορικές εκθέσεις από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα συνιστούσαν μεγάλα γεγονότα με διεθνή απήχηση, στα οποία φιλοξενούνταν αθλητικοί αγώνες και διεθνείς εκθέσεις. Κατά το Μεσοπόλεμο, η θεσμοθέτηση του Παγκοσμίου Κυπέλλου Ποδοσφαίρου συνέβαλε τα μέγιστα στη σύνδεση του αθλητισμού με την επιχειρηματικότητα. Η τέλεση του πρώτου Παγκοσμίου Κυπέλλου Ποδοσφαίρου στο Μοντεβιδέο της Ουρουγουάης το 1930, μετά από απόφαση, η οποία ελήφθη κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του Άμστερνταμ (1928), άνοιξε το δρόμο για την αποδέσμευση του ποδοσφαίρου από τον Ολυμπισμό, αλλά και από τη «μητέρα» του αθλήματος Αγγλία. Το άθλημα πλέον διεθνοποιήθηκε, αυτονομήθηκε, έγινε ανοικτό σε επαγγελματίες και ερασιτέχνες και κατέστη μια επικερδής επιχείρηση. Σύμφωνα με τον Ζορζ Βιγκαρελό (Georges Vigarello), η διεθνοποίηση του ποδοσφαίρου αποτυπώνει τις αλλαγές των διεθνών σχέσεων, την παγκοσμιοποίηση των οικονομιών και των αγορών, τον πολλαπλασιασμό των ανταλλαγών, την εξάλειψη των «αγρίων ζωνών» του πλανήτη και την επιτάχυνση των επικοινωνιών και των δικτύων. Παράλληλα, άρχισε να αναπτύσσεται ο αθλητικός τουρισμός, καθώς χιλιάδες θεατές μετακινούνταν από χώρα σε χώρα, ενώ διευρύνθηκαν οι κοινωνικές ομάδες, τα μέλη των οποίων μπορούσαν να ταξιδέψουν για να δουν από κοντά την εθνική τους ομάδα σε ένα ξένο κράτος. Έτσι, στις χώρες του δυτικού κόσμου δημιουργήθηκε κατά το Μεσοπόλεμο μια νέα κινητικότητα.⁷⁹

Η δεκαετία του 1920 στην Ελλάδα θεωρείται μία περίοδος έκρηξης της επιχειρηματικότητας, κατά την οποία ο τομέας της μεταποίησης αυξήθηκε αλματωδώς, ενώ κατά την ίδια περίοδο εμφανίστηκε στη χώρα και ο «*Ταηλορισμός*», ως «*Επιστημονική Οργάνωση της Εργασίας*», ο οποίος αποτέλεσε διεθνώς ένα

---

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 30-31.

⁷⁹ Georges Vigarello, *Από το παιχνίδι στο αθλητικό θέαμα. Η γέννηση ενός μύθου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, σ.135-144.

εργαλείο εντατικοποίησης της εργασίας.⁸⁰ Στο χώρο του ελληνικού ποδοσφαίρου φαίνεται πως τέθηκαν τότε οι πρώτες βάσεις, ώστε να οργανωθεί και αυτό σε επιχειρηματικά πρότυπα, όπως φανερώνει και η ομιλία του παράγοντα του Παναθηναϊκού Απόστολου Νικολαΐδη, κατά τη διάρκεια του 1ου Πανελληνίου Αθλητικού Συνεδρίου που διεξήχθη στην Αθήνα, το 1929:

«Κατηγορείται το ποδόσφαιρον ότι κατήντησεν εμπορική επιχείρησις. Το ομολογώ, Κύριοι. Αλλά τούτο είναι προς έπαινόν του και το ποδόσφαιρον είναι υπερήφανον. Η σημερινή εποχή διακρίνεται κυρίως διά τη συστηματοποίησιν απάντων των κλάδων της κοινωνικής εκδηλώσεως. Εις την βιομηχανίαν παρατηρούμεν μίαν προσπάθειαν προς εντατικήν παραγωγήν και χρησιμοποίησιν των άλλοτε ποτέ λογιζομένων ακρήστων υπολειμμάτων. Η επιστήμη τείνει προς την τροπήν επί το πρακτικώτερον θεωριών και ανακαλύψεων...»⁸¹

Η παραδοχή του Νικολαΐδη ότι το ποδόσφαιρο είχε μετατραπεί σε επιχείρηση, πράγματι επιβεβαιώνεται και από αναφορές στον τύπο της εποχής. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, το ποδόσφαιρο αποτέλεσε πεδίο ενασχόλησης επιχειρηματιών, οι οποίοι συμμετείχαν στα διοικητικά συμβούλια των ποδοσφαιρικών σωματείων, επιδιώκοντας φήμη και αναγνώριση. Επιχειρηματίες, όπως οι καπνοβιομήχανοι Καραβασίλης και Παπαστράτος, ενεπλάκησαν στα ποδοσφαιρικά πράγματα των σωματείων των πόλεων του Πύργου και του Αγρινίου αντίστοιχα, όπου δραστηριοποιούνταν επιχειρηματικά, προσλαμβάνοντας Άγγλους προπονητές και επενδύοντας χρήματα, προκειμένου να βελτιώσουν τις αθλητικές εγκαταστάσεις των σταδίων των πόλεών τους.⁸² Αντίστοιχα, έμποροι αθλητικών ειδών, όπως ο παλιός πρωταθλητής Καραμπάτης και οι αδερφοί Ιωνά, προωθούσαν τα προϊόντα των καταστημάτων τους ως χορηγοί. Έτσι, ο καταναλωτισμός εμφανίστηκε δειλά και στον ελληνικό αθλητισμό, κυρίως μέσα από τη νέα αγορά του ποδοσφαίρου. Το ποδόσφαιρο κατέκτησε επίσης κεντρική θέση και στα εξώφυλλα του νεοεμφανιζόμενου αθλητικού τύπου, ενώ μια νέα κατηγορία επαγγελματιών, οι αθλητικοί συντάκτες, κάλυπταν το ρεπορτάζ του αθλήματος.⁸³

---

⁸⁰ Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος*, Β' τόμος, μέρος 1^ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 269-293.

⁸¹ Εφ. *Αθλητική*, 5 Απριλίου 1929.

⁸² Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 1 Ιουλίου 1931.

⁸³ Για την εμφάνιση των αθλητικών εντύπων και των αθλητικών συντακτών βλ. Χρ. Κουλούρη, «Η ιστορία του ελληνικού αθλητισμού: Σπορ, φυσική αγωγή και Ολυμπιακοί αγώνες», ό.π., σ. 65-66.

Η οικονομική κατάσταση των μεγάλων ποδοσφαιρικών σωματείων της Ελλάδας, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως ο Ολυμπιακός, ο Παναθηναϊκός, η ΑΕΚ και ο ΠΑΟΚ, χαρακτηριζόταν από μια διαρκή μεγέθυνση ως προς το σκέλος των εξόδων και μια προβληματική στασιμότητα στο σκέλος των εσόδων, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται συχνά οικονομικά αδιέξοδα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ΠΑΟΚ Θεσσαλονίκης, κατά τον Αύγουστο του 1931, σύμφωνα με τον τύπο της εποχής, παρουσίαζε έλλειμμα 110.000 δραχμών, καθώς τα έξοδά του ανέρχονταν στις 360.000 δραχμές και τα έσοδα στις 250.000 δραχμές. Τα βασικά έσοδα του συλλόγου προέρχονταν από τις εισπράξεις των εισιτηρίων των αγώνων της ομάδας (110.000), τις συνδρομές των μελών (60.000), την ενίσχυση από το Δήμο Θεσσαλονίκης (40.000), τον ετήσιο χορό του συλλόγου (20.000) και εισπράξεις από φιλικούς αγώνες (20.000).⁸⁴

Από τα παραπάνω στοιχεία καθίσταται σαφές πως προϋπόθεση για την επιβίωση ενός σωματείου ήταν η κατοχή και η εκμετάλλευση ενός γηπέδου, προκειμένου να μπορεί να εισπράττει έσοδα από τα εισιτήρια των θεατών. Το ζήτημα των εισπράξεων των αγώνων και της κατανομής αυτών στις ομάδες προκάλεσε και την πρώτη σοβαρή κρίση στο ελληνικό ποδόσφαιρο, όταν οι δύο μεγάλοι σύλλογοι της Αθήνας Παναθηναϊκός και ΑΕΚ, καθώς και ο Ολυμπιακός Πειραιώς, συνέπηξαν στις 18 Σεπτεμβρίου 1927 ένα αθλητικό τραστ, το λεγόμενο «ΠΟΚ», θέλοντας να δίνουν ξεχωριστούς αγώνες, ώστε να νέμονται μόνοι τους τις εισπράξεις αυτών.⁸⁵ Επίσης, πρέπει να σημειωθεί, ότι η δημιουργία του ΠΟΚ αποτέλεσε βασική αιτία για την δημιουργία ενός κλίματος καχυποψίας απέναντι στο συγκεντρωτισμό του ελληνικού ποδοσφαίρου και στην πραγματική ή φαντασιακή σύλληψη ενός κατεστημένου της Αθήνας, στις συνειδήσεις των φιλάθλων της Θεσσαλονίκης και των επαρχιακών πόλεων.

Καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η ενασχόληση με το ποδόσφαιρο παρέμεινε τυπικά και κατά το νόμο ερασιτεχνική, η δε αμοιβή ποδοσφαιριστή για την παροχή των υπηρεσιών του σε κάποια ομάδα θεωρούνταν παράνομη και αποτελούσε βαρύτατο παράπτωμα, το οποίο στηλιτευόταν έντονα από τον τύπο. Παρ' όλα αυτά, φαίνεται πως οι ποδοσφαιριστές λάμβαναν κρυφές αμοιβές για τις υπηρεσίες τους ή

---

⁸⁴ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 21 Αυγούστου 1931.

⁸⁵ Για τη συγκρότηση του ΠΟΚ βλ. Γιώργος Γάσινας, *Η περίπτωση των ποδοσφαιρικών σωματείων...*, ό. π., σ. 96-98.

τη μετεγγραφή τους σε άλλη ομάδα, αφού, σύμφωνα με τον τύπο της εποχής, κάποιοι παίκτες συνήθιζαν να ζητούν και χρήματα για τις ανάγκες τους.⁸⁶ Το βασικό ευεργέτημα που προέκυπτε συχνά για έναν ποδοσφαιριστή ήταν η εξασφάλιση κάποιας εργασίας εκ μέρους του συλλόγου του.

Το ζήτημα του επαγγελματισμού στον αθλητισμό απασχόλησε τον αθλητικό χώρο, κυρίως κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920, όταν άρχισε να διαμορφώνεται μια πρώτη τάξη επαγγελματιών αθλητών στο χώρο του ποδοσφαίρου. Η φίλαθλη κοινή γνώμη και η αθλητική δημοσιογραφία αντιμετώπισαν τον επαγγελματισμό ως πρόβλημα και ως παθολογικό φαινόμενο, που αντέβαινε στις αρχές και στις αξίες του ερασιτεχνικού αθλητισμού. Κατά μία άποψη, ο επαγγελματισμός θα μπορούσε να γίνει αποδεκτός μόνον εάν ήταν φανερός και όχι κεκαλυμμένος. Χαρακτηριστικό είναι το κεντρικό άρθρο της *Αθλητικής Εβδομάδος*, τον Σεπτέμβριο του 1928:

«Δεν είμεθα εναντίον του επαγγελματισμού. Εκείνο όμως που ζητούμεν είναι να τον ιδώμεν, να τον γνωρίσωμεν και να τον σεβασθώμεν. Εις όλον τον κόσμον υφίσταται ζήτημα επαγγελματισμού, αλλ' εκεί σωματεία και παίκται έχουν το θάρρος των πράξεών των, ομολογούν τους σκοπούς των και εργάζονται ειλικρινώς και τιμίως. Εδώ συμβαίνει το αντίθετον. Ο επαγγελματισμός κατέστη ειδηχθής, διότι είναι κρυφός και συνεπώς ανήθικος. Ανήθικος, διότι στερεί τα σωματεία της ηθικής βάσεως των μέσων της αναπτύξεώς των και καθίσταται πληγή εις βάρος του συνόλου της τάξεως των ιδεολόγων παικτών εις όφελος ορισμένων κυφηνών και εκβιαστών οι οποίοι δεν έχουν το θάρρος να διακηρύξουν τας προθέσεις των και να οδεύουν προς νέας καταστάσεις. Η πληγή αυτή πρέπει να επουλωθεί τάχιστα και να εκλείψη μονίμως και οριστικώς.»⁸⁷

Ετίθετο, λοιπόν, το ζήτημα του διαχωρισμού επαγγελματιών και ερασιτεχνών αθλητών. Η ίδια εφημερίδα, σε επόμενο φύλλο της, έκανε μνεία στον ποδοσφαιριστή της ΑΕΚ Μπαλτά, ο οποίος δήλωνε ευθαρσώς ότι ελάμβανε αμοιβή, καλώντας την Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία να επιληφθεί του θέματος.⁸⁸ Μέσα σε αυτό το γενικότερο κλίμα καταδίκης του επαγγελματισμού, δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις σωματείων, τα οποία κατήγγειλαν στις ενώσεις ποδοσφαιριστές τους, ότι ζήτησαν χρήματα για να λάβουν μέρος σε αγώνες. Χαρακτηριστικά, ο *Ηρακλής Γ. Σ.* κατήγγειλε στην

⁸⁶ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 21 Αυγούστου 1931.

⁸⁷ Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 19 Σεπτεμβρίου 1928.

⁸⁸ Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 2 Οκτωβρίου 1928.

Ποδοσφαιρική Ένωση των ποδοσφαιριστή του Μηλιόπουλο, διότι ζήτησε μισθό για να συμμετάσχει σε αγώνες ποδοσφαίρου.⁸⁹

Στην συντριπτική τους πλειοψηφία όμως και ιδίως στο χώρο του στίβου, οι αθλητές ήταν ερασιτέχνες και συνδύαζαν τις προπονήσεις τους με την εργασία και τον αγώνα για επιβίωση. Οι δυσκολίες ασφαλώς αφορούσαν στους αθλητές όλων των σωματείων της χώρας, αστικών και μη. Ιδιαίτερα ενδεικτικό της θέσης των αθλητών κατά τη δεκαετία του 1920 ήταν το άρθρο του καθηγητή Ιατρικής και προέδρου του *Κερανού Κερατέας* Πάνου Παναγιώτου στην εφημερίδα *Αθλητική Εβδομάς*, που δημοσιεύθηκε το 1928, στο οποίο περιέγραφε τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο συντοπίτης τους πρωταθλητής του Πανελληνίου Γ. Σ. Ιωάννης Μέγγουλης:⁹⁰

«... Ο εκ Κερατέας αθλητής Ιωάννης Μέγγουλας. Ο αθλητής αυτός με την ευγενή φιλοδοξίαν του στίβου, που θα μπορούσε να δοξάσει πολλές ακόμη φορές την πατρίδα του και τ' όνομά του, έχει καταδικασθεί από την φίλαθλον κοινωνίαν (δε λέμε Κράτος) να δουλέψη (ακούτε) στις μπούκες των μεταλλείων Λαυρίου, να κουβαλάη είτε να πατάη σταφύλια στα πατητήρια του ενός και του άλλου και παρά λίγο να καταλήξει τζόκεϋ στον ιππόδρομο του Φαλήρου!!! Τι αίσχος!... Το όνομα του «Πανελληνίου» το κράτησε ψηλά. Η κοινότης του χωριού μας για να τον ενθαρρύνη του βγαλε πρόπερσι ένα κοντύλι από μερικές χιλιάδες. Μα στον ώμο του έφερε δύο αδερφές και μία μάννα. Πόσο θάφτανε το ποσόν αυτό; Το μεροκάματό του ποικίλλει μεταξύ 40 και 70 δραχμών. Μπορεί κανείς να σκεφθεί τι θα μπορούσε να κάνη μ' αυτά, δεδομένου ότι έξοδα μεταβάσεως κι επιστροφής στην Αθήνα ίσα-ίσα που μας κάνουν εξήντα δραχμάς... Η παραγνώριση όμως μιας αξίας είναι αυτόχρημα έγκλημα. Η συνειδητή καταδίκη της στην αφάνεια με τι ισοδυναμεί; Τον λόγον έχει η κοινότης Κερατέας. Ας μας συγχωρήση δε διότι θα κάμωμε ένα βήμα τολμηρό. Θα ηθέλαμε να προτείνουμε στο Διοικητικό Συμβούλιο, όπως σε κάθε προϋπολογισμό αναγράφεται ένα κοντύλι ειδικώς για τα αθλητικά έξοδα του Μέγγουλα...»⁹¹

Χαρακτηριστική περίπτωση πρωταθλητή του Πανιωνίου Γ. Σ., ο οποίος δυσκολευόταν να προπονείται, λόγω της βιοπάλης, ήταν ο δρομέας των μεσαίων αποστάσεων Παναγιώτης Ρετέλλας, τον οποίον «ατυχώς η βιοπάλη τον απεμάκρυνε του στίβου...»⁹² Τυχεροί ήταν οι αθλητές που μπορούσαν να εκπληρώνουν τα αθλητικά τους καθήκοντα και παράλληλα να έχουν μια σταθερή εργασία, που θα τους

⁸⁹ Στο ίδιο.

⁹⁰ Στο άρθρο αναφέρεται ως «*Ιωάννης Μέγγουλας*».

⁹¹ Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 9 Οκτωβρίου 1928.

⁹² Περ. *Αθλητική Επιθεώρησης*, Ιούνιος 1923.

εξασφάλιζε το βιοπορισμό. Το 1931, ο αντιπρόεδρος της ΑΕΚ Χρυσόπουλος, ως διευθυντής των Τεχνικών Υπηρεσιών της Εταιρίας Υδάτων, διόρισε τους περισσότερους ποδοσφαιριστές του σωματείου ως υπαλλήλους στην Εταιρία, εξασφαλίζοντάς τους μια σίγουρη εργασία.⁹³

Χαρακτηριστικά είναι επίσης τα αποσπάσματα των αφηγήσεων του Κυριάκου Μποστταντζόγλου, ποδοσφαιριστή στον ΠΑΟΚ από το 1930 έως το 1946, και του Γρηγορίου Ολυμπίου, ποδοσφαιριστή της *Προσφυγικής Ενώσεως* από το 1928 έως το 1952, όπου γίνονται αντιληπτά τα πενιχρά οικονομικά οφέλη που απολάμβαναν οι ποδοσφαιριστές της εποχής, αλλά και τα πιθανά βιοποριστικά πλεονεκτήματα που μπορούσαν να προκύψουν:

«Όταν κερδίζαμε, μας έδιναν ένα εικοσάρικο, ένα τριαντάρι, το περισσότερο που μας έδωσαν ήταν 70 δραχμές σ' ένα ματς με τον Παναθηναϊκό. Όταν χάναμε, χάναμε. Μας έπαιρναν μόνο σάντουιτς και παίρναμε το τραίνο και γυρίζαμε πίσω...»

«Να πληρωθούμε; Δε λες πληρώναμε κιάλας! Παίζαμε για την αγάπη που είχαμε στο σωματείο. Αν έφευγες για άλλη ομάδα, τιμωρούσουν ένα χρόνο από την Ένωση (Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Μακεδονίας - Θράκης). Δεν έπαιζες ένα χρόνο. Εγώ έπαιζα στη Προσφυγική Ένωση, που μετονομάστηκε σε Μακεδονικό από το 1928 έως το 1952. Δούλευα καρεκλάς από το 1928. Μετά ο Σύλλογος με έβαλε στην Εταιρία Τροχιοδρομικών. Να, τέτοια οφέλη μπορούσες να έχεις...»⁹⁴

Παρ' όλα αυτά, μέσα στο γενικότερο ερασιτεχνικό πλαίσιο του μεσοπολεμικού αθλητισμού στην Ελλάδα, υπήρξαν περιπτώσεις προσφύγων αθλητών, κυρίως από τα αστικά κέντρα της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι ασχολήθηκαν επαγγελματικά με τον αθλητισμό και ανέπτυξαν πολυσχιδή δράση, αρχικά ως αθλητές και στη συνέχεια ως προπονητές, παράγοντες, δημοσιογράφοι και επιχειρηματίες του χώρου.

Το πρόσωπο που συμπύκνωσε όλες τις παραπάνω ιδιότητες και αποτέλεσε το αρχέτυπο του επαγγελματία στο χώρο του αθλητισμού ήταν ο Σμυρνιός Δημήτριος Καραμπάτης. Ο πρωταθλητής του Πανιωνίου συνετέλεσε, μέσα από την πολυσχιδή δράση του, στη μετάβαση από το πρώιμο πρότυπο του «αθλητή-ήρωα του έθνους»,

⁹³ Πάνος Μακρίδης, *Η ιστορία της ΑΕΚ*, έκδοσις εφημερίδος «Αθλητική Ηχώ», Αθήνα, 1953, σ. 34.

⁹⁴ Ελένη Ιωαννίδου, «Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940)»..., ό. π., σ. 106. Πβ. μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις Κυριάκου Μποστταντζόγλου και Γρηγορίου Ολυμπίου, Συλλογή Προφορικών Μαρτυριών ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

στο σύγχρονο εξατομικευμένο πρότυπο του πρωταθλητή.⁹⁵ Πανελληνιονίκης, πρωταθλήτης των Πανιώνιων Αγώνων, παγκόσμιος ρέκορντμαν της ελληνικής δισκοβολίας, αποτέλεσε αισθητικό πρότυπο για την εποχή του.⁹⁶ Η Μικρασιατική Καταστροφή δεν ανέκοψε την αθλητική του πορεία και το φθινόπωρο του 1922 συμμετείχε νικηφόρα στο αιγυπτιακό πρωτάθλημα.⁹⁷ Το 1923 δημοσίευσε τα πρώτα του αθλητικά άρθρα, κάνοντας τα πρώτα βήματα και στην αθλητική δημοσιογραφία.⁹⁸ Μετά τον δεκαοκτάμηνο αποκλεισμό του από τον Πανιώνιο και τον ΣΕΑΓΣ, λόγω της συμμετοχής του σε επαγγελματικούς αγώνες πυγμαχίας, ο Καραμπάτης αναχώρησε για την Αμερική, όπου έλαβε μέρος σε αγώνες, διερευνώντας παράλληλα την προοπτική εμπορικής του ενασχόλησης με είδη σπορ.⁹⁹ Είχαν προηγηθεί σχετικές αναγγελίες στον αθλητικό τύπο της εποχής, που αναφέρονταν στο ταξίδι του Σμυρνιού πρωταθλητή στις ΗΠΑ: «Ο πρωταθλητής μας Δ. Καραμπάτης αναχωρεί τον Μάρτιον διά την χώραν της Πολυαστέρου. Θα εγκατασταθή εις Σικάγον και θα παρακολουθήσει μαθήματα αγωνιστικής και αθλητισμού. Υπάρχουν φήμαι ότι ο πρωταθλητής μας θα επιδοθή και εις τον κινηματογράφον.»¹⁰⁰

Φωτογραφήθηκε όσο λίγοι αθλητές των αρχών του 20ού αιώνα, ενώ σε διαφημιστικό φυλλάδιο, όπου γινόταν η αναγγελία του «*Μεγάλου Αθλητικού Διαγωνισμού του Ολυμπιακού Αθλητικού Συλλόγου Σικάγου*» το 1925, μαθαίνουμε ότι επελέγη «... λόγω της αρμονικής διαπλάσεως του σώματός του και της Ελληνικωτάτης μορφής του ως μοντέλλον υπό των καλλιτέρων καλλιτεχνών του κόσμου.»¹⁰¹

Το 1926 εγκαινίασε μαζί με τους αδελφούς Απετιάν κατάστημα αθλητικών ειδών στην Αθήνα,¹⁰² ενώ παράλληλα συνέχιζε την αθλητική του καριέρα. Το 1937 ανέλαβε την προεδρία του Πανιωνίου Γ.Σ., ενώ διετέλεσε αντιπρόεδρος του ΣΕΓΑΣ και μέλος του Δ.Σ. διαφόρων ομοσπονδιών.

⁹⁵ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας...*, ό. π., σ. 119.

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 119.

⁹⁷ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 399.

⁹⁸ Το άρθρο του «*Το νέον Παναγυπτιακόν στάδιον*» δημοσιεύτηκε στην Αθλητική Επιθεώρηση, τον Ιούνιο του 1923.

⁹⁹ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 487.

¹⁰⁰ Περ. *Αθλητική Επιθεώρησης*, Φεβρουάριος 1925.

¹⁰¹ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π. σ. 119.

¹⁰² Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σελ. 516-517.

Μία άλλη ξεχωριστή περίπτωση επαγγελματία αθλητή ήταν αυτή του ποδοσφαιριστή της ΑΕΚ Κώστα Νεγρεπόντη, ο οποίος υπήρξε πρωτοπόρος αθλητής που αποκόμισε διεθνείς αγωνιστικές εμπειρίες και ασχολήθηκε επίσης επαγγελματικά με τον αθλητισμό. Ξεκίνησε την καριέρα του στη γενέτειρά του Κωνσταντινούπολη, όπου αγωνίστηκε στις τάξεις της *Φενέρμπαχτσέ* και της *Πέρα Κλουμπ*. Μετά το 1922 αναχώρησε ως πρόσφυγας για τη Γαλλία, όπου αγωνίστηκε επαγγελματικά στην ομάδα *Ντουέ* έως το 1926, οπότε κατέληξε στην ΑΕΚ. Με το πέρας της αθλητικής του καριέρας, εργάστηκε ως προπονητής στην ΑΕΚ, στην Εθνική Ελλάδος και σε αρκετά σωματεία, στην Αττική και στην περιφέρεια.¹⁰³

Αυτό που συνδέει τον Καραμπάτη με το Νεγρεπόντη είναι αφενός η αθλητική τους προϋπηρεσία στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη, δύο κοσμοπολίτικα αστικά κέντρα, όπου οι Λεβαντίνοι των ευρωπαϊκών παροικιών και τα πληρώματα των πλοίων της Δύσης είχαν μεταδώσει κάθε σύγχρονη αθλητική ιδέα, αφετέρου δε η αγωνιστική τους θητεία στο εξωτερικό. Δεν είναι τυχαίο ότι ο μεν Καραμπάτης ταξίδεψε στις ΗΠΑ, ο δε Νεγρεπόντης, προτού να έρθει στην Ελλάδα, έζησε και αγωνίστηκε στη Γαλλία. Η μετάβαση αυτών των αθλητών στο εξωτερικό διευκολύνθηκε ιδιαίτερα από την αθλητική τους προπαίδεια στη Σμύρνη και στην Πόλη, δύο αστικά κέντρα με έντονο πολυπολιτισμικό χαρακτήρα, που ήταν ιδιαίτερα εμφανής και στον αθλητισμό. Με την επιστροφή τους στην Ελλάδα κόμιζαν και οι δύο πλέον σημαντικές εμπειρίες, που χρησιμοποίησαν στον υπόλοιπο επαγγελματικό τους βίο.

2.7 Νέες μόδες και νέα ήθη στον αθλητισμό

Κατά το Μεσοπόλεμο, τα σπορ επηρεάστηκαν από τις ευρύτερες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις. Τα αθλητικά σωματεία αποτελούσαν κύτταρα της κοινωνικής ζωής και πλαίσια διεκδίκησης ισότιμης συμμετοχής στο δημόσιο χώρο. Η εισαγωγή ενός νέου φιλελεύθερου μοντέλου κοινωνικής οργάνωσης, η προσπάθεια αστικού εκσυγχρονισμού της κοινωνίας και η εισαγωγή από τη Δύση νέων τάσεων και προτύπων, όπως οι νέες μόδες, τα νέα ήθη και ο καταναλωτισμός,

---

¹⁰³ 90 χρόνια Η Ιστορία της ΑΕΚ..., ό. π., σ. 510-511.

άφησαν το στίγμα τους και στον αθλητισμό.¹⁰⁴ Η δημιουργία μιας νέας υβριδικής αγοράς καταναλωτών περιλάμβανε τους φιλάθλους και τους αθλητές. Όσοι ανήκαν στη μεσαία και ανώτερη τάξη και είχαν την απαραίτητη αγοραστική δύναμη, ξόδευαν χρήματα κατά τον ελεύθερο χρόνο τους για να κάνουν σπορ, να εκδράμουν, να παρακολουθήσουν αγώνες και να διαβάσουν τον αθλητικό τύπο. Οι εφημερίδες ως αναγνώσματα και οι αγωνιστικοί χώροι ως τόποι φυσικής παρουσίας των φιλάθλων άρχισαν να ενδιαφέρουν τις επιχειρήσεις, προκειμένου να προβάλλουν τα προϊόντα τους και να κερδίσουν μερίδιο από την αγοραστική πίτα, εκμεταλλευόμενες τη μαζική παρουσία των φιλάθλων-καταναλωτών στα γήπεδα και την καθημερινή ανάγνωση των αθλητικών εφημερίδων από χιλιάδες ανθρώπους.¹⁰⁵ Παράλληλα, ο θεσμός της χορηγίας στον αθλητισμό άρχισε να μετασχηματίζεται σε μια εμπορική συναλλαγή, όπου τα συμβαλλόμενα μέρη διαπραγματεύονταν και επιζητούσαν οικονομικά κέρδη.

Καταλύτης για την εμφάνιση της νέας εποχής υπήρξε η εμφάνιση του αθλητικού τύπου αρχικά και αργότερα του ραδιοφώνου, καθώς τα δύο μέσα τοποθέτησαν τον αθλητισμό και τους πρωταγωνιστές του μέσα στα σπίτια των φιλάθλων και στα καφενεία, όπου σύχναζαν οι φίλαθλοι.¹⁰⁶ Τον τύπο υπηρετούσε πλέον μια νέα τάξη επαγγελματιών, οι αθλητικοί συντάκτες, οι οποίοι συχνά διέθεταν αθλητική προϋπηρεσία ως αθλητές ή παράγοντες.¹⁰⁷

Η άνθιση και εκλαΐκευση του ελληνικού αθλητισμού κατά τα χρόνια του Μεσοπολέμου εντάσσεται εν μέρει και στην εισαγωγή στον ελληνικό αστικό χώρο νεωτερικών τάσεων στην ψυχαγωγία, στις μόδες και στα ήθη. Ένας νέος τρόπος ζωής διαμορφώθηκε για τους άνδρες, στον οποίο κυρίαρχη θέση είχε η άθληση, η υποστήριξη κάποιου συλλόγου και η αναψυχή. Την ίδια περίοδο, το μερίδιό τους διεκδίκησαν και οι γυναίκες με τρόπο δειλό αρχικά και πιο δυναμικό αργότερα. Πλάι

---

¹⁰⁴ Για τον ελληνικό Μεσοπόλεμο βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β', μέρος 1^ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002 και Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β', μέρος 2^ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.

¹⁰⁵ Για τις εφημερίδες του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα βλ. Γεώργιος Ορφανός, *Οι εφημερίδες στην Ελλάδα παραμονές του 2ου Παγκοσμίου Πολέμου*, Χανιώτικα Νέα, καθημερινή εφημερίδα των Χανίων, 28 Οκτωβρίου 2017. <http://www.haniotika-nea.gr/i-efimerides-stin-ellada-paramones-tou-2ou-pagkosmiou-polemou/> Ανάκτηση: 1 Οκτωβρίου 2019.

¹⁰⁶ Χαρακτηριστική είναι η είδηση στον αθλητικό τύπο ότι το συμβούλιο του Ηρακλή Νέας Κοκκινιάς αποφάσισε να εγκαταστήσει στη λέσχη του ραδιόφωνο και ότι για τον σκοπό αυτό πραγματοποίησε έρανο, ο οποίος απέφερε το ποσό των 2500 δραχμών. Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 17 Φεβρουαρίου 1939.

¹⁰⁷ Χρ. Κουλούρη, «Η ιστορία του ελληνικού αθλητισμού...», ό. π., σ. 66.

στον ιατρικό λόγο της εποχής, που πρέσβευε ότι ο σκοπός της άθλησης για τη γυναίκα παρέμενε «η καλή, λελογισμένη και αρμονική διάπλασις διά τας μελλούσας μητέρας της Ελλάδος»,¹⁰⁸ γίνονται και οι πρώτες αναφορές για τη σύνδεση αθλητισμού και γυναικείου κάλους. Όταν π.χ. εξελέγη η *Μις Ελλάς* Καρατζά, ερωτηθείσα, απάντησε ότι «την ομορφιά μου κυρίως τη χρεωστώ στη γυμναστική».¹⁰⁹ Δεν ήταν, λοιπόν, τυχαία η καθιέρωση στηλών στον αθλητικό τύπο για τη γυναικεία μόδα. Διαβάζουμε στην *Αθλητική*: «Τώρα που η γυναίκα επιδίδεται με πραγματική πια μανία εις τα διάφορα σπορ, είναι καιρός να μιλήσωμε για κοστούμι σπορτίφ, διότι το σπορτίφ κοστούμι είναι κάτι που επιβάλλεται στη γυναίκα που κάνει σπορ.»¹¹⁰

Οι κάτοικοι των αστικών κέντρων κατά τον ελεύθερο χρόνο τους εξέδραμαν στην εξοχή και επισκέπτονταν τις παραλίες. Η φυσιολατρία αναπτύχθηκε και ιδρύθηκε πλήθος εκδρομικών και ορειβατικών συλλόγων. Παράλληλα, καθιερώθηκαν τα *μπαιν μιζτ* (μικτά μπάνια) στις κοντινές ακτές των άστεων. Στην εφημερίδα *Αθλητική Ημέρα* διαβάζουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα:

«Όλος ο πληθυσμός της πολιτείας, άντρες, νέοι, γριές, κορίτσια, στραβοί, κουτσοί εκστρατεύουν στην ακρογιαλιά να... παραθερίσουν, να κολυμπήσουν, να τραγουδήσουν (έστω να γκαρίζουν), να ξεσκάσουν τέλος πάντων μακριά από τη βοή και τα καμπανίσματα των τραινών, μακριά από τη μίζερη και άθλια βιοπάλη, στ' ανοικτό ύπαιθρο...»¹¹¹

Τα νέα αθλητικά ήθη του Μεσοπολέμου και η έλευση του καταναλωτισμού διαμόρφωσαν παράλληλα μια νέα αγορά καταναλωτών αθλητικού θεάματος. Αυτοί οι καταναλωτές διέθεταν συγκεκριμένα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, καθώς επρόκειτο κυρίως για άντρες μεσαίων και μεγαλύτερων εισοδημάτων, κατοίκους του ιστού των αστικών κέντρων.

Εκκινώντας από ένα περιβάλλον χαμηλής αστικοποίησης, ισχνης ανάπτυξης του σωματειακού αθλητισμού και μικρής εσωτερικής αγοράς για αθλητικά προϊόντα, κατά τον 19^ο αιώνα, στην Ελλάδα η χορηγία και η διαφήμιση απέκτησαν σύγχρονα χαρακτηριστικά, αντίστοιχα με εκείνα των δυτικών χωρών, κατά τη διάρκεια του

---

¹⁰⁸ Περ. *Αθλητική Επιθεώρησης*, Απρίλιος 1926. Για τον κυρίαρχο ιατρικό λόγο βλ. Ελένη Καραγεωργίου, *Σωματική Άσκηση, Έμφυλες Ταυτότητες και Ελληνικότητα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το Περιοδικό «Ελληνική Αγωγή»...*, ό. π.

¹⁰⁹ Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 13 Φεβρουαρίου 1929.

¹¹⁰ Εφ. *Αθλητική*, 20 Οκτωβρίου 1928.

¹¹¹ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 3 Αυγούστου 1935.

Μεσοπολέμου. Δύο βιομηχανικές κοινωνίες, η Βρετανία αρχικά και οι ΗΠΑ εν συνεχεία, αποτέλεσαν τα βασικά παραδείγματα μαζικοποίησης της αθλητικής δραστηριότητας, καθώς και θεαματοποίησης και εμπορευματοποίησης των σπορ. Τον 19^ο αιώνα, αναπτύχθηκε μια αθλητική κουλτούρα βασισμένη στην αγορά, όπως δείχνει η έκδοση των πρώτων εξειδικευμένων αθλητικών εντύπων *Sporting Magazine* (1792-1815) και *Racing Calendar* (1793-1815), η παραγωγή μεγάλου αριθμού αθλητικών εφημερίδων και εξοπλισμού, καθώς και η εμφάνιση της έννοιας «*sporting celebrity*».¹¹² Οι ρίζες του αθλητικού μάρκετινγκ βρίσκονται στις ΗΠΑ, όπου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα επιχειρηματίες, όπως ο Άλμπερτ Σπάλντινγκ (Albert G. Spalding, ιδρυτής της γνωστής εταιρίας αθλητικών ειδών), ανέπτυξαν πρωτοπόρες μεθόδους και τεχνικές εμπορίας και προώθησης αθλητικών προϊόντων.¹¹³ Ταυτόχρονα, εξαιτίας της μαζικοποίησης του αθλητικού θεάματος, αθλητές χρησιμοποιήθηκαν για τη διαφήμιση καταναλωτικών προϊόντων, όπως π.χ. τσιγάρων, ενώ διαφημιστικές πινακίδες αναρτήθηκαν σε γήπεδα.¹¹⁴

Στον Μεσοπόλεμο πλέον, η διαφήμιση των προϊόντων έπαυσε να αποτελεί απλώς μια ανακοίνωση της ύπαρξής τους και μετατράπηκε σε διαδικασία πειθούς των καταναλωτών.¹¹⁵ Οι επιχειρήσεις που παρήγαν και εμπορεύονταν προϊόντα που ενδιέφεραν αυτό το κοινό, τοποθετούσαν τα προϊόντα τους στις σελίδες των εφημερίδων, αθλητικών και μη, προσπαθώντας να αποκτήσουν το καλύτερο δυνατό μερίδιο της νέας αγοράς. Έτος-ορόσημο για τη διαφήμιση στον ελληνικό αθλητισμό αποτέλεσε το 1924, όταν ιδρύθηκε η διαφημιστική εταιρία του φιλάθλου και μετέπειτα δημάρχου Αθηναίων και υπουργού Διοικήσεως Πρωτεύουσας Κωνσταντίνου Κοτζιά.¹¹⁶

Μία δειγματοληπτική έρευνα στις ακόλουθες αθλητικές εφημερίδες και περιοδικά της μεσοπολεμικής Αθήνας αναδεικνύει μια σειρά διαφημιζόμενων προϊόντων, τα οποία θα μπορούσαμε να τα εντάξουμε στις εξής βασικές κατηγορίες: Αθλητικά είδη, ένδυση, υπόδηση, ιατρικά και φαρμακευτικά είδη, εστιατόρια, θέατρα, σινεμά, αγώνες, ιατροί, τράπεζες, τρόφιμα, τσιγάρα, πετρελαιοειδή,

---

¹¹² Βλ. Adrian Harvey, *The Beginnings of a Commercial Sporting Culture in Britain, 1793-1850*, Ashgate, Aldershot, 2004.

¹¹³ Ιωάννης Δουβής, *Μάρκετινγκ, χορηγίες και δημόσιες σχέσεις αθλητικών οργανισμών*, Σπάρτη, Παν/μιο Πελοποννήσου, 2015, σ. 11-12.

¹¹⁴ John L. Crompton, "Sponsorship of Sport By Tobacco and Alcohol Companies: a Review of the Issues", *Journal of Sport and Social Issues*, 1993 17: 148.

¹¹⁵ Βλ. Roland Marchand, *Advertising the American Dream. Making Way for Modernity, 1920 -1940*, California, University of California Press, 1986.

¹¹⁶ Βλ. σχετική διαφήμιση στην εφ. *Αθλητική*, 4 Φεβρουαρίου 1929.

επισκευές.¹¹⁷ Πρόκειται για αγαθά και υπηρεσίες που αφορούσαν κυρίως στο νεωτερικό εισαγόμενο τρόπο ζωής που υιοθετούσαν τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα των αστικών κέντρων της χώρας, όπως η Αθήνα, ο Πειραιάς και η Θεσσαλονίκη. Μερικά από αυτά αποτελούσαν σύμβολα του καταναλωτισμού και η απόκτησή τους ήταν δηλωτική ενός διακριτού κοινωνικού status: αυτοκίνηση, ακριβό ντύσιμο, διασκέδαση κλπ., αποτελώντας συστατικά του νέου ανδρικού τρόπου ζωής. Δεν ήταν καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι Έλληνες και ξένοι πρωταθλητές προβάλλονταν ως καταναλωτές προϊόντων που προσδιόριζαν αυτό το νέο ανδρικό lifestyle. Το Νοέμβριο του 1936, σε διαφήμιση των καταστημάτων ανδρικών ειδών «Ελλάς» των αδελφών Δούμα, αναφέρεται ότι «Ο διεκδικητής του τίτλου παγκοσμίου πρωτοπυγμάχου Αντ. Χριστοφορίδης προμηθεύτηκε τα πουκάμισά του, τις γραβάτες και τις πυτζάμες του από τα γνωστά καταστήματα ανδρικών ειδών Ελλάς». Στη διαφήμιση δέσποζε φωτογραφία του Χριστοφορίδη σε πυγμαχική στάση, φέρουσα ενυπόγραφη αφιέρωση του πρωταθλητή στον καταστηματάρχη Δούμα.¹¹⁸

Η προσωπική ζωή των πρωταγωνιστών των γηπέδων αποτελούσε πλέον αντικείμενο σχολιασμού και ενδιαφέροντος για τους φιλάθλους. Στις εφημερίδες δημοσιεύονταν εκτενή ρεπορτάζ για την ερωτική ζωή των αθλητών, τον έγγαμο βίο τους, τις παράλληλες ενασχολήσεις τους, τα χόμπι τους κλπ.

Η διάδοση του αθλητισμού κατά το Μεσοπόλεμο, δημιούργησε την ανάγκη προμήθειας ειδών απαραίτητων για την καλλιέργεια των αθλημάτων, όπως μπάλες, υποδήματα, ενδύματα, ρακέτες, μαγιό, είδη εξοχής, τα οποία διαφημίζονταν στις ρεκλάμες των εξειδικευμένων καταστημάτων στον τύπο. Τα δύο πιο γνωστά καταστήματα ανήκαν σε ανθρώπους που είχαν διαγράψει μια σημαντική σταδιοδρομία ως αθλητές και συνέχιζαν να διακονούν τον αθλητισμό ως παράγοντες αθλητικών σωματείων. Πρόκειται, αφενός, για το κατάστημα αθλητικών ειδών των Αιμίλιου Ιωνά και Κώστα Δημόπουλου, που το 1924 έδρευε στην οδό Βερανζέρου 24, στη στοά Λουξ. Σύμφωνα με διαφήμιση που βρίσκουμε στο φύλλο της *Αθλητικής Επιθεώρησης* του Ιουλίου 1924, το κατάστημα διέθετε πλούσια συλλογή αθλητικών

---

¹¹⁷ Ερευνήθηκαν τα ακόλουθα έντυπα: Αθλητική Επιθεώρησης (1923-1924-1925-1926-1927), Αθλητικός Κόσμος (1926-1927), Αθλητική (1928-1929), Αθλητική Εβδομάς (1928-1929), Αθλητικός Τύπος (1930-1931), Αιγαιοπελαγήτικος Αθλητισμός (1930-1931-1932), Αθλητική Κυριακή (1933), Αθλητικά Χρονικά (1932-1933-1934), Αθλητική Ημέρα (1935-1936) και Αθλητισμός (1935-1936-1937-1938-1939-1940). Εκτός από την εφημερίδα «Αιγαιοπελαγήτικος Αθλητισμός», η οποία έδρευε στη Μυτιλήνη, τα υπόλοιπα έντυπα έδρευαν στην Αθήνα.

¹¹⁸ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 11 Νοεμβρίου 1936.

ειδών από τα καλύτερα εργοστάσια της Αγγλίας και της Γαλλίας, τα οποία πουλούσε σε τιμές λιανικής και χονδρικής και κατόπιν παραγγελίας.¹¹⁹ Ο Αιμίλιος Ιωνάς ήταν σπουδαίος αθλητής του στίβου, ενώ μαζί με το συνétaιρό του υπήρξαν ιδρυτές της *Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως*, το 1924.¹²⁰

Το άλλο σημαντικό κατάστημα ήταν αυτό των Δημήτρη Καραμπάτη και αδελφών Απετιάν, επί της οδού Πατησίων. Ο συνεταιρισμός του Καραμπάτη με τον Κ. Απετιάν, ποδοσφαιριστή αρμενικών συλλόγων της Σμύρνης και της Αθήνας, αποτελούσε ένα ακόμη πεδίο δραστηριοποίησης για τον πολυπράγμονα Σμυρνιό πρωταθλητή. Σε διαφήμιση του Οκτωβρίου 1931 στην εφημερίδα *Αθλητικός Τύπος*, προβάλλονταν τα είδη του καταστήματος, μπάλες, υποδήματα, πουλόβερ, ρακέτες κ.ά.¹²¹

Χαρακτηριστική του εμπορικού ανταγωνισμού των δύο καταστημάτων ήταν η περίπτωση της διαμάχης αναφορικά με τις μπάλες ποδοσφαίρου *Triumph*, που αντιπροσώπευε ο οίκος Ιωνά - Δημόπουλου, και *Rabax* και *Σύμπαν*, του οίκου Καραμπάτη - Απετιάν. Στις διαφημίσεις τους, κάθε πλευρά προσπαθούσε να αναδείξει την αξία της μπάλας που εμπορευόταν χρησιμοποιώντας κάθε δυνατό επιχείρημα. Το λεκτικό της διαφήμισης της *Triumph* ανέφερε ότι οι τέσσερις προπονήσεις της Εθνικής Ελλάδας, καθώς και οι δύο ημιτελικοί αγώνες του κυπέλλου Ελλάδας έγιναν με αυτή τη μπάλα.¹²² Αντίστοιχα, στη διαφήμιση των *Rabax* και *Σύμπαν*, αναφέρονταν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους, καθώς και το γεγονός ότι η Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία αγόρασε μπάλες *Σύμπαν*, για τους αγώνες της εθνικής ομάδας.¹²³

Είχε προηγηθεί μια δικαστική διαμάχη αναφορικά με τις μπάλες *Triumph* και *Rabax*. Οι Ιωνάς και Δημόπουλος, που εκπροσωπούσαν την *Triumph*, προσέφυγαν στη δικαιοσύνη, προκειμένου να ακυρωθεί η διαφήμιση της μπάλας *Rabax* των Καραμπάτη και Απετιάν, η οποία ανέφερε ότι με αυτήν διεξήχθη ο αγώνας Ελλάδας - Σερβίας. Η πλευρά των εναγόντων ανέφερε ότι, προκειμένου να διαφημίσουν την *Triumph*, συμφώνησαν με την ΕΠΟ, ώστε να χρησιμοποιηθεί η μπάλα στον αγώνα Ελλάδας - Σερβίας, χορηγώντας παράλληλα δωρεάν τις φανέλες, τα παντελόνια, τις

¹¹⁹ Περ. *Αθλητική Επιθεώρησης*, Ιούλιος 1924.

¹²⁰ *90 χρόνια Η ιστορία της ΑΕΚ...*, ό. π., σ. 42.

¹²¹ Εφ. *Αθλ. Τύπος*, 4 Νοεμβρίου 1931.

¹²² Διαφήμιση *Rabax*, Εφ. *Αθλ. Τύπος*, 23 Οκτωβρίου 1931

¹²³ Διαφήμιση *Triumph*, Εφ. *Αθλ. Τύπος*, 23 Οκτωβρίου 1931.

κάλτσες, τις μπάλες, καθώς και το λάβαρο που πρόσφερε η Εθνική Ελλάδα στους Σέρβους. Η αντίδικη πλευρά αντέταξε ότι η ΕΠΟ δέχθηκε τη δωρεά των Ιωνά - Δημόπουλου, χωρίς την υποχρέωση να αγωνιστούν με την *Triumph*, το δε λάβαρο πληρώθηκε έναντι 1.100 δραχμών. Μετά το πέρας της ακροαματικής διαδικασίας, το δικαστήριο αποφάσισε να απορρίψει την αίτηση των Ιωνά και Δημόπουλου, αποδεχόμενο ότι ο αγώνας διεξήχθη τελικά με τη μπάλα *Rabax* των Καραμπάτη και Απετιάν.¹²⁴

Σε αυτό το νέο αθλητικό και κοινωνικό πλαίσιο, όπου η διαφήμιση υπηρετούσε τον καταναλωτισμό των ανερχομένων αστικών στρωμάτων, η αθλητική χορηγία απέκτησε νέα μορφή και μετατράπηκε από πρωτοβουλία κοινωνικά ευαισθητοποιημένων ιδιωτών και επιχειρήσεων σε μια συναλλαγή με αμοιβαίες υποχρεώσεις και οφέλη. Η χορηγία λειτουργούσε πλέον ως ένα μέσο προβολής του χορηγού και του προϊόντος ή του θεσμού που αυτός εκπροσωπούσε.¹²⁵

Κατά τα πρώτα πρωταθλήματα ποδοσφαίρου, στον τύπο της εποχής γινόταν εμφανής η παρουσία χορηγών. Το Νοέμβριο του 1926, ξεκίνησε το πρωτάθλημα Αθηνών στο γήπεδο του Παναθηναϊκού. Τα μετάλλια πρόσφερε το κατάστημα Καραμπάτη και αδελφών Απετιάν, η δε μπάλα του αγώνα *Serum* προσφέρθηκε από το κατάστημα Αιμ. Ιωνά και Κ. Δημόπουλου.¹²⁶

Κατά το Μεσοπόλεμο συναντούμε επίσης το φαινόμενο της ύπαρξης χορηγών, οι οποίοι κατείχαν δημόσια αξιώματα και εκπροσωπούσαν θεσμούς. Αυτού του είδους η συναλλαγή, η οποία ασφαλώς χρηματοδοτούνταν από κάποιο δημόσιο ή δημοτικό ταμείο, δεν είχε βεβαίως εμπορικό αντίκρισμα, αλλά αποσκοπούσε στην εξασφάλιση πολιτικής επιρροής. Μέγας χορηγός αναδείχθηκε ο Κωνσταντίνος Κοτζιάς, ο οποίος μοίραζε αφειδώς χρήματα σε σωματεία είτε ως δήμαρχος της Αθήνας είτε ως διοικητής πρωτεύουσας, στοχεύοντας, μεταξύ άλλων και στον πλήρη κοινωνικό τους έλεγχο.¹²⁷ Τον Αύγουστο του 1935, όταν η αποστολή της Εθνικής Ελλάδος στίβου αδυνατούσε να μεταβεί στους Βαλκανικούς Αγώνες της Κωνσταντινούπολης, λόγω οικονομικών δυσχερειών του ΣΕΓΑΣ, παρενέβη ο

¹²⁴ «Η Rabax κατατρόπωσε την Triumph», εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 3 Απριλίου 1931.

¹²⁵ Θαλής Κουτούπης, *Χορηγία. Πρακτικός οδηγός για χορηγούς και επιχορηγούμενους*, Αθήνα, Εκδόσεις Γαλαίος, 1996, σ. 18.

¹²⁶ Περ. *Αθλητική Επιθεώρησης*, Νοέμβριος 1926.

¹²⁷ Για τα κίνητρα της δράσης Κοτζιά βλ. *εδώ*, το υποκεφάλαιο 2.2.

δήμαρχος Αθηναίων Κωνσταντίνος Κοτζιάς και χρηματοδότησε την αποστολή με 200.000 δραχμές.¹²⁸

Μα και άλλοι δήμαρχοι επιχορηγούσαν αθλητικά γεγονότα που τελούνταν στην επικράτεια των δήμων τους. Το Δεκέμβριο του 1935 ο δήμαρχος Βύρωνος Φραγκιάδης επιχορήγησε τους παλαιστικούς αγώνες που τελέστηκαν στο θέατρο «Κεντρικόν», αθλοθετώντας κύπελλο για τον νικητή του παλαιστικού αγώνα Καρπόζηλου - Μπόρα. Ο δήμαρχος, όπως αναφέρει η εφημερίδα, «ενδιαφέρεται διά τον παλαιστήν Καρπόζηλον, τον οποίον παρακολουθεί τακτικά.»¹²⁹

2.8 Πολιτική και κοινωνική βία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Στο επιστημονικό πεδίο, γίνεται διάκριση ανάμεσα στην άμεση προσωπική (εξατομικευμένη) βία και στην έμμεση βία των δομών. Και στις δύο μορφές βίας βλάπτονται τα δικαιώματα και η ίδια η ύπαρξη του ανθρώπου. Οι περιπτώσεις άμεσης βίας γίνονται αντιληπτές τη στιγμή που αυτές εκδηλώνονται, ενώ στις περιπτώσεις δομικής βίας, οι άνθρωποι στερούνται βασικών αγαθών και δοκιμάζουν ένα πολύ χαμηλό επίπεδο διαβίωσης (π. χ. παιδική θνησιμότητα, αναλφαβητισμός κλπ.). Διακρίνουμε επίσης και τη θεσμική βία, όπως είναι ο ρατσισμός, ο οποίος εκδηλώνεται εις βάρος συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων, όπως ήταν οι πρόσφυγες της Μ. Ασίας, οι εθνικές μειονότητες κλπ.¹³⁰ Η ελληνική κοινωνία, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, χαρακτηριζόταν από συνθήκες έξαρσης και των τριών μορφών βίας, οι οποίες οφείλονταν στο διάχυτο κλίμα αμφισβήτησης του κοινοβουλευτισμού και των θεσμών της νεοπαγούς αβασίλευτης δημοκρατίας, καθώς και στις συνθήκες ακραίας φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, τις οποίες βίωναν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού. Η καχυποψία των πολιτών απέναντι στην εξουσία, η έλλειψη διάθεσης συνεννόησης ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις και τα πολιτικά μίσση του παρελθόντος δηλητηρίαζαν την ελληνική κοινωνία και δημιουργούσαν συνθήκες αστάθειας. Η κρίση νομιμότητας γεννούσε βία, η οποία εμφανιζόταν

¹²⁸ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 17 Αυγούστου 1935.

¹²⁹ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 20 Δεκεμβρίου 1935. Σημ.: Ο Καρπόζηλος διέμενε στο Βύρωνα.

¹³⁰ Kurt Lenk, *Πολιτική Κοινωνιολογία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1990, σ. 43-46. Για τη δομική βία βλ. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Το τέλος της Ουτοπίας*, Αθήνα, Ύψιλον, 2015.

διάχυτη στον κοινωνικό περίγυρο, καθώς και στο πολιτικό πεδίο. Αξίζει να σημειωθεί ότι, κατά το Μεσοπόλεμο, στην Ελλάδα ψηφίστηκε ένα σύνταγμα, εγκαθιδρύθηκαν τρεις δικτατορίες, ενώ εκδηλώθηκαν εννέα στρατιωτικά πραξικοπήματα. Στο ίδιο διάστημα διεξήχθησαν επτά βουλευτικές εκλογές και μία γερουσιαστική, ενώ σχηματίστηκαν είκοσι κυβερνήσεις ύστερα από εκλογές ή πραξικοπήματα.¹³¹ Ο πολιτικός ρεβανσισμός των δύο κύριων πολιτικών παρατάξεων, των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών, εκδηλωνόταν διαχρονικά με βίαιο και αμείλικτο τρόπο, από την εποχή του Εθνικού Διχασμού, όταν η κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη, χρησιμοποίησε τις δυνάμεις της Αντάντ και παρακρατικούς για να επιβάλει την ισχύ της έναντι των αντιπάλων της. Αντίστοιχα, κατά τα Νοεμβριανά στην Αθήνα, το 1916, αρκετοί οπαδοί των Φιλελευθέρων έχασαν τη ζωή τους, ενώ το 1920 δολοφονήθηκε από βενιζελικούς παρακρατικούς ο πολιτικός Ίων Δραγούμης.¹³²

Ο στρατός, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, θα αποτελέσει το μέσο για τις παρατάξεις, ώστε να επιβληθούν στην μεταξύ τους πολιτική πάλη. Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο, «ο εκλογικός ανταγωνισμός και η στρατιωτική επέμβαση πρέπει να θεωρηθούν ορθότερα ως εναλλακτικοί τόποι ή εναλλακτικές αρένες, στις οποίες διεξάγεται η πάλη για την πολιτική εξουσία».¹³³ Η παρέμβαση του στρατού συνήθως κατέληγε σε πογκρόμ εναντίον των αντιπάλων. Το 1922, η Επανάσταση εκδίωξε το βασιλιά Κωνσταντίνο, διέλυσε την εθνοσυνέλευση και κατήργησε τις διατάξεις του συντάγματος, οι οποίες αφορούσαν στις βασικές ελευθερίες. Κορυφαία πράξη των επαναστατών υπήρξε η σύσταση έκτακτου στρατοδικείου και η θανατική καταδίκη των έξι στελεχών της αντιβενιζελικής παράταξης, οι οποίοι κρίθηκαν ένοχοι για την τραγωδία της Μ. Ασίας. Μετά την εκδήλωση αντικινήματος και την καταστολή του, τον Οκτώβριο του 1923, απομακρύνθηκαν από το στράτευμα 1.284 αξιωματικοί.¹³⁴ Κατά τον ίδιο τρόπο και ενώ είχε μεσολαβήσει η απόπειρα δολοφονίας του Ελευθερίου Βενιζέλου, στις 6 Ιουνίου 1933, από αντιβενιζελικούς, όταν κατεστάλη το κίνημα του 1935, το οποίο είχε εκδηλωθεί προκειμένου να προστατευθούν οι πολιτικοί και οι στρατιωτικοί της βενιζελικής παράταξης από το

---

¹³¹ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β', μέρος 2^ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 37-42.

¹³² Στο ίδιο, σ. 42.

¹³³ George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley, University of California Press, 1983, σ. 304.

¹³⁴ Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, Αθήνα, Εξάντας, 1977, σ. 138.

ρεβανσισμό του λαϊκού κόμματος, συντελέστηκε μαζική εκκαθάριση του στρατεύματος από δημοκρατικούς βενιζελικούς αξιωματικούς, ενώ εκτελέστηκαν και τρεις ανώτεροι αξιωματικοί σε ένδειξη αντεκδίκησης.¹³⁵ Την μήνιν του αντιβενιζελισμού όμως γνώρισαν και ευρέα τμήματα του πληθυσμού, κυρίως πρόσφυγες της Βόρειας Ελλάδας, οι οποίοι θεωρήθηκαν φίλα διακείμενοι στους κινηματίες. Η περιγραφή του τότε αντιστασιακού Θεσσαλονίκης Α. Βαζούρα για τις βιαιότητες του κράτους και των παρακρατικών εναντίον των προσφύγων στην Μακεδονία είναι χαρακτηριστική:

«Το κίνημα του 1935 και η παντοκρατορία που επακολούθησε της βασιλικής παρατάξεως έδωσε την ευκαιρία να εμφανιστεί με ωμές πλέον εκδηλώσεις, η φαρμακερή εκείνη αντίθεση [...] Ο κυβερνητικός στρατός [...] αποτελούμενος από ειδικά επιστρατευμένες κλάσεις παλιοελλαδιτών, αφέθηκε σε πολλές περιπτώσεις από αξιοθρήνητους ηγέτες, να ξεσπάσει σαν μπουλούκι αγρίων εις βάρος του πληθυσμού. Λεηλασίες, δαρσίματα, βιασμοί γυναικών, έδωσαν στην “προέλαση” εκείνη τη μορφή εισβολής βαρβάρου στρατού σε εχθρική χώρα. Στα καλά καθούμενα, χωρίς πρόκληση, χωρίς αφορμή, σαν να υπήρχε κάποιο οργανωμένο σχέδιο εκδικήσεως ή τρομοκρατήσεως του «εχθρικού» για την κυβέρνηση πληθυσμού, τα κυβερνητικά όργανα ξεχύθηκαν απ’ το Μάρτη κι ύστερα έξαλλα εναντίον του. Οι συλλήψεις έδιναν κι έπαιρναν. Τα μουντρούμια των αστυνομικών γέμισαν ασφυκτικά. Ξυλοδαρμοί, τραυματισμοί, βασανιστήρια, ήταν το αντικείμενο εκατοντάδων δικογραφιών που πέρασαν από το εισαγγελικό γραφείο. Πολλές περισσότερες φυσικά όμοιες περιπτώσεις δεν καταγγέλλθηκαν καν, μέσα στο χάος και την τρομάρα που είχε μ’ όλα αυτά σκορπισθεί.»¹³⁶

Μέλη ομάδων του πληθυσμού, όπως οι πρόσφυγες και οι Εβραίοι, γίνονταν πολλές φορές αποδέκτες βίας από άλλες ομάδες του πληθυσμού, καθώς και από τα όργανα του κράτους, ενώ συχνή ήταν επίσης και η βίαιη καταστολή εργατικών κινητοποιήσεων από τα όργανα της τάξης. Το αντιπροσφυγικό μένος της φιλομοναρχικής παράταξης και των εκπροσώπων της έχει τις ρίζες του στον Εθνικό Διχασμό και στην πολιτική προσήλωση των προσφύγων στην παράταξη του Βενιζέλου. Ο Ιωάννης Μεταξάς υπήρξε ο κύριος εκφραστής της αντιπροσφυγικής πολεμικής, ως εμπνευστής των παρακρατικών αντιβενιζελικών ομάδων των «Επιστράτων», κατά την περίοδο του Διχασμού, αλλά και ως ηγέτης του καθεστώτος

¹³⁵ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία»..., ό. π., σ. 110-112.

¹³⁶ Αριστοτέλης Βαζούρας, *Ζωντανή Μαρτυρία. Χειρόγραφοι Αναμνήσεις για τις μέρες του 1936*, Εφ. Το Βήμα από 20-6-1976 έως 20-7-1976., σ. 5.

της 4^{ης} Αυγούστου, που επέδειξε χαρακτηριστική εχθρότητα προς τους πρόσφυγες και την κουλτούρα τους.¹³⁷ Χαρακτηριστικό περιστατικό βίας κατά προσφύγων της Μ. Ασίας υπήρξε η περίπτωση του χωριού Κιούγκιοϊ (Πρώτη) Σερρών, όπου το φθινόπωρο του 1924 ομάδες οπλισμένων ντόπιων κατοίκων επιτέθηκαν στους εγκατεστημένους πρόσφυγες, τραυματίζοντας δεκαεφτά από αυτούς και καταστρέφοντας πολλές προσφυγικές κατοικίες. Σοβαρές ευθύνες για το περιστατικό φερόταν να έχει ο διευθυντής του Εποικιστικού Γραφείου Μακεδονίας, ο οποίος χαρακτηριζόταν ως «αξιοματικός του Γκαίρλιτς».¹³⁸ Αντίστοιχα, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, πολύ πριν αφανιστούν από τους Ναζί, αποτελούσαν στόχο εθνικιστικών και φασιστικών ομάδων της πόλης, στις οποίες μάλιστα συμμετείχαν και πολλοί πρόσφυγες. Αποκορύφωση των διώξεών τους αποτέλεσε ο εμπρησμός του εβραϊκού συνοικισμού Κάμπελ, το καλοκαίρι του 1931. Η αφορμή δόθηκε, όταν ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Μακεδονία* Νικόλαος Φαρδής σε άρθρο του κατηγόρησε τον πρόεδρο της Μακαμπί Θεσσαλονίκης Ισαάκ Κοέν ότι προέβη σε δηλώσεις υπέρ της αυτονομίας της Μακεδονίας. Εκατοντάδες μέλη της φασιστικής οργάνωσης *Τρία Έψιλον* και άλλων εθνικιστικών οργανώσεων της Θεσσαλονίκης επιτέθηκαν στο συνοικισμό, κρατώντας ξύλα, μαχαίρια, πιστόλια και δοχεία βενζίνης. Τους επιτιθέμενους ενίσχυσαν 2.000 άτομα από το Σέδες και τους προσφυγικούς συνοικισμούς της Τούμπας και της Καλαμαριάς. Οι πρόσφυγες τώρα είχαν γίνει οι θύτες. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αστυνομικές και στρατιωτικές δυνάμεις, που

---

¹³⁷ Μία από τις πρώτες ενέργειες της δικτατορίας του Μεταξά ήταν να απαγορεύσει την παραγωγή δίσκων με αμανέδες. Για τη μουσική των προσφύγων βλ. Μάρκος Δραγούμης, «Οι πρόσφυγες του 1922 και η μουσική τους δραστηριότητα στη νέα τους πατρίδα», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Η ιστορία μιας πόλης: Μέρος τρίτο. Οι πρόσφυγες του 1922 φτάνουν στην Αθήνα...*, εβδ. εφημ. LIFO, τεύχος 498, 1 Δεκεμβρίου 2016, Αθήνα, σ. 64-65. Οι Σύνδεσμοι Επιστράτων συγκροτήθηκαν από εφέδρους, ύστερα από την άρση της γενικής επιστράτευσης, την οποία είχε επιβάλει η Αντάντ στο καθεστώς του Κωνσταντίνου, τον Ιούνιο του 1916. Για τους Επιστράτους βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1996, πβ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2015 και Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα - Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1981, σ. 86-87.

¹³⁸ Κώστας Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2007, σ. 108-109. Στην πόλη της Γερμανίας Γκαίρλιτς μεταφέρθηκαν οι άνδρες του Δ' Σώματος Στρατού, μετά την οικειοθελή παράδοσή τους στον γερμανικό στρατό, το 1916. Οι αξιωματικοί του Γκαίρλιτς θεωρούνταν κυρίως γερμανόφιλοι και αντιβενιζελικοί. Βλ. Γεράσιμος Αλεξιάτος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς 1916-1919*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Κυριακίδη ΙΚΕ, 2015.

βρέθηκαν επί τόπου, έδειξαν μάλλον εχθρική στάση απέναντι στους Εβραίους, ενώ οι δράστες της επίθεσης αθωώθηκαν μετά από λίγο.¹³⁹

Η καταστολή του εργατικού κινήματος αποτέλεσε πάγια πρακτική όλων των κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου, οι δε εργάτες και τα λαϊκά στρώματα υπήρξαν δέκτες πρωτοφανούς βίας από τις δυνάμεις της αστυνομίας και του στρατού. Στις 20 Αυγούστου 1923, η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών κήρυξε πανελλαδική απεργία, αντιδρώντας στα μέτρα που είχε λάβει η στρατιωτική κυβέρνηση κατά της μισθωτής εργασίας. Η Επανάσταση αποφάσισε τη διάλυση των εργατικών σωματείων και τη δήμευση της περιουσίας τους, ενώ δύο μέρες μετά, η φρουρά του Πειραιά διέλυσε με βίαια μέσα διαδήλωση εργατών και προσφύγων ανάμεσα στο Πασαλιμάνι και το Δημοτικό Θέατρο, προκαλώντας το θάνατο και τον τραυματισμό αρκετών ανθρώπων. Στους νεκρούς συμπεριλαμβανόταν «και είς 12ετής παις προσφυγόπαις, αγνώστου ταυτότητος.»¹⁴⁰

Η φτώχεια και η απελπιστική κατάσταση των ευρέων λαϊκών μαζών της χώρας οδηγούσε πολλούς ανθρώπους στο περιθώριο και στην ανομία. Ο Κωνσταντίνος Τζιάρας, αναλύοντας στη διατριβή του την κοινωνική και πολιτική διάσταση της φτώχειας των λαϊκών στρωμάτων της Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου, περιγράφει μια κατάσταση ανεξέλεγκτης καθημερινής επιθετικότητας. Το 1932, καθώς οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης φαίνονταν στον ορίζοντα, οι ουρές των φτωχών στα συσσίτια πύκνωναν και η κοινωνική ένταση αυξανόταν. Μέσα από την αποδελτίωση των τόμων του Πλημμελειοδικείου Θεσσαλονίκης των ετών 1922, 1923 και 1932 αναδεικνύεται ένας διευρυμένος χώρος παραβατικότητας, ανθρώπων που προέρχονταν από όλες τις εθνοθησκευτικές και ηλικιακές ομάδες. Κύριο χαρακτηριστικό τους ήταν η ένδεια. Σύμφωνα με τις πηγές (μαθητολόγια κλπ.), οι εννιά στους δέκα κατοίκους ζούσαν κάτω από το όριο της φτώχειας. Ως βασική αιτία της έντασης παρουσιάζεται η έλλειψη χώρων και υποδομών, ενώ ένα άλλο στοιχείο που αναδεικνύεται είναι το μίσος «προς τους από πάνω και προς τους από κάτω.» Παράλληλα, αναπτύσσονταν έντονα δραστηριότητες του περιθωρίου,

---

¹³⁹ Κωνσταντίνος Γ. Τζιάρας, *Τα λαϊκά στρώματα στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου (1922-1940): κοινωνική και πολιτική διάσταση της φτώχειας*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2017.

¹⁴⁰ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία»..., ό. π., σ. 53.

όπως η σωματεμπορία και η πορνεία. Σύμφωνα με τον Τζιάρρα, η φτώχεια και η σύγκρουση αποτέλεσαν πάγια συνθήκη του Μεσοπολέμου.¹⁴¹

Η βία αυτή φαίνεται πως μεταφέρθηκε και στον αθλητισμό και ιδιαίτερα στο μαζικό άθλημα του ποδοσφαίρου. Σε αυτή την περίπτωση, οι οπαδοί των ποδοσφαιρικών ομάδων συνέχισαν την έκβαση των διεξαγόμενων ποδοσφαιρικών αγώνων με τις διαμάχες στον κοινωνικό στίβο και αντιλαμβάνονταν τον ποδοσφαιρικό αγώνα ως μια προέκταση της κοινωνικής πραγματικότητας. Τότε, αναπόδραστα, το αποτέλεσμα του ποδοσφαιρικού αγώνα αποτελούσε ένα διακύβευμα με κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις, όταν μάλιστα ο οπαδός ταυτιζόταν απόλυτα με την ομάδα του.¹⁴² Σύμφωνα με τους Ελίας (Elias) και Ντάνινγκ (Dunning), «αν οι κοινωνικές εντάσεις πλησιάζουν ή αγγίζουν το κατώφλι της βίας, το κοινοβουλευτικό καθεστώς διατρέχει τον κίνδυνο της κατάρρευσης.» Αντίστοιχα, η βίαιη συμπεριφορά των θεατών του ποδοσφαίρου μπορεί να εκληφθεί ως ένα σύμπτωμα της κοινωνίας. Οι βίαιες συμπεριφορές στο χώρο του ποδοσφαίρου συχνά συνδέονται με ευρύτερες κοινωνικές εντάσεις και στην περίπτωση αυτή, η «διαδικασία εκπολιτισμού» μπορεί να πάει προς τα πίσω, οπότε έχουμε μια «διαδικασία “αποπολιτισμού”, προς την αντίθετη κατεύθυνση.»¹⁴³

Η έρευνα του αθλητικού τύπου του Μεσοπολέμου μάς παρέχει πολλά τεκμήρια εμφάνισης βίας και φανατισμού στα ποδοσφαιρικά γήπεδα της Αθήνας, του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας και των υπόλοιπων αστικών κέντρων της Ελλάδας. Έντονα περιστατικά βίας συναντούμε επίσης και στα ρινγκ της εποχής, όπου φιλοξενούνταν παλαιστικοί και πυγμαχικοί αγώνες. Στα υπόλοιπα αθλήματα, τα κρούσματα βίας ήταν εμφανώς λιγότερα, χωρίς όμως να είναι και αυτά αμελητέα. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι στα ποδοσφαιρικά γήπεδα της εποχής συνωστίζονταν οι ευρείες μάζες των πόλεων, άνθρωποι των λαϊκών τάξεων, βιοπαλαιστές, μεροκαματιάρηδες, περιθωριακοί και άνθρωποι κάθε συνομοταξίας, αποτελώντας μια μικρογραφία της κοινωνίας.

---

¹⁴¹ Κωνσταντίνος Γ. Τζιάρρας, *Τα λαϊκά στρώματα στη Θεσσαλονίκη...*, ό. π. Για τη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου πβ. Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006.

¹⁴² Για τη σύγκριση μεταξύ αθλητικού αγώνα και κοινωνικής πραγματικότητας εκ μέρους των φιλάθλων βλ. Παντελής Κυπριανός, «Πραγματικότητα, παιχνίδι, φίλαθλοι», στο Γιάννης Ζαϊμάκης - Νίκος Κοτταρίδης (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών*, Αθήνα, Πλέθρον, 2013, σ. 127-140.

¹⁴³ Νόρμπερτ Ελίας - Έρικ Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, Αθήνα, Δρομέας, 1998 σ. 39-89. (Norbert Elias - Eric Dunning, *Quest for Excitement. Sport and leisure in the civilizing process*, Oxford, Basil Blackwell, 1986).

Η αμφισβήτηση των θεσμών της δημοκρατίας από τους πολίτες και μεγάλο μέρος του πολιτικού κόσμου, καθώς και η έλλειψη εμπιστοσύνης στους κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού, φαίνεται πως μεταφέρθηκαν και στο ποδόσφαιρο, ως έκφραση αμφισβήτησης των αποφάσεων των διαιτητών και των δικαιοδοτικών οργάνων της ανώτατης αρχής του αθλήματος. Οι κανόνες του ποδοσφαίρου, που υιοθέτησε η Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία (ΕΠΟ), αμφισβητούνταν συχνά από τους φιλάθλους και τους παράγοντες του ποδοσφαίρου και η αμφισβήτηση αυτή εκφραζόταν κυρίως μέσα από τη συστηματική αντίδραση απέναντι στις αποφάσεις των διαιτητών, η οποία εκφραζόταν συχνά με επεισόδια και αποχωρήσεις από το γήπεδο είτε της θιγόμενης ομάδας είτε και του ίδιου του διαιτητή. Αξίζει να σημειωθεί ότι, κατά τα πρώτα χρόνια μετά το 1922, οι διαιτητές στο ελληνικό ποδόσφαιρο ήταν παλιοί ποδοσφαιριστές και αθλητές, οι οποίοι διέθεταν εμπειρικές γνώσεις από τη συμμετοχή τους σε αγώνες, καθώς δεν είχαν συγκροτηθεί ακόμη οι Σύνδεσμοι Διαιτητών Ποδοσφαίρου. Η διεξαγωγή του πρώτου πρωταθλήματος Αθηνών οδήγησε την *Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Αθηνών* στη συγκρότηση Επιτροπής Διαιτητών,¹⁴⁴ ενώ το Δεκέμβριο του 1928, η ΕΠΣΑ αποφάσισε να ιδρύσει Σχολή Διαιτητών.¹⁴⁵

Ο δημόσιος λόγος των παραγόντων του ποδοσφαίρου, έτσι όπως διατυπωνόταν, σε πολλές περιπτώσεις ήταν πολεμικός. Ο παράγοντας του ΠΑΟΚ Ευστράτιος Θεοδωρίδης, δημοσιεύοντας στην εφημερίδα *Μακεδονία* άρθρο με τίτλο «Για τη νίκη», απευθυνόταν στους ποδοσφαιριστές του ΠΑΟΚ ως εξής:

«Δύο ημέρες έμειναν ακόμη για τη μεγάλη συνάντηση της Κυριακής. Ο ΠΑΟΚ με τα λεβεντόπαιδά του θα κατέλθι υπερήφανα για να πάρη την τίμια νίκη που του έκλεψαν τόσον άνανδρα. Και νικητής μετά τον αγώνα θα γλυιάζει και θα αισθάνεται περιφρόνηση για κείνους που θέλουν να κερδίζουν στα χαρτιά. Με ενθουσιασμό και εμπιστοσύνη στα παιδιά του ΠΑΟΚ που ξεύρουν να νικούν και να εκδικούνται, χαιρετίζω για την νίκη της Κυριακής που θα χαρίσουν στις χιλιάδες των οπαδών των και στον σύλλογόν των και την εκδίκηση και τον εξευτελισμό σε κείνους που νόμισαν τα λεβεντόπαιδα του ΠΑΟΚ δειλά και άμαχα.»

---

¹⁴⁴ Περ. *Αθλητική Επιθεώρησης*, Νοέμβριος 1924.

¹⁴⁵ Εφ. *Αθλητική*, 8 Δεκεμβρίου 1928.

Ο συντάκτης ανέφερε επίσης ότι θα ήθελε τον ΠΑΟΚ «μαστιγωτή» εκείνων που τον δυσφημούν και ισχυρίζονται ότι ακολουθείται από «μαγκουροφόρους, μαχαιροβγάλτας και δολοφόνους.»¹⁴⁶

Τον Ιανουάριο του 1931, καταγγέλθηκε στην εφημερίδα *Αθλητικός Τύπος* ο ξυλοδαρμός διαιτητή από οπαδούς του ΠΑΟΚ Θεσσαλονίκης:

«Νέον ξυλοφόρτωμα διαιτητού αγγέλλεται εκ Θεσσαλονίκης και δεν είναι δυστυχώς το πρώτον ούτε και το τελευταίον, ως φαίνεται, διότι εκεί πάνω κατήντησε πλέον φυσικόν πράγμα να δέρεται ανηλεώς ένας διαιτητής, ο οποίος δεν ικανοποιεί τους οπαδούς του Α ή του Β σωματείου...»¹⁴⁷

Σε άλλη περίπτωση, το 1937, περιγράφεται γλαφυρά ο προπηλακισμός διαιτητή από τους παίκτες του ΠΑΟΚ: «Όταν καταλογίστηκε πέναλτι εναντίον του ΠΑΟΚ, οι παίκτες του άρπαξαν τη σφυρίχτρα του διαιτητή, τον έβρισαν και τον απείλησαν. Ο αγώνας διακόπηκε. Στις συμπλοκές συμμετείχαν και θεατές.»¹⁴⁸

Τα περιστατικά ωμής βίας και διαπληκτισμών στα ποδοσφαιρικά γήπεδα των πόλεων απασχολούσαν επανειλημμένα τον ημερήσιο αθλητικό τύπο, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ενώ τα επεισόδια συνεχίζονταν και εκτός των αγωνιστικών χώρων, με απόπειρες ξυλοδαρμών, απειλές κλπ. Τον Ιούνιο του 1931, οι παίκτες της ΑΕΚ Δεληκάρης και Αργυρόπουλος τραυματίστηκαν βαριά σε ματς με τον Παναθηναϊκό και μεταφέρθηκαν νύχτα στο Πολιτικό Νοσοκομείο.¹⁴⁹ Με αφορμή το παραπάνω περιστατικό, δημοσιεύθηκε το ακόλουθο άρθρο:

«Αντεγκλήσεις, επεισόδια και αποχώρησις εκ του γηπέδου ομάδος κατά τον αγώνα Παναθηναϊκού - ΑΕΚ. Επεισόδια, αντεγκλήσεις, απειλαί προς τον διαιτητήν και καταστροφή (sic) τεσσάρων ποδοσφαιριστών κατά τον αγώνα διαβαθμίσεως Ηλυσιακού - Δάφνης. Επεισόδια επίσης, κανιβαλισμοί, απειλαί και αποχώρησις ομάδος εκ του αγώνος κατά την συνάντησιν, ομοίως διαβαθμίσεως Αθηναϊκού - Αστέρως με συνέχειαν, απόπειραν περί το μεσονύκτιον κατά του διαιτητού κ. Φίλιππα υπό τριών οπλισμένων αθλητών, δήθεν φίλων του Αστέρως.»¹⁵⁰

¹⁴⁶ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 5 Σεπτεμβρίου 1932.

¹⁴⁷ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 28 Ιανουαρίου 1931.

¹⁴⁸ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 26 Ιανουαρίου 1937.

¹⁴⁹ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 15 Ιουνίου 1931.

¹⁵⁰ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 17 Ιουνίου 1931.

Στον τύπο της εποχής διαπιστώνεται και η τέλεση εγκλημάτων από οπλοφόρους και μαχαιροβγάλτες, εντός του αγωνιστικού χώρου. Κατά τη διάρκεια ποδοσφαιρικού αγώνα στο γήπεδο της Νήαρ Ηστ, όπου αγωνιζόταν η ομώνυμη ομάδα, θεατής, στρατιώτης θητείας, επιτέθηκε και τραυμάτισε με μαχαίρι τρεις ποδοσφαιριστές, επειδή δέχθηκε παρατήρηση από τον έναν εξ αυτών. Ο δράστης συνελήφθη και κρατήθηκε στο αστυνομικό τμήμα Καισαριανής.¹⁵¹ Σε άλλη περίπτωση, ποδοσφαιριστής, ονόματι Μανέτας, πυροβόλησε προφανώς άλλο ποδοσφαιριστή, κατά τη διάρκεια του αγώνα. «Μεταξύ του δράστη και του τραυματία υπήρχαν προηγούμενες διαφορές. Ο Μανέτας παρ' ολίγον να λιντσαριστεί από το πλήθος.»¹⁵²

Το 1940, η ΑΕΚ κατήγγειλε στην Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία τα εις βάρος της επεισόδια στον αγώνα της με τον *Εθνικό Πειραιώς*, στο Φάληρο:

«Η ΑΕΚ καταγγέλλει πως οι θεατές έριξαν πολλούς λίθους, ότι οι παίκτες της Τζανετής, Βασιλείου, Καπάντας και Δελαβίνιας τραυματίστηκαν από τους αντιπάλους τους με πρόθεση και ο παίκτης Κοντούλης τραυματίστηκε από πέτρα. Οι φίλαθλοι του Εθνικού αποπειράθηκαν και μετά το τέλος του αγώνα να επιτεθούν στους παίκτες της ΑΕΚ, τόσο στα αποδυτήρια, όσο και κατά την έξοδό τους από το γήπεδο. Παρόμοια επίθεση έγινε και στη σήραγγα του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου, όπου εδάρη ο τερματοφύλακας Δελαβίνιας και παρ' ολίγον να έχει την ίδια τύχη και ο Μάγειρας. Κατόπιν αυτών η ΑΕΚ προειδοποιεί ότι δεν θα αγωνιστεί ξανά στο γήπεδο Καραϊσκάκη, εάν δεν της παρασχεθούν εγγυήσεις για τη σωματική ακεραιότητα των παικτών της.»¹⁵³

Στην Πάτρα αντίστοιχα, οι ποδοσφαιρικοί αγώνες κατά την ίδια περίοδο ήταν επεισοδιακοί και διακρίνονταν από βιαιότητες. Μετά από φιλικό αγώνα ανάμεσα στον Ολυμπιακό Πατρών και τον Λευκό Αστέρα, δημοσιεύθηκε στον τύπο η ακόλουθη είδηση: «Ο αγών πολύ νευρικός και προ της λήξεώς του διεκόπη ένεκεν αναρμόστου στάσεως αμοτέρων των ομάδων προς τον διαιτητήν.»¹⁵⁴ Τέσσερα χρόνια μετά, σε άλλο δημοσίευμα, γινόταν έκκληση από τον συντάκτη της εφημερίδας στους φιλάθλους, για επίδειξη ψυχραιμίας:

«... Το μόνο ματς το οποίον θα προκαλέσει το ενδιαφέρον όλων των φιλάθλων είναι το Παναχαϊκής - Ολυμπιακού, ελπίζουμε δε ότι οι φίλαθλοι θα παρακολουθήσουν με

¹⁵¹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 20 Ιουνίου 1932.

¹⁵² Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 30 Μαρτίου 1938.

¹⁵³ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 21 Φεβρουαρίου 1940.

¹⁵⁴ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 21 Νοεμβρίου 1926.

ψυχραιμίας, ώστε να μη επαναληφθούν τα συνήθη έκτροπα, τα οποία απομακρύνουν τους φιλάθλους από τα γήπεδα. Σε αυτό θα συντελέσουν κατά μέγα μέρος και οι ίδιοι οι παίκτες, οι οποίοι πρέπει να τηρήσουν αθλητικήν στάσιν και να επιδείξουν συμπεριφοράν όπως αρμόζει εις αθλητάς, οίτινες έχουν συναίσθησιν της αποστολής των και σέβονται τους εαυτούς των. Αναμένομεν και ελπίζομεν ότι δεν θα μας διαψεύσουν.»¹⁵⁵

Τα επεισόδια βίας στο ελληνικό ποδόσφαιρο αντιμετωπίζονταν και με σκωπτικό τρόπο από τον αθλητικό τύπο της εποχής, όπως φαίνεται από την ακόλουθη διαφήμιση: «Πωλώ πέτρες торνευτές, κατάλληλες για διαιτητές και παίκτας, εις τιμάς ευκαιρίας.»¹⁵⁶

Επεισόδια σημειώνονταν και στα διάφορα πυγμαχικά και παλαιστικά ρινγκ της εποχής. Το 1931, στη Θεσσαλονίκη δημοσιεύτηκε η παρακάτω είδηση για τους τελεσθέντες πυγμαχικούς αγώνες: «Ο Αγγελίδης νικητής του Λεονταρίδη στο θέατρο Ακροπόλ. Η οργάνωση μέτρια, σημειωθέντων πλείστων επεισοδίων.»¹⁵⁷

Τέλος, σε έναν από τους περίφημους αγώνες Καρπόζηλου - Μπόρα, ο οποίος διεξήχθη στο ρινγκ Βρυώνη, μπροστά σε 2.000 θεατές, αναφέρεται ότι απειλήθηκαν έκτροπα από τους θαυμαστές των δύο παλαιστών, τα οποία, σύμφωνα με το ρεπορτάζ, αποσοβήθηκαν χάρι στην επέμβαση της αστυνομίας.¹⁵⁸

---

¹⁵⁵ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 16 Μαΐου 1932. Πληθώρα περιστατικών βίας αναφέρονται και σε ποδοσφαιρικούς αγώνες στο Ηράκλειο Κρήτης. Βλ. Γιάννης Ζαϊμάκης, «Δίκτυα αστικής κοινωνικότητας και σωματειακός αθλητισμός στο Ηράκλειο (1898-1940)», *Κρητικά Χρονικά*, 32 (2012), 297-341.

¹⁵⁶ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 16 Φεβρουαρίου 1935.

¹⁵⁷ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 13 Ιουλίου 1931.

¹⁵⁸ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 7 Σεπτεμβρίου 1936.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ίδρυση και ταυτότητα των προσφυγικών αθλητικών σωματείων

Κεφάλαιο τρίτο

Τα σωματεία και τα αθλήματα των προσφύγων

3.1 Εισαγωγή

Η *Μικρασιατική Καταστροφή* αποτέλεσε ένα κορυφαίο γεγονός της νεότερης ελληνικής ιστορίας, καθώς συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού κράτους, μέσα από την ενσωμάτωση στην επικράτειά του των ελληνικών πληθυσμών της Μ. Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Η ήττα της Ελλάδας στον Μικρασιατικό Πόλεμο, η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, και ο ενταφιασμός της Μεγάλης Ιδέας, συνετέλεσαν αφενός στη μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, που πλέον στράφηκε στη διαχείριση των συνεπειών που είχε προκαλέσει η ήττα στη Μ. Ασία, μέσω της θωράκισης των συνόρων και της διατήρησης της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας,¹ και αφετέρου στην ανάγκη διατύπωσης ενός νέου εθνικού οράματος, που θα οδηγούσε στον αστικό εκσυγχρονισμό του κράτους και της κοινωνίας.²

Ο Μεσοπόλεμος στην Ελλάδα υπήρξε μια περίοδος νέων αναζητήσεων ύστερα από την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας. Σ' αυτό το πλαίσιο, αναπτύχθηκε μια δημόσια συζήτηση σχετικά με το ποιο θα μπορούσε να είναι το νέο «εθνικό όραμα». Η προσπάθεια για τη δημιουργία της Ελλάδας «των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών» υποκαταστάθηκε πλέον από την προσπάθεια αφομοίωσης των προσφύγων, από τις προσπάθειες για την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας και την επιδίωξη συγκρότησης της νέας εθνικής ταυτότητας, εντός των νέων συνόρων της

---

¹ Προκόπης Παπαστράτης, «Εξωτερική πολιτική»..., ό. π., σ. 259.

² Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940...*, ό. π., σ. 50. Για τη Μικρασιατική Εκστρατεία βλ. Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, London, Hurst & Company, 1998 και Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγίδος. Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Αθήνα, βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2016. Για την ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών βλ. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact Upon Greece*, Paris, Mouton & CO, 1962, Bruce Clark, *Twice a Stranger: How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, London, Granta Publications, 2006. Η ελληνική έκδοση: Bruce Clark, *Δύο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν τη σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, Αθήνα, Ποταμός, 2007.

ελληνικής επικράτειας.³ Σε αυτό το πλαίσιο, το σχέδιο του αστικού εκσυγχρονισμού, κατά τα δυτικά πρότυπα, δεν περιορίστηκε μόνο στην οργάνωση του κράτους, αλλά συμπεριέλαβε ταυτόχρονα την οργάνωση της ίδιας της κοινωνίας.⁴

Η μαζική έλευση των προσφύγων στην ελληνική επικράτεια, ως αποτέλεσμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, προκάλεσε ευρύτατες αλλαγές στην ελληνική κοινωνία και το ελληνικό κράτος κλήθηκε να αντιμετωπίσει ζωτικές ανάγκες του προσφυγικού πληθυσμού, όπως η στέγαση, η δημόσια υγεία, η επαγγελματική τους αποκατάσταση κ.ά.⁵ Η Ελλάδα, που αριθμούσε πέντε εκατομμύρια κατοίκους, υποδέχτηκε ένα σύνολο πλέον του ενός εκατομμυρίου προσφύγων,⁶ η παρουσία των οποίων προκάλεσε καταλυτικές εξελίξεις στο κράτος, στην κοινωνία, στην οικονομία, στην πολιτική και στις ιδεολογίες.⁷

Ο δημογραφικός χάρτης της χώρας άλλαξε ριζικά, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την δραματική αύξηση του πληθυσμού της Αθήνας. Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή που διενεργήθηκε πριν από την άφιξη των προσφύγων, το 1920, στην πρωτεύουσα κατοικούσαν 297.276 άτομα.⁸ Μετά από οχτώ χρόνια, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, ο πληθυσμός της Αθήνας ανερχόταν στα 459.211 άτομα, που κατανέμονταν ως εξής: 131.810 γηγενείς, 129.380 πρόσφυγες και 198.021 εσωτερικοί μετανάστες.⁹

Οι ελληνικές κοινότητες της Μ. Ασίας, καθώς ήταν διασπαρμένες από τα παράλια του Αιγαίου έως την ενδοχώρα και από τον παράλιο Πόντο έως τις ακτές της Κιλικίας, διακρίνονταν από διαφορετικές τοπικές ταυτότητες, αλλά και από

---

³ Για τον ελληνικό Μεσοπόλεμο βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2017.

⁴ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χ. Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 12.

⁵ Για την εγκατάσταση των προσφύγων βλ. Αριστοκλής Ι. Αιγίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες: Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του Προσφυγικού Ζητήματος*, Αθήνα, 1934, Eva Santis, *Refugees and Economic Migrants in Greater Athens*, Athens, 1973, Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Makedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford, Clarendon Press, 2006.

⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β', μέρος 1^ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 9.

⁷ Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999, σ. 31.

⁸ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989, σ. 48.

⁹ Αλέκα Καραδήμου - Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β', μέρος 1^ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 64.

ενδοκοινοτικές κοινωνικές διακρίσεις. Ως εκ τούτου, ο προσφυγικός κόσμος δεν υπήρξε ομοιόμορφος και ομοιογενής, καθώς αυτόν αποτελούσαν πληθυσμιακές ομάδες με διαφορετικό κοινωνικό status, διαφορετικό εισόδημα, ξεχωριστή προέλευση, διαφορετική γλώσσα κλπ. Υπολογίστηκε από την Κοινωνία των Εθνών ότι περίπου 175.000 έως 200.000 πρόσφυγες της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης διέθεταν δικούς τους πόρους και ενσωματώθηκαν γρήγορα στον αστικό χώρο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.¹⁰ Αυτά τα χαρακτηριστικά προσδιόρισαν σε σημαντικό βαθμό τις επιλογές των προσφυγικών ομάδων ως προς την αποκατάστασή τους.¹¹ Παράλληλα, αποτέλεσαν αιτίες διακρίσεων ανάμεσα στα μέλη του προσφυγικού κόσμου. Ο Γιάννης Ζαϊμάκης περιγράφει τις εσωτερικές διακρίσεις στην κοινότητα των Μικρασιατών προσφύγων του Ηρακλείου:

«Παράλληλα με τις διαδικασίες συσπείρωσης του μικρασιατικού στοιχείου, άρχισαν να διαμορφώνονται και οι πρώτες διακρίσεις στο εσωτερικό της κοινότητας με βάση τοπικά κριτήρια διάκρισης (κυρίως σε Βουρλιώτες, Αλικαρνασσείς, Αλατσατιανούς και Σμυρνιούς). Θεμελιώθηκαν έτσι τοπικές ταυτότητες και λειτούργησαν στερεοτυπικές αντιδιαστολές στις διομαδικές συγκρίσεις, οι οποίες διατηρούνται στη συλλογική μνήμη. Διακρίσεις σχηματίστηκαν και με κριτήρια κοινωνικής θέσης. Οι υλικές συνθήκες ύπαρξης ήταν διαφορετικές για εργάτες, μικροεπαγγελματίες, τεχνίτες, αγρότες και μεροκαματιάρηδες που διεκδικούσαν με κάθε τρόπο την ένταξή τους στην αγορά εργασίας και για τους λιγιστούς εύπορους Μικρασιάτες, οι οποίοι αναζητούσαν επενδυτικές ευκαιρίες. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα έκφρασης των κοινωνικών αντιθέσεων ήταν η διαμαρτυρία του συλλόγου μεγαλεμπόρων Σμύρνης προς τις αρχές, τον Μάρτιο του 1923, για τη μη τήρηση κριτηρίων κοινωνικής θέσης στη διανομή κατοικιών.»¹²

Τα μέλη του προσφυγικού κόσμου δοκίμασαν μια σκληρή και επώδυνη κινητικότητα αναφορικά με τον τόπο εγκατάστασης και τις επαγγελματικές τους επιλογές. Άνθρωποι, που απολάμβαναν στους τόπους καταγωγής τους μια περίοπτη ή τουλάχιστον αξιοπρεπή κοινωνική θέση, απώλεσαν τα πάντα και κατέληξαν στο περιθώριο της ελληνικής κοινωνίας, μετακινούμενοι από τις πόλεις στην ύπαιθρο και

---

¹⁰ *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926*, μτφ: Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου, Αθήνα, Τροχαλία, 1997, σ. 23

¹¹ Χρ. Χατζηωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ...», ο. π., σ. 20- 21.

¹² Γιάννης Ζαϊμάκης, «Κοινωνική ενσωμάτωση και πολιτισμική διαφοροποίηση: Μικρασιάτες μουσικοί στο μεσοπολεμικό Ηράκλειο», *Δοκίμης*, 9 -10 (Άνοιξη 2001), 109-135.

το αντίστροφο, δοκιμάζοντας την τύχη τους σε επαγγέλματα που πολλές φορές δεν είχαν καμία σχέση με τις προηγούμενες ενασχολήσεις τους.¹³

Η εγκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις πραγματοποιήθηκε αρχικά από το *Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων*, που ανέλαβε και έφερε εις πέρας τη δημιουργία των πρώτων αστικών οικισμών. Η αγροτική αποκατάσταση των νέων κατοίκων όμως υπήρξε η κύρια στρατηγική επιλογή του κράτους και διεκπεραιώθηκε από την *Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων* (ΕΑΠ), η οποία συνέστησε γραφεία εποικισμού σε πολλά μέρη της Ελλάδας. Ο κύριος προσανατολισμός του κράτους προς την αγροτική αποκατάσταση των νέων κατοίκων οφειλόταν στην ύπαρξη τεράστιων διαθέσιμων εκτάσεων, κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα, όπου η εγκατάσταση των προσφύγων θα λειτουργούσε ομογενοποιητικά ως προς την εθνολογική σύσταση των περιοχών. Παράλληλα, η απόδοση γαιών και άλλων περιουσιακών στοιχείων στους ενδεείς πρόσφυγες, θα τους μετέτρεπε ξανά σε «νοικοκυραίους».¹⁴

Ο κύριος όγκος των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις ανήκε στη μικροαστική και στην εργατική τάξη. Τα μέλη της πρώτης τάξης ήταν μικροϊδιοκτήτες και μικροεπαγγελματίες, ενώ οι δεύτεροι απασχολούνταν σε τοπικές επιχειρήσεις κάθε κλίμακας.¹⁵ Παράλληλα, υπήρξε και ένα μικρό ποσοστό προσφύγων που μπόρεσαν να αναπτύξουν κάποια σημαντική επιχειρηματική δραστηριότητα ή έγιναν ελεύθεροι επαγγελματίες, όπως γιατροί, δικηγόροι, αρχιτέκτονες, μηχανικοί και δημοσιογράφοι, οι οποίοι ενσωματώθηκαν στην εγχώρια αστική τάξη.¹⁶

Εντούτοις, τα 1.200.000 άτομα που κατεγράφησαν κατά την απογραφή του 1928, παρ' ότι δεν είχαν φθάσει στην Ελλάδα την ίδια περίοδο ή με τις ίδιες συνθήκες και παρά τις τεράστιες εσωτερικές διαφοροποιήσεις τους, όσον αφορά στην

¹³ George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece...*, ό. π., σ. 191-192.

¹⁴ Για την αγροτική και αστική αποκατάσταση των προσφύγων βλ. Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.-εισαγ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2011, σ. 144-156.

¹⁵ Βασικός στόχος του ελληνικού κράτους υπήρξε η τάχιστη μετατροπή των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα της χώρας σε μικροαστούς ιδιοκτήτες, προκειμένου να αποτελέσουν στηρίγματα του αστικού καθεστώτος και όχι ανατροπείς του, με δεδομένη την εξάπλωση του κομμουνισμού σε όλη την Ευρώπη. Βλ. Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Η σπουδαιότερη συμβολή των προσφύγων στην ανάπτυξη της Ελλάδας», στο *Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική & Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας*, Πρακτικά 5^{ου} Συμποσίου Κέντρου Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού (ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.) Δήμου Νέας Ιωνίας, 25, 26 & 27 Νοεμβρίου 2011, Νέα Ιωνία, Έκδοση ΚΕ. ΜΙ. ΠΟ., 2012, σ. 29-32.

¹⁶ *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Κοινωνία των Εθνών...*, ό. π., σ. 158.

οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική τους κατάσταση, συγκρότησαν στο πέρασμα του χρόνου μια ξεχωριστή και διακριτή ταυτότητα, αυτή του πρόσφυγα.¹⁷ Φορείς έκφρασης αυτής της ταυτότητας υπήρξαν και τα εκατοντάδες σωματεία του προσφυγικού κόσμου, τα οποία εξυπηρετούσαν σκοπούς αποκατάστασης και κατόπιν πολιτιστικής έκφρασης. Τα εκατοντάδες αθλητικά σωματεία των προσφύγων αποτέλεσαν μια ιδιαίτερη έκφραση του συλλογικού τους βίου, με αρκετές παραμέτρους.

Προκειμένου να απαντήσουμε στο ερώτημα εάν ο αθλητισμός των προσφύγων αποτέλεσε μέρος της διακριτής τους ταυτότητας, θα πρέπει καταρχήν να διερευνήσουμε το θεωρητικό υπόβαθρο της σχέσης αθλητισμού και κοινωνίας, καθώς και της σχέσης παιχνιδιού και πραγματικότητας.¹⁸ Σύμφωνα με τον Χουιζίνγκα (Huizinga), το παιχνίδι αποτελεί τη βάση του ανθρώπινου πολιτισμού, η δε σχέση του με την πραγματικότητα είναι αντιθετική, δεν συνδέεται με κανένα υλικό συμφέρον και κανένα κέρδος δεν μπορεί να αποκτηθεί από αυτό.¹⁹

Ο Τζον Χάργκριβς (John Hargreaves) διέκρινε έξι γνωρίσματα των σπορ, τα οποία τα καθιστούν αυτόνομα. Σύμφωνα με αυτόν:

1. Στα σπορ ενσωματώνεται το στοιχείο του παιχνιδιού, το δε παιχνίδι είναι ένας τύπος δραστηριότητας, ο οποίος δεν εξυπηρετεί κάποιο σκοπό ή σκοπιμότητα.
2. Ο αθλητισμός διέπεται από περίπλοκους κώδικες ή κανόνες.
3. Οι κανόνες που διέπουν τους αθλητικούς αγώνες αποσκοπούν στην εξίσωση των συνθηκών συμμετοχής και στην ισοτιμία των συμμετεχόντων, μέσα από την πιστή τήρηση των κανόνων.
4. Τα σπορ αποτελούν ένα μέσο δραματικής έκφρασης και μετατρέπονται σε μια θεατρική παράσταση.
5. Τα σπορ χαρακτηρίζονται από τελετουργικές πρακτικές και σύμβολα.

---

¹⁷ Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα»... , ό. π., σελ. 160-161.

¹⁸ Για το ζήτημα της σχέσης του αθλητισμού με την κοινωνική πραγματικότητα βλ. Παντελής Κυπριανός-Μανώλης Χουμεριανός, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*... , ό. π.

¹⁹ Γιόχαν Χουιζίνγκα, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σ. 28. Η θεωρία του Χουιζίνγκα δέχτηκε κριτική και για το λόγο ότι δεν λάμβανε υπόψη την οικονομική λειτουργία του παιχνιδιού.

6. Στα σπορ, το σώμα κατέχει κεντρική θέση, σε σχέση με την πρωτοκαθεδρία του πνεύματος.²⁰

Τέλος, ο Μπρομπερζέ (Bromberger) αντιλαμβάνεται ειδικά το ποδόσφαιρο, ως ένα «*παραδειγματικό δράμα*», το οποίο διαθέτει ενότητα χώρου, χρόνου και πράξης, η οποία ευνοεί το φαινόμενο της «μέθεξης», μεταξύ θεατών και παικτών.²¹

Κοινή συνισταμένη των παραπάνω συγγραφέων είναι η παραδοχή πως τα σπορ διατηρούν την αυτονομία τους, σε σχέση με την κοινωνία, και λειτουργούν βάσει των δικών τους κανόνων. Παρόλα αυτά, Μαρξιστές στοχαστές, όπως ο Ζαν Μαρί Μπρομ (Jean-Marie Brohm), της λεγόμενης κριτικής σχολής του αθλητισμού στη Γαλλία, καθώς και εκπρόσωποι της Σχολής της Φρανκφούρτης έχουν περιγράψει τον αθλητισμό ως αναπόσπαστο μέρος του βιομηχανικού καπιταλισμού,²² ενώ ο Ζορζ Βιγκαρελό (Georges Vigarello) περιγράφει τη μετατροπή των σπορ σε θέαμα, όπου κυριαρχεί το χρήμα και τα ΜΜΕ και εκδηλώνονται πρακτικές, όπως το ντοπάρισμα, η νοθεία και η κατάχρηση.²³ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο λόγος περί αυτονομίας του αθλητισμού φαίνεται πως τελεί υπό αμφισβήτηση.

Η άμεση σχέση των σπορ με τις κοινωνικές εξελίξεις περιγράφεται, εξάλλου, από τους Ελίαν και Ντάνινγκ (Norbert Elias, Eric Dunning), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι τα σπορ αποτελούν ένα νεωτερικό φαινόμενο, χαρακτηριζόμενα από τη μείωση της βίας, την υπαγωγή σε ενιαίους κανόνες και την αυτονόμησή τους σε σχέση με τα κοινωνικά δρώμενα. Τα σπορ εναρμονίζονται με την ευρύτερη «διαδικασία πολιτισμού», κατά τη διάρκεια της οποίας επιτυγχάνεται ένας βαθμός αυτοελέγχου και ευπρέπειας. Η διαδικασία της «αθληματοποίησης» είναι εφικτή σε μια κοινωνία, όπου οι κύκλοι της βίας καταλαγιάζουν και οι διεκδικητές της εξουσίας μπορούν αφενός να διευθετούν τις διαφορές τους με μη βίαια μέσα και αφετέρου να σέβονται τους κανόνες του κοινοβουλευτικού παιχνιδιού. Στην Αγγλία, κατά το 18^ο αιώνα, έλαβαν χώρα αλλαγές τόσο στη δομή της εξουσίας, όσο και στα ψυχαγωγικά αθλητικά παιχνίδια, κυρίως προς την κατεύθυνση της μείωσης της βίας και την

---

²⁰ John Hargreaves, *Sport, Power and Culture, A social and historical analysis of popular sports in Britain*, Cambridge, Polity, 1986, σ. 10-15

²¹ Κριστιάν Μπρομπερζέ, *Ποδόσφαιρο, Σύμβολα, αξίες, φίλαθλοι*, μτφ. - επιμ. G. Georget, Π. Κυπριανός, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 31-32.

²² Φρανσουά Γκαντερέ - Πιερ Λαγκιγιομί - Ζινέτ Μπερτό - Ζαν-Μαρί Μπρομ, *Αθλητισμός, Κουλτούρα και Καταπίεση*, Αθήνα, Εκδόσεις Ουτοπία, 1982. Για τη μαζική κουλτούρα πβ. Αντόρνο - Λόβενταλ - Μαρκούζε - Χορκχάιμπερ, *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, Αθήνα, Ύψιλον, 1984.

²³ Βλ. George Vigarello, *Από το παιχνίδι στο αθλητικό θέαμα...*, ό. π.

καθιέρωση νέων κοινωνικών προτύπων συμπεριφοράς, που βασίζονταν στην ευγένεια.²⁴

Στο παρόν κεφάλαιο παρατίθεται η αθλητική δράση που ανέπτυξαν οι πρόσφυγες, μέσα από τα σωματεία τους, στη νέα τους πατρίδα. Η διαχρονική περιγραφή και ανάλυση αυτής της δραστηριότητας στη Μ. Ασία και στην Ελλάδα, σε συνάρτηση με τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν σε κάθε τόπο και κάθε εποχή, μπορούν να μας οδηγήσουν σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα, σχετικά με τον αθλητισμό των προσφύγων. Η επιλογή των αθλημάτων των σωματείων τους προσδιορίστηκε κυρίως από την προηγούμενη αθλητική δράση που είχαν αναπτύξει τα μέλη τους στη Μ. Ασία και στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και από τις νέες συνθήκες που αντιμετώπισαν. Όσοι πρωταγωνίστησαν στη σωματειακή αθλητική δράση των προσφύγων ήταν κυρίως αστοί της Πόλης και της Σμύρνης, καθώς και των υπόλοιπων αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν φορείς μιας αθλητικής παράδοσης, η οποία είχε αρχίσει να διαμορφώνεται από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, όταν οι Λεβαντίνοι κάτοικοι των δύο μεγάλων πόλεων εισήγαγαν σε αυτές τα σύγχρονα σπορ και τις νέες αθλητικές μόδες. Οι Έλληνες αστοί τους μιμήθηκαν, αφομοίωσαν τα νεωτερικά σπορ και τα ενέταξαν στους κύκλους των κοινοτήτων τους. Αθλήματα, όπως το ποδόσφαιρο, η ποδηλασία και το βόλεϊ, έγιναν προσιτά και αναπτύχθηκαν από τα ελληνικά αθλητικά σωματεία. Η δε γυμναστική εισήχθη στα ελληνικά εκπαιδευτήρια από τη δεκαετία του 1870. Στην Ελλάδα, όσοι πρόσφυγες είχαν αστικές καταβολές, κυρίως Σμυρνιοί και Πολίτες, υπήρξαν φορείς αθλητικών νεωτερισμών και νέων ιδεών, ενώ η ενασχόληση των μελών του προσφυγικού κόσμου με αθλήματα, όπως το ποδόσφαιρο, υπήρξε καθοριστικός παράγοντας μαζικοποίησης των σπορ. Τα προσφυγικά σωματεία, τα οποία ανέπτυξαν αθλητική δράση, διακρίνονταν σε αμιγώς αθλητικά και σε σωματεία που χαρακτηρίζονταν ως κοινωνικά, μορφωτικά, φιλανθρωπικά κλπ. Σε αρκετές περιπτώσεις όμως, ο χαρακτηρισμός τους δεν ανταποκρινόταν στη μετέπειτα δράση τους, οπότε δημιουργείται κάποια σύγχυση.

---

²⁴ Νόρμπερτ Ελίας - Έρικ Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού...*, ό. π., σ. 39-89.

3.2 Η άφιξη στην Αθήνα των μελών των αθλητικών σωματείων της Σμύρνης και η μετέπειτα δράση τους

Κατά τους πρώτους μήνες της άφιξης των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα, χιλιάδες μέλη οικογενειών χωρίστηκαν και διασκορπίστηκαν σε διάφορα λιμάνια και πόλεις της χώρας, οπότε οι διεσπαρμένοι πρόσφυγες ξεκινούσαν μια μεγάλη προσπάθεια αναζήτησης των οικείων τους, μέσα από αγγελίες στις εφημερίδες κλπ. Παράλληλα, ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις, όπως η Near East Relief, ελληνικές φιλανθρωπικές εταιρίες, δήμοι και κοινότητες συνέβαλαν, ώστε να αντιμετωπιστεί αυτή η πρωτοφανής ανθρωπιστική κρίση.²⁵ Σε αυτό το πλαίσιο αντιμετώπισης της κρίσης, οι σύλλογοι που ίδρυσαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες, συσπειρώνοντας ανθρώπους ίδιας καταγωγής και προέλευσης, επεδείκνυαν αλληλεγγύη στα μέλη τους μέσα από την ανάπτυξη φιλανθρωπικής δράσης, καθοδήγησης ενώπιον της γραφειοκρατίας και διαμεσολάβησης, ως προς την προώθηση των αιτημάτων τους. Έτσι, η ενεργοποίηση του «αισθήματος της κοινότητας» υπήρξε ζωτικής σημασίας για τους πρόσφυγες. Κατά τον ίδιο τρόπο, όπως θα δούμε, τα μέλη των αθλητικών κοινοτήτων της Ελλάδας θα επιδείξουν αξιοσημείωτη αλληλεγγύη προς τους συναδέλφους τους πρόσφυγες αθλητές, εκείνους τους πρώτους δύσκολους μήνες.²⁶

Η πρώτη φροντίδα των ιθυνόντων των αθλητικών σωματείων της Σμύρνης, αμέσως μετά την άφιξή τους στην Αθήνα, ήταν να συγκεντρώσουν τα διασωθέντα μέλη τους και να τους εξασφαλίσουν προσωρινή στέγη. Παράλληλα, συνέλεξαν πληροφορίες για τα μέλη που αγνοούνταν. Οι πρώτοι κατάλογοι διασωθέντων και αιχμαλωτισθέντων αθλητών δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Νίκη*.²⁷ Πρέπει να

²⁵ *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα...*, ό. π., σ. 12-14.

²⁶ Για τον πραγματιστικό χαρακτήρα των πρώτων σωματείων των προσφύγων βλ. Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.-εισαγ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2007, 148-174 και Dimitris Kamouzis, “Collective Representation, Memory and Refugee Identity: Asia Minor Greeks After 1923...”, ό. π.

²⁷ *Περιοδικό Νίκη*, Σεπτ. – Οκτ. 1922. Σύμφωνα με κάποιες πρώτες διαδόσεις, ο πρωταθλητής του Πανιωνίου Δημητρός Καραμπάτης φερόταν ως «κρεουργηθείς υπό των Τούρκων». Το περιοδικό *Νίκη* διέψευσε τις φήμες, αναφέροντας ότι ο Καραμπάτης είχε διαφύγει στη Λάρνακα της Κύπρου και ότι τα μέλη της οικογένειάς του, που βρίσκονταν ήδη στην Αθήνα, είχαν τηλεγραφήσει σ’ αυτόν, ώστε να συναντηθούν. Για την τύχη των μελών και των αθλητών των σωματείων της Μ. Ασίας είναι χαρακτηριστικά όσα αναφέρει ο Π. Μανιτάκης στο βιβλίο του *100 χρόνια Νεοελληνικού Αθλητισμού 1830-1930*, Αθήνα, 1962, σ. 398: «Και μόλις άρχισαν να φθάνουν οι μάζες των προσφύγων, αρκετοί των οποίων στεγάστηκαν επί πολλά χρόνια στα αποδυτήρια του Σταδίου, οι φιλάθλοι έτρεχαν παντού για να αναζητήσουν και βοηθήσουν εκείνους των ανωτέρω που κάπως περισσότερο τους ενδιέφεραν

σημειωθεί ότι αθλητές και μέλη μικρασιατικών σωματείων, που ήταν ακόμη αιχμάλωτοι στη Μ. Ασία, συνέχιζαν να καταφθάνουν στην Ελλάδα, η δε άφιξή τους γνωστοποιούνταν μέσα από χαρακτηριστικές αναγγελίες στον τύπο, όπως η παρακάτω:

«Μεταξύ των τελευταίων αφιχθέντων εκ της αιχμαλωσίας συγκαταλέγονται και οι δύο πρωταθληταί του Σμυρναϊκού Γυμναστικού Συλλόγου “Απόλλων” στρατιώται Π. Πάρσαλης και Θ. Πλυτάς. Εκ τούτων, ο μεν πρώτος κατέχει το πανελλήνιον ρεκόρ εις το άλμα εις ύψος, πηδήσας εις το Αφιόν Καραχισάρ ένα μέτρον και 77,5, ο έτερος κ. Πλυτάς κατέχει ομοίως το πανελλήνιον ρεκόρ εις την λεμβοδρομίαν δικώπων μετά κινητών καθισμάτων μετά του επίσης Απολλωνιστού κ. Σγουρά, αποστάσεως ενός μιλίου. Ο κ. Πλυτάς είναι πρωταθλητής πυγμάχος.»²⁸

Η ελληνική πολιτεία και οι αθλητικοί φορείς της Ελλάδας στάθηκαν αρωγοί στα μέλη των αθλητικών σωματείων της Σμύρνης που προσέφυγαν στην Αθήνα. Κατόπιν αιτήματος του προέδρου του Πανιωνίου Δημητρώ Δάλλα, η *Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων* της Ελλάδας πρόσφερε στους αθλητές του συλλόγου δωμάτια των αποδυτηρίων του Παναθηναϊκού Σταδίου, προκειμένου αυτοί να στεγαστούν εκεί. Ο ΣΕΑΓΣ, ύστερα από έκτακτη συνεδρίαση, αποφάσισε τη διάθεση 3.000 δραχμών σε άπορους Σμυρνιούς αθλητές, οι οποίες παραδόθηκαν στο Δημητρώ Δάλλα.²⁹

Τον Οκτώβριο του 1922, η Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Αθηνών - Πειραιώς εξέφρασε την πρόθεσή της προς την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων να διοργανώσει ποδοσφαιρικούς αγώνες στο ποδηλατοδρόμιο του Νέου Φαλήρου, ανάμεσα στις μικτές ομάδες του Πειραιά και της Αθήνας, υπό την προστασία του βασιλιά, προκειμένου οι εισπράξεις των αγώνων να διατεθούν «αποκλειστικώς υπέρ της οικονομικής ενισχύσεως των συναδέλφων προσφύγων αθλητών Πανιωνίου, Απόλλωνος και Αρμενικού Συλλόγου Σμύρνης». Ο αγώνας προγραμματίστηκε για την Κυριακή, 16 Οκτωβρίου 1922. Σημειωτέον ότι το ποδηλατοδρόμιο του Φαλήρου

να μάθουν κάτι γι' αυτούς. Η αοριστία όμως ήταν τρομερή, και τούτο ήταν φυσικό, αφού οι πρόσφυγες και από πολλά λιμάνια επιβιβάστηκαν και σε πολλά αποβιβάστηκαν, είχε δε κατά το κοινώς λεγόμενον “χάσει η μάννα το παιδί και το παιδί τη μάννα”. Μία όμως από τις πολλές αυτές μάννες, που είχε βρεθή πρόσφυξ σε κάποια επαρχία, ακούσασα ότι ο χαμένος γιός της, αθλητής τότε του Απόλλωνος (αρχικά Σ.Ο.), είχε θεαθή στην Αθήνα, εσκέφθη ότι το ασφαλέστερον μέρος για να τον βρει θα ήταν τα γυμναστήρια (το μικρόβιο γαρ), και γράψασα στους εδώ Συλλόγους όντως τον βρήκε.»

²⁸ Εφ. *Αμάθεια*, 12 Αυγούστου 1923.

²⁹ Περιοδικό *Νίκη*, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1922.

και άλλες αθλητικές εγκαταστάσεις είχαν καταληφθεί από οικογένειες προσφύγων, γεγονός που αναδείκνυε η Ένωση, μέσω επιστολής της προς την ΕΟΑ, διατυπώνοντας τη χαρακτηριστική φράση «... ώστε η θέσις των ασκουμένων αθλητών να καθίσταται αδύνατος.»³⁰

Μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα, τα μέλη των διοικητικών συμβουλίων και οι αθλητές του Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης, του Γυμναστικού Συλλόγου Απόλλωνος Σμύρνης, του Πέλοπος Μελαντίας και της Αρμενικής Λέσχης αποφάσισαν να μεταφέρουν την έδρα τους στην Αθήνα. Σύμφωνα με το περιοδικό *Νίκη*, οι ιθύνοντες των τεσσάρων σωματείων της Σμύρνης είχαν αποφασίσει να συμπυχθούν σε ένα σωματείο, που θα έφερε τον τίτλο «*Σμυρναϊκή Αθλητική Ένωσις*». Ως εγγυητές της νέας πορείας αναφέρονταν οι πρόεδροι Δημητρός Δάλλας του Πανιωνίου, Δημήτρης Μαρσέλλος του Απόλλωνος και Αλέξανδρος Νικολόπουλος του Πέλοπος. Το καταστατικό μάλιστα του νέου συλλόγου φερόταν ότι βρισκόταν υπό σύνταξη.³¹

Ο πρόεδρος του *Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης* Δημητρός Δάλλας συγκέντρωσε στην Αθήνα τα διασωθέντα μέλη του συλλόγου και στις 8 Νοεμβρίου 1922 αναγγέλθηκε η εγκατάσταση της έδρας του συλλόγου στην Αθήνα, καθώς και η επαναδραστηριοποίησή του από τις 12 Νοεμβρίου του 1922.³²

Κατά την έκτακτη γενική συνέλευση των μελών του Πανιωνίου, στις 12 Ιανουαρίου 1923, εξελέγησαν τα μέλη του πρώτου εν Αθήναις διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου, με πρόεδρο το Δημητρώ Δάλλα και μέλη του επιφανείς Σμυρναίους και στελέχη του, όπως ο αντιπρόεδρος Αντώνης Αθηνογένης, ο γενικός γραμματέας Στέλιος Σπεράντσας, λογοτέχνης και στιχουργός του ύμνου του συλλόγου, ο διάσημος πρωταθλητής του Δημητρός Καραμπάτης κ.α.³³ Στις 23 Δεκεμβρίου 1923, κατά την τακτική γενική συνέλευση του Πανιωνίου, τροποποιήθηκαν ορισμένα άρθρα του καταστατικού του συλλόγου και επικυρώθηκε

---

³⁰ *Επιστολή Ένωσης Ποδοσφαιρικών Σωματείων Αθηνών - Πειραιώς προς Ε.Ο.Α.*, 11 Οκτωβρίου 1922, Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε. Πβ. περιοδικό *Νίκη*, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1922.

³¹ Περιοδικό *Νίκη*, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1922.

³² Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια Νεοελληνικού Αθλητισμού 1830-1930...*, ό. π., σ. 399. Ο Δάλλας, παρότι ο Νικ. Πλαστήρας του πρότεινε να εγκατασταθεί σε επιταγμένο διαμέρισμα της λεωφόρου Κηφισιάς (σήμερα Βασ. Σοφίας), προτίμησε να διαμείνει σε ένα μικρό δωμάτιο των αποδυτηρίων του Παναθηναϊκού Σταδίου. Επί ένα έτος, αυτό το δωμάτιο υπήρξε επίσης το γραφείο του.

³³ *Καταστατικόν του εν Αθήναις εδρεύοντος Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης*, 12 Ιαν. 1923, Εκ του τυπογραφείου Αθανασίου Α. Παπασπύρου, εν Αθήναις 1923.

η από το προηγούμενο έτος απόφαση μεταφοράς της έδρας του από τη Σμύρνη στην Αθήνα.³⁴

Ο *Γυμναστικός Σύλλογος Απόλλων Σμύρνης* ανακοίνωσε την επανέναρξη των δραστηριοτήτων του στην Αθήνα, την 1^η Δεκεμβρίου 1922.³⁵ Μετά την άφιξη των προσφύγων μελών και αθλητών του Απόλλωνος Σμύρνης στην Αθήνα, το διοικητικό συμβούλιο του σωματείου ανακοίνωσε στις αθλητικές αρχές της Ελλάδας την προσωρινή μεταφορά της έδρας του στην Αθήνα. Η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων, σε απαντητική της επιστολή της 20ής Δεκεμβρίου 1922, εξέφρασε τη συμπάθειά της προς τον Απόλλωνα και την βούλησή της να συνδράμει στην επίτευξη των σκοπών του συλλόγου.³⁶

Στις 20 Ιουλίου 1923, συνήλθε η επαναληπτική γενική συνέλευση των μελών του συλλόγου, προκειμένου να τροποποιηθεί το καταστατικό και να εκλεγεί νέο διοικητικό συμβούλιο.³⁷ Αφού ο πρόεδρος εξέθεσε την κατάσταση, στην οποία βρισκόταν ο σύλλογος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ανέγνωσε το καταστατικό, το οποίο ψηφίστηκε ύστερα από κάποιες τροποποιήσεις.³⁸ Ως μέσα για την επίτευξη των σκοπών του Απόλλωνος αναφέρονταν στο καταστατικό του τα εξής:

α. Η ίδρυση γυμναστηρίου.

β. «Η σύμπηξη πάντων των Μικρασιατών εις παραρτήματα γυμναστικά, οπουδήποτε και αν ευρίσκονται, διά παροχής πάσης ηθικής και υλικής υποστηρίξεως τούτων.»

γ. Η διοργάνωση αγώνων και η συμμετοχή αθλητών του σε αγώνες σωματείων και οργανώσεων.

δ. Η ίδρυση βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, εφ' όσον το επέτρεπαν οι πόροι του.

---

³⁴ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Δεκέμβριος 1923.

³⁵ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 399.

³⁶ Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι τα μέλη του Απόλλωνος θεωρούσαν ως προσωρινή τη μεταφορά της έδρας του συλλόγου στην Αθήνα, *Επιστολή Ε.Ο.Α. προς Γ. Σ. «Απόλλωνα» Σμύρνης*, 20 Δεκεμβρίου 1922, Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

³⁷ *Επιστολή Απόλλωνος Σμύρνης προς Εθνική Τράπεζα*, 11 Αυγούστου 1923, Φάκελος «Απόλλων Σμύρνης» Γυμναστικός Σύλλογος, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

³⁸ Στο ίδιο.

ε. Η οργάνωση πεζοποριών, εκδρομών, διαλέξεων κλπ.³⁹

Κατόπιν, εξελέγη το νέο δεκαπενταμελές διοικητικό συμβούλιο και η εξελεγκτική επιτροπή. Στη θέση του προέδρου επανεξελέγη ο Δημήτρης Μαρσέλλος, ενώ στα δύο σώματα εξελέγησαν εξέχουσες προσωπικότητες της πάλαι ποτέ Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Σμύρνης, όπως οι έμποροι Χρήστος και Σόλων Αθανασούλας, παλιοί αθλητές και παράγοντες του συλλόγου, όπως ο Αναστάσιος Καμπουρόπουλος και ο Κύρος Αλεξίου, καθώς και προσωπικότητες με αξιοσημείωτη πολιτική δράση, όπως ο Καλύμνιος γιατρός Σκεύος Ζερβός. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο συμβούλιο συμμετείχαν και Κωνσταντινουπολίτες παράγοντες του αθλητισμού, όπως ο Μιλτιάδης Ιερεμιάδης και ο Μενέλαος Καροτσιέρης, οι οποίοι θα πρωταγωνιστήσουν ένα χρόνο μετά στην ίδρυση της *Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως*.⁴⁰

Ο *Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Ο Πέλοψ»*, ο οποίος έως το 1922 έδρευε στο Καρατάσι (Μελαντία) της Σμύρνης, με επιστολή του προς την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (Ε.Ο.Α.), το Δεκέμβριο του 1922, γνωστοποίησε την πρόθεσή του να συνεχίσει την αθλητική του δραστηριότητα, μέσω «των δεκαεπτά διασωθέντων αθλητών του», που διέμεναν στην Αθήνα και στον Πειραιά. Μάλιστα, ως πρώτη ενέργεια συμπαράστασης εκ μέρους της Ε.Ο.Α, ζητούσε την παραχώρηση ενός δωματίου των αποδυτηρίων του Παναθηναϊκού Σταδίου, όπως συνέβη και προς άλλα προσφυγικά σωματεία, προκειμένου να στεγαστούν σ' αυτό τέσσερις άστεγοι αθλητές του.⁴¹ Τον Αύγουστο του 1923, ο Πέλοψ πραγματοποίησε τη γενική του συνέλευση και εξελέγη πρόεδρος του ο Αλέξανδρος Νικολόπουλος.⁴² Σκοπός της ανασυγκρότησης του Πέλοπος Μελαντίας στην Αθήνα ήταν και πάλι «η υποβοήθησις της σωματικής διαπλάσεως των μελών αυτού διά κολυμβητικών και αθλητικών εν γένει αγώνων.»⁴³

³⁹ 2^ο άρθρο καταστατικού Γ. Σ. Απόλλωνος Σμύρνης, 20 Ιουλίου 1923, φάκελος «Απόλλων Σμύρνης» Γυμναστικός Σύλλογος, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

⁴⁰ Για την ίδρυση της ΑΕΚ βλ. 90 χρόνια. *Η ιστορία της ΑΕΚ...*, ό. π, σ. 40-43.

⁴¹ *Επιστολή Ναυτικού Γυμναστικού Συλλόγου «Πέλοψ» Μελαντίας προς Ε.Ο.Α.*, 7 Δεκεμβρίου 1922, Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

⁴² Εφ. *Αμάλθεια*, 14 Αυγούστου 1923.

⁴³ 1^ο άρθρο καταστατικού Ναυτικού και Γυμναστικού Συλλόγου Πέλοπος Μελαντίας, 14 Ιουλίου 1926, φάκελος «Σύλλογος Γυμναστικός Πέλοψ», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Απόφαση αναγνώρισης 4374/17-8-26 Πρωτοδικείου Αθηνών.

Παρά την αυτόνομη πορεία των τριών σωματείων της Σμύρνης, τα οποία είχαν μεταφέρει την έδρα τους στην Αθήνα, -Πανιώνιος, Απόλλων και Πέλοψ-, υπήρξαν προσπάθειες συνένωσής τους, οι οποίες όμως δεν ευδοκίμησαν. Το 1929, συζητήθηκε σε δύο συνεδριάσεις του διοικητικού συμβουλίου του Πανιωνίου (26 Ιουνίου 1929 και 15 Ιουλίου 1929), πρόταση του Απόλλωνα περί συνένωσης των δύο σωματείων. Μάλιστα, στην ένωση θα συμπεριλαμβανόταν και ο Πέλοψ. Τελικά, μετά από την σύγκληση της γενικής συνέλευσης των μελών του συλλόγου και κατόπιν ισοψηφίας επί της προτάσεως, το θέμα ετέθη στο αρχείο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Δάλλας αντιτάχθηκε στη συνένωση των σωματείων, καθώς την έκρινε μη επωφελή για τον Πανιώνιο, λόγω κυρίως της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης, στην οποία βρισκόταν ο Απόλλων εκείνη την περίοδο. Ο πραγματικός όμως λόγος, για τον οποίο ο Δάλλας και οι υπόλοιποι αντιτάχθηκαν στην ένωση των τριών σωματείων, ήταν ότι δεν επιθυμούσαν να εξαφανισθεί ο Πανιώνιος, καθώς για αυτόν είχαν αφιερώσει τη ζωή τους, στη Σμύρνη και στην Αθήνα. Αντίστοιχες επιφυλάξεις ενδεχομένως να υπήρχαν και από παράγοντες του Απόλλωνα Σμύρνης.⁴⁴

3.3 Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων της Κωνσταντινούπολης

Οι αστοί πρόσφυγες της Κωνσταντινούπολης, εγκαθιστάμενοι σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, ίδρυσαν αθλητικά σωματεία και συνέχισαν την αθλητική τους δράση, η οποία υπήρξε πολυσύνθετη, έντονη και διαρκής από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.⁴⁵ Χαρακτηριστικό της δράσης τους ήταν η ίδρυση πολλών σωματείων με την επωνυμία ΑΕΚ, γεγονός που θα πρέπει να συνδεθεί με την ίδρυση και την πορεία της ΑΕΚ Αθηνών, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Σε εκείνη την περίοδο, η ίδρυση αθλητικών σωματείων με την ίδια επωνυμία φαίνεται πως αποτέλεσε μόδα, καθώς καταγράφεται η ύπαρξη πολλών τέτοιων σε ολόκληρη την Ελλάδα.

---

⁴⁴ Πέτρος Ν. Λινάρδος, *Δημητρός Δάλλας. Ο πρωτομάστορας του αθλητισμού της Μικράς Ασίας και της προσφυγικής αναγέννησης του Πανιωνίου Γ. Σ. Σμύρνης*, Γλύφα Ηλείας, Εκδόσεις Μπαλτά, 2018, σ. 125-127.

⁴⁵ Για τον αθλητισμό των Ρωμιών της Πόλης βλ. Α. Μπαλτάς, «Ο ελληνικός αθλητισμός στην Κωνσταντινούπολη 1877-1922 ...», ό. π.

Αντίστοιχα, στη Θεσσαλονίκη, ο ΠΑΟΚ συσπείρωσε γύρω του τις προσφυγικές μάζες της πόλης και σταδιακά όλης της Βόρειας Ελλάδας.⁴⁶

Η *Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως* (ΑΕΚ), ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1924 και αναγνωρίστηκε το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους.⁴⁷ Μια συντροφιά Κωνσταντινουπολιτών, τα μέλη της οποίας συναντιούνταν καθημερινά στο κατάστημα αθλητικών ειδών των Ιωνά και Δημόπουλου, στο κέντρο της Αθήνας, επεξεργαζόταν την ιδέα ίδρυσης ενός σωματείου που θα συγκέντρωνε στις τάξεις του τους αθλητές, τους ποδοσφαιριστές και τους φιλάθλους της Πόλης, ώσπου η ιδέα αυτή ωρίμασε και μετουσιώθηκε στην πράξη ίδρυσης της Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως. Ο Πάνος Μακρίδης αναφέρει ως πρωτεργάτες της ίδρυσης της ΑΕΚ τους Αιμίλιο Ιωνά, Κώστα Δημόπουλο, Μίλτο Ιερεμιάδη, Μενέλαο Καροτσιέρη, Μενέλαο Ιωνά, Τιμολέοντα Τάγαρη και Στέφανο Κεχαγιά. Ως ηθικούς συμπαραστάτες τους, αναφέρει τον Κωνσταντίνο Σπανούδη και την κόρη του Αθηνά.⁴⁸ Ο Σπανούδης εξελέγη στη θέση του προέδρου του πρώτου διοικητικού συμβουλίου της ΑΕΚ.⁴⁹ Καθένας από τους ιδρυτές της ΑΕΚ και τα μέλη του πρώτου συμβουλίου της είχε διαγράψει μια αξιόλογη πορεία ως αθλητής ή παράγοντας στα ελληνικά σωματεία της Πόλης, η δε Ένωση αποτελούσε το νέο σταθμό της αθλητικής τους δράσης στην Ελλάδα.⁵⁰

Στην Αθήνα ιδρύθηκαν επίσης και άλλα μικρότερα κωνσταντινοπολίτικα σωματεία, όπως ο *Ποδοσφαιρικός Όμιλος Κωνσταντινουπόλεως «Νέος Αστήρ»*,⁵¹ ο *Ποδοσφαιρικός και Αθλητικός Όμιλος «Παμβυζαντινή»*,⁵² το ποδοσφαιρικό σωματείο «*Καντίκιοϊ*»⁵³ και ο *Γυμναστικός Σύλλογος «Σπόρτινγκ Κλουμπ»*, ο οποίος ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1936, από Κωνσταντινουπολίτες μέλη του ομώνυμου συλλόγου, ο

⁴⁶ Για τις ΑΕΚ της Ελλάδας βλ. Ν. Αγγελίδης, *Όλες οι ΑΕΚ του κόσμου...*, Αθήνα, Νότιος Άνεμος, 2016.

⁴⁷ Απόφαση 3844/20-9-24 Πρωτοδικείου Αθηνών.

⁴⁸ Πάνος Μακρίδης, *Η ιστορία της ΑΕΚ...*ό. π., σ. 11-12.

⁴⁹ Σ' αυτό, τη θέση του αντιπροέδρου κατέλαβε ο Νίκος Ελεόπουλος, γενικός γραμματέας αναδείχθηκε ο Κωνσταντίνος Δημόπουλος, ταμίας ήταν ο Τιμολέων Τάγαρης και σύμβουλοι ο Μενέλαος Καροτσιέρης και ο Μιλτιάδης Ιερεμιάδης. *Καταστατικόν της Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως*, 30 Μαΐου 1924, φάκελος ΑΕΚ, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

⁵⁰ Ο Μ. Καροτσιέρης και ο Τ. Τάγαρης ήταν μέλη της εκτελεστικής επιτροπής του Συνδέσμου Αθλητικών Σωματείων Κωνσταντινουπόλεως (ΣΑΣΚ) το 1922, οι αδελφοί Ιωνά ήταν πρωταθλητές στίβου στην Πόλη, ο Κ. Σπανούδης ήταν εκδότης της πολιτικής εφημερίδας *Πρόοδος* και επιφανής φιλάθλος κ. ο. κ.

⁵¹ Απόφαση 5805/5-12-25 Πρωτοδικείου Αθηνών, πβ. εφ. *Αθλητική*, 7 Φεβρουαρίου 1929.

⁵² Απόφαση 8809/ 31 Πρωτοδικείου Αθηνών.

⁵³ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Δεκέμβριος 1924.

οποίος ήταν ενεργός στην Πόλη.⁵⁴ Στον Πειραιά ιδρύθηκε αντίστοιχα, στις 26 Σεπτεμβρίου 1926, ο *Αθλητικός Όμιλος «Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως» Πειραιώς*.⁵⁵ Άλλα πολιτικά σωματεία της πόλης ήταν η *ΑΕΚ Αγίου Διονυσίου*,⁵⁶ το «*Βυζάντιον» Φαλήρου*,⁵⁷ το *Μόδα Κλουμπ Κωνσταντινουπόλεως*⁵⁸ κλπ.

Κατά την περίοδο 1922-1924, εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Θεσσαλονίκης περισσότεροι από 130.000 πρόσφυγες που προστέθηκαν στους 30.000 και πλέον πρόσφυγες, οι οποίοι βρίσκονταν ήδη στην πόλη εξαιτίας των προηγούμενων πολέμων. Η εγκατάστασή τους πραγματοποιήθηκε σε σκηνές, παράγκες, επιταγμένα δωμάτια, εκκλησίες, σχολεία και δημόσια κτίρια. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν τα στρατιωτικά παραπήγματα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στην Καλαμαριά, στην Τούμπα, στον Χαριλάου κ.α. Αργότερα, σχηματίστηκαν περίπου 56 προσφυγικοί συνοικισμοί στα βορειοδυτικά της πόλης, στο κέντρο και στα νοτιοανατολικά, οι οποίοι αθροιστικά φιλοξενούσαν το 1932 περίπου 115.000 πρόσφυγες.⁵⁹ Αστοί πρόσφυγες που προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη υπήρξαν πρωτοπόροι στον αθλητισμό της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης.

Η *Βυζαντινή Αθλητική Ένωσις* ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1923 από πρόσφυγες, κυρίως Κωνσταντινουπολίτες αθλητές. Σκοπός της ΒΑΕ ήταν «η διάδοσις και υποστήριξις των υψηλών ιδεωδών του Αθλητισμού (ερασιτεχνικού σπορτ) και η πραγματοποίησις αυτών εν τη καθόλου σωματική αγωγή και αναπλάσει των μελών του.»⁶⁰

Τα ιδρυτικά μέλη του σωματείου, μέσα από την προηγούμενη συμμετοχή τους στη *Χριστιανική Αδελφότητα Νέων Θεσσαλονίκης* (ΧΑΝΘ), η οποία είχε ιδρυθεί επίσημα το 1921, είχαν έλθει σε επαφή με τον αθλητισμό και αργότερα πολλά από τα μέλη του συμμετείχαν στην ίδρυση άλλων αθλητικών σωματείων Κωνσταντινουπολιτών. Οι επιρροές της ΧΑΝΘ ήταν σαφείς και από την επιλογή του

⁵⁴ Απόφαση 3662/25-4-36 Πρωτοδικείου Αθηνών.

⁵⁵ *Καταστατικόν Αθλητικού Ομίλου Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως Πειραιώς*, 1926, φάκελος «ΑΕΚ» Αθλητικός Όμιλος Πειραιώς, Αρχείο Ε.Ο.Ε.

⁵⁶ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 18 Μαρτίου 1940.

⁵⁷ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 15 Αυγούστου 1926.

⁵⁸ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 3 Οκτωβρίου 1926.

⁵⁹ Βλ. Παρασκευάς Σαββαΐδης, «Θεσσαλονίκη: Πόλη των στρατοπέδων - Πόλη των προσφύγων», στο *Θεσσαλονίκη πρωτεύουσα των προσφύγων. Οι πρόσφυγες στην πόλη από το 1912 μέχρι σήμερα*, Πρακτικά συνεδρίου 23-25 Νοεμβρίου 2012, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 2012, σ. 509-529.

⁶⁰ 2^ο άρθρο καταστατικού του Αθλητικού Συλλόγου «Βυζαντινή Αθλητική Ένωσις», 18 Οκτωβρίου 1923, Αρχείο ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

σωματείου να αναπτύξει, βάσει του 33^{ου} άρθρου του καταστατικού του, αμερικανικής προέλευσης σπορ, όπως το μπάσκετ, το βόλεϊ και το μπίτζμπολ.⁶¹

Η Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών (ΑΕΚ) Θεσσαλονίκης γεννήθηκε μέσα από τους κόλπους της *Ενώσεως Κωνσταντινουπολιτών Θεσσαλονίκης*, η οποία είχε ιδρυθεί εκεί τον Ιανουάριο του 1923.⁶² Μέσα στο πλαίσιο που όριζαν οι σκοποί της Ενώσεως Κωνσταντινουπολιτών, προέκυψε ένα χρόνο περίπου μετά την ίδρυσή της, τον Ιούνιο του 1924, το αθλητικό τμήμα της Ενώσεως. Ιδρυτής φέρεται ο Φανούριος Βυζάντιος, που υπήρξε πρόεδρος της τριμελούς διοικούσας επιτροπής, η οποία αποτελούνταν επίσης από τον Νίκο Πετρόπουλο και τον ανθυπολοχαγό Αριστείδη Μίσιο. Στη δημιουργία του τμήματος συνέβαλε και ο Κωνσταντινουπολίτης πρώην διευθυντής του αθλητικού τμήματος της ΧΑΝΘ Σ. Ομουρλόγλου, που ήταν και μέλος του Δ.Σ. της Ενώσεως. Εντός ολίγων εβδομάδων προέκυψαν πολυπληθή τμήματα ποδοσφαίρου, κολύμβησης και αθλητισμού, ενώ αρκετοί αθλητές, που κατάγονταν από την Πόλη και αγωνίζονταν στα ντόπια σωματεία της Θεσσαλονίκης, εγγράφησαν στον σύλλογο, γεγονός που επηρέασε τις σχέσεις του νέου σωματείου με συλλόγους, όπως ο Άρης και ο Ηρακλής.⁶³

Οι ομάδες και οι αθλητές της Ενώσεως, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, καθιερώθηκαν στο αθλητικό στερέωμα της Θεσσαλονίκης, όμως εντός του 1925 άρχισαν να διαφαίνονται τα πρώτα σύννεφα και να αναπτύσσονται οι πρώτοι προβληματισμοί, σχετικοί με το μέλλον του τμήματος. Το βασικό ερώτημα που ανέκυψε ήταν εάν το τμήμα θα συνέχιζε να δραστηριοποιείται στους κόλπους της Ενώσεως Κωνσταντινουπολιτών ή θα διέγραφε τη δική του αυτόνομη πορεία. Παράλληλα, άρχισε να διαφαίνεται ένας λανθάνων ανταγωνισμός ανάμεσα στους ποδοσφαιριστές και στους αθλητές των υπόλοιπων αθλημάτων, καθώς οι πρώτοι, θεωρώντας το τμήμα τους ως το πιο δημοφιλές, επιζητούσαν και τη μεγαλύτερη φροντίδα της διοίκησης. Φαίνεται πως και η ίδια η Ένωση Κωνσταντινουπολιτών προβληματιζόταν με την άνοδο του αθλητικού τμήματος και τον παραγκωνισμό των υπολοίπων δραστηριοτήτων. Σε όλα αυτά θα πρέπει να προστεθούν και οι προσωπικές βλέψεις που έτρεφαν οι διάφοροι παράγοντες της Ενώσεως σχετικά με τη

---

⁶¹ 33^ο άρθρο, στο ίδιο.

⁶² *Αντίγραφο πρακτικού Ενώσεως Κωνσταντινουπολιτών, επί της επισημείωσης του Καταστατικού αυτής*, 22 Ιανουαρίου 1923, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁶³ Δημήτρης Κυρίτσης-Ανέστης Στεφανίδης-Ελένη Τσιομπανούδη (επιμ.), *Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών ΠΑΟΚ 1926-2005*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2005, σ. 19.

διοίκηση του νέου αθλητικού τμήματος. Ως αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης προέκυψαν η ΑΕΚ Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια ο ΠΑΟΚ.⁶⁴

Η Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών (ΑΕΚ) Θεσσαλονίκης αναγνωρίστηκε τον Δεκέμβριο του 1925, η δε ιδρυτική της συνέλευση έλαβε χώρα στη λεωφόρο Βασιλέως Γεωργίου 2.⁶⁵ Αποκλειστικός σκοπός της ήταν «η διάδοσις και υποστήριξις του αθλητισμού.»⁶⁶ Το Δ. Σ. της Ενώσεως Κωνσταντινουπολιτών έδωσε τη συγκατάθεσή του για την ίδρυση του νέου σωματείου και συμφώνησε, ώστε να απορροφήσει αυτό όλο το αθλητικό τμήμα της Ενώσεως.⁶⁷ Δεν έλειψαν οι αντιδράσεις απέναντι στο νέο εγχείρημα, διότι ο πρόεδρος της διοικούσας επιτροπής Νίκος Πετρόπουλος συγκέντρωσε τους παράγοντες και τους αθλητές που διαφωνούσαν με τις αποφάσεις του διοικητικού συμβουλίου της Ενώσεως. Ο πρόεδρος και τα μέλη του Δ. Σ. της Ενώσεως αντικατέστησαν τα διαφωνούντα μέλη της διοικούσας επιτροπής, προκειμένου να προλάβουν τις αντιδράσεις.⁶⁸ Ακολούθησε μια περίοδος αντεγκλήσεων και αβεβαιότητας. Στις 7 Μαρτίου 1926 συνήλθαν σε γενική συνέλευση οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές. Στις εκλογές για την ανάδειξη του νέου Δ. Σ. της ΑΕΚ υπερίσχυσε η πλευρά των διαφωνούντων, με αποτέλεσμα οι ιδρυτές της ΑΕΚ να αποχωρήσουν.⁶⁹ Ακολούθησε ανακοίνωσή τους που είχε ως εξής: «Δηλώνουμε ότι ανήκαμε και ανήκουμε πάντα στο πρώτο νόμιμο Διοικητικό Συμβούλιο και τελούμε υπό τας διαταγάς του. Δεν δεχόμαστε να διοικηθούμε από εσάς, έστω και εάν νομιμοποιηθείτε.»⁷⁰

Ο σύλλογος διασπάστηκε την άνοιξη του 1926 και η πλευρά που έδινε μεγαλύτερη βαρύτητα στο ποδόσφαιρο, με εκπροσώπους τον Φανούριο Βυζάντιο και τον Παντελή Καλπακτσόγλου, αποχώρησε και συνέστησε τον ΠΑΟΚ.⁷¹ Τα υπόλοιπα τμήματα συνέχισαν την πορεία τους έως το 1929, οπότε ο σύλλογος διαλύθηκε και

---

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 24.

⁶⁵ *Πρωτόκολλο ιδρύσεως Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Σωματείου υπό την επωνυμία «Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών Θεσσαλονίκης», Αίτηση ΑΕΚ Θεσσαλονίκης περί επικυρώσεως Καταστατικού της προς Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης, 29 Οκτωβρίου 1925, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.*

⁶⁶ 2^ο άρθρο καταστατικού ΑΕΚ Θεσσαλονίκης, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁶⁷ *Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών ΠΑΟΚ 1926-2005...*, ό. π., σ. 24.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ.25.

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 27 -28.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 29.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 49.

ουσιαστικά ενσωματώθηκε στον ΠΑΟΚ. Οι αθλητές των άλλων τμημάτων κατέληξαν κυρίως στον ΒΑΟ.⁷²

Ο Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών (ΠΑΟΚ) αναγνωρίστηκε τον Απρίλιο του 1926.⁷³ Σκοπός του συλλόγου ήταν η υποστήριξη και η διάδοση του αθλητισμού, μέσα από τη συστηματική προπόνηση, την τέλεση ποδοσφαιρικών αγώνων, την προκήρυξη αθλητικών αγώνων, την οργάνωση διαλέξεων αθλητικής φύσεως και την απόκτηση ιδιόκτητου στίβου.⁷⁴

Η διοίκηση του ΠΑΟΚ, σύμφωνα με υπόμνημα που είχε στείλει η ίδια στον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο, το Δεκέμβριο του 1929, επιθυμώντας να επεκτείνει τη δράση του στη Θεσσαλονίκη και στους συνοικισμούς της πόλης, είχε δημιουργήσει ένα δίκτυο αθλητικών συλλόγων, στο οποίο περιλαμβάνονταν ο Βυζαντινός Αθλητικός Όμιλος στη Θεσσαλονίκη, η Προσφυγική Ένωσις στη συνοικία Αγ. Δημητρίου και Κασσάνδρου, ο Αειτιδύς και ο Αειτός στην Τούμπα, ο Κανάρης στον συνοικισμό Τσινάρι, ο Απόλλων Καλαμαριάς, ο Παμμακεδονικός στο Ντεπώ, ο Αθλητικός Όμιλος Κατιρλή και ο Μαραθών Κουρή, «απάντων Σωματείων ανεγνωρισμένων και εγγεγραμμένων εις την δύναμιν της Ελληνικής Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας, τινών δε εξ αυτών και εις τον Σύνδεσμον Αθλητικών Σωματείων Ελλάδος». Μάλιστα, η διοίκηση του ΠΑΟΚ δήλωνε ότι, εκτός από τα παραπάνω επίσημα σωματεία, είχε προβεί και στην ίδρυση πολλών ανεπισήμων συνοικιακών σωματείων «προς μεγαλειτέραν διάδοσιν του αθλητικού πνεύματος και ιδέας.» Όλα αυτά τα σωματεία ο ΠΑΟΚ τα ενίσχυε υλικά και ηθικά, «εν τω μέτρω των ασθενών του δυνάμεων.»⁷⁵

Ο Βυζαντινός Αθλητικός Όμιλος (ΒΑΟ) ιδρύθηκε στις 23 Δεκεμβρίου 1926.⁷⁶ Χαρακτηριστικό ήταν το άρθρο της εφημερίδας *Νέα Αλήθεια*, που δημοσιεύθηκε το 1940: «Τέσσερα χρόνια μετά τη Μικρασιατική καταστροφή μερικοί παλαιοί φίλοι και

---

⁷² Στο ίδιο, σ. 49.

⁷³ Φάκελος «Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς. Για την ίδρυση και τη δράση του ΠΑΟΚ Θεσσαλονίκης πβ. Lukas Tsiftis, *Le PAOK et l'élite de la Ville. Sport, réfugiés et vénizélisme dans la Thessalonique de l'entre-deux-guerres (1922-1936)*, Mémoire de recherche soutenu à l'Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne sous la direction de Laurence Badel et Anne Couderc, Paris, 2019.

⁷⁴ 2^ο άρθρο καταστατικού Πανθεσσαλονικείου Αθλητικού Ομίλου Κωνσταντινουπολιτών, 5 Απριλίου 1926, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁷⁵ Υπόμνημα Πανθεσσαλονικείου Αθλητικού Ομίλου Κωνσταντινουπολιτών προς Ελευθέριον Βενιζέλον, 11 Δεκεμβρίου 1929, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος».

⁷⁶ Κυρίτσης Δημήτρης-Μπουντίδου Αθανασία (επιμ.), *Βυζαντινός Αθλητικός Όμιλος Β.Α.Ο. 1926-2007*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2007, σ. 15-16.

συναγωνισταί, ξερριζωμένοι από τα σπιτικά τους, με δυνατές τις αναμνήσεις της γης όπου μεγάλωσαν και όπου έγιναν άνδρες, απεφάσισαν την ίδρυσιν του Βυζαντινού Αθλητικού Ομίλου.»⁷⁷

Οι σκοποί του ΒΑΟ επικεντρώνονταν μεν στην ανάπτυξη του αθλητισμού, όμως από επιστολή του Δ.Σ. που εστάλη στην τότε γενική διοίκηση, με την οποία ζητούσαν οικονομική ενίσχυση, διαφαίνεται και ένα ευρύτερο ενδιαφέρον για τις κοινές υποθέσεις:

«... Έχομεν ανάγκην οικονομικής επιχορηγήσεως διά την δημιουργίαν γηπέδου, έστω και μικρού, διά προπονήσεις των αθλητών και διά αγώνας αθλοπαιδιών. Ομοίως διά την ίδρυσιν εντευκτηρίου αθλητών και μελών. Βλέψεις μας ο καταρτισμός, κατά το δυνατόν, πολυπληθεστέρων ομάδων κλασσικού αθλητισμού, αθλοπαιδιών, ελληνορωμαϊκής πάλης, σουηδικής γυμναστικής, η κατασκευή κοινωφελών έργων (βρύσες κ.α.) και η δενδροφύτευσις χώρων της υπαίθρου...»⁷⁸

Επίσης, το Νοέμβριο του 1926, είχε ιδρυθεί στη Θεσσαλονίκη ποδοσφαιρική ομάδα με την επωνυμία *Βόσπορος*, οι παίκτες της οποίας ήταν νεαρά παιδιά κάτω των 15 ετών. Σύμφωνα μάλιστα με δημοσίευμα της εποχής, «ιδίως οι δύο έξω κυνηγοί ηλικίας 14 ετών μόλις υπερείχον της οσφύος των αντιπάλων τους.»⁷⁹

Στις 17 Ιανουαρίου 1926, ιδρύθηκε στην Καλαμαριά ο *Αναμορφωτικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ο Απόλλων»*.⁸⁰ Παρά την μεταγενέστερη ταύτιση του Απόλλωνα με το ποντιακό στοιχείο, αξίζει να σημειωθεί ότι οι ιδρυτές του ήταν κυρίως Κωνσταντινουπολίτες, αλλά και Πόντιοι βέβαια, οι οποίοι διέμεναν κυρίως στον κεντρικό συνοικισμό της Καλαμαριάς και στο γειτονικό συνοικισμό Δέρκων.⁸¹ Σκοπός του Απόλλωνα Καλαμαριάς ήταν «η αδελφική συνένωσις και η αμοιβαία μόρφωσις των μελών αυτού, ως και η ευεργετική προδιάθεσις.»⁸² Στα μεσοπολεμικά χρόνια ο Απόλλων είχε διατηρήσει τον ευρύτερο ρόλο του, λειτουργώντας τμήματα θεάτρου, μουσικών οργάνων κλπ. Οι δραστηριότητές του υπήρξαν κατά την περίοδο αυτή πολυδιάστατες, περιλαμβάνοντας μεταξύ άλλων δενδροφυτεύσεις, διοργάνωση

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 16, άρθρο στην εφημερίδα «*Νέα Αλήθεια*», φύλ. 9^{ης} και 10^{ης} Σεπτεμβρίου 1940.

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 16.

⁷⁹ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 7 Νοεμβρίου 1926.

⁸⁰ Φάκελος «Αναμορφωτικός Σύλλογος Καλαμαριάς Ο Απόλλων», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁸¹ *Μια ζωή Απόλλων...*, ό. π., σ. 20.

⁸² 2^ο άρθρο καταστατικού Αναμορφωτικού Συλλόγου Καλαμαριάς «*Ο Απόλλων*», 24 Ιανουαρίου 1926, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς

χοροεσπερίδων και διαλέξεων.⁸³ Στην πορεία του χρόνου, ο Απόλλων εξελίχθηκε στο σημαντικότερο σωματείο της Καλαμαριάς, απορροφώντας άλλα μικρότερα.

Στην Πάτρα, η *Αθλητική και Ποδοσφαιρική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως Πατρών* αναγνωρίστηκε το 1928⁸⁴ και διαλύθηκε το 1938.⁸⁵ Το 1936 είχε συγχωνευθεί με τον Ολυμπιακό Πατρών και επανήλθε ως αυτόνομο σωματείο το ίδιο έτος.⁸⁶ Στην Αχαΐα ιδρύθηκε το 1932 και η *Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως Αιγίου*.⁸⁷

Στο Βόλο ιδρύθηκε η *Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών Βόλου*,⁸⁸ ενώ μια ομάδα νέων που αποτελούνταν από επιφανείς ποδοσφαιριστές και αθλητές, με επικεφαλής «σοβαρούς κυρίους, φιλάθλους της πόλης του Βόλου», ίδρυσε νέο αθλητικό σωματείο, το οποίο αναγνωρίστηκε επίσημα και έφερε την ονομασία *Πανθεσσαλικός Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών (ΠΑΟΚ)*.⁸⁹ Άλλο κωνσταντινουπολίτικο σωματείο του Βόλου ήταν η *Πανθεσσαλική Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως (ΠΑΕΚ)*.⁹⁰

Στην Εύβοια, η *ΑΕΚ Χαλκίδος* ιδρύθηκε την άνοιξη του 1928 επίσης από πρόσφυγες της Κωνσταντινούπολης. Μετά την ίδρυσή της, εξελέγη συμβούλιο από πρόσφυγες με πρόεδρο έναν παλιό Κωνσταντινουπολίτη, τον Κ. Δοξόπουλο.⁹¹ Επίσης, στη Χαλκίδα ιδρύθηκε η *Πέρα Κλουμπ*.⁹² Στην Καλαμάτα, ο *Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως Καλαμών* αναγνωρίστηκε στις 9 Απριλίου 1927,⁹³ ενώ στην ίδια πόλη είχε ιδρυθεί και το *Βυζάντιον Καλαμών*, το οποίο ήταν ενεργό τον Δεκέμβριο του 1928⁹⁴ Στην πόλη της Καβάλας, ιδρύθηκε το 1923 ο *Γυμναστικός Σύλλογος Απόλλων*, τα μέλη του οποίου ήταν κυρίως πρόσφυγες

⁸³ *Μια ζωή Απόλλων...*, ό. π., σ. 20 -21.

⁸⁴ Απόφαση 503/9 Ιουνίου 1928 Πρωτοδικείου Πατρών.

⁸⁵ Απόφαση 771/938 Πρωτοδικείου Πατρών.

⁸⁶ Εφ. *Πελοπόννησος*, Τρίτη, 23 Ιουλίου 1957.

⁸⁷ Απόφαση 1049/20 Μαΐου 1932 Πρωτοδικείου Πατρών.

⁸⁸ Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 22 Νοεμβρίου 1928.

⁸⁹ Εφ. *Αθλητική*, 18 Φεβρουαρίου 1929.

⁹⁰ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 15 Απριλίου 1935.

⁹¹ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 19 Σεπτεμβρίου 1930.

⁹² Νίκος Αγγελίδης, *Όλες οι ΑΕΚ...*, ό. π., σ. 166.

⁹³ Απόφαση 303/9 Απριλίου 1927 Πρωτοδικείου Καλαμών. Πβ. Αναστασία Μηλίτση - Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου - Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας. Από το αρχείο διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας*, Καλαμάτα, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γ.Α.Κ. - Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, 2008, σ. 94-95.

⁹⁴ Εφ. *Αθλητική*, 27 Δεκεμβρίου 1928.

από την Κωνσταντινούπολη.⁹⁵ Η *Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών Καβάλας (Βυζάντιον)* ιδρύθηκε το 1924.⁹⁶

Στην Κρήτη σημειώθηκε αθλητική δραστηριότητα προσφύγων από την Κωνσταντινούπολη, η οποία υπήρξε καταλυτική για τα αθλητικά πράγματα του νησιού. Στο Ηράκλειο, σύμφωνα με τον *Αθλητικό Κόσμο*, το 1926 είχαν προκηρυχθεί αθλητικοί αγώνες από τον Σύνδεσμο Προσφύγων Κωνσταντινουπολιτών, Θρακών και Πόντου. Ως επικεφαλής της προσπάθειας φερόταν ο πρωταθλητής δρόμων ημιαντοχής στην Κωνσταντινούπολη Θ. Καρούσος.⁹⁷ Ο ίδιος συμμετείχε μαζί με τον αδερφό του Λεάνδρο στην ίδρυση του *Ομίλου Φιλάθλων Ηρακλείου* (ΟΦΗ), ο οποίος βέβαια θεωρείται ντόπιο σωματείο της πόλης.⁹⁸ Εκεί, το 1930, ιδρύθηκε και η *Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως Ηρακλείου*.⁹⁹

3.4 Προσφυγικά αθλητικά σωματεία με ευρύτερη κοινωνική δράση

Όπως προαναφέρθηκε, τα σωματεία των προσφύγων τα οποία ανέπτυξαν αθλητική δράση, διακρίνονταν σε αμιγώς αθλητικά και σε σωματεία μορφωτικά, ψυχαγωγικά κλπ. Αρκετά αθλητικά σωματεία έλαβαν χαρακτήρα κοινωνικό κλπ., επομένως ο χαρακτηρισμός αρκετών εξ αυτών δεν αντιπροσώπευε την πραγματική τους δράση. Αθλητική δράση στην Αθήνα και στους περιφερειακούς προσφυγικούς συνοικισμούς ανέπτυξαν σωματεία, τα οποία είχαν ευρύτερη δράση και δεν ήταν αμιγώς αθλητικά, όπως ο *Εγκυκλοπαιδικός Σύνδεσμος Νέων «Ανατολικός Αστήρ»*, ο οποίος ιδρύθηκε στις 23 Σεπτεμβρίου 1926. Σκοπός του συνδέσμου ήταν «η πνευματική μόρφωση, ως

⁹⁵ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Νοέμβριος 1923.

⁹⁶ Φάκελος «Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών Καβάλας», Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε. Πβ. Evangelos Albanidis - Evangelia Vouzanidou, “Physical education and sports of Constantinople Greeks and their sports activities following resettlement in towns of mainland Greece (Thessaloniki, Kavala)”, *Studies in Physical culture and tourism*, Vol. 14, No. 1 (2007).

⁹⁷ Περ. *Αθλητικός Κόσμος*, 6 Ιουνίου 1926. Αθλητής του ΟΦΗ διέψευσε την είδηση, δηλώνοντας ότι οι επικείμενοι αγώνες στο Ηράκλειο Κρήτης δεν τελούνταν υπό του Συνδέσμου Προσφύγων, αλλά από τα δύο αθλητικά σωματεία της πόλης, υπό την προστασία του νομάρχη, του δήμαρχου και του αρχιεπισκόπου Κρήτης. Βλ. περ. *Αθλ. Κόσμος*, 20 Ιουνίου 1926.

⁹⁸ Ευγενία Λαγουδάκη, *Συμβολή των Μικρασιατών προσφύγων στην ανάπτυξη του αθλητισμού στο Ηράκλειο*, εφημ. *Πατρίς Ηρακλείου*, 28 Μαρτίου 2007. Πβ. Γιώργος Μιμίκος, *Λεάνδρος Καρούσος, ο πρώτος αρχηγός στην ιστορία του ΟΦΗ...*, εφ. *Νέα Κρήτη*, 10 Μαρτίου 2018.

⁹⁹ Ευγενία Λαγουδάκη, *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, Ηράκλειο, Εκδόσεις Δοκιμάκης, 2009, σ. 252.

και η σωματική και ψυχαγωγική των μελών αυτού αγωγή.» Στα μέσα για την επίτευξη των σκοπών του Συνδέσμου συμπεριλαμβανόταν και η ίδρυση γυμναστηρίου. Ο Σύνδεσμος διατηρούσε αθλητικό τμήμα, το οποίο περιλάμβανε ποδοσφαιρικό όμιλο, πυγμαχία κλπ.¹⁰⁰ Αντίστοιχα, ο *Παμμικρασιατικός Σύνδεσμος Νέων* αναγνωρίστηκε από το Πρωτοδικείο Αθηνών στις 10 Μαΐου του 1926 και διατηρούσε παραρτήματα στους κυριότερους συνοικισμούς της Αθήνας.¹⁰¹ Το αθλητικό τμήμα του Συνδέσμου περιελάμβανε «την εν γένει αθλητικήν κίνησιν.»¹⁰²

Το σωματείο *Ελπιδοφόρος* ιδρύθηκε το 1928 στην Καισαριανή.¹⁰³ Ο σύλλογος ιδρύθηκε με κύριο σκοπό φιλανθρωπικό, καθώς και «την ενίσχυση της αθλητικής και αγωνιστικής προσπάθειας της νεολαίας του συνοικισμού.» Σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθλητικά Χρονικά*, το σωματείο «εκτός της καλλιέργειας της αθλητικής ιδεολογίας, έχει και κοινωνική και φιλανθρωπική οργάνωσιν, η οποία παρίσταται παρήγορος εις κάθε ανάγκην των κατοίκων.»¹⁰⁴ Επικεφαλής του φιλανθρωπικού τμήματος ήταν «αι κυρίαί της καλύτερας τάξεως του συνοικισμού». Ο σύλλογος έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για την επίλυση προβλημάτων της Καισαριανής, όπως ο φωτισμός, η ύδρευση και η προστασία των παιδιών του συνοικισμού, μέσω της εξασφάλισης διαμονής πενήντα παιδιών στις παιδικές εξοχές του Πατριωτικού Ιδρύματος, καθώς και της παροχής καθημερινού συσσιτίου σε άλλα πενήντα, με την υπόδειξη του συλλόγου. Διατηρούσε μάλιστα και μία κλίνη στο νοσοκομείο «Ευαγγελισμός», για όσους είχαν ανάγκη. Στα επιτεύγματα του σωματείου περιλαμβάνονταν επίσης η ύπαρξη τριάντα αθλητών, η συγκρότηση μπάντας πνευστών οργάνων και η πραγματοποίηση πολλών εκδρομών.¹⁰⁵

Στον προσφυγικό συνοικισμό του Βύρωνα εγκαταστάθηκαν σε ποσοστό άνω του 90%, πρόσφυγες από τη Σμύρνη και τα προάστια της. Οι υπόλοιποι πρόσφυγες προέρχονταν από την ευρύτερη διοικητική περιφέρεια της Σμύρνης. Οι δε συνοικίες που βρίσκονταν εκτός των ορίων του προσφυγικού συνοικισμού και έφεραν ονόματα,

---

¹⁰⁰ *Καταστατικό Ανατολικού Αστέρα*, Φάκελος «Εγκυκλοπαιδικός Σύνδεσμος Νέων Ανατολικός Αστήρ», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁰¹ Απόφαση 2271/10-5-26 Πρωτοδικείου Αθηνών.

¹⁰² *Καταστατικό Παμμικρασιατικού Συνδέσμου Νέων*, Φάκελος «Παμμικρασιατικός Σύνδεσμος Νέων», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁰³ Απόφαση 3240/8-5-28 Πρωτοδικείου Αθηνών.

¹⁰⁴ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 11 Ιουλίου 1932.

¹⁰⁵ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 11 Ιουλίου 1932. Για τον συνοικισμό της Καισαριανής βλ. Γιάννης Κουβάς, *Το διάβα της Καισαριανής*, Β' έκδοση, Καισαριανή, Εκδόσεις «Θ. Φασουλά», 1996, σ. 92-93. Έως το 1934, η περιοχή ονομαζόταν Συνοικισμός Συγγρού ή Παγκρατίου.

όπως Νέα Αλάτσατα, Νέα Βρύουλα, Νέα Φρυγία κλπ., ιδρύθηκαν κατόπιν παραχωρήσεως γης και λήψης δανείων από τους πρόσφυγες και όχι με μέριμνα του κράτους.¹⁰⁶ Στον Βύρωνα, το πιο σημαντικό αθλητικό σωματείο υπήρξε ο *Φιλικός Όμιλος Νέων Συνοικισμού Βύρωνος*, ο οποίος ιδρύθηκε το 1924 και αναγνωρίστηκε από το πρωτοδικείο το 1925.¹⁰⁷ Το καταστατικό του είχε ψηφιστεί κατά τη γενική συνέλευση της 24^{ης} Αυγούστου 1924.¹⁰⁸ Ο σκοπός των *Νέων Βύρωνος* οριζόταν ως ψυχαγωγικός.¹⁰⁹ Ο σύλλογος διέθετε παράλληλα τμήμα φιλολογικό και καλλιτεχνικό, τμήμα αθλητικό και τμήμα εκδρομών.¹¹⁰ Το τμήμα κλασικού αθλητισμού ξεκίνησε με μικρούς και έφηβους αθλητές, οι οποίοι το 1932 έφταναν τους εβδομήντα.¹¹¹

Αθλητική δράση στο Βύρωνα ανέπτυξε και το επιμορφωτικό - ψυχαγωγικό σωματείο *Λαϊκό Κέντρο*, το οποίο ιδρύθηκε το 1925, από το γιατρό Παπανικολάου, τον Σμυρναίο δικηγόρο Καλιγέρη, κ.ά., σε ανάμνηση του «*Λαϊκού Κέντρου*» της Σμύρνης.¹¹² Η δράση του σωματείου αποσκοπούσε στη μόρφωση των εργαζόμενων νέων και στην ψυχαγωγία τους, σε συνδυασμό με την αγωνιστική. Διατηρούσε νυχτερινές σχολές μέχρι τη Β' γυμνασίου, με δωρεάν φοίτηση, καθώς και ξενόγλωσσα τμήματα. Διατηρούσε επίσης εκδρομικό, ορειβατικό και μουσικό τμήμα. Η καλλιέργεια του αθλητισμού πραγματοποιούνταν κυρίως μέσα από τις αθλοπαιδιές. Στα 1936, είχε περιορίσει τη δράση του μόνο στο μορφωτικό, στο μουσικό και στο εκδρομικό τμήμα.¹¹³

Στη Θεσσαλονίκη δραστηριοποιήθηκαν στον αθλητισμό μικρασιατικά σωματεία με ευρύτερη κοινωνική και μορφωτική δράση, όπως ο *Μικρασιατικός Αθλητικός Μορφωτικός Σύνδεσμος Νέων*, ο οποίος ιδρύθηκε το 1925,¹¹⁴ η *Προσφυγική Ένωση*, η οποία ιδρύθηκε το 1928 από πρόσφυγες μαθητές που ζούσαν σε παράγκες της περιοχής Λαχαναγοράς, στο Βαρδάρη,¹¹⁵ η *Εθνική Μικρασιατική*

---

¹⁰⁶ Πληροφορήτρια η Μαριάννα Μαστροσταμάτη, πρόεδρος του Συλλόγου Αλατσατιανών.

¹⁰⁷ Απόφαση 5755/2-12-25 Πρωτοδικείου Αθηνών.

¹⁰⁸ *Καταστατικό Φιλικού Ομίλου Νέων Συνοικισμού Βύρωνος*, Φάκελος Σωματείων «Οι Νέοι Συνοικισμού Βύρωνος», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁰⁹ 1^ο άρθρο καταστατικού Φιλικού Ομίλου Νέων Συνοικισμού Βύρωνος.

¹¹⁰ 2^ο άρθρο καταστατικού Φιλικού Ομίλου Νέων Συνοικισμού Βύρωνος.

¹¹¹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 23 Μαΐου 1932.

¹¹² Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 14 Σεπτεμβρίου 1936.

¹¹³ Στο ίδιο.

¹¹⁴ Φάκελος «Μικρασιατικός Αθλητικός Μορφωτικός Σύνδεσμος Νέων», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹¹⁵ Ελένη Ιωαννίδου, «*Τα αθλητικά σωματεία...*», ό. π., σ. 69.

Νεολαία Θεσσαλονίκης, με έτος ίδρυσης το 1931¹¹⁶ και η Σμυρναϊκή Νεολαία Θεσσαλονίκης, η οποία ιδρύθηκε το 1931.¹¹⁷

Στους περιφερειακούς συνοικισμούς της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκαν επίσης σύλλογοι με πολυδιάστατη δράση. Στις στρατιωτικές εγκαταστάσεις της Αντάντ, στην Καλαμαριά, φιλοξενήθηκαν οι πρώτοι κάτοικοι του ομώνυμου συνοικισμού, τουλάχιστον έως το 1926, καθώς οι στρατιωτικοί θάλαμοι διαμορφώθηκαν σε «διαμερίσματα». Από το 1926 άρχισε να δημιουργείται ο κεντρικός συνοικισμός. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 οι κάτοικοι όλων των συνοικισμών της Καλαμαριάς ανέρχονταν σε 14.000 περίπου. Οι πιο πολλοί εργάζονταν στη Θεσσαλονίκη ως μικροεπαγγελματίες και μικρέμποροι ή ως εργάτες στις βιομηχανίες.¹¹⁸ Εκεί, το 1923, ιδρύθηκε η *Μορφωτική και Αθλητική Ένωση Καλαμαριάς* ή *Σύνδεσμος Νεολαίας Καλαμαριάς Η Ένωσις*, που το 1928 μετεξελίχθηκε σε *Ένωση Ποντιακής Νεολαίας Καλαμαριάς*. Η ιδρυτική συνέλευση του σωματείου είχε πραγματοποιηθεί το Μάρτιο του 1923, στην αίθουσα της Δημοτικής Σχολής Καλαμαριάς.¹¹⁹ Στο συνοικισμό ιδρύθηκαν επίσης ο *Σύλλογος Νεολαίας Κανκασίων Καλαμαριάς* (1924),¹²⁰ ο *Σύνδεσμος Νεολαίας Καλαμαριάς «Νέα Γενεά»*, ο οποίος ιδρύθηκε ανεπίσημα το 1923 και αναγνωρίστηκε από το πρωτοδικείο το 1925,¹²¹ ο *Αναμορφωτικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ο Θρίαμβος»*, ο οποίος ιδρύθηκε το 1926, αλλά η τυπική του αναγνώριση από το πρωτοδικείο πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1936¹²² και ο *Αθλητικός και Εκπαιδευτικός Σύλλογος Νεολαίας Καλαμαριάς «Η Αναγέννησις»* (1927).¹²³ Από το 1927, λειτουργούσε στο κέντρο της Καλαμαριάς, και ο *Σύλλογος Νεανίδων Καλαμαριάς*, ο οποίος, σύμφωνα με το καταστατικό, θα επιτύγχανε τους στόχους του μέσα από την πνευματική συνεργασία των μελών του συλλόγου, την ίδρυση διαφόρων τμημάτων, όπως φιλολογικού, δραματικού, γυμναστικού, μουσικού, βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, την οργάνωση διαλέξεων,

¹¹⁶ Φάκελος «Μικρασιατική Νεολαία Θεσσαλονίκης», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹¹⁷ Φάκελος «Σμυρναϊκή Νεολαία Θεσσαλονίκης», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹¹⁸ Βλ. *Μια ζωή Απόλλων...*, ό. π., σ. 16-17.

¹¹⁹ Φάκελος «Ένωση Ποντιακής Νεολαίας Καλαμαριάς», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹²⁰ Φάκελος «Σύλλογος Νεολαίας Κανκασίων Καλαμαριάς», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹²¹ Φάκελος «Σύνδεσμος Νεολαίας Καλαμαριάς ‘Νέα Γενεά’», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹²² Φάκελος «Αναμορφωτικός Σύλλογος Καλαμαριάς ‘Ο Θρίαμβος’», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹²³ Φάκελος «Αθλητικός και Εκπαιδευτικός Σύλλογος Νεολαίας Καλαμαριάς ‘Η Αναγέννησις’», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

θεατρικών παραστάσεων, χοροεσπερίδων και εκδρομών, τη συνεργασία με διαφόρους αναμορφωτικούς ή άλλους συνδέσμους κλπ.¹²⁴

Στον συνοικισμό της Τούμπας εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από διάφορα μέρη της Μ. Ασίας, από την Καππαδοκία και από την Ανατολική Θράκη. Κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εκεί είχαν εγκατασταθεί δυνάμεις της Αντάντ, ενώ στα 1920-21, έφθασαν εκεί Πόντιοι πρόσφυγες από τον Καύκασο. Μετά το 1922, οι πρόσφυγες της Τούμπας εγκαταστάθηκαν αρχικά στα τέσσερα μεγάλα συμμαχικά στρατόπεδα, ενώ αργότερα άρχισαν να τοποθετούνται σε ξύλινα παραπήγματα και σε ισόγειες διπλοκατοικίες και τετρακατοικίες.¹²⁵ Η *Μορφωτική Ένωση Νεολαίας Τούμπας* (MENT) ιδρύθηκε το 1926. Η αρχική επωνυμία του σωματείου ήταν *Μορφωτική Λέσχη Νεολαίας Τούμπας*, αλλά τη μεταγενέστερη επωνυμία της έλαβε το 1928, μετά από τροποποίηση του καταστατικού.¹²⁶

Στη Λέσχη της MENT λειτουργούσαν τέσσερα τμήματα, φιλολογικό, γυμναστικό, μουσικοχορευτικό και ψυχαγωγικό. Η πολιτιστική δράση της MENT, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, υπήρξε σημαντική: διαλέξεις, παραστάσεις, λειτουργία βιβλιοθήκης, εκδηλώσεις, λειτουργία χορωδίας και μαντολινάτας, παράρτημα του Μακεδονικού Ωδείου, διοργάνωση εκδρομών για τα μέλη και τους φίλους.¹²⁷

Χαρακτηριστικό για τη μορφωτική δράση της MENT είναι το άρθρο της εφημερίδας *Μακεδονία*, της 11^{ης} Ιουλίου 1928:

«Η μετά τόσης επιτυχίας δράσα Μορφωτική Λέσχη Νεολαίας Τούμπας διά του φιλολογικού της τμήματος απηύθυνε την κάτωθι δήλωσιν προς τους νέους του συνοικισμού της... πρέπει να επωφεληθείτε της ευκαιρίας που σας δίδει το Φιλολογικό Τμήμα... με τις νυχτερινές σχολές του που θα λειτουργήσουν από της 15^{ης} τ. μ. Στις Νυκτερινές Σχολές θα διδάσκονται 1. Ελληνικά διά αρχαίους και προχωρημένους δωρεάν 2. Διά την εκμάθησιν

---

¹²⁴ 3^ο και 4^ο άρθρο καταστατικού «Συλλόγου Νεανίδων Καλαμαριάς», 30 Ιανουαρίου 1927, Αρχείο ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹²⁵ Για την προσφυγική εγκατάσταση στην Τούμπα βλ. Σίμος Κερασιδής - Παναγιώτης Γεωργούλης, *Η Τούμπα των προσφύγων. Εικόνες και μνήμες από τη γένεση μιας συνοικίας*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, 2005.

¹²⁶ Φάκελος «Λέσχη Νεολαίας Τούμπας», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹²⁷ *MENT Μορφωτική Ένωση Νεολαίας Τούμπας*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2006, σ. 13.

της Λογιστικής, της Αγγλικής και Γαλλικής θα πληρώνετε δραχμές 100 διά κάθε τριμηνία...»¹²⁸

3.5 Αρμενικά αθλητικά σωματεία

Οι αρμενικές κοινότητες της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης είχαν αναπτύξει ιδιαίτερη αθλητική δράση πριν από το 1922, ενώ τα αθλητικά τους σωματεία συμμετείχαν ενεργά στην αθλητική κίνηση των δύο πόλεων. Οι αρμενικοί πληθυσμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξολοθρεύτηκαν κατά την Αρμενική Γενοκτονία του 1915 και αργότερα, ενώ χιλιάδες Αρμένιοι αναγκάστηκαν να διαφύγουν από τις πατρογονικές τους εστίες στον μικρασιατικό χώρο. Πολλοί εξ αυτών, περί τις 50.000, βρήκαν καταφύγιο στην Ελλάδα και εγκαταστάθηκαν σε προσφυγικούς συνοικισμούς και πόλεις όλης της χώρας. Στους τόπους εγκατάστασης συνέχισαν την αθλητική τους δράση, ιδρύοντας σωματεία και συμμετέχοντας στις εγχώριες αθλητικές διοργανώσεις.¹²⁹

Η Ένωση Αρμενίων Αθλητών αναγνωρίστηκε από το Πρωτοδικείο Αθηνών το 1926,¹³⁰ ενώ το καταστατικό του σωματείου είχε ψηφιστεί κατά την ιδρυτική συνέλευση της 25^{ης} Μαΐου 1926.¹³¹ Μητρική οργάνωση της Ενώσεως ήταν η *Χομενετμέν*, η οποία είχε ιδρυθεί το 1918, στην Κωνσταντινούπολη από τους Σαβάρς Κρισιάν, Χοβανές Χιντλιάν και Κιρκόρ Αγκοπιάν.¹³² Στην Ελλάδα, ο σκοπός της Ενώσεως Αρμενίων Αθλητών, όπως διατυπώθηκε στο καταστατικό της, ήταν «Η διά της γυμναστικής και του αθλητισμού εν γένει υποβοήθησις της υγιεινής και φυσικής, πνευματικής και σωματικής αναπτύξεως των νέων, ώστε να καταστήσιν ούτοι ευσταλείς, άλκιμοι, τολμηροί, αλλά και εργατικοί, χρηστοί και νομοταγείς

---

¹²⁸ Στο ίδιο, σ. 14.

¹²⁹ Για τους Αρμένιους της Θεσσαλονίκης βλ. Ιωάννης Χασιώτης, *Η αρμενική κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Ιστορία, σημερινή κατάσταση, προοπτικές*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2005.

¹³⁰ Απόφαση 5012/16-10-26 Πρωτοδικείου Αθηνών.

¹³¹ *Καταστατικό Ενώσεως Αρμενίων Αθλητών*, 25 Μαΐου 1926, Φάκελος «Ένωση Αρμενίων Αθλητών», Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

¹³² *The History of Homenetmen*, Asbarez On Line Newspaper, 5 Ιανουαρίου 2006. <http://asbarez.com/53076/the-history-of-homenetmen/> Ανάκτηση: 13 Φεβρουαρίου 2019.

πολίται.»¹³³ Ο παραπάνω σκοπός θα επιτυγχανόταν μέσω της διδασκαλίας της σουηδικής γυμναστικής, των γυμνασμάτων και των αθλητικών παιδιών, της σύστασης ομάδων ποδοσφαίρου, μπάσκετ και κλασικού αθλητισμού, της διοργάνωσης αγώνων και κυνηγετικών εκδρομών, καθώς και τη συμμετοχή σε αγώνες άλλων σωματείων, μέσα από διαλέξεις, έκδοση αθλητικών περιοδικών και βιβλίων, καθώς και μέσω της απόκτησης ιδιόκτητου γηπέδου, γραφείων και βιβλιοθήκης.¹³⁴ Επρόκειτο, δηλαδή, για ένα αθλητικό σωματείο με ποικίλες και ευρύτερες στοχεύσεις. Επίσης, στο Δουργούτι (Νέος Κόσμος Αθηνών) ιδρύθηκε ένας σημαντικός αριθμός αρμενικών αθλητικών σωματείων, επειδή εκεί το αρμενικό στοιχείο ήταν κυρίαρχο.¹³⁵

Τα μέλη της αρμενικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης συγκρότησαν την *Αρμενική Ένωση Θεσσαλονίκης*, η οποία αποτελούσε παράρτημα της *Ενώσεως Αρμενίων Αθλητών* που έδρευε στην Αθήνα. Αντίστοιχα, σε αρκετές επαρχιακές πόλεις της Ελλάδας ιδρύθηκαν αρμενικά αθλητικά σωματεία, τα οποία λειτουργούσαν ως παραρτήματα της κεντρικής Ενώσεως της Αθήνας.¹³⁶ Ποδοσφαιρικές και αθλητικές συναντήσεις Αρμενίων πραγματοποιούνταν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, όπου υπήρχε οργανωμένο αρμενικό στοιχείο, ενώ και στα αρμενικά σχολεία παρουσιαζόταν οργανωμένη γυμναστική δράση, μέσα από ετήσιες γυμναστικές επιδείξεις κλπ.¹³⁷

3.6 Τα αθλήματα των προσφύγων

---

¹³³ 2^ο άρθρο καταστατικού Ενώσεως Αρμενίων Αθλητών, 25 Μαΐου 1926, Φάκελος «Ένωσις Αρμενίων Αθλητών», Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

¹³⁴ 3^ο άρθρο καταστατικού Ενώσεως Αρμενίων Αθλητών, στο ίδιο.

¹³⁵ Εκεί ιδρύθηκε η *Γκάιτς* Δουργούτιου, ενώ το σωματείο *Καϊτσάκ* Δουργούτιου ιδρύθηκε το 1927. Η *Νταλβορική* ήταν ενεργή ως Γενική Αρμενική Ένωση, η *Σιράκ* Δουργούτιου δραστηριοποιούνταν το 1932, σύμφωνα με δημοσίευμα των «Αθλητικών Χρονικών», η δε *Χράιρ* ήταν ενεργή τον Ιούλιο του 1932. Άλλα αρμενικά σωματεία ήταν η *Άραξ* Δουργούτιου, η *Νέα Πιουράκ* και η *Σαντ*. Στον Πειραιά συναντούμε τον σύλλογο *Αραράτ* και στη Νέα Κοκκινιά την *Αρτζίζ*. Για το Δουργούτι βλ. Ευάγγελος Παπαδιάς - Νικολίνα Μυωφά, Η εξέλιξη της γειτονιάς Δουργούτι στο Νέο Κόσμο από το 1922 έως σήμερα <https://www.athenssocialatlas.gr>

¹³⁶ Στην Μεσσηνία λειτουργούσε η Αρμενική Ένωση Καλαμών, στην Ξάνθη η Αρμενική Ένωση Ξάνθης και η *Σαντ* Ξάνθης, στη Μυτιλήνη η Αρμενική Νεολαία και η ΑΕ *Άραξ*. Αθλητικά σωματεία είχαν συσταθεί και από τους Αρμενίους της Καβάλας. Το 1930 λειτουργούσε η Αρμενική Ένωση Καβάλας, το 1933 ιδρύθηκε το σωματείο Αρμενικής Βοηθείας Χ.Ο.Κ., ενώ το 1938 δραστηριοποιούνταν η Αρμενική Νεολαία «*Άραξ*». Στο Ηράκλειο, το 1923, δημιουργήθηκε η Ένωση Αρμενίων από τη Νεολαία Αρμενίων Ηρακλείου. Στο Ρέθυμνο, το 1929, ιδρύθηκε ο σύλλογος Αραράτ - Αρμενική Ένωση, από τους Αρμενίους της πόλης.

¹³⁷ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 9 Μαΐου 1936.

Η πανελλαδική απογραφή των επίσημων αθλητικών σωματείων από την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (ΕΟΑ), η οποία πραγματοποιήθηκε κατά τη διετία 1939-1940, περιελάμβανε τουλάχιστον τριάντα τέσσερα προσφυγικά σωματεία, με καταγεγραμμένο το εύρος της αθλητικής τους δραστηριότητας. Είκοσι τέσσερα από αυτά διέθεταν ποδοσφαιρική ομάδα, αναγνωρισμένη από την Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία (ΕΠΟ), δεκαπέντε διέθεταν αναγνωρισμένο τμήμα στίβου, γυμναστικής ή αθλοπαιδιών από τον ΣΕΓΑΣ, ένα διατηρούσε αναγνωρισμένο τμήμα κολύμβησης, ένα διέθετε αναγνωρισμένο τμήμα αντισφαίρισης, ένα καλλιεργούσε την πάλη και πέντε διατηρούσαν αναγνωρισμένο τμήμα ποδηλασίας.¹³⁸

Ασφαλώς, ο αριθμός των αθλητικών σωματείων που είχαν ιδρυθεί από πρόσφυγες, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν πολύ μεγαλύτερος και περιελάμβανε έναν πολύ μεγάλο αριθμό ανεπίσημων σωματείων, τα οποία καλλιεργούσαν κυρίως το ποδόσφαιρο. Ο κύριος όγκος των σωματείων, σύμφωνα με την καταγραφή της παρούσας διατριβής, εντοπίζεται στο νομό της Αττικής (Αθήνα, Πειραιάς και προάστια), ενώ σημαντικός αριθμός ανιχνεύεται και στη Θεσσαλονίκη. Στην περιφέρεια της χώρας, τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων εντοπίζονται κυρίως στις πρωτεύουσες των νομών.

Πίνακας 1. Αναγνωρισμένα προσφυγικά αθλητικά σωματεία από την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων της Ελλάδας (1939-1940)

Σωματεία	ΣΕΓ ΑΣ	Ε Π Ο	Ελληνι κή Κολυμ βητική Ομοσπ ονδία	Ελληνι κή Ομοσπ ονδία Φιλάθ λων Ναυτικ ών Σωματ	Ελληνικ ή Φίλαθλ η Ομοσπο νδία Αντισφα ίρισης	Ελληνι κή Ομοσπ ονδία Φιλάθ λων Πάλης κλπ.	Σκοπε υτική Ομοσπ ονδία Ελλάδ ος	Ελληνι κός Ορειβ ατικός Σύνδε σμος	Ελληνι κή Ποδηλ ατική Ομοσπ ονδία
----------	-----------	-------------	---	---	--	---	---	---	--

¹³⁸ Πίναξ σωματείων κατ' άθλημα (1939 -1940), Επιτροπή των Ολυμπιακών Αγώνων, Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

είων

Πανιώνιος	X				X
ΑΕΚ	X	X			X
ΓΣ Απόλλων		X			
Νέοι Βύρωνος	X				X
Εθνικός Καισαριαν ής	X				
Νήαρ Ηστ	X				
Αιολικός Τζιτζιφιών	X				
Α.Ο.Ν. Σμύρνης	X				
Ο.Αντισφ. Ν. Σμύρνης				X	
Ιωνικός Ν.Φιλαδελ φειας	X				
ΑΕ. Ν.Ιωνίας	X	X			
Μικρ.Ένω σις		X			
ΑΕ Τριγλίας		X			
Πανερυθρ αϊκός		X			
ΑΕΚ Πειραιώς		X			
Ηρακλής Ν. Κοκκινιάς	X				X
Άμυνα		X			

Κοκκινιάς				
Προοδευτική		X		
ΑΕΚ Χαλκίδας		X		
ΑΕ Προποντίδος		X		
Γ.Σ. Νίκη Βόλου	X	X		
Πανθεσσαλική ΑΕΚ		X		
Παγκεφαληνιακός Α. Σ.		X		
Α.Σ. Θύελλα Πατρών		X		
ΑΕΚ Πατρών		X		
Α.Ε. Ολυμπιακός Πατρών		X		
Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Άρης Πατρών		X		
Βυζαντινός Α.Ο.	X		X	X
ΠΑΟΚ	X	X		
Α.Ε.Νεολαίας Τούμπας	X	X		
Π.Σ.Απόλλων Καλαμαρι		X		

άς				
Π.Σ.Μαρα θών Κουρί		X		
Π.Σ. «Ακρίται» Συκεών		X		
Α.Ε.Κ. Καβάλας	X	X	X	

Πίνακας 2. Αριθμός προσφυγικών αθλητικών σωματείων ανά γεωγραφική περιοχή

Αττική	335
Θεσσαλονίκη	94
Περιφέρεια	91
Σύνολο	520

3.6.1 Ποδόσφαιρο

Ενώ το ποδόσφαιρο είχε αναπτυχθεί αρχικά στα ελιτίστικα βρετανικά «λαϊκά σχολεία» (public schools), κατά το διάστημα 1820-1840, στη συνέχεια διαδόθηκε στα εργατικά στρώματα της Μ. Βρετανίας και αποτέλεσε χαρακτηριστικό γνώρισμα της ταυτότητάς τους.¹³⁹ Χαρακτηριστικά είναι τα όσα γράφει ο Έρικ Χόμπσπαουμ (Eric Hobsbaum):

¹³⁹ Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 49-50.

«Δεν χρειάζεται μάλλον να σας θυμίσω σήμερα την ανάδυση του ποδοσφαίρου ως ενός εθνικού και όλο πιο προλεταριακού αθλητικού θεάματος και την ανάπτυξη μιας ανδρικής ποδοσφαιρικής κουλτούρας, που καθαγιάστηκε τελικά από την παρουσία του βασιλιά στους τελικούς του κυπέλλου από το 1913 και μετέπειτα. Ούτε ότι η χειραφέτηση του ποδοσφαίρου από το -ή μάλλον, ενάντια στο- πατρωνάρισμα της μεσαίας και ανώτερης τάξης, έλαβε χώραν τη δεκαετία του 1880 με τον θρίαμβο της Blackburn επί της Old Etonians, με την επίσημη επαγγελματοποίηση του αθλήματος το 1885 και με τη δημιουργία της League το 1888, που παρεμπιπτόντως ακολουθούσε το μοντέλο του συστήματος που είχε καθιερωθεί πρωτίτερα στις ΗΠΑ για το επαγγελματικό μπέιζμπολ.»¹⁴⁰

Η επαφή των Ελλήνων κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τους Λεβαντίνους της Πόλης και της Σμύρνης, οι οποίοι υπήρξαν εισηγητές του αθλήματος, καθώς και η διάδοση του ποδοσφαίρου μέσω του στρατού, κατά τη διάρκεια των πολέμων, το είχαν καταστήσει ιδιαίτερα γνωστό και δημοφιλές, στις τάξεις των ανδρών προσφύγων. Το ποδόσφαιρο εισήχθη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα από τους αγγλικής καταγωγής Λεβαντίνους της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης. Το ποδόσφαιρο έκανε την εμφάνισή του στη Σμύρνη μέσω της ομάδας του Μπουρνόβα *Bournabat Club*, που αποτελούνταν κυρίως από Άγγλους και έδωσε τους πρώτους αγώνες της εναντίον των ομάδων των πληρωμάτων, κυρίως των αγγλικών πολεμικών πλοίων, τα οποία επισκέπτονταν το λιμάνι της πόλης.¹⁴¹ Στα τέλη της δεκαετίας του 1890, ο Άγγλος Τζέιμς Λαφοντέν (James Lafontaine) μετέβη από τη Σμύρνη στην Πόλη και μαζί με τον φίλο του Χένρυ Πιρς (Henry Pears) συνέβαλαν στην ίδρυση των πρώτων ποδοσφαιρικών συλλόγων (*Moda, Cadikoy, Ελπίς*), οι οποίοι στελεχώνονταν κυρίως από Βρετανούς και Έλληνες ποδοσφαιριστές. Το 1902, ιδρύθηκε η Ένωση Ποδοσφαιρικών Συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως, μετά από πρωτοβουλία των δύο Βρετανών, ενώ την περίοδο 1904-1905 διοργανώθηκε το πρώτο τοπικό πρωτάθλημα, με νικήτρια την ομάδα του πληρώματος της θαλαμηγού *Imogene*, που ανήκε στη βρετανική πρεσβεία.¹⁴²

Με την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα, το πολιτισμικό κεφάλαιο της αθλητικής δραστηριότητας στη Μικρά Ασία αξιοποιήθηκε από τους εκτοπισμένους

---

¹⁴⁰ Eric Hobsbawm, *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, (μετ. Π. Ματάλας), Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σ. 100.

¹⁴¹ Α. Μπαλάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη...*, ό. π., σ. 186.

¹⁴² Γιάννης Ζαϊμάκης - Ben Petre, «Πολιτισμικός ιμπεριαλισμός και спор στην ανατολική Μεσόγειο και την Κρήτη: Ο ρόλος των βρετανικών στρατευμάτων (1880-1912)», ό. π., σ. 212.

πρόσφυγες σε διάφορες περιοχές της χώρας. Από το σύνολο των 520 προσφυγικών αθλητικών σωματείων που καταγράφονται στην παρούσα διατριβή, τουλάχιστον 421 καλλιεργούσαν το ποδόσφαιρο, γεγονός που καταδεικνύει την κυριαρχία του αθλήματος στους προσφυγικούς πληθυσμούς. Όπως γίνεται αντιληπτό, η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα συνέπεσε με την έναρξη της χρυσής εποχής του ποδοσφαίρου. Το ποδόσφαιρο απέκτησε μαζικότητα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, μέσα από την ίδρυση πολλών σωματείων, την εμφάνιση του αθλητικού τύπου και τη μαζική παρουσία των φιλάθλων στις κερκίδες των γηπέδων. Σύμφωνα με το Γιώργο Γάσια, η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, που επέφερε η έλευση των νέων κατοίκων του κράτους, η πολεοδομική ανασυγκρότηση και η συνολικότερη προώθηση του αστικού εκσυγχρονισμού, αποτέλεσαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις, προκειμένου το φαινόμενο της ίδρυσης ποδοσφαιρικών σωματείων να λάβει πανελλήνιες διαστάσεις.¹⁴³ Το ποδόσφαιρο υπήρξε άθλημα κατεξοχήν λαϊκό και μέσα από αυτό αναδείχθηκαν «ήρωες» και λαϊκά ινδάλματα. Τέλος, προς αυτό το άθλημα στράφηκαν οι πλατιές προσφυγικές μάζες, καθώς δεν απαιτούνταν ιδιαίτερα έξοδα για την καλλιέργειά του, παρά μόνο μια μπάλα και δυο αυτοσχέδια, πολλές φορές, γκολπόστ που στήνονταν σε μια αλάνα. Είναι χαρακτηριστικό πως σε προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως της Νέας Ιωνίας, των Αμπελοκήπων, της Καισαριανής, του Πολυγώνου, της Νέας Κοκκινιάς και της Τούμπας, καταμετρώνται αρκετές δεκάδες ποδοσφαιρικών σωματείων, επίσημων και ανεπίσημων.¹⁴⁴

Πίνακας 3. Αθλήματα προσφυγικών σωματείων

Άθλημα	Αττική	Θεσσαλονίκη	Περιφέρεια	Σύνολο
Ποδόσφαιρο	275	65	81	421
Στίβος	36	8	8	52
Ποδηλασία	10	5		15
Βόλει	33	5	2	40

¹⁴³ Γ. Γάσιας, *Η περίπτωση των ποδοσφαιρικών σωματείων...*, ό. π., σ. 37.

¹⁴⁴ Βλ. πίνακα στο Παράρτημα.

Μπάσκετ	20	5		25
Χάντμπολ	7	1		8
Κολύμβηση	4	5	1	10
Ναυτικά αθλήματα	2	2		4
Εκδρομισμός	20	3		23
Μοτοποδόσφαιρο	2			2
Πόλο	3	2	1	6
Ορειβασία	1	1		2
Τένις	3	1		4
Πινγκ-πονγκ	2	1		3
Σκοποβολή	1			1
Πυγμαχία	2		1	3
Πάλη	3	2		5

Σημ. Δεδομένου ότι τα αρχεία των ελληνικών αθλητικών ομοσπονδιών είναι ελλιπή, τα στοιχεία του πίνακα προέρχονται κυρίως από τον ημερήσιο αθλητικό τύπο του Μεσοπολέμου, μονογραφίες για την ιστορία αθλητικών συλλόγων, εκθέσεις της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων κλπ. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν μια πρώτη βάση, επομένως χρήζουν ενημέρωσης και βελτίωσης.

Στον τύπο της εποχής υπάρχουν σαφέστατες αναφορές ότι πρόσφυγες διέδωσαν το άθλημα σε ορισμένες πόλεις της Ελλάδας, συμβάλλοντας έτσι στην εδραίωσή του στην ελληνική κοινωνία. Στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, όπως η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Θεσσαλονίκη και η Πάτρα, οι ντόπιοι αστοί καλλιεργούσαν ήδη το ποδόσφαιρο, φαίνεται όμως ότι στα πιο μικρά αστικά κέντρα, η έλευση προσφύγων με αστικές καταβολές υπήρξε ευεργετική ως προς τη διάδοση του νέου σπορ στις τοπικές κοινωνίες. Στον Πύργο της Ηλείας, δημοσίευμα παρουσιάζει τους πρόσφυγες της πόλης ως τους πρωτοπόρους του αθλήματος:

«Η ποδοσφαιρική κίνησης. Πύργος. Φεβρουάριος. Εις την πόλιν μας το ευγενές σπορ της ποδοσφαίρας ενεφανίσθη από το έτος 1923, καθ' ην εποχήν ενεφανίσθησαν οι Μικρασιάται. Ούτω λοιπόν, χάρις εις τας επιμόνους προσπαθείας πολλών εξ αυτών και ιδίως του κ. Θ. Δημητριάδου, όσον και εις τας ενεργείας πολλών εντοπίων, εν οίς και οι Π. Τουρής και Α. Τσελοχοβίτης, ιδρύθη ο Ποδ. και Αθλ. Σύνδεσμος Ηλείων «Ηρακλής», όστις ήρχισε

να αναπτύσσεται ζοηρότητα, ότε ανεφάνη και ο εν Πύργω διορισθείς κατά τα έτη εκείνα γυμναστής, ο πολύς και σεβαστός κ. Π. Διαμαντόπουλος, όστις με την διακρίνουσαν αυτόν ευγένειαν και υπομονήν, ανύψωσεν τον «Ηρακλήν» εις αξιοζήλευτον θέσιν...».¹⁴⁵

Στην Καβάλα, η τοπική ΑΕΚ, η οποία διατηρούσε ποδοσφαιρική ομάδα, παρουσιάζεται από τον συντάκτη της εφημερίδας *Αθλητική Ημέρα* ως αυτή «ήτις πρώτη μετελαμπάδευσεν ενταύθα την αθλητικήν ιδεολογίαν».¹⁴⁶ Στην Κέρκυρα, ο *Σύλλογος Φιλάθλων Κερκύρας «Ελλάσποντος»* εμφανιζόταν ως ο σύλλογος, ο οποίος «συνετέλεσεν ώστε να διαδοθή ευρύτατα ο αθλητισμός και το ποδόσφαιρον εν Κερκύρα και τοιουτοτρόπως η ωραία νήσος δεν εμφανίζεται σήμερον υστερούσα και εις αυτό ακόμη το κεφάλαιον.»¹⁴⁷ Αντίστοιχα, στην Κεφαλλονιά, ο πρώτος σύλλογος που ασχολήθηκε με το ποδόσφαιρο ήταν ο *Παγκεφαλληνιακός*, ο οποίος ιδρύθηκε από τους πρόσφυγες του νησιού.¹⁴⁸

Στο Βόλο, η εμφάνιση του ποδοσφαίρου συνδέεται επίσης με την έλευση των προσφύγων στην πόλη. Το ακόλουθο απόσπασμα είναι χαρακτηριστικό:

«Εις προηγουμένην ανταπόκρισίν μου έδωσα συντόμως την ιστορίαν του ποδοσφαίρου μας, του οποίου η αφετηρία ευρίσκεται στενωώς συνδεδεμένη με την εις την πόλιν μας εγκατάστασιν των εκ Μικράς Ασίας αδελφών προσφύγων το 1922-23. Επίσης

¹⁴⁵ Εφ. *Αθλητική*, 16 Φεβρουαρίου 1929.

¹⁴⁶ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 13 Ιουλίου 1935. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, στο νομό Καβάλας είχαν εγκατασταθεί περίπου 75.000 πρόσφυγες. Από αυτούς, 32.156 προέρχονταν από τη Μ. Ασία, 23.493 από την Ανατολική Θράκη, 16.023 από τον Πόντο, 1.557 από την Κωνσταντινούπολη, 855 από τη Ρωσία και τον Καύκασο, 539 από τη Βουλγαρία και 69 από άλλες περιοχές. Στην πόλη της Καβάλας δημιουργήθηκαν δύο μεγάλοι προσφυγικοί συνοικισμοί από το υπουργείο Πρόνοιας, οι «Χίλια» και «Πεντακόσια» (τα ονόματα φανερώνουν τον αριθμό των οικογενειών). Βλ. Κυριάκος Λυκουρίνος, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στο Ν. Καβάλας, 1922-1926: Εποικισμός - στέγαση - γεωργικός κλήρος. Αγρότες πρόσφυγες στο Ν. Καβάλας*, <http://lykourinos-kavala.blogspot.com/2016/12/1922-1926.htm> | Ανάκτηση: 8/12/2018 και Κυρ. Λυκουρίνος, *Καβάλα 1922-1930. Η στέγαση των προσφύγων και οι προσφυγικοί συνοικισμοί*. <http://lykourinos-kavala.blogspot.com/2016/12/1922-1930.html> | Ανάκτηση: 8/12/2018

¹⁴⁷ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 18 Νοεμβρίου 1936. Στην Κέρκυρα, οι Δαρδανελιώτες ίδρυσαν τον ποδοσφαιρικό Σύλλογο Φιλάθλων «Ελλάσποντος», στον οποίο, με την πάροδο του χρόνου, εντάχθηκαν και πρόσφυγες από άλλες περιοχές, ακόμη και γηγενείς. Τα χρώματα της ποδοσφαιρικής του ομάδας ήταν το κίτρινο και το μαύρο, δηλωτικά του Βυζαντίου. Ο σύλλογος στεγαζόταν στην κάτω πλατεία της πόλης και σε ένα διαμέρισμα των μεγαλόπρεπων ενετικών κτιρίων. Βλ. Σπυρίδων Μουρατίδης, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, Πόντου και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα (1922-1932)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2005, σ. 228-229 και Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 18 Νοεμβρίου 1936. Ο σύλλογος, σύμφωνα με τον συντάκτη της εφημερίδας «*Αθλητισμός της Ελλάδος*» ιδρύθηκε το 1922.

¹⁴⁸ Χρήστος Πουταχίδης, *Η αθλητική δραστηριότητα στην Κεφαλονιά μέσα από εφημερίδες και περιοδικά του 19ου και 20ού αιώνα έως το 1953*, μεταπτυχιακή διατριβή, Κομοτηνή, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Άσκηση και Ποιότητα Ζωής» ΓΕΦΑΑ Δημοκριτείου Παν/μίου Θράκης και Παν/μίου Θεσσαλίας, 2006, σ. 68. Κατά μία άλλη εκδοχή, την οποία αναφέρει ο Πουταχίδης, Πόντιοι και Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες της Κεφαλλονιάς συνεργάστηκαν στις αρχές του 1923 με ντόπιους κατοίκους του Αργοστολίου και ίδρυσαν το σύλλογο. Ο σκοπός ίδρυσης του Παγκεφαλληνιακού ήταν αρχικά ψυχαγωγικός.

ανέφερα ποιες ομάδες υπήρχαν τότε και πώς αργότερα τα σωματεία αυτά, πρωτοστατούσης της ΑΕΚ, το σημειώνω προς τιμήν της αυτό, ίδρυσαν την ανεπίσημον ακόμη τότε ποδοσφαιρική Ένωσιν της Θεσσαλίας, επισήμως αναγνωρισθείσαν μόλις το 1929, ως εν Ποδοσφαιρικών Σωματείον Θεσσαλίας.»¹⁴⁹

Και στην Καλαμάτα οι πρόσφυγες της πόλης παρουσιάζονται ως οι εισηγητές του ποδοσφαίρου στην τοπική κοινωνία. Στον τύπο, η τοπική ΑΕΚ παρουσιάζεται ως «το σωματείο που διέδωσε το ποδόσφαιρο στην Καλαμάτα και εξακολουθεί να την τιμά.»¹⁵⁰ Τέλος, στη Χίο, σύμφωνα με τον *Αθλητικό Κόσμο*, το 1926 ιδρύθηκαν οι δύο ποδοσφαιρικοί σύλλογοι του νησιού *Λαίλαψ* και *Μικρασιατικός*,¹⁵¹ οι οποίοι χαρακτηρίζονταν ως οι ισχυρότεροι της πόλης.¹⁵²

Η πρώτη ποδοσφαιρική περίοδος μετά το 1922 και έως το 1926, οπότε ιδρύθηκε η Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία (ΕΠΟ), χαρακτηρίστηκε από έντονες διεργασίες και από τις κυοφορούμενες αλλαγές στα ποδοσφαιρικά πράγματα της Ελλάδας. Η έλευση των προσφύγων ποδοσφαιριστών από τη Μ. Ασία και την Κωνσταντινούπολη, η ανασύσταση του Απόλλωνος Σμύρνης, του Πανιωνίου, του Πέλοπος και της Αρμενικής Ενώσεως, καθώς και η ίδρυση των νέων προσφυγικών

---

¹⁴⁹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 18 Απριλίου 1932. Στον Ξηρόκαμπο, μια χέρσα περιοχή δυτικά του Βόλου, δημιουργήθηκε ο συνοικισμός της Νέας Ιωνίας. Οι οικογένειες που εγκαταστάθηκαν σ' αυτόν προέρχονταν από πόλεις και χωριά όλων των γεωγραφικών περιφερειών της Μ. Ασίας, όπως την Ιωνία (30 οικογένειες από το Κόλντερε Μαγνησίας), την Ερυθραία (100 οικογένειες από το Εγγλεζονήσι), τον Πόντο (120 οικογένειες από τον Καύκασο), την Καππαδοκία, την Προποντίδα, τη Βιθυνία κ.α. Βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Σημερινή εγκατάσταση, Ερμόλαος Ανδρεάδης, 7 Απριλίου 1964, Νέα Ιωνία Βόλου.

¹⁵⁰ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 1 Αυγούστου 1930. Σε άλλη αναφορά, τον Σεπτέμβριο του 1932, με αφορμή την ίδρυση του Πελοποννησιακού Συνδέσμου, η ΑΕΚ παρουσιάζεται ως εξής: «Επίσης από δεκαετίας ιδρύθη η ΑΕΚ διαδώσασα το ποδόσφαιρον, άγνωστον τότε και κρατούσα επί έτη και μέχρι σήμερα το πρωτάθλημα Καλαμών...», Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 12 Σεπτεμβρίου 1932. Ο κύριος όγκος των προσφύγων της Καλαμάτας και της Μεσσηνίας προερχόταν από την περιοχή των Δαρδανελίων (Νεοχώρι και Ρένκιο), την Ανατ. Θράκη, τη Χερσόνησο της Κυζίκου, τα νησιά του Μαρμαρά, την περιοχή της Νικομήδειας, την Προύσα, τη Σμύρνη, το Αϊβαλί, την Ερυθραία, τις παράλιες πόλεις του Πόντου, την Καππαδοκία κ.α. Χαρακτηριστικό των προσφύγων της Μεσσηνίας, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία των τοπικών ΓΑΚ ήταν το νεαρό της ηλικίας τους, η αριθμητική υπεροχή των γυναικόπαιδων, ο μεγαλύτερος αριθμός γυναικών έναντι των ανδρών στις παραγωγικές ηλικίες και ο μεγάλος αριθμός γυναικών-χηρών. Βλ. Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας...*, ό. π., σ. 36-47.

¹⁵¹ Εφ. *Αθλητικός Κόσμος*, 23 Ιανουαρίου 1927.

¹⁵² Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 23 Αυγούστου 1928. Οι πρόσφυγες της πόλης της Χίου εγκαταστάθηκαν σε τέσσερις συνοικισμούς, στο Βαρβάσι, στο Καστέλλο, στο Νοσοκομείο και στον Άγ. Νικόλαο Τουρλωτής. Οι περισσότεροι εξ αυτών προέρχονταν από πόλεις και χωριά της γειτονικής Ερυθραίας, όπως τα Αλάτσατα, την Κάτω Παναγιά, το Λυθρί, τα Βουρλά, τα Καράμπουρνα, τον Τσεσμέ, την Αγ. Παρασκευή κλπ. Βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Σημερινή εγκατάσταση, Ερμόλαος Ανδρεάδης, Μάιος 1965, Χίος. Για τον αθλητισμό της Χίου κατά το Μεσοπόλεμο βλ. Ασπασία Συρρή, *Ο αθλητισμός της Χίου την περίοδο του Μεσοπολέμου*, διπλωματική εργασία, Χίος, Αθλητικές Σπουδές: Κοινωνιολογία, Ιστορία, Ανθρωπολογία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2019.

συλλόγων, που ως επί το πλείστον καλλιεργούσαν το άθλημα του ποδοσφαίρου, είχαν ως συνέπεια να υπάρχουν ανακατατάξεις στις συνθέσεις των ομάδων, λόγω της μαζικής μετακίνησης ποδοσφαιριστών από τον ένα σύλλογο στον άλλο. Η ποδοσφαιρική ομάδα του Απόλλωνος, έως το 1922, θεωρούνταν η πιο ισχυρή ομάδα της Σμύρνης.¹⁵³ Στην Αθήνα πλέον, η ομάδα συμμετείχε για πρώτη φορά στους αγώνες που διεξήχθησαν στο ποδηλατοδρόμιο του Φαλήρου, παρόντος του αρχηγού της Επανάστασης Νικόλαου Πλαστήρα, το Μάιο του 1923, έχοντας στη σύνθεσή της Σμυρνιούς ποδοσφαιριστές του συλλόγου, όπως ο Καμπουρόπουλος και ο Γκίλης.¹⁵⁴ Στα τέλη του 1923 ξεκίνησε η διεξαγωγή του πρωταθλήματος της Ποδοσφαιρικής Ενώσεως Ελλάδος, με τη συμμετοχή έντεκα σωματείων, μεταξύ αυτών και του Απόλλωνα.¹⁵⁵ Πέντε ποδοσφαιριστές του που κατάγονταν από την Κωνσταντινούπολη αποχώρησαν από τις τάξεις του, το φθινόπωρο του 1924, προκειμένου να εγγραφούν στη νεοσύστατη ΑΕΚ, ενώ ταυτόχρονα, ο σύλλογος ενισχύθηκε με τέσσερις ποδοσφαιριστές που αποχώρησαν από τον Πανιώνιο Γ.Σ. Τέλος, αίσιο τέλος είχε η προσπάθεια του Απόλλωνα να διατηρήσει στο δυναμικό του τους καλύτερους Σμυρνιούς ποδοσφαιριστές του, όπως ο Γκίλης, ο Καμπουρόπουλος, ο Γώτης, ο Μαυρομάτης και ο Βίγλατζης, επειδή οι τελευταίοι σκέπτονταν τη μετακίνησή τους σε άλλο σύλλογο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σύλλογος δεν διέθετε ακόμη ιδιόκτητο γήπεδο, ενώ οι ποδοσφαιριστές του, σύμφωνα με τον τύπο της εποχής, διέθεταν ελάχιστο χρόνο για προπόνηση, προφανώς λόγω της προτεραιότητας που είχε γι' αυτούς η ανάγκη για βιοπορισμό.¹⁵⁶ Ο Απόλλων διατήρησε καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου μια από τις πιο αξιόλογες ποδοσφαιρικές ομάδες στην Ελλάδα, κατακτώντας μάλιστα, το 1938, το πρωτάθλημα της Αθήνας.¹⁵⁷

Η ποδοσφαιρική ομάδα του άλλου σμυρναϊκού σωματείου, του Πανιωνίου, έλαβε μέρος στα πρώτα πρωταθλήματα που διεξήχθησαν στο ποδηλατοδρόμιο του Φαλήρου, η μετέπειτα πορεία της όμως υπήρξε καθοδική. Το 1924, η ίδρυση της Αρμενικής Αθλητικής Ενώσεως στέρησε τον Πανιώνιο από πέντε ποδοσφαιριστές. Σε

---

¹⁵³ Α. Μπαλάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη...*, ό. π., σ. 193.

¹⁵⁴ Εφ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Ιούνιος 1923. Ο Καμπουρόπουλος, σύμφωνα με το Χρ. Σολομωνίδη, φέρεται ως ο συντάκτης του πρώτου καταστατικού της ΕΠΟ. Βλ. Χ. Σολομωνίδη, *Της Σμύρνης...*, ό. π., σ. 182.

¹⁵⁵ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Δεκέμβριος 1923.

¹⁵⁶ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Οκτώβριος 1924.

¹⁵⁷ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 23 Μαρτίου 1938.

συνάρτηση με τη μετακίνηση τεσσάρων παικτών του στον Απόλλωνα, τη χρονιά εκείνη, η συμμετοχή του στο πρωτάθλημα δεν θεωρούνταν καν εφικτή.¹⁵⁸

Οι πρόσφυγες ποδοσφαιριστές της Κωνσταντινούπολης αρχικά διεσπάρησαν σε σωματεία της Αθήνας. Κάποιοι επέλεξαν να εγγραφούν σε προσφυγικά σωματεία, όπως ο Πανιώνιος και ο Απόλλων, ενώ άλλοι ενεγράφησαν στον Παναθηναϊκό.¹⁵⁹ Το 1924, αμέσως μετά την ίδρυσή της, η ΑΕΚ υπέβαλε αίτηση συμμετοχής στο πρωτάθλημα της Ενώσεως Ποδοσφαιρικών Σωματείων Αθηνών, οι αγώνες του οποίου θα διεξάγονταν στο νέο γήπεδο του Παναθηναϊκού, επί της λεωφόρου Αλεξάνδρας.¹⁶⁰ Η ΑΕΚ, προκειμένου να έχει μία ευπρόσωπη παρουσία στο πρωτάθλημα, προσπάθησε να αποσπάσει Κωνσταντινουπολίτες και μη ποδοσφαιριστές, που αγωνίζονταν σε άλλα σωματεία.¹⁶¹ Οι παράγοντες της ΑΕΚ, παρότι ο Παναθηναϊκός της είχε παραχωρήσει το γήπεδό του, είχαν επιλέξει να πραγματοποιεί η ποδοσφαιρική ομάδα τις πρώτες προπονήσεις της σε χώρο στους Στύλους του Ολυμπίου Διός. Τον πρώτο της αγώνα τον έδωσε η ομάδα απέναντι στον ΟΣΦΠ, στο τέλος του φθινοπώρου του 1924, στο ποδηλατοδρόμιο του Φαλήρου.¹⁶² Το 1926 ήλθε στην Ελλάδα από τη Γαλλία, για λογαριασμό της ΑΕΚ, ο Κώστας Νεγρεπόντης, ο οποίος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή είχε μεταβεί εκεί και σταδιοδρομούσε ως παίκτης στο γαλλικό ποδόσφαιρο.¹⁶³ Τρία χρόνια μετά την ίδρυσή της, η ΑΕΚ είχε καθιερωθεί στη συνείδηση των φιλάθλων και παραγόντων του αθλητισμού ως ισχυρό αθηναϊκό σωματείο, συμπράττοντας μάλιστα με τον ΠΑΟ και τον ΟΣΦΠ στην ίδρυση του λεγόμενου ΠΟΚ, το οποίο προέκυψε ως έκφραση αντίδρασης των τριών σωματείων, στην πρόθεση της ΕΠΟ να ελέγχει τις εισπράξεις των ποδοσφαιρικών συναντήσεων και να εισπράττει τα ανάλογα τέλη επί των εισιτηρίων. Το ΠΟΚ αποτέλεσε έναν οικονομικό συνεταιρισμό, ένα αθλητικό τρασ των τριών σωματείων, με αντικείμενο την κοινή εμπορική εκμετάλλευση του γηπέδου της λεωφόρου Αλεξάνδρας. Η ΕΠΟ διέγραψε τα τρία σωματεία, η δε διαμάχη των δύο μερών έληξε μετά από τη συγκρότηση κοινής επιτροπής, στην οποία προήδρευε ο

---

¹⁵⁸ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Οκτώβριος 1924.

¹⁵⁹ Π. Μακρίδης, *Η ιστορία της ΑΕΚ...*, ό. π., σ. 11. Σύμφωνα με τον Μακρίδη, ο Ιερεμιάδης, πρώην ποδοσφαιριστής της *Ένωσης Ταταούλων* και ο Κεχαγιάς, του Συλλόγου *Πέρα Κλουμπ*, επέλεξαν τον Απόλλωνα Σμύρνης, ενώ ο Δημόπουλος της *Ένωσης Ταταούλων* και ο Δαπέρης του *Πέρα Κλουμπ* επέλεξαν τον Παναθηναϊκό.

¹⁶⁰ Το γήπεδο είχε απαλλοτριωθεί από την απαλλοτρίωση με νομοθετικό διάταγμα.

¹⁶¹ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Σεπτέμβριος 1924. Η ΑΕΚ κατάφερε να αποσπάσει τον Μύλα από τον ΠΑΟ, τον Αθηναίο Γ. Κίτσο από τον Αθηναϊκό και τους Μανούκ και Αρμάο από το Μίλιονα.

¹⁶² Π. Μακρίδης, *Η ιστορία της ΑΕΚ...*, ό. π., σ. 19-20.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 23.

Ιωάννης Χρυσάφης. Εν τέλει, το καλοκαίρι του 1928, τα τρία σωματεία επανήλθαν στην Ομοσπονδία Ποδοσφαίρου, αφού είχαν πλέον επιβάλει τις θέσεις τους.¹⁶⁴

3.6.2 Στίβος

Τα αθλητικά σωματεία της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης, τα οποία διατηρούσαν τμήματα στίβου (αθλητικά τμήματα) ήταν μέλη του ΣΕΑΓΣ και συμμετείχαν στους Πανελληνίους Αγώνες.¹⁶⁵ Επίσης, οι Πανιώνιοι Αγώνες της Σμύρνης τελούνταν ως αγώνες πανελληνίας κλίμακας, υπό την εποπτεία του συνδέσμου. Τα σωματεία της Σμύρνης Πανιώνιος, Απόλλων, Πέλοψ και Αρμενική Ένωση συνέχισαν την αθλητική τους δράση στην Ελλάδα, ενώ οι αθλητές της Πόλης υπήρξαν αντίστοιχα συνεχιστές της αθλητικής δράσης των σωματείων τους, ιδρύοντας συλλόγους όπως η ΑΕΚ Αθηνών και η ΑΕΚ Θεσσαλονίκης, μετέπειτα ΠΑΟΚ. Βάσει της παρούσας καταγραφής των αθλημάτων των προσφυγικών σωματείων, αποδεικνύεται ότι τα περισσότερα εκ των πενήντα σωματείων, τα οποία καλλιεργούσαν το στίβο, είχαν ιδρυθεί από πρόσφυγες της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης, πόλεις με μεγάλη παράδοση στον κλασικό αθλητισμό.

Σύμφωνα με το πρώτο καταστατικό του, μετά την άφιξή του στην Ελλάδα, ο Πανιώνιος διατηρούσε τμήμα αθλητισμού, ποδοσφαίρου, κολύμβησης, αγωνιστικών παιδιών, εκδρομών και πεζοποριών, καθώς και ναυτικό τμήμα,¹⁶⁶ ενώ οργάνωσε και τους δικούς του αγώνες, μεταξύ αυτών και τους Πανιώνιους αθλητικούς αγώνες, «ους εν Σμύρνη ανεστήλωσεν από 27ετίας και των οποίων την συνέχισιν θέλει επιμελείσθαι και εν τη νέα του έδρα.»¹⁶⁷

Τον Οκτώβριο του 1926, τροποποιήθηκαν εκ νέου ορισμένα άρθρα του καταστατικού του, ενώ σημαντική προσθήκη αποτέλεσε η αναφορά στη σύσταση

---

¹⁶⁴ Γιώργος Γάσιος, *Η περίπτωση των ποδοσφαιρικών σωματείων...*, ο. π., σ. 96-97.

¹⁶⁵ Το *Γυμνάσιον Σμύρνης*, από την ένωση του οποίου με τον *Ορφέα Σμύρνης* προέκυψε ο Πανιώνιος, ήταν ιδρυτικό μέλος του ΣΕΑΓΣ (1897).

¹⁶⁶ 29^ο άρθρο καταστατικού του εν Αθήναις εδρεύοντος Πανιώνιου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης, 12 Ιανουαρίου 1923, φάκελος «Πανιώνιος Γ.Σ.», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁶⁷ 38^ο άρθρο, στο ίδιο.

τμήματος γυναικείου αθλητισμού.¹⁶⁸ Τα μέλη του Πανιωνίου, με προεξάρχοντα τον Δημητρώ Δάλλα, εισήγαγαν στην Ελλάδα καινοτομίες και μετέφεραν αθλητική τεχνογνωσία, τόσο ως προς την οργάνωση των αγώνων, όσο και ως προς την προπονητική μεθοδολογία των αθλητών. Η επί δεκαεπτά έτη τέλεση των Πανιωνίων Αγώνων, η αδιάλειπτη οργάνωση των Σχολικών Αγώνων της Σμύρνης και η διαρκής επαφή με τους Λεβαντίνους της Σμύρνης είχαν σωρεύσει στα μέλη του Πανιωνίου εμπειρία και γνώση. Χαρακτηριστική της διάθεσης των Σμυρναίων για καινοτομίες και υιοθέτηση νέων τάσεων ήταν και η παρουσία της αθλητικής ομάδας της Σμύρνης στα Τήνια, τον Αύγουστο του 1895.¹⁶⁹ Ιδιαίτερη εντύπωση προκάλεσε κατά τους αγώνες η περιβολή των αθλητών της Σμύρνης, οι οποίοι, έχοντας ως πρότυπο τους Άγγλους αθλητές της πόλης τους, φορούσαν «συγχρονισμένη αθλητική περιβολή με φανέλα, κοντή περισκελίδα έως το γόνατο και αθλητικά παπούτσια με προέχουσες αιχμές καρφιών.» Οι Σμυρνιοί, σύμφωνα με τον Μανιτάκη, κατέπληξαν τους θεατές και τους συναθλητές τους, οι οποίοι φορούσαν την κλασική στολή με την άσπρη φανέλα και το άσπρο μακρύ παντελόνι με την μπλε ζώνη.¹⁷⁰

Κατά το πρώτο έτος της αθηναϊκής του παρουσίας, ο Πανιώνιος θέλησε να δηλώσει το «παρών» στα αθλητικά πράγματα της Ελλάδας, διοργανώνοντας ειδική ημερίδα στο Παναθηναϊκό Στάδιο, στις 2 Ιουνίου 1923, στην οποία θα παρουσιάζονταν καινοτομίες. Σύμφωνα με τον Μανιτάκη:

«...ο Πανιώνιος θα εμφανιζόταν διά πρώτην φοράν εις το Στάδιον με την ιδιότητα οργανωτού αγώνων (ημερίδος), για τους οποίους ελέγετο ότι θα αποτελούσαν έκπληξιν, αφού για πρώτη φορά στην Ελλάδα θα εφαρμόζονταν σ' αυτούς οι τελευταίοι ισχύοντες κανονισμοί, που οι αθλητικές αρχές μας εξακολουθούσαν να τους αγνοούν. Και ο Πανιώνιος προκάλεσε την έκπληξι αυτή παρουσιάσας ένα στάδιο αγνώριστο, τελείως «1923» αντί «1896»... Έτσι ο στίβος και η κονίστρα παρουσίασαν ένα θέαμα ευχάριστο και ενδιαφέρον, τελείως ευρωπαϊκό...»¹⁷¹

---

¹⁶⁸ 29^ο άρθρο καταστατικού του Πανιωνίου Γ.Σ., «ως ετροποποιήθη παρά της Εκτ. Γεν. Συνελεύσεως της 14^{ης} Οκτωβρίου 1926 και ενεκρίθη παρά του Δικαστηρίου των εν Αθήναις Πρωτοδικών, διά της υπ. αρ. 6102/26, της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1926 αποφάσεως», Φάκελος «Πανιώνιος Γ.Σ.», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Για τη συμβολή του Πανιωνίου στην εισαγωγή του γυναικείου στίβου βλ. εδώ «Γυναικείος αθλητισμός και έμφυλες ταυτότητες».

¹⁶⁹ Π. Λινάρδος, *Η Σμύρνη του Πανιωνίου...*, ό. π., σελ. 30. Οι πέντε Σμυρναίοι αθλητές, που συνοδεύονταν από το διευθυντή της σμυρναϊκής εφημερίδας *Αρμονία* Μιλτιάδη Σεϊζάνη, ήταν οι Ν. Κονταξόπουλος, Ι. Λαζαρόπουλος και Χρ. Χριστογιαννόπουλος του Γυμνασίου και οι Κ. Μουράτης και Δ. Τομπρόφ του Ορφέως.

¹⁷⁰ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 47.

¹⁷¹ Στο ίδιο, σ. 410-411.

Το 1925, κατόπιν προσκλήσεως των αθλητικών συλλόγων της Αθήνας, του Πειραιά και του Αμαρουσίου, ο γαλλικός αθλητικός σύλλογος *Stade Francais* επισκέφτηκε την Αθήνα τον Απρίλιο, προκειμένου τα μέλη του να αντιμετωπίσουν τους Έλληνες πρωταθλητές.¹⁷² Η πρωτοβουλία για την πρόσκληση των Γάλλων ανήκε στον Πανιώνιο. Όλα ξεκίνησαν, όταν μία γαλλική εφημερίδα δημοσίευσε την είδηση ότι ο σύλλογος του Παρισιού θα λάμβανε μέρος σε αγώνες στην Αίγυπτο, το Μάρτιο. Ο Πανιώνιος πρότεινε στους Γάλλους να κάνουν ένα σταθμό στην Αθήνα, κατά την επιστροφή τους, και να δώσουν έναν αγώνα. Αυτοί απάντησαν ότι δεν μπορούσαν να τροποποιήσουν το δρομολόγιο, ενώ και το ταξίδι τους ήταν αμφίβολο, οπότε, αντιπρότειναν να έρθουν απ' ευθείας στην Αθήνα. Ο Πανιώνιος δεν μπορούσε να καλύψει μόνος του τα έξοδα μιας τέτοιας διοργάνωσης κι έτσι ο πρόεδρος Δ. Δάλλας απευθύνθηκε στα μεγάλα σωματεία της Αθήνας και του Πειραιά. Μετά από σύσκεψη, όπου συμμετείχαν οι αντιπρόσωποι του Πανελληνίου, του Εθνικού, του Παναθηναϊκού, του Πειραιϊκού και του Αμαρουσίου και αφού ο Δάλλας εισηγήθηκε επί του θέματος, συγκροτήθηκε ένας εξαμελής συνασπισμός συλλόγων και ορίστηκε μία εκτελεστική επιτροπή υπό την προεδρία του Δάλλα.¹⁷³

Ο Πανιώνιος είχε δώσει εξ αρχής έμφαση στην καλλιέργεια του κλασικού αθλητισμού, συγκροτώντας νωρίς το αθλητικό του τμήμα και πραγματοποιώντας από την άνοιξη κιόλας του 1923 τους πρώτους εσωτερικούς αθλητικούς του αγώνες.¹⁷⁴ Ο σύλλογος είχε συστηματοποιήσει την προπόνηση των αθλητών του, τελώντας σε ετήσια βάση εσωτερικούς αγώνες, κατά τους μήνες του καλοκαιριού.

Στις 8 και 14 Ιουνίου του 1925, ο Πανιώνιος τέλεσε τους εσωτερικούς αθλητικούς του αγώνες, παρατάσσοντας στο στίβο του Παναθηναϊκού Σταδίου εβδομήντα πέντε νέους αθλητές,¹⁷⁵ ενώ τον επόμενο χρόνο προκήρυξε τους ετήσιους εσωτερικούς του αγώνες, για το καλοκαίρι του 1926.¹⁷⁶ Οι αγώνες θα διεξάγονταν

---

¹⁷² Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Ιανουάριος 1925.

¹⁷³ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 471-472.

¹⁷⁴ Χρήστος Σολομωνίδης - Νίκος Λωρέντης, *Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος*, ..., ό. π., σ. 132.

¹⁷⁵ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Ιούνιος 1925.

¹⁷⁶ Περ. *Αθλητικός Κόσμος*, 6 Ιουνίου 1926. Οι αθλητές του συλλόγου είχαν διαιρεθεί σε πέντε κατηγορίες, εκ των οποίων η πρώτη περιελάμβανε τους πρωταθλητές και τους νικητές α, β, γ βραβείου, η δεύτερη τους μη βραβευθέντες από 18 ετών και άνω, η τρίτη τους αθλητές 16-17 ετών, η τέταρτη τους παίδες έως 15 ετών και η πέμπτη τους παίδες έως 13 ετών. Για τις νεάνιδες είχαν οριστεί ειδικά αγωνίσματα. Σε κάθε κατηγορία διαγωνίζονταν σε ίδιους αγώνες δρόμων, αλμάτων και ρίψεων, ενώ οι πρώτοι και δεύτεροι νικητές λάμβαναν μετάλλια. Έπαθλα απονέμονταν στους πολυνίκες της δεύτερης και της τρίτης κατηγορίας. Στο άρθρο του περιοδικού αναφερόταν ότι τα μετάλλια των αθλητών είχαν παραγγελθεί στην Ελβετία.

κάθε δεκαπέντε μέρες και θα διαρκούσαν έως το Σεπτέμβριο,¹⁷⁷ λειτουργώντας παράλληλα και ως αγώνες διαλογής για άλλους αγώνες.¹⁷⁸ Το 1928, οι εσωτερικοί αγώνες του Πανιωνίου τελέστηκαν τον Ιούλιο και συνεχίστηκαν και το Σεπτέμβριο, μάλιστα οι παίδες και οι έφηβοι αθλητές του συλλόγου συναγωνίστηκαν εν μέσω του δάγκειου πυρετού.¹⁷⁹

Ο Πανιώνιος δεν σταμάτησε να εισάγει προπονητικές μεθόδους από την Ευρώπη, παραμένοντας συνεπής στο πνεύμα της συνεχούς αναζήτησης και της εισαγωγής καινοτομιών. Στις 23 Ιουλίου 1932, τελέστηκαν οι σύνθετοι αθλητικοί διαγωνισμοί αθλητικής αξίας του Πανιωνίου, στους οποίους είχαν δηλώσει συμμετοχή πάνω από σαράντα δρομείς του συλλόγου, ενώ σύμφωνα με το άρθρο των *Αθλητικών Χρονικών*, το προπονητικό σύστημα που ακολουθούσε ο Πανιώνιος ίσχυε στις ευρωπαϊκές χώρες και ιδίως στη Γερμανία, για την προπόνηση των σπρίντερς.¹⁸⁰ Το καλοκαίρι του 1933, στους αθλητικούς εσωτερικούς αγώνες του Πανιωνίου συμμετείχαν πάνω από εκατό νέοι αθλητές, άνδρες, έφηβοι και παίδες, ενώ ο Πανιώνιος είχε αθλοθετήσει για τους αγώνες ένα σημαντικό αριθμό επάθλων και βραβείων.¹⁸¹

Επιπλέον, ο Πανιώνιος, θέλοντας να διαδώσει ακόμη περισσότερο τον αθλητισμό στις λαϊκές τάξεις, ανέλαβε την πρωτοβουλία να θεσπίσει ετήσιους αγώνες, στους οποίους μπορούσαν να συμμετέχουν μέλη ανεπίσημων συνοικιακών και επαρχιακών σωματείων, μέλη ποδοσφαιρικών σωματείων της ΕΠΟ, αλλά όχι του ΣΕΓΑΣ, καθώς και μεμονωμένα άτομα, που δεν ανήκαν σε σωματεία. Οι *Α' Λαϊκοί Αθλητικοί Αγώνες* τελέστηκαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο την πρώτη Κυριακή του Σεπτεμβρίου 1933.¹⁸² Στους αγώνες προβλεπόταν ότι θα δήλωναν συμμετοχή πάνω από τριακόσιοι νέοι. Οι αθλητές των ανεπίσημων συνοικιακών σωματείων προπονούσαν υπό τις οδηγίες του προπονητή του Πανιωνίου Κώστα Νιάτα κάθε Τρίτη, Πέμπτη και Σάββατο, στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Το υπουργείο Παιδείας είχε

---

¹⁷⁷ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 18 Ιουλίου 1926.

¹⁷⁸ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 5 Σεπτεμβρίου 1926,

¹⁷⁹ Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 12 Σεπτεμβρίου 1928.

¹⁸⁰ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 22 Ιουλίου 1932.

¹⁸¹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 15 Ιουλίου 1933.

¹⁸² Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 14 Αυγούστου 1933. Σύμφωνα με την ανακοίνωση του συλλόγου, οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν να απευθύνονται στο σύμβουλο του Πανιωνίου Δ. Καραμπάτη, στο κατάστημά του επί της οδού Πατησίων 15 ή στο γυμναστή του συλλόγου Κ. Νιάτα, στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Είχε συγκεντρωθεί ένας σοβαρός αριθμός επάθλων, ενώ την προστασία των αγώνων είχε αναλάβει ο ΣΕΓΑΣ, μέσω της Τεχνικής του Επιτροπής. Το δικαίωμα συμμετοχής ανά αθλητή είχε οριστεί στις 5 δραχμές.

αθλοθετήσει έπαθλο και ο διευθυντής Σωματικής Αγωγής Φίλιππος Καρβελάς είχε οριστεί αλυτάρχης των αγώνων. Ο δήμαρχος Αθηναίων είχε αθλοθετήσει κύπελλο για τον πολυνίκη σύλλογο, καθώς επίσης και η Γυμναστική και Παιδαγωγική Εταιρία. Ως άρχοντες των αγώνων είχαν οριστεί «εξαιρέτα μέλη και αθλητές του Πανιωνίου».¹⁸³

Οι *B' Λαϊκοί Αθλητικοί Αγώνες* επρόκειτο να τελεστούν ξανά στο Παναθηναϊκό Στάδιο, στις 15 Ιουλίου 1934. Το δικαίωμα συμμετοχής είχε οριστεί στις 5 δραχμές.¹⁸⁴ Όμως ο Πανιώνιος τέλεσε μόνος τους αγώνες, με τέσσερις πέντε κριτές, οι οποίοι φάνηκε μάλιστα πως δεν ήταν επαρκείς. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν εμφανίστηκαν ούτε καν όργανα της τάξης. Παρόλα αυτά, στους αγώνες συμμετείχαν πάνω από τριακόσιοι αθλητές και ο Πανιώνιος χαρακτηρίστηκε από τα *Αθλητικά Χρονικά* ως αξιέπαινος.¹⁸⁵ Οι Λαϊκοί Αθλητικοί Αγώνες τελέστηκαν ξανά το 1935¹⁸⁶ και το 1936.¹⁸⁷

Μια άλλη καινοτομία του Πανιωνίου ήταν και η διοργάνωση του αγώνα ανωμάλου δρόμου. Τον Ιανουάριο του 1936, ο Πανιώνιος θα τελούσε τον αγώνα, στο νέο υπό ίδρυση γυμναστήριο του συλλόγου, δίπλα στο σκοπευτήριο του Υμηττού.¹⁸⁸ Το 1938, η εκκίνηση του ανώμαλου δρόμου του Πανιωνίου, προς τιμήν του διαδόχου του θρόνου, επρόκειτο να δοθεί ακριβώς από το χώρο, όπου θα ιδρύνταν στη Νέα Σμύρνη το γυμναστήριο του Πανιωνίου. Οι δρομείς διέτρεξαν απόσταση στη Νέα Σμύρνη, βγήκαν στη λεωφόρο Συγγρού, στο ύψος του κτήματος Βαλλιάνου, και μετέβησαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο, όπου τερμάτισαν. Εκεί έγινε η απονομή των βραβείων.¹⁸⁹

Ο ανώματος δρόμος του γύρου της Νέας Σμύρνης διοργανώθηκε από τον Πανιώνιο ξανά στις 19 Μαρτίου 1939. Έπαθλα αθλοθέτησαν ο διοικητής πρωτεύουσας Κ. Κοτζιάς, ο υπουργός Παιδείας, ο Δήμος Αθηναίων, η κοινότητα Νέας Σμύρνης και ο Πανιώνιος.¹⁹⁰ Ο αγώνας συνδυάστηκε με τη θεμελίωση του σταδίου της Νέας Σμύρνης, οπότε, μετά την τελετή της θεμελίωσης, ακολούθησε

---

¹⁸³ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 28 Αυγούστου 1933.

¹⁸⁴ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 2 Ιουλίου 1934. Πρόεδρος της οργανωτικής επιτροπής ήταν ο πρόεδρος του συλλόγου Γ. Κίτσος και μέλη οι Α. Γεωργόπουλος, Ν. Λωρέντης, Γ. Αλευράς και Κ. Παπάζογλου.

¹⁸⁵ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 10 Σεπτεμβρίου 1934.

¹⁸⁶ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 9 Οκτωβρίου 1935.

¹⁸⁷ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 16 Απριλίου 1936.

¹⁸⁸ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 15 Ιανουαρίου 1936.

¹⁸⁹ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 12 Ιανουαρίου 1938.

¹⁹⁰ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 27 Φεβρουαρίου 1939.

δεξίωση στη Λέσχη Νέας Σμύρνης από το κοινοτικό συμβούλιο του συνοικισμού. Μετά το πέρας του αγώνα, ο πρωθυπουργός απένειμε ο ίδιος τα βραβεία στους νικητές.¹⁹¹

Ο Απόλλων ήταν και αυτός ένας σύλλογος, ο οποίος πριν από το 1922 είχε διακριθεί στο στίβο, αναδεικνύοντας και το νικητή της Μεσολυμπιάδας στο πένταθλο Θεολόγο Αναστάσογλου. Σύμφωνα με το τροποποιημένο καταστατικό του Απόλλωνα Σμύρνης, ο σύλλογος μπορούσε να διατηρεί αθλητικό τμήμα, ποδοσφαιρικό, αγωνιστικών παιδιών, ναυτικό και κολυμβητικό, εκδρομών και πεζοποριών.¹⁹² Το 1934 ο Απόλλων διατηρούσε τμήματα αθλητικό, ναυτικό, ποδοσφαιρικό και εκδρομών,¹⁹³ ενώ το 1936 διέθετε και σκοπευτικό τμήμα.¹⁹⁴

Η πρώτη εμφάνιση αθλητών του Απόλλωνα στους στίβους της Ελλάδας, μετά το 1922, καταγράφεται στις 9 Απριλίου 1923, κατά την προπαρασκευαστική ημερίδα που διεξήχθη εν όψει της τέλεσης των επικειμένων Παναθηναίων. Σ' αυτή διακρίθηκε ο επικοντιστής του συλλόγου Δ. Παναγιωτόπουλος.¹⁹⁵ Ακολούθησε συμμετοχή αθλητών του στα Παναθήγαια, το Μάιο του ίδιου έτους.¹⁹⁶ Παρότι κατά το εκδοθέν το 1924 πρώτο «Δελτίον» του ΣΕΑΓΣ για τη δεύτερη περίοδο, ο Απόλλων Σμύρνης ανήκε στα εγγεγραμμένα μέλη του,¹⁹⁷ υπήρξε εμφανής η απουσία αθλητών του κατά τους Πανελληνίους Αγώνες του ίδιου έτους.¹⁹⁸ Έκτοτε και έως το καλοκαίρι του 1930, οπότε η διοίκηση του Απόλλωνα αποφάσισε να οργανώσει άρτιο αθλητικό τμήμα,¹⁹⁹ δεν σημειώθηκε κάποια παρουσία του συλλόγου στον κλασικό αθλητισμό. Τον Αύγουστο του 1930 προκήρυξε εσωτερικούς αθλητικούς αγώνες,²⁰⁰ ενώ δύο χρόνια μετά, ο σύλλογος παρουσιάζεται να πραγματοποιεί ξανά, στο Παναθηναϊκό Στάδιο, τους εσωτερικούς του αγώνες.²⁰¹

---

¹⁹¹ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 20 Μαρτίου 1939. Νικητής του Γύρου Νέας Σμύρνης αναδείχθηκε ο αθλητής Ραγάζος.

¹⁹² 22^ο άρθρο καταστατικού Μικρασιατικού Γυμναστικού Συλλόγου «Απόλλων Σμύρνης», 20 Ιουλίου 1923, Φάκελος «Απόλλων Σμύρνης», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁹³ *Απόσπασμα πρακτικού Διοικητικού Συμβουλίου της 3ης Απριλίου 1934*, 4 Απριλίου 1934, Φάκελος «Απόλλων Σμύρνης», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁹⁴ *Απόσπασμα Πρακτικών Συνεδριάσεως Δ. Συμβουλίου της 12ης Νοεμβρίου 1936*, 18 Νοεμβρίου 1936, Φάκελος «Απόλλων Σμύρνης», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁹⁵ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 402.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 404-409.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 426.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 432.

¹⁹⁹ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 1 Αυγούστου 1930.

²⁰⁰ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 4 Αυγούστου 1930.

²⁰¹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 31 Αυγούστου 1932.

Η ΑΕΚ θα διατηρούσε, σύμφωνα με το καταστατικό της, αθλητικό τμήμα, ποδοσφαιρικό, κολύμβησης και αγωνιστικών παιδιών όπως βόλεϊ, μπάσκετ κλπ.²⁰² Το αθλητικό τμήμα της ΑΕΚ αποτελούσε, σύμφωνα με το καταστατικό της, το βασικότερο του συλλόγου και έπρεπε να επικουρείται από όλα τα υπόλοιπα.²⁰³ Πρωτεργάτες του τμήματος υπήρξαν οι αδελφοί Αιμίλιος και Μενέλαος Ιωνά, οι οποίοι είχαν διαπρέψει ως αθλητές στίβου και στην Κωνσταντινούπολη. Μάλιστα, ο Μενέλαος Ιωνάς, κατά τους Πανελληνίους Αγώνες του 1924, πρότεψε στον αγώνα των 1.500 μέτρων. Πλάι σ' αυτούς προστέθηκαν και άλλοι σημαντικοί αθλητές, όπως ο Απέργης, ο Σταυριανός, ο Ζαΐρης, ο Μωρισσαίος, η Ελισάβετ Βάρβογλη, ο Γεωργακόπουλος κ. ά.²⁰⁴ Τον τελευταίο τον ανακάλυψε ο Αιμίλιος Ιωνάς και τον ενέταξε στη ΑΕΚ το 1926. Συμμετείχε στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Άμστερνταμ και του Βερολίνου και αναδείχθηκε Βαλκανιονίκης.²⁰⁵

Ο σημαντικότερος όμως αθλητής στίβου της ΑΕΚ υπήρξε ο Χιώτης Χρήστος Μάντικας, ο οποίος μεταγράφηκε στην ΑΕΚ από τον Παγχακό το 1931. Αναδείχθηκε 6^{ος} Ολυμπιονίκης στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου, πρωταθλητής Ευρώπης και Βαλκανιονίκης.²⁰⁶ Σημαντική στιγμή για τον σύλλογο υπήρξε η τέλεση των ελληνοαγγλικών αγώνων «*Τα Αχιλλεία*», σε συνεργασία με τον Εθνικό και τον Ολυμπιακό και την συμμετοχή του αγγλικού συλλόγου *Αχιλλεύς* του Λονδίνου, τον Απρίλιο του 1927.²⁰⁷

Στο πλαίσιο της δράσης της, η Ένωση Αρμενίων Αθλητών διοργάνωνε ετήσιους αθλητικούς αγώνες των Αρμενίων αθλητών της Ελλάδας, το 1930 και το 1931 μάλιστα οι αγώνες αυτοί είχαν τελεστεί στο στάδιο του Πανελληνίου.²⁰⁸ Ωστόσο, φαίνεται πως η δράση της Ενώσεως γνώρισε διακυμάνσεις, καθώς, σύμφωνα με άρθρο που δημοσιεύθηκε τον Απρίλιο του 1936, το σωματείο είχε διαλυθεί ήδη από το 1928, συνεχίζοντας τη δράση του ως ανεπίσημο σωματείο στο Δουργούτι, όπου ίδρυσε αθλητικό τμήμα και ομάδα βόλεϊ. Σύμφωνα με το ίδιο

---

²⁰² 23^ο άρθρο καταστατικού Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως, 30 Μαΐου 1924, Φάκελος ΑΕΚ, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Για τον μεσοπολεμικό αθλητισμό στίβου της ΑΕΚ βλ. Σωτήρης Ι. Νοτάρης, *Ο καρπός της αθλητικής παράδοσης της Πόλης στη σύγχρονη Αθήνα από το 1924 έως τις μέρες μας. ΑΕΚ-Κλασικός Αθλητισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Καλαυρία, 2002.

²⁰³ 24^ο άρθρο, στο ίδιο.

²⁰⁴ Π. Μακρίδης, *Η ιστορία της ΑΕΚ...*, ό. π., σ. 66.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 66.

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 68.

²⁰⁷ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 517-518.

²⁰⁸ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 1 Σεπτεμβρίου 1930 και εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 19 Αυγούστου 1931.

δημοσίευμα, η δραστηριότητά της είχε διακοπεί ξανά το 1934.²⁰⁹ Για τη δράση της στο Δουργούτι, κατά το παραπάνω διάστημα, είναι διαφωτιστικό το άρθρο αθλητικής εφημερίδας του 1932, όπου περιγραφόταν η τέλεση προκριματικών αγώνων στο γήπεδο της Ενώσεως, για τον καταρτισμό δεκαμελούς αντιπροσωπευτικής αθλητικής ομάδας Αρμενίων, η οποία θα αγωνιζόταν στη Θεσσαλονίκη με τοπική ομάδα της πόλης. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, οι αγώνες, τους οποίους επόπτευαν ο αθλητής του Πανιωνίου Ντυρέν Αλεξανιάν και ένας άλλος Αρμένιος, ονόματι Καπριελιάν, είχαν επιτυχή έκβαση από άποψη οργάνωσης και επιδόσεων, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι το γήπεδο της Ενώσεως ήταν ακατάλληλο, αφού μάλιστα παρουσίαζε στην ευθεία του ανηφόρα δύο μέτρων.²¹⁰

Ο συνοικισμός της Νέας Ιωνίας (Ποδαράδες) θεμελιώθηκε στις 30 Ιουνίου 1923. Σ' αυτόν εγκαταστάθηκαν αρχικά πρόσφυγες από τη Σπάρτη της Πισιδίας και επίσης Σμυρνιοί, Βουρλιώτες, Κωνσταντινουπολίτες, Αλαγιώτες, Ατταλειώτες, Τραπεζούντιοι και Σαμψουνταίοι, Κονιαλήδες και λογής Καππαδόκες, Προυσαλήδες, Αϊβαλιώτες, Μαγνησαλήδες κ.ά. Δικές τους συνοικίες δημιούργησαν οι Σαφραμπολίτες (Σαφράμπολη), οι Ινεπολίτες και Κασταμονίτες (Ινέπολη) και οι Νεαπολίτες από το Νεβσεχίρ (Νεάπολη) Καππαδοκίας. Οι φτωχοί πρόσφυγες της Ν. Ιωνίας διέμεναν στα ξύλινα οικήματα που είχαν κατασκευάσει οι εργολάβοι, ενώ όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα έφτιαχναν δικά τους πέτρινα σπίτια, ενώ δεν άργησαν να εμφανιστούν και τα πρώτα μαγαζιά.²¹¹ Μέσα σε αυτή την πανσπερμία, όπου όμως υπήρχαν κυρίως πρόσφυγες με αστική προέλευση, ο άνθρωπος που συνέβαλε καθοριστικά στην ανάπτυξη του στίβου στη Νέα Ιωνία, ως μέλος του *Ομίλου Φιλάθλων Ιωνίας* (Ο.Φ.Ι.), ήταν ο παλιός πρωταθλητής στίβου του Πανιωνίου Σμύρνης Γεώργιος Κασσάρ(ης), ο οποίος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή είχε εγκατασταθεί στο συνοικισμό.²¹² Ο *Όμιλος Φιλάθλων Νέας Ιωνίας* (Ο.Φ.Ι.) ιδρύθηκε το 1926, ενώ το καταστατικό του εγκρίθηκε από τη γενική συνέλευση των μελών του στις 6 Φεβρουαρίου 1927.²¹³ Κατά τη γενική συνέλευση των μελών του σωματείου,

²⁰⁹ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 24 Απριλίου 1936.

²¹⁰ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 1 Ιουνίου 1932.

²¹¹ Για την ιστορία της Ν. Ιωνίας βλ. Χάρης Σαπουντζάκης - Λουκάς Χριστοδούλου, *Η Νέα Ιωνία στο Μεσοπόλεμο 1922-1941*, Νέα Ιωνία, Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας, 2013, σ. 18-35.

²¹² Λουκάς Χριστοδούλου, *Η Ιστορία των Σωματείων της Νέας Ιωνίας. Από την ίδρυση της πόλης έως τη Μεταπολίτευση 1923-1974*, Εκδόσεις Μπαλτά, Γλύφα Ηλείας, 2014, σ. 382.

²¹³ 32^ο άρθρο καταστατικού Ομίλου Φιλάθλων Ιωνίας, 6 Φεβρουαρίου 1927, Φάκελος «Όμιλος Φιλάθλων Ιωνίας», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Ο όμιλος υπέβαλε την αίτηση αναγνώρισής του στο πρωτοδικείο της Αθήνας στις 17 Οκτωβρίου 1927, το δικαστήριο το αναγνώρισε ως κοινωνικό

στις 4 Απριλίου 1940, αποφασίστηκε η μετονομασία του σε *Αθλητική Ένωσις Νέας Ιωνίας*.²¹⁴ Ο Κασσάρ εξελέγη πρόεδρος για πρώτη φορά το 1930, δίνοντας έμφαση στον στίβο, στις αθλοπαιδιές, στην επιτραπέζια αντισφαίριση κλπ. και κατήργησε το ποδόσφαιρο, καθώς, σύμφωνα με τα *Αθλητικά Χρονικά*, «... ο φιλειρηνικός πρόεδρος των έτυχε να παρευρεθῆ εις μερικούς αγώνας -ως μας είπεν- όπου εκ... συμπτώσεως έπεσεν η αγία... ράβδος και τούτο επειδή... νικούσαν! Γι' αυτό και το κατήγγησεν για να αποφύγη τας αιωνίας φιλονικείας.»²¹⁵

Ο συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς ιδρύθηκε στις παρυφές του Πειραιά και γειτνίαζε με τη βιομηχανική ζώνη του λιμανιού. Το 1927, στο συνοικισμό είχαν εγκατασταθεί 7.168 οικογένειες, οι οποίες αντιστοιχούσαν σε 29.800 άτομα. Το 1934, η Νέα Κοκκινιά αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητος δήμος, ενώ το 1940 αριθμούσε 40.000 κατοίκους. Οι άνθρωποι αυτοί προέρχονταν από πολλές και διάφορες περιοχές της Μ. Ασίας, της Θράκης και της Σοβιετικής Ενώσεως.²¹⁶ Σύμφωνα με την έρευνα της Ρενέ Χίρσον (Renee Hirschon), ο συνοικισμός χωριζόταν σε γειτονιές, με βάση τους ενοριακούς ναούς. Επί παραδείγματι, στον Αη-Νικόλα είχαν εγκατασταθεί Κωνσταντινουπολίτες, οι οποίοι θεωρούνταν «οι αριστοκράτες της Κοκκινιάς», επομένως η γειτονιά θεωρούνταν καλύτερη σε σχέση με άλλες. Γενικά, η Νέα Κοκκινιά χαρακτηριζόταν από εσωτερικές διακρίσεις με βάση την προέλευση και την κοινωνική θέση των προσφύγων, τις οποίες ενίσχυαν τα στερεότυπα που διέκριναν κάθε ομάδα. Για παράδειγμα, οι καταγόμενοι από τα μικρασιατικά παράλια θεωρούνταν πιο κοινωνικοί και πιο προοδευτικοί, ενώ οι Καππαδόκες πιο εσωστρεφείς.²¹⁷ Η εγκατάσταση στη Ν. Κοκκινιά πληθυσμιακών ομάδων με αστικές καταβολές φαίνεται πως εκφράστηκε και στον αθλητισμό, επειδή τοπικοί σύλλογοι ανέπτυξαν το στίβο και άλλα νεωτερικά σπορ. Σύμφωνα με δημοσίευμα αναγνώστη του περιοδικού *Αθλητικός Κόσμος*, στην περιοχή υπήρχε το 1926 ομάδα τριάντα αθλητών με την επωνυμία *Αθλητικός Σύλλογος Ηρακλής Κοκκινιάς*. Στο ίδιο δημοσίευμα αναφέρεται ότι αθλητική ομάδα διέθεταν επίσης η *Προοδευτική* και ο

σωματείο και δημοσίευσε την απόφασή του στις 5 Νοεμβρίου 1927, Απόφαση 7291/927 Πρωτοδικείου Αθηνών, Φάκελος «Ομιλος Φιλιάθλων Ιωνίας», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

²¹⁴ *Γενική έκθεση της δράσεως του σωματείου από τον 1926*, 4 Οκτωβρίου 1944, Φάκελος «Αθλητική Ένωσις Νέας Ιωνίας», Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

²¹⁵ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 23 Φεβρουαρίου 1934.

²¹⁶ Για τη Ν. Κοκκινιά βλ. Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *Τα προσφυγικά σωματεία στη Νέα Κοκκινιά στο Μεσοπόλεμο: Μνήμη και ταυτότητες*, διπλωματική εργασία, Αθήνα, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Παν/μιο, 2016, σ. 47-55.

²¹⁷ Βλ. Renee Hirschon, *Οι κληρονόμοι...*, ό. π., σ. 127 και 73-75.

Μουσικογυμναστικός Σύλλογος Αχιλλεύς. Ανασταλτικός παράγοντας όμως για την πρόοδο των σωματείων, κατά το άρθρο, αποτελούσε η έλλειψη στίβου.²¹⁸ Ο Ηρακλής συμμετείχε στους Πειραιϊκούς και στους Πανελληνίους Αγώνες και τελούσε συστηματικά τους εσωτερικούς του αγώνες, στο νέο γυμναστήριο της Κοκκινιάς και στην τοπική Αμερικανική Λέσχη.²¹⁹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζαν οι παιδικοί αγώνες του συλλόγου, οι οποίοι τελούνταν με την έγκριση του ΣΕΓΑΣ και ονομάζονταν «παιδική χαρά». Σε αυτούς συμμετείχαν πολλά παιδιά, ενώ τους παρακολουθούσαν πολλοί φίλαθλοι και οι κηδεμόνες των συμμετεχόντων.²²⁰

Με τον στίβο καταπιάστηκαν και ορισμένα ανεπίσημα τοπικά σωματεία της Νέας Κοκκινιάς υπό αντίξοες συνθήκες και προφανείς δυσκολίες, λόγω έλλειψης χώρων και κατάλληλης υλικοτεχνικής υποδομής. Η προσπάθεια κάποιων νέων ανθρώπων του συνοικισμού περιγραφόταν σε επιστολή που είχε αποστείλει προς τον *Αθλητισμό της Ελλάδος* φίλαθλος ονόματι Χ. Συμεωνίδη, από την Κοκκινιά, την άνοιξη του 1938, όπου περιέγραφε τους διασυλλογικούς αγώνες που διεξήχθησαν μεταξύ των ανεπίσημων σωματείων *Εθνικού* και *Απόλλωνα Κοκκινιάς*, στις 27 Μαρτίου του ίδιου έτους, σε κάποιο χωράφι της περιοχής, το οποίο είχε διαμορφωθεί σε γυμναστήριο. Σύμφωνα με τον ίδιο, του είχε προξενήσει κατάπληξη το θέαμα των παιδιών, «που άλλα έτρεχαν, άλλα πηδούσαν άλμα και άλλα έριχναν τη σφαίρα και το δίσκο.» Εντύπωση του είχε κάνει επίσης η τάξη που επικρατούσε, καθώς και ο σεβασμός των αθλητών προς τους κριτές. Σύμφωνα πάλι με το συντάκτη της επιστολής, τα περισσότερα παιδιά συμμετείχαν για πρώτη φορά σε αγώνα.²²¹ Η πρόοδος τουλάχιστον του Απόλλωνα φαίνεται πως υπήρξε σημαντική, καθώς ένα χρόνο μετά, το Μάιο του 1939, επρόκειτο να τελήσει τους ετήσιους εσωτερικούς του αγώνες στο γυμναστήριο της ΧΑΝ, παρόντος μάλιστα και του δημάρχου της Κοκκινιάς Θεοφανίδη.²²²

---

²¹⁸ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 1 Αυγούστου 1926.

²¹⁹ Βλ. εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 13 Απριλίου 1932 και εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 29 Νοεμβρίου 1933.

²²⁰ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 20 Ιουνίου 1932.

²²¹ Θέλοντας αυτός να προβάλλει το έργο και την προσπάθεια των νεαρών αθλητών, ζήτησε τα αποτελέσματα των αγώνων και τα απέστειλε στην εφημερίδα, παρακαλώντας να δημοσιευθούν. Η επιστολή του κατέληγε ως εξής: «Γι' αυτό την Παρασκευήν πολλά εξερευνητικά μάτια θα προσπαθήσουν να εύρουν χαρούμενα τα ονόματά των εις τας στήλας της εγκρίτου υμών εφημερίδος. Θα είναι δε μία ηθική ανταμοιβή των κόπων υπέρ του αθλητισμού. Σας θερμοπαρακαλώ όπως μη παραλείψετε κανέν όνομα, διότι χωρίς να το καταλάβετε, θα προξενήσετε αφάνταστον λύπην εις τον παραλειπόμενον.» Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 1 Απριλίου 1938.

²²² Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 12 Μαΐου 1939.

3.6.3 Ποδηλασία

Σύμφωνα με τη Χριστίνα Κουλούρη, το ποδήλατο αποτέλεσε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα σύμβολο της τεχνολογικής προόδου, ο δε ποδηλάτης συμβόλιζε τον σύγχρονο άνθρωπο και τις ανερχόμενες αστικές αξίες.²²³ Το ποδήλατο εμφανίστηκε στην Ελλάδα το 1869,²²⁴ ενώ τα πρώτα ποδηλατικά σωματεία εμφανίστηκαν γύρω στο 1890.²²⁵ Τα αθλητικά σωματεία της Σμύρνης, από τα πρώτα χρόνια της δράσης τους, διατηρούσαν ποδηλατικά τμήματα και καλλιεργούσαν το άθλημα, ενώ το 1896 υπήρχε ήδη στη Σμύρνη ένας πυρήνας 300-350 ποδηλατιστών.²²⁶ Από τον τύπο της εποχής μαθαίνουμε ότι τον Φεβρουάριο του 1896 το σωματείο *Γυμνάσιον* είχε δώσει νέα παραγγελία για αγορά ποδηλάτων, είκοσι πέντε τον αριθμό, ενώ τα μέλη του ακολουθούσαν ειδικό πρόγραμμα ασκήσεων και εκδρομών.²²⁷ Από αγωνιστικής απόψεως, το άθλημα της ποδηλασίας περιλαμβανόταν τόσο στους αγώνες του *Αθλητικού Ομίλου του Μπουρνόβα*, όσο και στους Πανιωνίους Αγώνες.²²⁸ Η ποδηλασία για τους αστούς της Σμύρνης είχε γίνει μόδα και αυτό φαίνεται από τη σχετική αρθρογραφία στον τύπο και από τις συχνές διαφημίσεις. Χαρακτηριστικά είναι τα άρθρα της *Αμάθειας* με τίτλους «Ποδηλατομανία», «Το ποδήλατον» και «Ποδηλασία». Στο τελευταίο αναφερόταν ότι ήταν τόση η ζήτηση των ποδηλάτων, ώστε τα εργοστάσια της Ευρώπης που κατασκεύαζαν ποδήλατα σταμάτησαν να δέχονται παραγγελίες από τα καταστήματα της Σμύρνης, λόγω φόρτου εργασίας. Ενδεικτική της εξάπλωσης της ποδηλασίας στη Σμύρνη ήταν η λειτουργία στην περιοχή του Κορδελιού (της Περαιάς των λογίων) ποδηλατοδρομίου, υπό την ευθύνη του δασκάλου του αθλήματος Παντελή Δασκαλόπουλου. Πολύ χαρακτηριστική είναι η είδηση ότι στο Κορδελιό ποδηλατούσαν είκοσι με είκοσι πέντε κυρίες.²²⁹ Επίσης, αίσθηση προκαλούν οι διαφημίσεις ποδηλάτων των εταιριών Humber & Co Cycles Limited και Raleigh, των εισαγωγέων αδελφών Μπάρκερ και Μισαηλίδου αντίστοιχα, οι διαφημίσεις των ποδηλάτων Peugeot του εισαγωγέα της Σμύρνης

²²³ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 369.

²²⁴ Εφ. *Αλήθεια*, 29 Ιανουαρίου 1870, στο Νίκος Ε. Πολίτης, *Ο πατραϊκός αθλητισμός, τόμ. Α', Η πρώτη δεκαετία: 1891-1900*, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1994, σ. 69.

²²⁵ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 357. Για την ιστορία του ποδηλάτου στην Ελλάδα, πβ. Κυριάκος Ιωσηφίδης, *Το ποδήλατο στην Ελλάδα 1880-2012*, Αθήνα, Economia Publishing, 2014.

²²⁶ Εφ. *Αμάθεια*, 29 Μαρτίου 1896.

²²⁷ Εφ. *Αμάθεια*, 16 Φεβρουαρίου 1896.

²²⁸ Εφ. *Αμάθεια*, 24 Απριλίου 1896.

²²⁹ Εφ. *Αμάθεια*, 12 Ιουνίου 1896.

Μιχαήλ Πολυχρόνη,²³⁰ καθώς και η διαφήμιση εκμάθησης ποδηλασίας έναντι μισής οθωμανικής λίρας από τον προαναφερθέντα γνωστό δάσκαλο ποδηλασίας Π. Δασκαλόπουλο.²³¹ Συχνές ήταν και οι εκδρομές των ντόπιων ποδηλατών στο ύπαιθρο, *οι παρτίδες με τα βελοσπέτια*, όπως λέγονταν στο σμυρναϊκό ιδίωμα.. Το Μάιο του 1896, τα μέλη του ποδηλατικού τμήματος της Λέσχης των Κυνηγών είχαν εκδράμει έως το Μπουνάρμπασι και στο γυρισμό γευμάτισαν στη Λέσχη του Μπουρνόβα. Σε άλλη εκδρομή στον Μπουτζά, σαράντα ποδηλατιστές της ίδιας Λέσχης ξεκίνησαν το πρωί και επέστρεψαν το βράδυ, αφού πρώτα γευμάτισαν στη *λοκάντα* (ξενοδοχείο - εστιατόριο) του Λεβαντίνου Μανόλι.²³²

Οι αστοί Μικρασιάτες πρόσφυγες μετέφεραν στην Ελλάδα την ποδηλατική κουλτούρα τους και συνέχισαν την παράδοση της αγωνιστικής ποδηλασίας, ιδρύοντας ποδηλατικά τμήματα και οργανώνοντας αγώνες. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, πως τα ιδρυτικά μέλη των καταγεγραμμένων δεκαπέντε προσφυγικών σωματείων, τα οποία καλλιέργησαν την ποδηλασία κατάγονταν πρωτίστως από τη Σμύρνη και από την Πόλη. Σύμφωνα με άρθρο του Βαλκανιονίκη της ποδηλασίας Ευάγγελου Κουβέλη στη Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια του Αθλητισμού, η πρώτη σοβαρή αγωνιστική ποδηλατική κίνηση στην Ελλάδα ξεκίνησε το 1929, όταν τα σωματεία Πανιώνιος, ΑΕΚ, Νέοι Βύρωνος, ΠΑΟ κ.ά. συγκρότησαν ποδηλατικά τμήματα.²³³ Κατά τη διετία 1929-1931, ο Πανιώνιος διατηρούσε τα πρωτεία αναδεικνύοντας πρωταθλητές, όπως ο Βασίλης Κοκκώνης, ο Αλέκος Ιωαννίδης, ο Ι. Τομαής, ο Μιχαήλ Παρετζόγλου, ο Α. Γκιουλιστάνης κ.ά. Αντίστοιχα, το ποδηλατικό τμήμα της ΑΕΚ Αθηνών ανέδειξε τους Βαλκανιονίκες Καλούδη και Κουβέλη.²³⁴

Ωστόσο, ήδη από το 1926 διαβάζουμε ότι κατά τους 2^ο^ς Ποδηλατικούς Αγώνες της Μακαμπί Θεσσαλονίκης, όλοι σχεδόν οι αγώνες κερδήθηκαν από ποδηλάτες της ΑΕΚ Θεσσαλονίκης,²³⁵ ενώ στην Αθήνα, οι Νέοι Βύρωνος θεωρούνταν πρωτοπόροι του σπορ της ποδηλασίας, διοργανώνοντας το 1927 τους Α' Ποδηλατικούς Αγώνες, οι οποίοι σημείωσαν ικανοποιητικά αποτελέσματα και μεγάλη επιτυχία. Σε αυτούς τους αγώνες, οι διοργανωτές θριάμβευσαν, καταλαμβάνοντας την 1η, 2η, 3η, 5η και 7η θέση. Μάλιστα, καθιέρωσαν και τον

²³⁰ Εφ. *Αμάθεια*, 3 Οκτωβρίου 1907.

²³¹ Εφ. *Αμάθεια*, 1 Απριλίου 1896.

²³² Εφ. *Αμάθεια*, 11 Μαΐου 1896.

²³³ *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια του Αθλητισμού*, Αθήνα, Δρακόπουλος, 1961.

²³⁴ Πάνος Μακρίδης, *Η ιστορία της ΑΕΚ...*, ό. π., σ. 73.

²³⁵ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 23 Μαΐου 1926.

ποδηλατικό ανώμαλο δρόμο για το πρωτάθλημα Ελλάδας, ο οποίος διεξαγόταν τακτικά.²³⁶ Ενδεικτικό της επιρροής του σωματείου στην αγωνιστική ποδηλασία ήταν και το γεγονός ότι ο επί χρόνια πρόεδρος του δικηγόρος Δημήτρης Ξηρουχάκης υπήρξε ο πρώτος γραμματέας της Ποδηλατικής Ομοσπονδίας Ελλάδος (ΠΟΕ).²³⁷ Στο συνοικισμό του Βύρωνα, στον οποίο κατοικούσαν κυρίως Σμυρνιοί, φαίνεται πως η ποδηλασία βρισκόταν σε περίοπτη θέση, καθώς διαβάζουμε ότι και ο *Αθλητικός Σύλλογος «Βύρων»* είχε προκηρύξει για τις 4 Νοεμβρίου 1928, ποδηλατικούς αγώνες απόστασης 36 χιλιομέτρων. Η διαδρομή θα ξεκινούσε από το εργοστάσιο Πυρρή και θα κατέληγε στο Πικέρμι, μετ' επιστροφής. Τους ποδηλάτες θα παρακολουθούσε ειδικό αυτοκίνητο, για κάθε ενδεχόμενη βλάβη ποδηλάτου.²³⁸

Το 1932, λειτουργούσε στην γειτονική Καισαριανή ο *Ποδηλατικός Σύλλογος «Ερμής»*, ο οποίος κάθε χρόνο διοργάνωνε αγώνες ποδηλασίας, ανώμαλους και μεγάλων αποστάσεων, αθλοθετώντας κύπελλα και μετάλλια. Οι αθλητές του Θωμάς Απερίδης, Ευάγγελος Κουβέλης και Ευάγγελος Μελεμενής ήταν οι τρεις πρώτοι νικητές σε αγώνα 50 χιλιομέτρων, που είχε διοργανωθεί από τον ΣΕΓΑΣ στο Ψυχικό, κατά την αγωνιστική περίοδο 1933-1934. Ο Απερίδης ήταν και γενικός αρχηγός του σωματείου. Οι ποδηλάτες του Ερμή αγωνίζονταν με τα χρώματα των Νέων Βύρωνα, καθώς ο σύλλογός τους ήταν ανεπίσημος. Διέθετε περίπου τριάντα ποδηλάτες και πολλά αρωγά μέλη.²³⁹ Τέλος, σύμφωνα με τον *Αθλητικό Τύπο*, το Νοέμβριο του 1931, ο Ηρακλής Νέας Κοκκινιάς οργάνωσε και τέλεσε επιτυχώς ποδηλατικούς αγώνες.²⁴⁰ Το ποδηλατικό τμήμα του Ηρακλή είχε κερδίσει το πρωτάθλημα Πειραιώς, με ποδηλάτες τους Έκτορα Χατζηπολυχρόνη, Ανδρέου, Τσιρέλη, Ηρακλή Παπάζογλου κ.ά.²⁴¹

3.6.4 Πετοσφαίριση

²³⁶ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 23 Μαΐου 1932.

²³⁷ *Καταστατικόν της Ποδηλατικής Ομοσπονδίας Ελλάδος*, 4 Νοεμβρίου 1936, φάκελος «Ποδηλατική Ομοσπονδία της Ελλάδος», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

²³⁸ Εφ. *Αθλητική*, 23 Οκτωβρίου 1928.

²³⁹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 24 Ιανουαρίου 1934.

²⁴⁰ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 11 Νοεμβρίου 1931.

²⁴¹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 8 Απριλίου 1932.

Ο Πανιώνιος είχε έρθει σε επαφή με το άθλημα του βόλεϊ από το 1919, όταν η *Χριστιανική Αδελφότητα Νέων* (XAN) της Σμύρνης πραγματοποίησε το πρώτο πρωτάθλημα. Στην πόλη υπήρχε γήπεδο βόλεϊ στο χώρο του σκοπευτηρίου, το οποίο βρισκόταν κοντά στο ναό της Αγίας Αικατερίνης.²⁴² Αντίστοιχα, ο πρώτος που δίδαξε το άθλημα στην Ελλάδα ήταν ο καθηγητής Φυσικής Αγωγής Αθανάσιος Λευκαδίτης.²⁴³ Σε μια από τις πρώτες της παρουσίες, το Σεπτέμβριο του 1924, η ομάδα βόλεϊ του Πανιωνίου πρώτευσε σε τουρνουά που είχε οργανώσει ο Γ. Σ. Αμαρουσίου.²⁴⁴ Κατά τα πρώτα αθηναϊκά χρόνια, η ομάδα του Πανιωνίου αποτελούνταν από τους ίδιους αθλητές, οι οποίοι τη στελέχωναν και στη Σμύρνη. Επρόκειτο για τους Καραμπάτη, Παπάζογλου, Ισηγόνη, Σαρρή, Ρετέλα κ. ά.²⁴⁵ Είναι εμφανές ότι οι πετοσφαιριστές του Πανιωνίου, όπως και οι παίκτες των υπολοίπων συλλόγων, κατά τα χρόνια του Μεσοπολέμου δεν ήταν εξειδικευμένοι αθλητές του βόλεϊ, αλλά κυρίως αθλητές του στίβου.

Το 1925, ο Πανιώνιος τέλεσε το ετήσιο πρωτάθλημα συλλόγων και ανωτάτων σχολών στο Παναθηναϊκό Στάδιο και στο γυμναστήριο του Εθνικού, με την έγκριση του ΣΕΑΓΣ, στο οποίο έλαβαν μέρος 12 ομάδες.²⁴⁶ Το 1926, ο Πανιώνιος τέλεσε ξανά το πρωτάθλημα βόλεϊ. Σύμφωνα με την *Αθλητική Επιθεώρηση*, στις 23 Ιανουαρίου 1926, θα ξεκινούσαν οι αγώνες ομάδων σχολείων, ενώ οι αγώνες ομάδων συλλόγων στις 31 Ιανουαρίου 1926. Στους αγώνες μπορούσαν να συμμετάσχουν οι αναγνωρισμένοι από τον ΣΕΑΓΣ σύλλογοι της Αθήνας, του Πειραιά και των περιχώρων, το Εθνικό Πανεπιστήμιο, το Διδασκαλείο Γυμναστικής και οι Στρατιωτικές και Ναυτικές Σχολές. Επίσης σύλλογοι άλλων πόλεων της Ελλάδας, καθώς και ελληνικοί σύλλογοι του εξωτερικού. Στους αγώνες σχολείων μπορούσαν να συμμετάσχουν οι σχολές ανώτερων σπουδών της Αθήνας, του Πειραιά και των περιχώρων, τα γυμνάσια, οι εμπορικές σχολές, τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης και οι ισόβαθμοι φορείς άλλων χωρών, που ήταν αναγνωρισμένες από το κράτος. Κάτοχοι του πρωταθλήματος ήταν από το προηγούμενο έτος, ο Εθνικός Γ. Σ. και το ΣΤ' Γυμνάσιο της Αθήνας αντίστοιχα.²⁴⁷

²⁴² Π. Λινάρδος, *Δημητρός Δάλλας...*, ό. π., σ. 73.

²⁴³ Αλκινόη Κατσικαδέλη -Νίκος Μπεργελές, *Πετοσφαίριση*, Αθήνα, 1986 σ. 23.

²⁴⁴ Θεοδωρής Μπελίτσος, *Πανιώνιος. 125 χρόνια προσφοράς στον ελληνικό αθλητισμό. Η κυανέρυθρη αθλητική ιστορία*, Νέα Σμύρνη, 2015, σ. 40.

²⁴⁵ Π. Λινάρδος, *Δημητρός Δάλλας...*, ό. π., σ. 75.

²⁴⁶ Θ. Μπελίτσος, *Πανιώνιος...*, ό. π., σ. 40.

²⁴⁷ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Δεκέμβριος 1925.

Το πρωτάθλημα διεξήχθη εν τέλει με τη συμμετοχή εννέα ομάδων συλλόγων και δώδεκα σχολικών ομάδων. Κατά τον αρθρογράφο της *Αθλητικής Επιθεώρησης*, οι αγώνες συνέβαλαν:

«ώστε η ωραία, η αβίαστος, η κατεξοχήν διαπλαστική του σώματος παιδιά αυτή να προκαλέση το ενδιαφέρον όχι μόνον των αγωνιζομένων, αλλά του πολλού κόσμου των νέων αμφοτέρων των φύλων και να ευνοηθή και αγαπηθή από αυτούς, κατά τρόπον, ώστε σήμερον εις πάσαν συνοικίαν, εις κάθε γήπεδον, όμιλοι νέων να καταγίνονται με μίαν σφαίραν, παίζοντες πετοσφαίραν (Βόλεϋ-Μπώλλ).»²⁴⁸

Στις 12 Απριλίου 1926, επρόκειτο να τελεστούν για πρώτη φορά αγώνες γυναικών.²⁴⁹ Ο Πανιώνιος συνέχισε και το 1927 τη διοργάνωση του πρωταθλήματος βόλεϊ, κατά το τελευταίο δεκαήμερο του Ιανουαρίου.²⁵⁰ Κατόπιν άρνησης της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων να παραχωρήσει χώρο στον Πανιώνιο, όπως είχε κάνει τα δύο προηγούμενα χρόνια, ο σύλλογος βρήκε χώρο στους Στύλους του Ολυμπίου Διός, σε θέση ονόματι «*Λούνα Παρκ*», επί της λεωφόρου Συγγρού και τον διαμόρφωσε κατάλληλα με δικές του δαπάνες, προκειμένου να διεξαχθούν οι αγώνες. Αξίζει να σημειωθεί πως, σύμφωνα με ανακοίνωση του διοργανωτή, κάθε συμμετέχουσα ομάδα όφειλε να φέρει μαζί της «σφαίραν εις καλήν κατάστασιν».²⁵¹

3.6.5 Καλαθοσφαίριση

Η καλαθοσφαίριση εισήχθη και καλλιεργήθηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από Αμερικανούς εκπαιδευτικούς, οι οποίοι δίδασκαν σε αμερικάνικα εκπαιδευτήρια, όπως στη *Ροβέρτειο Σχολή* (Roberts College) Κων/πόλεως και στο κολλέγιο *Ανατόλια* στην Μερζιφούντα του Πόντου.²⁵² Μάλιστα στο δεύτερο αναφέρεται η πραγματοποίηση αγώνα καλαθοσφαίρισης στις 26 Απριλίου 1914 μεταξύ δύο ομάδων που αποτελούνταν η μεν από πέντε δασκάλους (τρεις Έλληνες και δύο

²⁴⁸ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησης*, Μάρτιος 1926.

²⁴⁹ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησης*, Μάρτιος 1926.

²⁵⁰ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 19 Δεκεμβρίου 1926.

²⁵¹ Εφ. *Αθλητικός Κόσμος*, 23 Ιανουαρίου 1927.

²⁵² Για την αθλητική δραστηριότητα στη Ροβέρτειο βλ. Murat Cihan Yıldız, *Strengthening Male Bodies and Building Robust Communities: Physical Culture in the Late Ottoman Empire...*, ό. π.

Αμερικάνους), η δε άλλη από πέντε Έλληνες μαθητές.²⁵³ Στη Σμύρνη το άθλημα εισήχθη από τον Απόλλωνα, όπως αναφέρει το ακόλουθο δημοσίευμα της εποχής:

«Ο Απόλλων... θα παρουσιάσει εις τον στίβον τας 3 εκ των τεσσάρων αυτού ομάδων, εις το ποδόσφαιρον και το Αμερικανικόν αγώνισμα ‘Μπάσκετ Μπολ’, το οποίον πρώτος εισήγαγε εκ των εν Σμύρνη Γυμν. Συλλόγων... Η ομάς του Μπάσκετ μπολ θα αγωνισθή μετά Αμερικανικής ομάδος της πόλεώς μας.»²⁵⁴

Τα πρώτα πρωταθλήματα καλαθοσφαίρισης στην Αθήνα διοργανώθηκαν από τον Εθνικό Αθηνών και είχαν τοπική εμβέλεια. Τον Ιανουάριο του 1931, συμμετείχαν δώδεκα σωματεία στην κλήρωση για το πρωτάθλημα μπάσκετ, μεταξύ αυτών τα προσφυγικά σωματεία Πανιώνιος, Νήαρ Ηστ, Νέοι Συνοικισμού Βύρωνος, Απόλλων και ΑΕΚ.²⁵⁵ Το καλοκαίρι του επόμενου χρόνου, πραγματοποιήθηκαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο πρωτότυποι εσωτερικοί αγώνες μπάσκετ του Πανιωνίου, οι δε αθλητές του συλλόγου χωρίστηκαν σε τέσσερις ομάδες.²⁵⁶ Από την μεριά της, η ομάδα μπάσκετ της ΑΕΚ είχε ιδρυθεί το 1927 και αποτελούνταν από παίκτες της Ροβερτείου Σχολής. Η ομάδα αυτή κατέκτησε επί δύο συνεχόμενες φορές το πρωτάθλημα μπάσκετ Ελλάδας. Την ομάδα αποτελούσαν οι Δημόπουλος (αρχηγός), Μακρίδης Ι., Μακρίδης Π., Σεραφιάν, Φωτιάς, Ηλιάσκος και Αμπατζόγλου.²⁵⁷

3.6.6 Τένις

Το τένις αποτέλεσε μια αθλητική μόδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, η οποία εισήχθη από την Ευρώπη. Υπήρξε το πρώτο άθλημα, στο οποίο συμμετείχαν από κοινού και τα δύο φύλα, γεγονός που ενθουσίαζε τις γυναίκες. Το τένις παιζόταν στην οικία ή στη λέσχη (στο κλουμπ), δηλαδή σε χώρους περιχαρακωμένους και κοινωνικά στεγανούς. Το πρώτο σωματείο τένις στην Αθήνα ιδρύθηκε το 1895 και έλαβε την επωνυμία *Club Lawn Tennis Αθηνών*. Επρόκειτο για

²⁵³ Κων/νος Φωτιάδης-Σοφία Ηλιάδου - Τάχου, *Η παιδεία στον Πόντο (1682-1922)*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 2007, σ. 321.

²⁵⁴ Εφ. *Κόσμος*, 18/3 Φεβρουαρίου 1921.

²⁵⁵ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 21 Ιανουαρίου 1931.

²⁵⁶ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 27 Ιουλίου 1932.

²⁵⁷ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 3 Ιουνίου 1932.

ένα σωματείο, στο οποίο συμμετείχαν μεγαλοαστοί και μέλη επώνυμων οικογενειών της Αθήνας.²⁵⁸

Το τένις (lawn tennis) καλλιεργήθηκε στη Σμύρνη εξ αρχής από τα ανώτερα αστικά στρώματα της πόλης και των περιχώρων της. Στις 10 Ιουνίου 1896, αναδημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Αμάλθεια* από γαλλική εφημερίδα, πιθανότατα της Σμύρνης, ότι οι Σμυρναίοι αθλητές του λόουν τένις Ζιρώ (γαλλικής καταγωγής) και Λε Μπαϊλλύ (αγγλικής καταγωγής) μετέβησαν στην Κωνσταντινούπολη και προκάλεσαν σε αγώνα τους παίκτες του αθλήματος (*άσκηση* το ονόμαζε η εφημερίδα) στην πρωτεύουσα, δέκα δε εξ αυτών αποδέχθηκαν την πρόσκληση.²⁵⁹ Στη Σμύρνη μάλιστα υπήρχαν γήπεδα τένις στη Λέσχη Σαμπέρ και στο Σπόρτινγκ Κλουμπ. Στη μεσοπολεμική Ελλάδα, όπως ήταν επόμενο, με την αντισφαίριση ασχολήθηκαν μέλη των ανώτερων τάξεων του προσφυγικού κόσμου.

Ο συνοικισμός της Νέας Σμύρνης υπήρξε ένας μεγαλοαστικός οικισμός για τα δεδομένα του Μεσοπολέμου, ο οποίος το 1928 αριθμούσε μόλις 210 κατοίκους. Σ' αυτόν δεν εγκαταστάθηκαν μόνο πρόσφυγες της Μ. Ασίας, αλλά και όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να χτίσουν κατοικία, αφού προηγουμένως είχαν αγοράσει οικόπεδα προσφύγων, οι οποίοι δεν μπορούσαν να οικοδομήσουν τη δική τους κατοικία. Έτσι, όπως σημειώνει η Β. Γκιζελή, η δημιουργία της Νέας Σμύρνης ήταν «μία επιλογή που δέχεται τους ισχυρούς και παραμερίζει τους σχετικά αδύνατους και που στηρίζεται περισσότερο στην οικονομική και κοινωνική «συγγένεια» των ομάδων, παρά στην κοινή καταγωγή.» Η αστική προέλευση των κατοίκων του οικισμού θα αποτυπωθεί και στα δύο κύρια αθλητικά του σωματεία, τον *Αθλητικό Όμιλο Νέας Σμύρνης* (ΑΟΝΣ) και τον *Όμιλο Αντισφαιρίσεως Νέας Σμύρνης*.²⁶⁰ Η εγγραφή στον τοπικό όμιλο τένις επιτρεπόταν σε άτομα και των δύο φύλων,²⁶¹ μάλιστα, μεταξύ των δεκαεπτά ιδρυτικών μελών του αναφέρονται τουλάχιστον επτά γυναίκες. Τον Ιανουάριο του 1940, στον όμιλο ήταν εγγεγραμμένα είκοσι τακτικά μέλη, που πλήρωναν μηνιαία συνδρομή 30 δραχμών, ένα τακτικό μέλος που πλήρωνε

²⁵⁸ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 321-355. Για το LawnTennis Club Αθηνών (Όμιλος Αντισφαιρίσεως Αθηνών) βλ. Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *100 χρόνια Ο.Α.Α. 1895-1995*, Αθήνα, Όμιλος Αντισφαιρίσεως Αθηνών, 1995.

²⁵⁹ Εφ. *Αμάλθεια*, 10 Ιουνίου 1896.

²⁶⁰ Βλ. *60χρονα Νέας Σμύρνης, 1929-1989*, Αθήνα, 1990, σ. 230 και Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984.

²⁶¹ 4^ο άρθρο καταστατικού Ομίλου Αντισφαιρίσεως Νέας Σμύρνης, 26 Μαρτίου 1933, φάκελος «Όμιλος Αντισφαιρίσεως Νέας Σμύρνης», Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

μηνιαία συνδρομή 25 δραχμών και πέντε μαθητές και φοιτητές, οι οποίοι πλήρωναν μικρότερη συνδρομή. Στον όμιλο ήταν επίσης εγγεγραμμένοι και δέκα εν ενεργεία αθλητές.²⁶²

Αντίστοιχα, τον Αύγουστο του 1931, ο *Αθλητικός Τύπος* δημοσίευσε την πληροφορία πως «εκλεκτοί φίλαθλοι» ίδρυσαν *Όμιλο Αντισφαιρίσης* στη Νέα Φιλαδέλφεια, συνοικισμό όπου διαβιούσε ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων που διέθεταν οικονομική άνεση, κυρίως Κωνσταντινουπολίτες. Σύμφωνα με το ίδιο δημοσίευμα, ο Όμιλος τελούσε υπό την προστασία του *Ομίλου Αντισφαιρίσης Αθηνών*, γεγονός ενδεικτικό της σχέσης που είχαν τα μέλη του Ομίλου της Νέας Φιλαδέλφειας με μέλη της μεγαλοαστικής κοινωνίας της Αθήνας.²⁶³ Μάλιστα, η εκλεγμένη τριμελής επιτροπή ασχολούνταν με την εξεύρεση κατάλληλου οικοπέδου. Σκοπός του Ομίλου Αντισφαιρίσεως Νέας Φιλαδέλφειας ήταν και «η διάδοσις της σωμασκίας, ιδίως των σουηδικών ασκήσεων.» Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή του 1928, στην προσφυγική περιοχή της Νέας Φιλαδέλφειας (Ποδονίφτης) ζούσαν 6.337 κάτοικοι. Στο συνοικισμό αυτό μετακινήθηκαν πολλοί πρόσφυγες από τον οικισμό του Γηροκομείου των Αμπελοκήπων, μετά τη μεγάλη πυρκαγιά, η οποία κατέκαψε τα καταλύματά τους. Κατά το μεγαλύτερο ποσοστό, οι πρόσφυγες του συνοικισμού προέρχονταν από τη Σμύρνη (23,27%), την Κωνσταντινούπολη (12,72%) και τα Βουρλά (10,06%). Το 21,97% των κατοίκων ασκούσαν πάσης φύσεως επαγγέλματα, το 8,27% ήταν ιδιωτικοί υπάλληλοι, το 7,89% ήταν εργάτες και το 3,13% έμποροι. Η ίδρυση του τοπικού Ομίλου Αντισφαιρίσης, υπό την αιγίδα μάλιστα του Ομίλου Αντισφαιρίσης Αθηνών, θα πρέπει να συνδεθεί ευθέως με την εγκατάσταση μεγάλου αριθμού Σμυρνιών και Κωνσταντινουπολιτών, δηλαδή ανθρώπων με αστικές καταβολές.²⁶⁴

3.6.7 Πάλη

---

²⁶² *Καταστάσεις τακτικών μελών και εν ενεργεία αθλητών Ομίλου Αντισφαιρίσεως Νέας Σμύρνης*, φάκελος «Όμιλος Αντισφαιρίσεως Νέας Σμύρνης», Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

²⁶³ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 5 Αυγούστου 1931.

²⁶⁴ Για το συνοικισμό της Νέας Φιλαδέλφειας βλ. Γεώργιος Κ. Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο, Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα, Ιστορία – Λεύκωμα – Ειδήσεις*, Ν. Φιλαδέλφεια, έκδοση εφημερίδας *Αναζήτηση*, 1997, σ. 21-34 και 52-53.

Στο μικρασιατικό χώρο, η πάλη μετατράπηκε από ένα παραδοσιακό άθλημα των αγροτικών κοινωνιών σε ένα νεωτερικό άθλημα, μέσα από διάφορα στάδια *αθληματοποίησης*, περνώντας από τις παλαισטרές των πανηγυριών στις παλαισטרές των τοπικών και πανελληνίων αγώνων που τελούνταν στα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η βία του αθλήματος έγινε λελογισμένη, καθώς εφαρμόστηκαν οι διεθνείς αθλητικοί κανονισμοί, στη θέση των παραδοσιακών κανόνων και των εθιμικών ρυθμίσεων. Στο ζήτημα της ελάττωσης της βίας, ο Νόρμπερτ Ελίας περιγράφει τη μετάβαση από τα προνεωτερικά αθλήματα στα σύγχρονα σπορ, μέσα από αυτό που ονομάζει «*διαδικασία πολιτισμού*», βάσει του οποίου «η συγκρότηση του κράτους και της συνείδησης, το επίπεδο της κοινωνικά επιτρεπτής βίας ή ανοχής της αναμένεται να διαφέρουν από πολλές απόψεις σε διαφορετικά στάδια εξέλιξης των κοινωνιών.»²⁶⁵

Υπ' αυτή την έννοια, οι πρόσφυγες παλαιστές που κατάγονταν από την Κωνσταντινούπολη και τη Μ. Ασία υπήρξαν φορείς μιας παλαιστικής κουλτούρας, η οποία, ενώ καλλιεργήθηκε αρχικά στις αγροτικές τοπικές κοινωνίες, στη συνέχεια ενσωματώθηκε στη δράση των ελληνικών αθλητικών σωματείων των αστικών κέντρων της οθωμανικής επικράτειας, ως μια επινοημένη αθλητική παράδοση, εκφράζοντας το κυρίαρχο ιδεολογικό σχήμα της συνέχειας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα, καθώς και τις τάσεις αστικοποίησης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων.²⁶⁶ Αργότερα, προσφυγικά σωματεία, όπως ο ΠΑΟΚ και ο ΒΑΟ, καλλιέργησαν το άθλημα της πάλης στον ελλαδικό χώρο και πρωταγωνίστησαν στη δημιουργία ομοσπονδίας του αθλήματος.

Στο σημείο αυτό, είναι ιδιαίτερα χρήσιμη μία αναδρομή στις παλαιστικές παραδόσεις της οθωμανικής επικράτειας και ιδιαίτερα των ελληνικών πληθυσμών που διαβιούσαν στη Μ. Ασία και στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να αντιληφθούμε το πέρασμα της πάλης από την προνεωτερική, στη σύγχρονη μορφή της. Η πάλη γενικότερα απολάμβανε ιδιαίτερης θέσης στην οθωμανική κοινωνία. Σύμφωνα με τον Μάρτιν Στόουκς (Martin Stokes):

---

²⁶⁵ Νόρμπερτ Ελίας – Έρικ Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος...*, ό. π., σ. 177.

²⁶⁶ Ανδρέας Μπαλτάς, «Η ιστορία της πάλης στη Μικρά Ασία: η μετάβαση από τους "πεχλιβάνηδες" στους ολυμπιακούς αθλητές», 24ο Διεθνές Συνέδριο Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, ΤΕΦΑΑ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή, 2016.

«στην οθωμανική κοινωνία, η πάλη συνδεόταν ανέκαθεν με τη σημασία της ανδρικής δύναμης, καθώς και με έναν αισθητικό κώδικα, σύμφωνα με τον οποίο η ανδρική ομορφιά εξισωνόταν με τη φυσική ανδρεία. Η σημασία της πάλης για τους Τούρκους οφειλόταν επίσης στο γεγονός ότι αποτελούσε ένα είδος θεατρικού δρωμένου των συγκρούσεων της καθημερινής ζωής. Έτσι, μέσω της πάλης, το “υλικό της καθημερινότητας” ελεγχόταν από ένα σύνολο κανονισμών που εξασφάλιζαν τη δικαιοσύνη και τη διαφάνεια.»²⁶⁷

Σύμφωνα με τον Στόουκς, η πάλη απηχεί εικόνες του παλιού αγροτικού οθωμανικού κόσμου, όπου ο τύπος του σκληρού άνδρα, του *kabadayi* (καπάνταης: παλληκαράς) επιδιόταν σ’ αυτό το παραδοσιακό άθλημα. Ο καπάνταης ήταν ο «άνδρας της τιμής», αυτός που προστάτευε τη γειτονιά του και φρόντιζε για τις ανάγκες της. Μπορούσε να είναι Τούρκος, Ρωμιός ή άλλης εθνικότητας. Ένας τέτοιος φημισμένος «άνδρας της τιμής» ήταν και ο επονομαζόμενος Καπάνταη-Γιώργης στα Καράμπουρνα της Ερυθραίας χερσονήσου, που σύμφωνα με την τοπική τουρκική παράδοση ήταν παλαιστής. Κατά την ελληνική παραλλαγή, ο Καπάνταη-Γιώργης έκλεβε τους πλούσιους, φρόντιζε τους φτωχούς και προίκιζε τις ανήμπορες κοπέλες.²⁶⁸

Από τα τέλη του 19ου αιώνα εκπρόσωποι της ελληνικής λογιόσύνης προσπάθησαν να αναδείξουν την αρχαιοελληνική καταγωγή των λαϊκών πανηγυριών, καθώς και των αγωνισμάτων που τελούνταν σ’ αυτά, προβάλλοντας μεταξύ άλλων την πάλη ως ένα κατεξοχήν άθλημα, του οποίου η τέλεση παρέπεμπε κατ’ ευθείαν στην αρχαία Ελλάδα. Λόγιοι και εκπρόσωποι του ακαδημαϊκού χώρου τόνισαν το γεγονός ότι στο μικρασιατικό χώρο η πάλη αποτέλεσε αρχικά αγώνισμα του αθλητικού προγράμματος λαϊκών πανηγυριών, κυρίως του Αγίου Γεωργίου, επιτελώντας μια θρησκευτική λειτουργία. Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, ο Γρηγόριος Παλιουρίτης, ήδη από το 1815, είχε συγκρίνει τους αγώνες της ελληνικής αρχαιότητας με τα θρησκευτικά πανηγύρια της εποχής του.²⁶⁹ Στην πραγματεία του «*Ολυμπιακοί Αγώνες εν Βιθυνία*» ο Μικρασιάτης φιλόλογος και μουσικός Γεώργιος

²⁶⁷ Martin Stokes, «“Strong as a Turk”: Power, Performance and Representation in Turkish Wrestling», στο Jeremy Mac Clancy (edit.), *Sport, Identity and Ethnicity*, Oxford, Berg, 1996, σ. 24.

²⁶⁸ Ανδρέας Μπαλτάς, *Τα Καράμπουρνα της Μικρασιατικής Ερυθραίας*, Γλύφα Ηλείας, Εκδόσεις Μπαλτάς, 2010, σ. 128-129. Ο προσδιορισμός ενός Ρωμιού άνδρα ως καπάνταη, στο μικρασιατικό χώρο, είχε ιδιαίτερη σημασία και αποδόθηκε πολύ ποιητικά στο αλατσατιανό δίστιχο «*Ασίκη και καμπάνταη και κουβαρντά του τόπου, τα μάτια και τα φρύδια σου παίρνουν το νου τ’ ανθρώπου.*» (πληροφορήτριες: Κλεονίκη Τζοανάκη, Ευανθία Τζανή, Ρένα Τζοανάκη).

²⁶⁹ Γρηγόριος Παλιουρίτης, *Αρχαιολογία Ελληνική*, 1815.

Δ. Παχτικός θέλησε να συνδέσει τους λαϊκούς αγώνες του μεγάλου πανηγυριού του Αγ. Γεωργίου στην αρμενόφωνη μεν, αλλά ελληνορθόδοξη κωμόπολη Ορτάκιοϊ, κοντά στη Νίκαια, με την αρχαιότητα. Έτσι τους ονόμασε *Ολυμπιακούς Αγώνες* και σ' αυτούς περιλαμβανόταν και η πάλη.²⁷⁰ Σύμφωνα με τον Φαίδωνα Κουκουλέ, ο οποίος συνέχισε την παράδοση του Νικόλαου Πολίτη και του Κων/νου Παπαρηγόπουλου, που εισηγήθηκαν τη θεωρία περί αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνικού έθνους από τα αρχαία χρόνια, στη Μάδυτο της Θρακικής Χερσονήσου τελούνταν παλαιστικοί αγώνες κατά τις δύο τελευταίες Κυριακές της Αποκριάς, ενώ αγώνες πάλης γίνονταν και στις Καστανιές της Αδριανούπολης.²⁷¹ Κατά τον ιστοριοδίφη Γεώργιο Αυγερινό Σγουρίδη, στην Πέραμο της Κυζίκου οι νέοι Ρωμιοί ασκούσαν από μικροί στην πάλη. Κατά την περίοδο μετά το Πάσχα, τελούνταν στην κωμόπολη παλαιστικοί αγώνες σε ειδική περιοχή που ονομαζόταν «*Παλαίφτρα*». Οι αγώνες αυτοί ήταν οργανωμένοι κατά κατηγορίες (παιδιά, έφηβοι, άντρες) και συγκέντρωναν πλήθος κόσμου από την Πέραμο, τη Μηχανιώνα, την Αρτάκη, την Πάνορμο κ. ά. Ξεχωριστή σημασία κατείχε η αναμέτρηση Ελλήνων παλαιστών με τουρκόφωνους Γιουρούκους *μπεχλιβάνηδες* (*πεχλιβάνης* ή *μπεχλιβάνης* < τουρκ. *rehlivan*). Η λαϊκή παράδοση διέσωσε την αναμέτρηση ενός Γιουρούκου πεχλιβάνη με το Νικόλα (*Νικολάρα*) Κυριακίδη, που κατέληξε σε θριαμβική νίκη του Ρωμιού παλαιστή και στο θάνατο, μετά από λίγες μέρες, του Γιουρούκου πεχλιβάνη.²⁷² Ανήμερα του Αγ. Γεωργίου τελούνταν παλαιστικοί αγώνες και στο ελληνικό χωριό Καμπάκουμ, κοντά στο Δικελί. Στους αγώνες αυτούς συμμετείχαν Έλληνες, Τούρκοι, Αρμένιοι, Αιθίοπες και Αθίγγανοι.²⁷³

Στα δημοτικά τραγούδια ο πεχλιβάνης, ο παλαιστής, έχει αποκτήσει ένα ηρωικό περιεχόμενο και η λέξη αποτελούσε συνώνυμο του πολεμιστή.²⁷⁴ Ονομαστοί έμειναν ορισμένοι πεχλιβάνηδες, οι οποίοι ως περιοδεύοντες «αρσιβαρίστες» σήκωναν διάφορα βαριά αντικείμενα, διανθίζοντας πολλές φορές τις παραστάσεις τους με θραύσεις αντικειμένων, χρήση σπαθιών κτλ. Ονομαστά έμειναν επίσης τα

²⁷⁰ Βλ. Γεώργιος Δ. Παχτικός, *Ολυμπιακοί Αγώνες εν Βιθυνία*, Αθήναι, 1893.

²⁷¹ Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. Γ', Αθήνα, 1949, σ. 96.

²⁷² Βλ. Γεώργιος Αυγερινός Σγουρίδης, *Η Πέραμος της Κυζίκου*, Αθήνα, Σύλλογος Περαιμίων Κυζικηνών, 1968. Η πάλη ονομαζόταν *παλαίστρα* από τους Βυζαντινούς, ενώ η ονομασία αυτή διασώθηκε στη Σάμο και στη Θράκη, οι δε Ηπειρώτες λένουν *παλαιστρίζω* αντί *παλεύω*. Βλ. Φ. Κουκουλές, ό. π., σ. 94.

²⁷³ Α. Μπαλάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη...*, ό. π., σ. 33.

²⁷⁴ Βλ. τα παραδοσιακά τραγούδια του Πόντου «*Αητέντ'ς επαπατέτανεν*» και «*Πεχλιβάν' Γιώργης Μάραντος*».

μέλη της οικογένειας Κουταλιανού, από την Κούταλη της Προποντίδας.²⁷⁵ Αντίστοιχα, μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, διάφοροι θίασοι πλανόδιων ακροβατών και αθλητών της άρσης βαρών, οι οποίοι ήταν ντυμένοι κατάσαρκα με πλέγματα και κρατούσαν ρόπαλα σε απομίμηση του Ηρακλή, περιόδευαν στα αστικά κέντρα του νεοσύστατου κράτους και έδιναν παραστάσεις μπροστά σε πολυπληθέστατο κοινό. Λόγω της εμφάνισής τους, αυτοί οι θίασοι ονομάστηκαν «ρόπαλα».²⁷⁶

Το νέο αγωνιστικό πλαίσιο της πάλης, όπως διαμορφώθηκε τουλάχιστον μετά το 1896, διέφερε από το αντίστοιχο παραδοσιακό αγωνιστικό προνεωτερικό πλαίσιο, καθώς υιοθετήθηκε η ελληνορωμαϊκή πάλη, η οποία διακρινόταν από νέους κανονισμούς ως προς τις λαβές των παλαιστών. Σ' αυτήν, η νίκη επιτυγχάνεται με ακινητοποίηση του αντιπάλου στο έδαφος με την πλάτη (πτώση), ή συγκεντρώνοντας μεγαλύτερο αριθμό πόντων (νίκη στα σημεία), ενώ απαγορεύεται το κράτημα του αντιπάλου κάτω από το γοφό, οι τρικλοποδιές και η χρήση των γοφών. Έτσι, με αυτές τις ρυθμίσεις, η βιαιότητα των κινήσεων και των λαβών έγινε λελογισμένη και ελεγχόμενη.

Στη νεότερη Ελλάδα, οι πρώτες απόπειρες αναβίωσης παλαιστικών αγώνων είχαν πραγματοποιηθεί ήδη αμέσως μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους. Το 1837, με βασιλικό διάταγμα οριζόταν να τελούνται δημόσιοι αγώνες «ονομαστί δε η ιπποδρομία, η πάλη, ο δρόμος, ο δίσκος, πηδήματα, ακοντίσματα, εθνικοί χοροί και άλλα γυμνάσματα», στο πλαίσιο της τελετής βράβευσης όσων είχαν διακριθεί στο τομέα της γεωργίας και της βιομηχανίας.²⁷⁷ Ακολούθησε η συμπερίληψη της ελληνορωμαϊκής πάλης στις Ζάππειες Ολυμπιάδες και στο αγωνιστικό πρόγραμμα των Α' σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας, κατά τους οποίους ο Σμυρνιός αθλητής του Πανελληνίου Γεώργιος Τσίτας κατέλαβε τη δεύτερη θέση, κερδίζοντας το ασημένιο μετάλλιο. Είχε προηγηθεί η συμπερίληψη του αθλήματος στους πρώτους ουσιαστικά Πανελληνίους Αγώνες που τελέστηκαν στην Τήνο, τα επονομαζόμενα *Τήνια*. Οι κανόνες που ίσχυαν ήταν σχεδόν όμοιοι με αυτούς της σύγχρονης ελληνορωμαϊκής πάλης, αν και δεν υπήρχε

²⁷⁵ Για τον Κουταλιανό βλ. Εδμόνδος Λανιέλ, *Ο Κουταλιανός*, Αθήνα, Εκδόσεις Κεραυνός.

²⁷⁶ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 86. Πβ. Ιω. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, Αθήνα, 1930, σ. 30.

²⁷⁷ Β. Δ. «Περί συστάσεως επιτροπής υπό το όνομα "επιτροπή επί της εμπνεύσεως της εθνικής οικονομίας"», *ΦΕΚ* 5, 9/2/1837.

χρονικός περιορισμός ούτε απαγορεύονταν αρχικά κάποιες λαβές των ποδιών. Παρ' όλα αυτά, μέσα από τη θέσπιση των νέων τεχνικών κανόνων, η ελληνορωμαϊκή πάλη θα γινόταν λιγότερο βίαιη και περισσότερο τεχνική σε σχέση με την παραδοσιακή πάλη, καθώς και την ελευθέρα.²⁷⁸

Η πάλη καλλιεργήθηκε από τα μικρασιατικά σωματεία και εντάχθηκε στις αθλητικές τους διοργανώσεις. Οι ενδέκατοι Πανιώνιοι Αγώνες, που πραγματοποιήθηκαν στη Σμύρνη το 1907, περιελάμβαναν το αγώνισμα της ελληνορωμαϊκής πάλης,²⁷⁹ όπως επίσης αργότερα και οι Απολλώνιοι Αγώνες.²⁸⁰ Αντίστοιχα, τα σωματεία της Κων/πολης καλλιέργησαν το άθλημα, στέλνοντας παλαιστές σε σημαντικές διοργανώσεις πανελλήνιας και διεθνούς εμβέλειας. Το 1906, η τοπική Υποεπιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων της Κωνσταντινούπολης, που συνήλθε υπό την προεδρία του Έλληνα πρεσβευτή Γρυπάρη, αποφάσισε, μεταξύ άλλων, την αποστολή στη Μεσολυμπιάδα της Αθήνας των αθλητών του Ηρακλή Ταταούλων Γεώργιου Ζουερή, Μενέλαου Καροτσιέρη και Ρενέ Δουβάνοβιτς, ώστε να αγωνιστούν στην ελληνορωμαϊκή πάλη μεσαίων βαρών ο πρώτος και ελαφρών βαρών οι δύο άλλοι.²⁸¹ Σημαντικές επιτυχίες σημειώθηκαν επίσης από Πολίτες παλαιστές στους Πανελλήνιους Αγώνες της Αθήνας, καθώς και στους Παναγιύπτιους. Σύλλογοι της Κωνσταντινούπολης, όπως ο Ηρακλής Ταταούλων και ο Ερμής, φρόντιζαν να περιλαμβάνουν το αγώνισμα στους ετήσιους εσωτερικούς τους αγώνες, με αποτέλεσμα οι παλαιστές τους να διακριθούν στους Πανελλήνιους Αγώνες της Αθήνας, καθώς και στους Παναγιύπτιους.²⁸²

Το άθλημα της πάλης υπαγόταν, κατά τις πρώτες δεκαετίες, στη δικαιοδοσία του Συνδέσμου Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (ΣΕΑΓΣ), που διοργάνωνε παλαιστικούς αγώνες στο πλαίσιο των ετήσιων Πανελληνίων Αγώνων Στίβου της Αθήνας. Κατά το Μεσοπόλεμο, προσφυγικά σωματεία, κυρίως αυτά που είχαν σχέση με την Κωνσταντινούπολη, καλλιέργησαν το άθλημα και δημιούργησαν

---

²⁷⁸ Στην ελληνορωμαϊκή πάλη, η νίκη επιτυγχάνεται με ακινητοποίηση του αντιπάλου στο έδαφος, με την πλάτη (πτώση) ή συγκεντρώνοντας μεγαλύτερο αριθμό πόντων (νίκη στα σημεία). Το κράτημα του αντιπάλου κάτω από το γοφό, οι τρικλοποδιές και η χρήση των γοφών απαγορεύονται.

²⁷⁹ *Γενικό Πρόγραμμα ΙΑ' Πανιωνίων Αγώνων (1907)*, Ιστορικό Αρχείο Πανελληνίου Γ.Σ.

²⁸⁰ *Πρόγραμμα Η' Απολλωνίων Αγώνων (1918)*, Αρχείο Ενώσεως Σμυρναίων.

²⁸¹ Βασίλης Σουβατζόγλου - Γιώργος Καλφόπουλος, *Αθλητική δράση των Ρωμών της Πόλης (Από το 1896)*, Ιστανμπούλ, 1979, σ. 18. Στους Πανιωνίους Αγώνες του 1907, οι παλαιστές του Ηρακλή Ζουερής και Καροτσιέρη κατέκτησαν την πρώτη και δεύτερη θέση αντίστοιχα. Την επόμενη χρονιά, στους Πανιωνίους Αγώνες πρώτευσε ο παλαιστής του Ηρακλή Ιωάννης Μιχαηλίδης. Στο ίδιο, σ. 19 και 23.

²⁸² Στο ίδιο.

αντίστοιχα τμήματα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη από τον ΠΑΟΚ το πρώτο παλαιστικό τμήμα και τις ημέρες του Πάσχα του 1933 διοργανώθηκαν οι πρώτοι επίσημοι εσωτερικοί αγώνες πάλης του συλλόγου. Ακολούθησε η διοργάνωση αγώνων βορείου πρωταθλήματος, από τον ΠΑΟΚ, ύστερα από εξουσιοδότηση του ΣΕΓΑΣ.²⁸³ Κατά την ίδια περίοδο, ιδρύθηκε από αθλητές του συλλόγου το αμιγώς παλαιστικό σωματείο *Μίλων Κροτωνιάτης*, που οδήγησε στην αύξηση του ανταγωνισμού. Τον Μάρτιο του 1934, πραγματοποιήθηκαν στη Θεσσαλονίκη οι πρώτοι αγώνες με τη συμμετοχή αθλητών του *Μίλωνος Κροτωνιάτη* και στρατιωτών του Γ' Σώματος Στρατού.²⁸⁴

Αντίστοιχα, στην Καλλιθέα, όπου κυριαρχούσε το ποντιακό στοιχείο, ιδρύθηκε το 1931 ο *Αθλητικός Παλαιστικός Σύλλογος Φιλάθλων Καλλιθέας*, ο οποίος αναγνωρίστηκε από το Πρωτοδικείο Αθηνών στις 5 Μαρτίου του 1932.²⁸⁵ Η ιδρυτική του συνέλευση είχε πραγματοποιηθεί στις 31 Μαΐου 1931. Ιδρυτικά του μέλη ήταν γνωστοί παλαιστές της εποχής, όπως ο Πόντιος Παράσχος Μπόρας Κοτίδης και ο Νίκος Ερμιζάς. Σύμφωνα με το καταστατικό του, ο σκοπός του συλλόγου θα επιτυγχανόταν μέσα από την τέλεση παλαιστικών και αθλητικών συναντήσεων, διαλέξεων περί ζητημάτων αθλητικής φύσης, εκδρομών και θεατρικών παραστάσεων.²⁸⁶ Έξι χρόνια μετά την ίδρυση του Παλαιστικού Συλλόγου Φιλάθλων, το 1937, ιδρύθηκε στην Καλλιθέα και ο *Σύλλογος Επαγγελματιών Παλαιστών του Δήμου Καλλιθέας «Ο Άτλας»*.²⁸⁷ Και στην ίδρυση του Άτλαντα είχε πρωτοστατήσει ο Παράσχος Μπόρας Κοτίδης, ο οποίος αγωνιζόταν επαγγελματικά στα ρινγκ της εποχής, αντιμετωπίζοντας άλλους επαγγελματίες παλαιστές, όπως τον περιβόητο Καρπόζηλο, τον Κλειτόμαχο κ. ά. Χαρακτηριστική ήταν η αναγγελία στην εφημερίδα ενός αγώνα ανάμεσα στον Μπόρα και στον Κλειτόμαχο: «Ο δημοφιλής Μπόρας από του 1931, οπότε εισήχθη εις την Ελλάδα η ελευθέρα πάλη, δεν έχει γνωρίσει την ήτταν, έχει δε εις το ενεργητικόν του άνω των 300 νικών επί ισχυρών παλαιμάχων και εν ενεργεία Ελλήνων παλαιστών.»²⁸⁸

²⁸³ Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών ΠΑΟΚ 1926-2005..., ό. π., σ. 90-91.

²⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 91-92.

²⁸⁵ Απόφαση 1645/5-3-32 Πρωτοδικείου Αθηνών.

²⁸⁶ Καταστατικόν Αθλητικού και Παλαιστικού Συλλόγου Φιλάθλων Καλλιθέας, 31 Μαΐου 1931, Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών.

²⁸⁷ Απόφαση 10771/13-10-37 Πρωτοδικείου Αθηνών.

²⁸⁸ Εφ. Αθλητισμός της Ελλάδος, 1 Απριλίου 1938.

Η επαγγελματική πάλη έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής στην Ελλάδα μέσα από την προβολή των κατορθωμάτων του Έλληνα παγκόσμιου πρωταθλητή Τζιμ Λόντου (Χρήστου Θεοφίλου), ο οποίος αποτέλεσε έναν ήρωα για το ελληνικό κοινό. Όταν ο διάσημος παλαιστής αγωνίστηκε το 1933, στην Αθήνα, με αντίπαλο το Γεωργιανό παλαιστή Κόλα (Νικόλα) Κβαριάνι, το Παναθηναϊκό Στάδιο ήταν κατάμεστο.²⁸⁹ Η συνάντηση αυτή ωστόσο προκάλεσε την παρέμβαση της Τεχνικής Επιτροπής Πάλης του ΣΕΓΑΣ, τα μέλη της οποίας κατηγόρησαν την Ολυμπιακή Επιτροπή και τον Πανιώνιο για τη διοργάνωση επαγγελματικού αγώνα πάλης στο Στάδιο. Σύμφωνα με τα μέλη της επιτροπής, οι διοργανωτές είχαν αποφύγει τη φορολογία δημοσίων θεαμάτων 35%, είχαν παραβιάσει τις διατάξεις περί ερασιτεχνισμού, καθώς και τους όρους της δωρεάς του Αβέρωφ. Μάλιστα κι άλλοι σύλλογοι επρόκειτο να μιμηθούν την Ολυμπιακή Επιτροπή και τον Πανιώνιο, αρχής γενομένης από τον Πανελλήνιο και τον Εθνικό.²⁹⁰ Για ακόμη μία φορά οι εκπρόσωποι του ερασιτεχνικού αθλητισμού καλούνταν να θέσουν φραγμούς στην εμπορική εκμετάλλευση ενός αθλήματος, το οποίο τελούνταν σε χώρο με ιδιαίτερους συμβολισμούς, όπως το Παναθηναϊκό Στάδιο.

Το 1935 υπήρξε έτος ορόσημο για την ελληνική πάλη, καθώς ιδρύθηκε η *Ελληνική Ομοσπονδία Φιλάθλων Πάλης, Πυγμαχίας και Άρσης Βαρών* (Ε.Ο.Φ.Π.Π.Α.). Ο ΠΑΟΚ αποτέλεσε ένα εκ των ιδρυτικών σωματείων της ομοσπονδίας μαζί με τον Πανελλήνιο, τον Εθνικό και τον ελληνοαμερικανικό σύλλογο Νέας Υόρκης *Ερμής*.²⁹¹

Την ίδια εποχή που το παλαιστικό τμήμα του ΠΑΟΚ συρρικνωνόταν και οι αθλητές του μετακινούνταν στο *Μίλωνα Κροτωνιάτη*, ο *Βυζαντινός Αθλητικός Όμιλος* (ΒΑΟ) Θεσσαλονίκης έθετε τις βάσεις για τη δημιουργία του παλαιστικού του τμήματος, το οποίο ιδρύθηκε το 1936, προεδρεύοντας του Ιωάννη Μπουζιώτη, με πρωτεργάτες τους Στέφανο Βαφειάδη και Στέφανο Βαγιάνο.²⁹² Οι προσωπικές αναμνήσεις του πρωταθλητή του ΒΑΟ Ιωάννη Γιαγκούδη είναι χαρακτηριστικές και καταδεικνύουν τις συνθήκες άθλησης για τους ερασιτέχνες παλαιστές εκείνης της

---

²⁸⁹ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 23 Οκτωβρίου 1933. Ο Μάρκος Βαμβακάρης ενθουσιασμένος τότε από τη νίκη του Λόντου συνέθεσε και ηχογράφησε το χασάπικο «*Λόντος και Κβαριάνι*», ενώ το 1934, ο Παν. Τούντας συνέθεσε και ηχογράφησε το τραγούδι «*Στο λεβέντη μας Τζιμ Λόντο*», το οποίο ερμήνευσε η Ρόζα Εσκενάζη.

²⁹⁰ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 25 Οκτωβρίου 1933.

²⁹¹ *Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών...*, ό. π., σ. 92.

²⁹² *Βυζαντινός Αθλητικός Όμιλος Β.Α.Ο. 1926-2007 ...*, ο. π., σ. 99.

εποχής, οι οποίοι δεν προσδοκούσαν, καθώς φαίνεται, κάποια οικονομικά ωφελήματα, όπως άλλοι συνάδελφοί τους:

«Πρωτοπήγα στο ΒΑΟ σε ηλικία 16 ετών, το 1937. Τότε το γυμναστήριο βρισκόταν σε οικόπεδο, εκεί στο δυτικό τμήμα της ΔΕΘ, δίπλα στο δρόμο που περνούσε το τραμ. Ήταν ένα μεγάλο ισόγειο οίκημα, που είχε στην παλαίστρα το στρώμα και το καναβάτσο, αλλά στα αποδυτήρια είχε μόνο κρύο νερό, χειμώνα καλοκαίρι. Το 1939 περίπου, το χειμώνα, η ΧΑΝΘ παραχώρησε ένα χώρο δίπλα στο γυμναστήριο για να προπονούμαστε κι έτσι είχαμε ζεστό νερό στα αποδυτήρια. Προπονητής μας ήταν ο Θεωδωράκης ο Κωνσταντινίδης και συχνά ερχόταν κι ο Βαγιάνος. Πριν αρχίσει η προπόνηση κάναμε δρόμο αντοχής στην οδό Αγγελάκη. Γυμναζόμασταν με βάρη μικρά και μεγάλα (50 οκάδες). Συναθλητές μου ήταν ο Αβραμίδης, ο Κώστας ο Κωνσταντινίδης, ο αδερφός του Θεωδωράκης, ο Γρηγορίου, ο Τζώνης, ο Αβαγιανός κ.ά. Εγώ σταμάτησα ως αθλητής μετά την επιστροφή μας από το Πανελλήνιο Πρωτάθλημα, τη Δευτέρα 27 Οκτωβρίου 1940, γιατί άρχισε ο πόλεμος την επόμενη μέρα. Αργότερα συνέχισα στον Όμιλο ως έφορος την περίοδο 1968-1975.»²⁹³

3.6.8 Πυγμαχία

Οι σύγχρονοι κανόνες της πυγμαχίας (boxing) καθιερώθηκαν στην Αγγλία, η οποία θεωρείται η «μητέρα» του αθλήματος. Η πυγμαχία φαίνεται πως διαδόθηκε στα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη, από τα μέλη των πληρωμάτων των αγγλικών και των υπόλοιπων ξένων πλοίων, τα οποία επισκέπτονταν την περιοχή. Η πυγμαχία αναπτύχθηκε αρχικά στην Πόλη από τα αθλητικά σωματεία των Ρωμιών, όπως καταδεικνύουν αναφορές για αθλητικές διοργανώσεις της εποχής. Το 1913, η πυγμαχία συμπεριελήφθη στο πρόγραμμα των ετήσιων αγώνων του *Ηρακλή Ταταούλων*,²⁹⁴ ενώ δύο χρόνια μετά, ο *Ερμής* διοργάνωσε και αυτός αγώνες πυγμαχίας.²⁹⁵ Στη Σμύρνη αντίστοιχα, σύμφωνα με το Χρήστο Σολομωνίδη, η πυγμαχία εισήχθη από το *Γ. Σ. Απόλλωνα Σμύρνης*.²⁹⁶ Η περίοδος της κατοχής της Κων/πολης από τα στρατεύματα των νικητών του Πρώτου

²⁹³ Στο ίδιο, σ. 100.

²⁹⁴ Β. Σουβατζόγλου - Γ. Καλφόπουλος, *Αθλητική δράση των Ρωμιών...*, ό. π., σ. 28. Σ' αυτούς αναδείχθηκε πρώτος ο πυγμάχος Βίκτωρ Τοκάτ και δεύτερος ο Ζαφ. Ιωαννίδης.

²⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 32.

²⁹⁶ Χρ. Σολομωνίδη, *Της Σμύρνης...*, ό. π., σ. 178

Παγκοσμίου Πολέμου (1918-1922) φαίνεται πως υπήρξε μια εποχή έντονης πυγμαχικής δραστηριότητας, καθώς ο ανταγωνισμός συμπεριέλαβε Έλληνες, Τούρκους, Άγγλους, Γάλλους, Ιταλούς κ.ά. Σημαντική μορφή υπήρξε ο Έλληνας πυγμάχος Μαζλουμίδης, ο οποίος στις 30 Ιανουαρίου 1922 νίκησε τον πρωταθλητή του βρετανικού στρατού της Μαύρης Θάλασσας Λεκλαίρ, ενώ στις 8 Μαΐου 1922 ανακηρύχθηκε πρωταθλητής Ανατολής, αφού νίκησε τον Άγγλο Χόουζ. Η νίκη του γιορτάστηκε έντονα από το κοινό, το οποίο εξήλθε πανηγυρικά στους δρόμους, σύμφωνα με τις περιγραφές της εποχής.²⁹⁷

Μετά το 1922, το άθλημα της πυγμαχίας αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στις τάξεις των προσφύγων, ιδιαίτερα αυτών που κατάγονταν από την Κωνσταντινούπολη. Η συμμετοχή σε αγώνες πυγμαχίας απέφερε χρήματα στους συμμετέχοντες, οι διαγωνισμοί διεξάγονταν σε αίθουσες, όπου οι θεατές πλήρωναν εισιτήριο, ενώ κατά τη διεξαγωγή τους παίζονταν πολλά στοιχήματα.²⁹⁸ Επομένως, η πυγμαχία αποτελούσε και ένα μέσο βιοπορισμού για αρκετούς νεαρούς πρόσφυγες, σε συνθήκες μάλιστα μεγάλης οικονομικής στενότητας.

Το 1924 εμφανίστηκε στην Αθήνα ο Κωνσταντινουπολίτης πυγμάχος Κώστας Περλάτος. Αν και δεν ξεχώριζε από τους άλλους αθλητές, διακρίθηκε για τις μετέπειτα προπονητικές και διοικητικές του ικανότητες, κερδίζοντας τον τίτλο του πρώτου δασκάλου πυγμαχίας στην Ελλάδα.²⁹⁹ Το 1925, ο παράγοντας της πυγμαχίας Λέων Νατσούλης, παραχώρησε στον Περλάτο έναν όροφο οικίας στην οδό Πανεπιστημίου. Εκεί στεγάστηκε η πρώτη πυγμαχική σχολή της χώρας, η οποία σύντομα έφθασε να αριθμεί πάνω από διακόσιους πυγμάχους, πενήντα εκ των οποίων μπορούσαν να αντιμετωπίσουν ισχυρούς αντιπάλους στα ρινγκ. Την ίδια χρονιά οι Λ. Νατσούλης, Γ. Δημητρίου, Ι. Γρηγορίου και Αθηνά Σπανούδη πρωτοστάτησαν στην ίδρυση του πρώτου πυγμαχικού συλλόγου της χώρας, την *Ένωση Πυγμάχων Αθηνών*.³⁰⁰ Στον Πειραιά, την πυγμαχία δίδασκαν αντίστοιχα οι Καίσαρ, Πετρίδης και άλλοι Κωνσταντινουπολίτες, ενώ το 1927 ιδρύθηκε ο *Σύνδεσμος Πυγμάχων Πειραιώς*. Ακολούθησε η ίδρυση και άλλων σωματείων, στα οποία επίσης

---

²⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 36.

²⁹⁸ Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας «*Αθλητισμός της Ελλάδος*», στις 18 Οκτωβρίου 1940, οι ηθοποιοί Παλάς και Μυράτ είχαν στοιχηματίσει για τον αγώνα πυγμαχίας Γρύσπου- Μυλοποταμιτάκη, ενώ κάποιοι είχαν δεχθεί τα στοιχήματά τους.

²⁹⁹ Βασίλης Κερεμίδης, *Πυγμαχία. Τα βασικά στοιχεία του αθλήματος*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων Κ. Χριστοδουλίδη, 1995, σ. 29.

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 29.

πρωταγωνίστησαν Πολίτες.³⁰¹ Οι αθλητές όλων αυτών των σωματείων φαίνεται πως ήταν επίδοξοι επαγγελματίες πυγμάχοι, οι οποίοι ονειρεύονταν να διακριθούν και ενδεχομένως να φύγουν στο εξωτερικό, όπου διάφοροι πυγμάχοι είχαν αποκτήσει πολλά χρήματα και μεγάλη φήμη. Ιδίως στις ΗΠΑ, από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα, η πυγμαχία αποτελούσε διέξοδο για πολλούς μετανάστες, ώστε να κερδίσουν χρήματα και κοινωνική αναγνώριση.

Ένας άλλος πρωτοπόρος του αθλήματος στην Ελλάδα υπήρξε ο πρωταθλητής του Πανιωνίου Δημητρός Καραμπάτης. Τον Φεβρουάριο του 1925, δημοσιεύθηκε στην *Αθλητική Επιθεώρηση* άρθρο του με τίτλο «*Η Πυγμαχία*», το οποίο κατέληγε ως εξής:

«Και είναι ευχής έργον που το ανδροπρεπές αυτό αγώνισμα ήρχισε να διαδίδεται και εν Ελλάδι, εις την χώραν από την οποίαν όλος ο κόσμος επήρε τα φώτα. Η “Ένωσις Πυγμαχίας Αθηνών” ακολουθούσα τας παραδόσεις των προγόνων μας και τους διεθνείς αθλητικούς κανονισμούς, θα καταβάλη κάθε δυνατήν προσπάθειαν όπως η πυγμαχία διαδοθή εις όλην την Ελλάδα. Όταν δε τούτο επιτευχθή, συν τω χρόνω θα καταργούνται τα στιλέτα και αι δολοφονίαί, διότι η ατομική άμυνα θα γίνεται διά των χειρών, όπως κάμνουν και οι Αγγλοσάξονες.»³⁰²

Κατά την περίοδο αυτή διοργανώνονταν σημαντικές πυγμαχικές συναντήσεις, που προσείλκυαν πλήθος θεατών, οι οποίοι γοητεύονταν από το νέο αυτό δυναμικό άθλημα που συνέπαιρνε πλέον όλους τους φιλάθλους της Ευρώπης και της Αμερικής. Στις 6 Φεβρουαρίου 1925 διοργανώθηκαν οι πρώτοι αγώνες ερασιτεχνών από την *Ένωσις Πυγμάχων Αθηνών*, στο θέατρο *Ολύμπια*, που είχε κατακλυσθεί από φιλάθλους. Στην πυγμαχία εμφανίστηκαν τότε και κάποια πρώιμα φαινόμενα αθλητικής διαφήμισης, όπως φαίνεται και από μια διαφήμιση στον τύπο της εποχής, η οποία δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Βραδυνή*, τον Ιανουάριο του 1925:

«Ο πρωταθλητής μας κ. Δημ. Καραμπάτης, ο οποίος έθεσεν εκτός μάχης τον αντίπαλόν του κ. Δημητρίου εις τον πρώτον γύρον καθ’ όλην την διάρκειαν της προπονήσεώς του έτρωγε βούτυρον, γάλα, αυγά, κρέμα, ρυζόγαλον και εν γένει όλα τα γαλακτερά εις το

---

³⁰¹ Στο ίδιο, σ. 29-30.

³⁰² Περ. *Αθλητική Επιθεώρησις*, Φεβρουάριος 1925.

Γαλακτοπωλείον “Ένωσις Παραγωγών”, γωνία Προαστείου και Γαμβέττα. Πάντως, εκ παραλλήλου με την γερήν γροθιά του, και η καθαρά τροφή συνέτεινε διά τον θρίαμβον.»³⁰³

Η συμμετοχή του Καραμπάτη σε απαγορευμένους αγώνες πυγμαχίας προκάλεσε την τιμωρία του, με δεκαοχτάμηνο αποκλεισμό από το σύλλογό του Πανιώνιο Γ. Σ., που επικυρώθηκε και από τον ΣΕΑΓΣ. Σύμφωνα με τον Π. Μανιτάκη, είχε επέλθει σοβαρή ρήξη ανάμεσα στον αθλητή και τον πρόεδρο του Πανιωνίου Δάλλα, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να επιτύχει την επιβολή αυτής της αυστηρότατης ποινής.³⁰⁴ Αποτέλεσμα του αγωνιστικού αποκλεισμού του υπήρξε η αναχώρησή του για τις ΗΠΑ, από όπου συνέχισε να αρθρογραφεί υπέρ της πυγμαχίας, εκθειάζοντας την αλματώδη ανάπτυξή της στην Αμερική και εκφράζοντας τον προβληματισμό του για την καθυστέρηση της ανάπτυξης του αθλήματος στην Ελλάδα: «Καθημερινώς τελούνται αγώνες πυγμαχίας (στις ΗΠΑ) και το πρόβλημα της εξευρέσεως εισιτηρίου είναι μεγαλείτερον του Ανατολικού. Αλλά στη Ελλάδα τι γίνεται; Οι ιθύνοντες δεν εννοούν όπως εισαχθή το ανδροπρεπές τούτο αγώνισμα, διότι δεν τους αρέσει.»³⁰⁵

Η συμμετοχή των πυγμάχων σε αγώνες έναντι αμοιβής, τα στοιχήματα που συνόδευαν τη διεξαγωγή των αγώνων, καθώς και η διεθνής πρακτική της επαγγελματικής πυγμαχίας φαίνεται πως είχαν θορυβήσει τους εγχώριους παράγοντες του ερασιτεχνικού αθλητισμού και ιδίως του ΣΕΑΓΣ. Η σύγκρουση του επαγγελματισμού με τον ερασιτεχνισμό, επομένως, ήταν ο βασικός λόγος, για τον οποίο δεν ευνοούνταν η εισαγωγή της πυγμαχίας στην Ελλάδα. Ωστόσο, η πυγμαχία διαδόθηκε στις λαϊκές γειτονιές και στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά. Στην Κοκκινιά μάλιστα δραστηριοποιούνταν και ερασιτεχνικός σύλλογος πυγμάχων. Χαρακτηριστικοί είναι οι πυγμαχικοί αγώνες που πραγματοποιούνταν στο κινηματοθέατρο «*Ηλιος*», υπέρ της οικονομικής ενίσχυσης του ανωτέρω συλλόγου.³⁰⁶

Στη Θεσσαλονίκη, η πυγμαχία άρχισε να αναπτύσσεται κατά την ίδια περίοδο, ενώ σημαντική ώθηση έδωσε στο άθλημα η άφιξη στην πόλη του Κώστα Περγλάτου. Άλλη κορυφαία μορφή υπήρξε ο πυγμάχος Γιώργος Αγγελίδης, ο οποίος

³⁰³ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 122.

³⁰⁴ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 487.

³⁰⁵ Περ. *Αθλητική Επιθεώρησης*, Αύγουστος 1925.

³⁰⁶ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 8 Απριλίου 1932.

είχε αποκτήσει τα γνωρίσματα ενός λαϊκού ήρωα. Ιστορική έμεινε στις προσφυγικές συνοικίες η φράση: «Τριχάτε, τριχάτε! Αγγελίδης μποξ θα παίξει!» Την περίοδο αυτή αγώνες δίδονταν στο γήπεδο του Ηρακλή (στη σημερινή περιοχή του Πανεπιστημίου), στα θέατρα της πόλης, στο ανοιχτό γήπεδο της Χ.Α.Ν.Θ. και στο χώρο της Δ.Ε.Θ., ενώ κατά τη δεκαετία του 1930 εμφανίσθηκαν στο προσκήνιο νέοι πυγμάχοι, στην πλειοψηφία τους πρόσφυγες. Οι περισσότεροι πυγμάχοι ήταν ημιεπαγγελματίες, με εξαίρεση τον Γιώργο Αγγελίδη, που ασχολήθηκε επαγγελματικά, ως αθλητής, προπονητής και διοργανωτής αγώνων. Στη Θεσσαλονίκη διοργανώνονταν από διάφορους επιχειρηματίες πυγμαχικοί αγώνες, στους οποίους συμμετείχαν πυγμάχοι από χώρες της Ευρώπης, την Αίγυπτο, τον Λίβανο κ. α. Ο ανταγωνισμός Θεσσαλονίκης και Αθήνας ήταν και εδώ εμφανής, ενώ διεξάγονταν και χρηματικά στοιχήματα, που πολλές φορές αφορούσαν σε μεγάλα ποσά.³⁰⁷

Κατά το Μεσοπόλεμο, όνειρο πολλών πυγμάχων, όπως αναφέρθηκε, ήταν να μεταβούν στο εξωτερικό και να ακολουθήσουν μια επαγγελματική καριέρα είτε στη Δυτική Ευρώπη είτε στις ΗΠΑ. Ο πρόσφυγας Αντώνης Χριστοφορίδης υπήρξε ο αθλητής, η ζωή του οποίου αποτέλεσε την ενσάρκωση του «αμερικανικού ονείρου». Γεννημένος το 1917 στη Μερσίνα της Κιλικίας Μ. Ασίας και ορφανός από γονείς, εργαζόμενος ως γκρουμ κατά τα νεανικά του χρόνια στο ξενοδοχείο «*Μυστράς*» της Αθήνας και ταυτοχρόνως μαθητής στη νυκτερινή σχολή του *Παρνασσού*, βρήκε διέξοδο στην επαγγελματική πυγμαχία και κατάφερε να γίνει πρωταθλητής Ευρώπης και κόσμου. Ο ίδιος περιέγραφε τη ζωή του στην εφημερίδα *Αθλητική Ημέρα*, το 1935, ως εξής:

«Δεν ήξερα τι ήτο η πυγμαχία, δεν ήξερα καν ότι αυτή υπήρχε, όταν ένα βράδυ ένας φίλος μου με πήγε στον αγώνα του Κώστα Βάση με τον Τόρτορα. Συνέκρινα το μπόι μου με τους δύο αντιπάλους και θυμήθηκα τας νίκας που είχα επιτύχει πάντοτε, όταν έπαιζα ξύλο. Εκείνη την ημέρα πήρα την απόφαση να γίνω πυγμάχος.

Έως τότε είχα επιδοθεί σε όλα τα σπορ: στην πάλη, στον αθλητισμό, στο ποδόσφαιρο. Είχα βρη τα σπορ ότι ήσαν η καλύτερα διασκέδασις για μένα που ήμουν ένας ορφανός –γιατί ο πατέρας μου, αξιωματικός του ελληνικού στρατού, είχε σκοτωθή στον πόλεμο και η μητέρα μου είχε πεθάνη όταν έφευγα πρόσφυξ από τη Σμύρνη.

---

³⁰⁷ Θεόφιλος Ιωαννίδης, «Η πυγμαχία στη Θεσσαλονίκη στην περίοδο 1922-1940», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τριμηνιαία θεσσαλονίκηια έκδοση, Θεσσαλονίκη, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, τεύχος 15 (Οκτώβριος, 2004), σ. 114-119.

Από την ημέρα όμως που είδα τον μεγάλο πρωτοπυγμάχο της Ελλάδος Κώστα Βάση να πυγμαχή, όλα τα άλλα σπορ τα ξέχασα. Πήγα και ήυρα τον Ταμ Μουρ, ένα συμπατριώτη μου παλαιό καλό πυγμάχο των ελαφρών βαρών, ο οποίος μου έδωσε τα πρώτα μαθήματα και με οδήγησε στις πρώτες νίκες μου...»³⁰⁸

Την εποχή που ο Χριστοφορίδης έκανε τα πρώτα του βήματα, το άθλημα της πυγμαχίας θεωρούνταν «λαθροβιούν σπορ που μάλιστα δρούσε... υποχθονίως, εάν συγχωρείται η έκφρασις, σε κάποιο άθλιο υπόγειο της οδού Ασκληπιού, που χρησίμευε για γραφείον, σχολή, προπονητήριον και τόπον πάσης πυγμαχικής διοργανώσεως.»³⁰⁹ Ο Χριστοφορίδης, αφού γράφτηκε σε μια τέτοια σχολή επί της Ασκληπιού, έγινε πρωτοπυγμάχος και άρχισε να βγάζει τα πρώτα του χρήματα στα ρινγκ της Αθήνας. Το Νοέμβριο του 1934, δεκαεπτάχρονος μόλις, μετέβη στο Παρίσι και στις 14 Νοεμβρίου 1938 κατέκτησε τον τίτλο του πρωταθλητή Ευρώπης μέσω βαρών.³¹⁰ Το 1940, πήγε στις ΗΠΑ, όπου αναδείχθηκε ως παγκόσμιος πρωταθλητής ελαφρών βαρών (13 Ιανουαρίου 1941).³¹¹

3.6.9 Κολύμβηση - Ναυταθλητισμός

Οι κωπηλατικοί αγώνες, οι λεμβοδρομίες όπως ονομάζονταν, αποτελούσαν ένα δημοφιλές άθλημα στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο καλλιεργούνταν από διάφορους συλλόγους, όπως τον *Όμιλο Ερετών*, τον *Πέλοπα Μελαντίας*, τη *Λέσχη των Κυνηγών*, τον *Απόλλωνα* και τον *Πανιώνιο*. Στα λιμάνια των δύο πόλεων τελούνταν τακτικά κωπηλατικοί αγώνες, οι οποίοι αποτελούσαν σημαντικά κοσμικά γεγονότα για τις τοπικές πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Ο χαρακτήρας τους ήταν εορταστικός, σχεδόν πανηγυρικός, και πραγματοποιούνταν με την μαζική παρουσία πολιτικών και στρατιωτικών αρχών.³¹² Ο Κοσμάς Πολίτης, στο μυθιστόρημά του *Στου Χατζηφράγκου*, περιγράφει γλαφυρά την τέλεση των λεμβοδρομιών στη Σμύρνη, σκιαγραφεί το πανηγυρικό κλίμα των αγώνων, αλλά και τις αντιθέσεις που προκαλούνταν ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους, στις αρχές του

³⁰⁸ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 23 Σεπτεμβρίου 1935.

³⁰⁹ Εφ. *Αθλητικόν Βήμα*, 23 Νοεμβρίου 1938.

³¹⁰ Εφ. *Αθλητικόν Βήμα*, 16 Νοεμβρίου 1938.

³¹¹ Εφ. *Έθνος*, 14 Ιανουαρίου 1941.

³¹² Α. Μπαλάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη...*, ό. π., σ. 202-208.

20^ο αιώνα.³¹³ Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι πρώτες κωπηλατικές λέσχες ιδρύθηκαν στην Αγγλία, στα τέλη του 18ου αιώνα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι Λεβαντίνοι της Σμύρνης, κυρίως όσοι κατάγονταν από την Αγγλία, είχαν εισαγάγει το άθλημα της κωπηλασίας στην πόλη.³¹⁴ Υπήρχαν δύο κατηγορίες κωπηλατών: α. ερασιτεχνικά μέλη των συλλόγων και β. επαγγελματίες ναυτικοί και εργάτες της θάλασσας. Οι ερασιτέχνες κωπηλάτες ήταν κυρίως αστοί από τις κοινότητες των Ελλήνων και των Λεβαντίνων. Οι επαγγελματίες ήταν κυρίως Τούρκοι και Έλληνες, ως επί το πλείστον βαρκάρηδες του λιμανιού της Σμύρνης. Οι διαγωνισμοί κωπηλασίας των ερασιτεχνών διακρίνονταν σε αγώνες αντοχής και ταχύτητας, ενώ οι επαγγελματίες ναυτικοί ανταγωνίζονταν σε διαγωνισμούς μικρών σκαφών. Στα λιμάνια των μεγάλων πόλεων τελούνταν επίσης συστηματικά αγώνες κολύμβησης, διαγωνισμοί καταδύσεων και αγώνες υδατοσφαίρισης.³¹⁵

Ο Πέλοψ Μελαντίας συνέχισε και στην Αθήνα την κολυμβητική του δράση, συμμετέχοντας στους πρώτους Πανελληνίους Κολυμβητικούς Αγώνες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, σημειώνοντας μάλιστα και επιτυχίες. Ο αθλητικός τύπος της εποχής, άλλωστε, είχε προαναγγείλει τη συμμετοχή προσφύγων κολυμβητών στους αγώνες. Μια συμμετοχή σε αγώνες, οι οποίοι τελούνταν εν μέσω χάους και που η αναγγελία της φάνταζε εξαιρετικά ειδυλλιακή: «... οι προκηρυχθέντες κολυμβητικοί αγώνες... εφέτος θα συγκεντρώσουν περισσότερο κόσμο, τόσον αθλητών όσον και θεατών, λόγω της συμμετοχής των εξ Ιωνίας κολυμβητών.»³¹⁶ Στους αγώνες, που διοργάνωσε ο ΣΕΓΑΣ και διήρκεσαν τέσσερις μέρες, συμμετείχε ο Πέλοψ, παρατάσσοντας και ομάδα πόλο (waterpolo).³¹⁷ Στους κολυμβητικούς αγώνες

---

³¹³ Κ. Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, Αθήνα, βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2007, σ. 7-12.

³¹⁴ Για το άθλημα της κωπηλασίας στην Αγγλία βλ. Neil Wigglesworth, *The Social History of English Rowing*, London, Frank Cass, 1992, σ. 61. Για τον ιστορικό αγώνα κωπηλασίας ανάμεσα στις ομάδες των πανεπιστημίων της Οξφόρδης και του Κέμπριτζ, βλ. Christopher Dodd, *The Oxford and Cambridge Boat Race*, Stanley Paul, 1983.

³¹⁵ Α. Μπαλτάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη...*, ό. π., σ. 202-208. Σύμφωνα με μαρτυρία, η οποία όμως δεν διασταυρώνεται με άλλες πηγές, στην Κερασούντα του Πόντου, όπου οι κάτοικοι ήταν πολύ εξοικειωμένοι με το υγρό στοιχείο, πριν το 1922, το ελληνικό γυμνάσιο της πόλης διέθετε πισίνα διαστάσεων 25 X 25 μ., γεγονός που προκαλεί εντύπωση, εάν σκεφτούμε ότι δεν υπήρχε πισίνα στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη, ενώ στην Αθήνα το κολυμβητήριο της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων εγκαινιάστηκε το 1940. *Επιστολή Γεώργιου Ιασονίδη προς τον Γεώργιο Κακουλίδη* στο Ιωάννης Αβραμάντης, *Οι Πόντιοι ανά τους αιώνες*, Αθήνα, έκδοση Επιτροπής Ποντίων, 1972.

³¹⁶ Περ. *Αθλητική Επιθεώρησις*, Ιούνιος 1923.

³¹⁷ Διακριθέντες αθλητές του ήσαν οι Γ. Καραγιαννόπουλος, Γ. Κλημβάκης, Α. Καλογερόπουλος, Π. Καραγιαννόπουλος, Ε. Δημητρίου. Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Οκτώβριος 1923.

του ΣΕΑΓΣ, το 1926, συμμετείχαν ο Πανιώνιος με δώδεκα κολυμβητές και η ΑΕΚ με δέκα.³¹⁸

Στη Θεσσαλονίκη, ο *Μικρασιατικός Ναυτικός Αθλητικός Όμιλος Θεσσαλονίκης* ιδρύθηκε το 1928. Το σωματείο διατελούσε «υπό την ηθική εξάρτησιν και υλικήν συνδρομήν του εν Θεσ/νίκη ανεγνωρισμένου κοινωνικού Σωματείου υπό την επωνυμίαν Μικρασιατική Λέσχη.»³¹⁹ Ο *Σμυρναϊκός Θεσσαλονίκης* ιδρύθηκε το 1928 από δυσαρεστημένους κολυμβητές του Άρη. Στις τάξεις του περιελάμβανε και έναν πρώην αθλητή του Ηρακλή.³²⁰ Το 1929, στον τύπο γινόταν αναφορά και στο σωματείο *Ασία*, το οποίο είχε διακριθεί σε αγώνες κολύμβησης αντοχής.³²¹ Αντίστοιχα, η ΑΕΚ Θεσσαλονίκης και ο ΠΑΟΚ καλλιέργησαν τα αθλήματα του υγρού στίβου.³²² Επίσης, στην Καβάλα, η τοπική ΑΕΚ διατηρούσε κολυμβητικό τμήμα, οργανώνοντας μάλιστα και τους κολυμβητικούς αγώνες «*Ποσειδώνια*».³²³

3.6.10 Φυσιολατρία - Εκδρομισμός

Οι εισηγητές των εκδρομών στην Ελλάδα, κατά τη δεκαετία του 1860, τόνιζαν την εκπαιδευτική τους διάσταση, καθώς και την ανάγκη σύσφιξης των σχέσεων των εκδρομέων. Στο πλαίσιο του λόγου περί επαφής με την ύπαιθρο και την σωματική υγεία, η οποία συναρτούνταν με την εθνική ακμή, η εκδρομή απέκτησε και εθνική σκοπιμότητα. Παράλληλα, η εκδρομή, όταν πραγματοποιούνταν με τα πόδια, χαρακτηριζόταν ως πεζοπορία, δραστηριότητα η οποία στο εξωτερικό, εκείνη την εποχή, συνδεόταν με την εθνικιστική ιδεολογία, καθώς ο πεζοπόρος, ερχόμενος σε επαφή με το τοπίο, συναντούσε το «αιώνιο πνεύμα του έθνους».³²⁴ Παράλληλα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αναπτύχθηκε στην Ελλάδα ο περιηγητισμός, υπό την επίδραση

³¹⁸ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 8 Αυγούστου 1926.

³¹⁹ 1^ο άρθρο καταστατικού Μικρασιατικού Ναυτικού Αθλητικού Ομίλου Θεσσαλονίκης, 15 Φεβρουαρίου 1928, φάκ. «Μικρασιατικός Ναυτικός Αθλητικός Όμιλος Θεσσαλονίκης», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

³²⁰ Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 18 Ιουλίου 1928.

³²¹ Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 1 Ιανουαρίου 1929.

³²² Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 22 Ιουλίου 1931.

³²³ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 13 Οκτωβρίου 1936.

³²⁴ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 359-362.

του κυρίαρχου ιατρικού λόγου για την αναγκαιότητα της επαφής με τη φύση και της ανάπτυξης της φυσιολατρίας.³²⁵

Στη Μ. Ασία, οι αστοί των ελληνικών κοινοτήτων ανακάλυψαν τον περιηγητισμό και την φυσιολατρία και εξέδραμαν συστηματικά στη φύση, είτε ως μέλη συλλόγων είτε ως δάσκαλοι και μαθητές των τοπικών σχολείων. Ένα από τα πρώτα τμήματα που είχε ιδρύσει ο *Απόλλων Σμύρνης* ήταν το εκδρομικό (1894), ενώ τα μέλη του *Γυμνασίου*, το 1896, πραγματοποιούσαν πεζοπορίες σε εβδομαδιαία βάση και εκδρομές σε «*αναπεπταμένα πεδία*».³²⁶ Το Μάιο της ίδιας χρονιάς, νέοι της Σμύρνης εξέδραμαν έως τα Βουρλά της Ερυθραίας και διήνυσαν μια απόσταση 40 περίπου χιλιομέτρων σε τέσσερις ώρες και δεκαπέντε λεπτά, πραγματοποιώντας ουσιαστικά έναν μαραθώνιο.³²⁷ Οι σύλλογοι της Σμύρνης πραγματοποιούσαν και μεγάλες εκδρομές σε γειτονικά νησιά του Αιγαίου, όπως τη Λέσβο και την Σάμο, συνήθως μετά από πρόσκληση τοπικών ελληνικών συλλόγων. Χαρακτηριστικές ήταν οι εκδρομές του *Ορφέα* στη Μυτιλήνη το 1893 και στη Σάμο το 1895.³²⁸

Οι εκδρομές αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι και της εκπαίδευσης στις μικρασιατικές κοινότητες. Στο πλαίσιο των μαθητικών δραστηριοτήτων των εκπαιδευτηρίων του Πόντου, εκδρομές πραγματοποιούνταν υπό την καθοδήγηση των γυμναστών των σχολών. Η εκδρομική δραστηριότητα των μαθητών του Φροντιστηρίου Τραπεζούντος περιγράφεται στον *Ξενοφάνη*:

«Μετά την τελετήν οι μαθηταί της Φιλαρμονικής μετά του διευθυντού αυτής κ. Α. Ξύνδα εφ' αμαζών εξέδραμον εις την ωραίαν εξοχήν Σοούκ σου. Εις την αυτή εξοχήν εξέδραμον εντολή του Γυμνασιάρχου κ. Ν. Λιθοξόου τη 1 Μαΐου οι μαθηταί του Φροντιστηρίου υπό την οδηγίαν των διδασκάλων της Γυμναστικής και των καθηγητών αυτών.»³²⁹

Η εκδρομική κουλτούρα των αστών προσφύγων της Μ. Ασίας αφενός και η εκδρομική μόδα του Μεσοπολέμου ευνόησαν την ίδρυση φυσιολατρικών συλλόγων στους προσφυγικούς συνοικισμούς, καθώς και την συμπερίληψη του εκδρομισμού,

---

³²⁵ Στο ίδιο, σ. 362.

³²⁶ Εφ. *Αμάθεια*, 16 Φεβρουαρίου 1896.

³²⁷ Εφ. *Αμάθεια*, 15 Μαΐου 1896. Η προηγούμενη τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα δεν θα πρέπει να θεωρηθεί τυχαία ούτε και το μήκος της απόστασης που επελέγη.

³²⁸ Για το ταξίδι στη Λέσβο βλ. Π. Λινάρδος, *Η Σμύρνη του Πανιώνιου...*, ό. π., σ. 22-24. Για το ταξίδι στη Σάμο βλ. Θ. Μπελίτσος, *Πανιώνιος...*, ό. π., σ. 12.

³²⁹ Περ. *Ξενοφάνης 6* (1909), σ. 239.

ως πρόνοια, στα καταστατικά πολλών προσφυγικών αθλητικών συλλόγων. Στους προσφυγικούς συνδικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά ιδρύθηκαν φυσιολατρικοί σύλλογοι, οι οποίοι πραγματοποιούσαν εκδρομές στο ύπαιθρο. Ο *Φυσιολατρικός Όμιλος Νέας Ιωνίας* ιδρύθηκε το 1929.³³⁰ Στα γραφεία του στεγαζόταν και η λέσχη του, στην οποία υπήρχε φωτογραφικό υλικό από τις εκδρομικές εξορμήσεις, καθώς και φωτογραφίες του μουσικού τμήματος του συλλόγου. Επρόκειτο για ένα καθαρά φυσιολατρικό σωματείο με οργανωμένο τμήμα εκδρομών. Σύμφωνα με το ρεπορτάζ, από την ημερομηνία της ίδρυσής του είχε πραγματοποιήσει 63 εκδρομές στα προάστια της Αθήνας, όπως στη Λούτσα, στην Πάρνηθα, στο Σούνιο, στο Μεγάλο Πεύκο κ.α. Κατά τις εκδρομές δεν παρέλειπε να οργανώνει και αθλητικά παιχνίδια, διατηρώντας δύο ομάδες βόλεϊ, μία ανδρική και μία γυναικεία. Διοργανώνονταν μεταξύ των μελών και διαγωνισμοί εγκυκλοπαιδικοί, ποιητικοί, φιλολογικοί, δραματικοί κ.ά.³³¹

Η *Αθλητική Φυσιολατρική Ένωση Νέων Νέας Κοκκινιάς* αναγνωρίστηκε στις 24 Μαρτίου 1936. Η ιδρυτική γενική συνέλευση του σωματείου είχε πραγματοποιηθεί στις 20 Απριλίου 1935.³³² Σκοπός του σωματείου ήταν «Η δι' εκδρομών, αθλητικών παιδιών, διαλέξεων κλπ. ανάπτυξης της αγάπης προς το ύπαιθρον και τον αθλητισμόν.»³³³ Στη Νέα Κοκκινιά δραστηριοποιούνταν επίσης ο *ΟΦΟΝΚ*,³³⁴ ο *Παν*,³³⁵ και ο *ΦΟΝ*,³³⁶ ενώ στον κοντινό Πειραιά ιδρύθηκε το 1940 ο *Εθνικός Φυσιολατρικός Όμιλος Νέας Καλλιπόλεως*.³³⁷

Οι εκδρομές αποτελούσαν μέσο επίτευξης των σκοπών και αθλητικών σωματείων, όπως ο *Καλλιθαϊκός Όμιλος Φιλάθλων Καλλιθέας*. Στο καταστατικό του αναφερόταν ότι οι σκοποί του θα επιτυγάνονταν και «... δι' εκδρομών και κυνηγετικών οδοιποριών, διά της προσαρμογής των μελών του εν τη ζωή της φύσεως και τον εγκλιματισμόν περί την ευεξίαν του σώματος...»³³⁸ Η ιδιαίτερη αναφορά

---

³³⁰ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 15 Ιουνίου 1932.

³³¹ Στο ίδιο.

³³² Απόφαση 753/24 Απριλίου 1936 Πρωτοδικείου Πειραιώς.

³³³ 2^ο άρθρο καταστατικού Αθλητικής Φυσιολατρικής Ενώσεως Νέων Νέας Κοκκινιάς, 20 Απριλίου 1935, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

³³⁴ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 13 Φεβρουαρίου 1939.

³³⁵ Στο ίδιο.

³³⁶ Στο ίδιο.

³³⁷ Φάκελος «Εθνικός Φυσιολατρικός Όμιλος Νέας Καλλιπόλεως», Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

³³⁸ 2^ο άρθρο καταστατικού Καλλιθαϊκού Ομίλου Φιλάθλων Καλλιθέας, 1 Σεπτεμβρίου 1926, Φάκελος «Καλλιθαϊκός Όμιλος Φιλάθλων Καλλιθέας», Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

στην πραγματοποίηση εκδρομών, στην επαφή με τη φύση, στην ευεξία του σώματος κλπ. θα πρέπει να συναρτηθεί και με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής των προσφύγων της Καλλιθέας, οι οποίοι, μέχρι να χτιστούν τα προσφυγικά σπίτια, διέμεναν σε παράγκες με πισσόχαρτα. Στις προσφυγογειτονίες της Καλλιθέας αποχετευτικό σύστημα δεν υπήρχε, ενώ οι κάτοικοι προμηθεύονταν το νερό με στάμνες από κοινούς κρουνοί, το δε λουτρό τους γινόταν σε σκάφες.³³⁹ Αντίστοιχα, στον υποβαθμισμένο συνοικισμό του Δουργουτιού, ο οποίος αποτελούσε επί δεκαετίες μια μεγάλη παραγκούπολη, διαβάζουμε ότι οι κυριότεροι αθλητικοί σύλλογοι οργάνωναν εκδρομές για τα μέλη και τις οικογένειές τους στις γύρω εξοχές της Αττικής και στα αθηναϊκά προάστια.³⁴⁰

3.7 Γυναικείος αθλητισμός και έμφυλες ταυτότητες³⁴¹

Στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, η γυμναστική εμφανιζόταν να προετοιμάζει τους ανθρώπους για πολλούς κοινωνικούς ρόλους: τους άνδρες ως υγιείς και νομοταγείς πολίτες, καθώς και καλούς στρατιώτες, τις γυναίκες ως υγιείς και άξιες μητέρες.³⁴² Πριν από το 1922, οι κοινότητες των αθλητικών σωματείων αποτελούνταν κυρίως από άνδρες, ενώ οι γυναίκες περιορίζονταν σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες, που αφορούσαν στην εκγύμναση των κοριτσιών και την εκπαίδευση διδασκαλισσών του μαθήματος της γυμναστικής.³⁴³ Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και έως την περίοδο του Μεσοπολέμου, φαίνεται ότι κυρίαρχη ήταν η επίδραση του ιατρικού λόγου, όσον αφορά στη σωματική κουλτούρα των γυναικών. Κατάλληλες μορφές άσκησης και σπορ θεωρούνταν όσες δεν ήταν επιβλαβείς στην αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών, καθώς ο πρωταρχικός σκοπός του «ασθενούς φύλου» ήταν η γέννηση παιδιών.³⁴⁴

---

³³⁹ Άννα Μουρουγκλού, «Η ίδρυση της κοινότητας Καλλιθέας», στο δρ. Γιώργος Γιαννακόπουλος (Επιστ. Εποπτεία), *Καλλιθέα, όψεις της ιστορίας του δήμου και της πόλης*, Καλλιθέα, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Καλλιθέας, Εκδόσεις Αλέξανδρος, σ. 96.

³⁴⁰ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 18 Απριλίου 1932.

³⁴¹ Το ζήτημα του γυναικείου αθλητισμού στην Ελλάδα χρήζει συστηματικής έρευνας, η οποία δεν έχει πραγματοποιηθεί έως τώρα, επομένως στο παρόν κεφάλαιο επικεντρωθήκαμε στην έρευνα της σχέσης των προσφυγικών αθλητικών σωματείων με τον γυναικείο αθλητισμό και τα σπορ.

³⁴² Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 74.

³⁴³ Στο ίδιο, σ. 224.

³⁴⁴ Ελένη Καραγεωργίου, *Σωματική Άσκηση...*, ό. π.

Η πρώτη δειλή εμφάνιση των γυναικών σημειώνεται είτε στο ρόλο των γυμναστριών και μελών συμβουλίων είτε ως αθλουμένων στο τένις και σε άλλα αστικά σπορ. Ο *Πανελλήνιος*, λίγα χρόνια μετά την ίδρυσή του, προχώρησε στη σύσταση της πρώτης σχολής γυμναστριών, ενώ τον Σεπτέμβριο του 1897 το Εκπαιδευτικό Τμήμα της *Ενώσεως των Ελληνίδων* συνέχισε την πρωτοβουλία του Πανελληνίου, με την υποστήριξη του *Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου Αθηνών*, ο οποίος το 1901, συμπεριέλαβε στο διοικητικό του συμβούλιο τρεις γυναίκες, τη Βιργινία Αγελάστου, την Ι. Π. Καλλιγά και την Αγγελική Κουντουριώτη.³⁴⁵ Στη Μεσολυμπιάδα του 1906, συμμετείχαν Ελληνίδες αθλήτριες του τένις, ενώ τρία χρόνια μετά σημειώθηκε η γυμναστική κίνηση των *Αθτιδών*, η οποία περιγράφεται σκωπτικά από τον Παύλο Μανιτάκη:

«Αι Αθτίδες κορασίδες διαρκούντος του καλοκαιριού, χωρίς να αναμείνουν αποφάσεις επισήμων και αρμοδίων, υιοθέτησαν τον αθλητισμόν με δική τους και μόνη πρωτοβουλία, επιδίδονταν δε πάμπολλες, κάθε απόγευμα, στην πλατεία του Ζαπτείου σε αγώνες. Έκαναν δρόμους, άλματα με προτίμηση προς το τριπλούν και «πετροβολίαν» (προσοχή! Όχι λιθοβολίαν!). Μάλιστα γι' αυτό το τελευταίο αγώνισμα έγινε λόγος και στον τύπο, γιατί είχε φαίνεται αποδειχθή επικίνδυνον για τους ειρηνικούς και ανύποπτους περιπατητάς της ίδιας πλατείας.»³⁴⁶

Κατά το Μεσοπόλεμο πλέον, το Μάιο του 1923, πραγματοποιήθηκαν οι Συνοικιακοί Αγώνες του ΣΕΑΓΣ, οι οποίοι περιελάμβαναν και δύο γυναικεία αγωνίσματα, αγώνα δρόμου 60 μέτρων και διελκυστίδα.³⁴⁷ Τον ίδιο μήνα, ο αρθρογράφος της *Αθλητικής Επιθεώρησης* σημείωνε ότι «...αι κοινωνικά συνθήκαι υπό τας οποίας ζώμεν δεν θα μας επιτρέψουν ποτέ ίσως να ιδώμεν γυναίκας αθλητάς γυμναζομένας με κοντά πανταλονάκια και αθλητικές φανέλλες.»³⁴⁸

Στις 2 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, ο Πανιώνιος τέλεσε στο Παναθηναϊκό Στάδιο εσωτερικούς αγώνες νέων, στους οποίους περιλαμβάνονταν δύο αγωνίσματα

---

³⁴⁵ Π. Λινάρδος, *Δημητρός Δάλλας...*, ό. π., σ. 143. Πβ Ελένη Φουρνάρακη, «Ο Ολυμπισμός των κυριών. Οι διεθνείς ολυμπιακές διοργανώσεις (1896,1906) και η Εφημερίς των Κυριών»,..., ό. π., σ. 337-380.

³⁴⁶ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 260.

³⁴⁷ Νικήτριες στα 60 μέτρα ήταν οι Νίνα Μουσούρου, Μελομένη Τσερούλη και Μ. Τσακασιάνου, ενώ στη διελκυστίδα αναδείχτηκαν το Α' και το Γ' Γυμνάσιο. Βλ. Π. Μανιτάκης, ό. π., σ. 410.

³⁴⁸ Περ. *Αθλητική Επιθεώρησης*, Ιούνιος 1923.

κορασίδων, αγώνας 60 μέτρων και άλμα εις μήκος. Επρόκειτο για την πρώτη συμμετοχή γυναικών σε σωματειακούς αγώνες στίβου στην Ελλάδα.³⁴⁹

Σκωπτικός, μα πιο αισιόδοξος, αναπαράγοντας ταυτόχρονα μια στερεοτυπική εικόνα για τη γυναίκα, ο ρεπόρτερ των κολυμβητικών αγώνων του Οκτωβρίου του 1923, σημειώνει ότι:

«Μεταξύ των θεατών συγκατελέγοντο και εκλεκτοί αντιπρόσωποι του ωραίου φύλου, οι οποίοι παρηκολούθησαν μετ' ειλικρινούς ενδιαφέροντος τους αγώνες. Ας ελπίσομεν ότι δεν είναι μακράν η ημέρα, κατά την οποίαν οι ήδη θεαταί θα κατέλθουν και εις τον στίβον. Ένα swing ή ένα uppercut έστω και από χαριτωμένο χεράκι θα παίζει μεγαλύτερον ρόλον από τα αιώνια γυναικεία κλάμματα.»³⁵⁰

Τον Οκτώβριο του 1926 τροποποιήθηκαν εκ νέου ορισμένα άρθρα του καταστατικού του Πανιωνίου, κατά τρόπο ώστε να αντιμετωπίζονται οι νέες ανάγκες, καθώς και οι νέες προκλήσεις της εποχής. Σημαντική προσθήκη αποτέλεσε η αναφορά στη σύσταση τμήματος γυναικείου αθλητισμού του συλλόγου.³⁵¹

Το 1926, ο Πανιώνιος υλοποίησε την καταστατική του πρόνοια, ιδρύοντας τμήμα γυναικείου αθλητισμού, όπου γίνονταν δεκτές «κυρίαί και δεσποινίδες γνωστών οικογενειών της πόλης». Σύμφωνα με τον τύπο, είχαν εγγραφεί δεκαπέντε αθλήτριες, γυμναστής του τμήματος ήταν ο Εμμανουήλ Μπαμιέρος, ενώ την εποπτεία του είχε «ειδική επιτροπή από μέλη του συλλόγου και έγκριτες κυρίες της πόλης».³⁵²

Τον Ιούνιο του 1926, στους εσωτερικούς αγώνες του Πανιωνίου, συμμετείχαν και δεκαπέντε νεανίδες από τα σωματεία του *Διδασκαλείου Γυμναστικής*, του *Πανιωνίου* και του *Γ. Σ. Αμαρουσίου*.³⁵³ Την ίδια χρονιά, ο Πανιώνιος προκήρυξε γυναικείους αθλητικούς αγώνες για τις 28 Νοεμβρίου,³⁵⁴ ενώ ο αθλητικός τύπος σχολίασε την εμφάνιση των είκοσι οκτώ αθλητριών του Πανιωνίου ως εξής: «Η

³⁴⁹ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 415. Συμμετείχαν πέντε αθλήτριες και νικήτρια ήταν η Ευαγγελία Καραμπάτη, εξαδέλφη του πρωταθλητή του Πανιωνίου.

³⁵⁰ Περ. *Αθλητική Επιθεώρησης*, Οκτώβριος 1923.

³⁵¹ 29^ο άρθρο καταστατικού του Πανιωνίου Γ.Σ., ως τροποποιήθη παρά της Εκτ. Γεν. Συνελεύσεως της 14^{ης} Οκτωβρίου 1926 και ενεκρίθη παρά του Δικαστηρίου των εν Αθήναις Πρωτοδικών, διά της υπ. αριθμ. 6102/26, της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1926 αποφάσεως, φάκ. «Πανιώνιος Γ. Σ.», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

³⁵² Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 4 Ιουλίου 1926.

³⁵³ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 27 Ιουνίου 1926.

³⁵⁴ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 7 Νοεμβρίου 1926. Στους αγώνες θα περιλαμβάνονταν τα ακόλουθα αγωνίσματα: δρόμοι 50 και 100 μέτρων, σκυταλοδρομία, άλμα εις ύψος και εις μήκος, ακόντιο και δισκοβολία, δρόμος σάκκων. Σε δύο κατηγορίες α' και β'.

εμφάνισης νεανίδων εις την αθλητικήν κονίστραν προ ολίγων ακόμη ετών, εάν δεν θα ήτο σκάνδαλον κοινωνικόν, ασφαλώς θα προεκάλει τα σχόλια και θα συνεπήγετο άγριο ίσως μπροκάρισμα των θεατών του Σταδίου.»³⁵⁵

Με το πέρας των αγώνων, η προσπάθεια του Πανιωνίου και του προέδρου του Δ. Δάλλα έλαβαν τα εύσημα του τύπου και ο αρθρογράφος του *Αθλητικού Κόσμου* σχολίασε ως εξής:

«Με μεγάλην επιτυχίαν διεξήχθησαν οι γυναικείοι αθλητικοί αγώνες του Πανιωνίου. Διά πρώτην φοράν το Στάδιον δέχεται γυναίκας αθλητάς και η πρωτοβουλία αυτή οφείλεται αποκλειστικώς εις την συμπαθή γηραιάν αλώπεκα του Πανιωνίου. Ένα εύγε εις τον κ. Δάλλαν!»³⁵⁶

Μάλιστα, χαρακτηριστικό της εξέλιξης του τμήματος στίβου του Πανιωνίου ήταν το γεγονός ότι στους τρίτους εσωτερικούς αγώνες του Πανιωνίου, το 1928, οι οποίοι διεξήχθησαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο και τους παρακολούθησε ο πρόεδρος του ΣΕΓΑΣ Αθανασιάδης, οι αθλήτριες του Πανιωνίου εμφανίστηκαν χωρίς «κοντοβράκια», αλλά με ανδρικά παντελονάκια.³⁵⁷

Το 1925 ο Πανιώνιος ανέλαβε την πρωτοβουλία ίδρυσης γυναικείας ομάδας βόλεϊ και αργότερα ομάδας μπάσκετ. Τον Απρίλιο του 1926 και για μία εβδομάδα, ο σύλλογος τέλεσε πρωτάθλημα βόλεϊ «δεσποινίδων», με τη συμμετοχή του *Γυμναστικού Ομίλου Ελληνίδων*, του *Αμερικανικού Κολλεγίου Θηλέων*, της *Χριστιανικής Ενώσεως Νεανίδων* και του *Διδασκαλείου Γυμναστικής*.³⁵⁸ Το γεγονός της τέλεσης του γυναικείου πρωταθλήματος βόλεϊ από τον Πανιώνιο προκάλεσε θετικά σχόλια στον τύπο, ενώ χαρακτηριστικό ήταν το άρθρο της *Αθλητικής Επιθεώρησης*:

«Έν σπουδαίον αθλητικόν βήμα προόδου επετελέσθη εις την γυμναστικήν και αγωνιστικήν κίνησιν της πρωτεύουσας τον λήξαντα μήνα, οφειλόμενον εις την τολμηράν, ας ομολογήσωμεν, πρωτοβουλίαν του Πανιωνίου Γυμν. Συλλόγου. Αι Ελληνίδες να εμφανισθούν εις το Στάδιον και να αγωνισθούν δημοσία, ήτο κάτι νομιζόμενον απίστευτον. Εκείνο όμως το οποίον δεν δυνάμεθα να παρέλθωμεν, είνε το γεγονός ότι ως πρώτη εμφάνισης αι Ελληνίδες νεάνιδες επέδειξαν μίαν εξαιρετικήν αθλητικήν ιδιοφυΐαν και θάρρος

³⁵⁵ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 12 Δεκεμβρίου 1926.

³⁵⁶ Στο ίδιο.

³⁵⁷ Εφ. *Αθλητική*, 22 Οκτωβρίου 1928.

³⁵⁸ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Μάρτιος 1926.

και χάριν υπέροχον, προσόντα τα οποία ασφαλώς καλλιεργούμενα συστηματικώτερον θα αποδώσουν εις προσεχές μέλλον πολύ ανώτερα και τέλεια συστατικά καλής, λελογισμένης και αρμονικής διαπλάσεως διά τας μελλούσας μητέρας της Ελλάδος. Από της απόψεως ταύτης χαιρετίζωμεν τας πρώτας εργάτιδας του γυναικείου αθλητισμού εν Ελλάδι...»³⁵⁹

Στο άρθρο, όπου κατά τα άλλα εκθειάζοταν η πρώτη αυτή γυναικεία αθλητική κίνηση, τονιζόταν ότι ο σκοπός της άθλησης για τη γυναίκα παρέμενε «η καλή, λελογισμένη και αρμονική διάπλασις διά τας μελλούσας μητέρας της Ελλάδος», επιβεβαιώνοντας ουσιαστικά την επίδραση του κυρίαρχου ιατρικού λόγου, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί στις δυτικές κοινωνίες, ο οποίος πρέσβευε ότι η άθληση δεν έπρεπε να επιφέρει βλάβες στην αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών. Το βόλεϊ υπήρξε ένα άθλημα ιδιαίτερα δημοφιλές στις γυναίκες και τα αμέσως επόμενα χρόνια διαδόθηκε και σε άλλα αστικά κέντρα της χώρας. Μάλιστα, σύμφωνα με το δημοσιογράφο Αριστείδη Αγγελόπουλο, τα κορίτσια επέλεξαν το βόλεϊ, επειδή ήταν άθλημα χωρίς συγκρούσεις και επικίνδυνες φάσεις, οι αντίπαλοι δεν έρχονταν σε επαφή, ήταν απομονωμένοι και χωρισμένοι και αποτελούσε ένα ομαδικό άθλημα, όπου διακρίνονταν σύλλογοι και όχι άτομα.³⁶⁰

Το 1927, ο Πανιώνιος οργάνωσε ξανά το πρωτάθλημα γυναικών στο Παναθηναϊκό Στάδιο, στο οποίο συμμετείχαν σχολές και σωματεία.³⁶¹ Όταν το Μάιο του 1930, πραγματοποιήθηκε η έναρξη των αγώνων γυναικείου βόλεϊ στο γήπεδο του Πανελληνίου, ο αρθρογράφος του *Αθλητικού Τύπου*, έγραψε: «Η προσπάθεια του μακαρίτου Δάλλα απέβη έτσι λίαν καρποφόρος.»³⁶²

3.7.1 Το γυναικείο αθλητικό κίνημα στην Ελλάδα και στην Ευρώπη

Το 1911 ιδρύθηκε στο Παρίσι ο σύλλογος *Fémīna-Sport*, ενώ το 1917, με πρωτοπόρο τη Γαλλίδα Αλίσ Μιγιά (Alice Milliat), ιδρύθηκε η *Ομοσπονδία Γυναικείων Αθλητικών Σωματείων της Γαλλίας* (Fédération des Sociétés Féminines Sportives de

³⁵⁹ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Απρίλιος 1926.

³⁶⁰ Νίκος Ζάικος, «'Αι γυναίκες αθλήτριαι κατά 95% χάνουν την μητρότητά τους'. Ο Σύνδεσμος Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων και η αποδοχή του κλασικού αθλητισμού γυναικών στην Ελλάδα», *Γυναίκα & Άθληση*, τεύχος XI (2019), 74-113.

³⁶¹ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Μάρτιος 1927.

³⁶² Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 26 Μαΐου 1930.

France) και το 1921 η *Διεθνής Γυναικεία Αθλητική Ομοσπονδία* (Fédération Sportive Féminine Internationale). Η FSFI, από το 1922 και κάθε τέσσερα χρόνια, διοργάνωνε τους *Παγκόσμιους Αγώνες Γυναικών*, κατά σειρά στο Παρίσι, στο Γκέτεμποργκ, στην Πράγα και στο Λονδίνο.³⁶³

Στην Ελλάδα, κατά το Μεσοπόλεμο, ιδρύθηκαν αντίστοιχα γυναικείοι αθλητικοί σύλλογοι κατά το πρότυπο της Γαλλίας και άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ενώ παρθεναγωγεία, κολλέγια, οργανώσεις και το *Διδασκαλείο Γυμναστικής* συγκρότησαν αθλητικά τμήματα. Η ανάπτυξη του γυναικείου αθλητικού κινήματος συνδέεται διεθνώς με την ανάπτυξη των φεμινιστικών κινημάτων, τα οποία διεκδικούσαν ίσα δικαιώματα για τις γυναίκες.³⁶⁴ Την ίδια περίοδο, στην Ελλάδα το ποσοστό των εγγράμματων γυναικών διπλασιάζεται και φτάνει το 1928 το 40%.³⁶⁵ Μορφωμένες γυναίκες από το χώρο της εκπαίδευσης είναι οι πρώτες Ελληνίδες, οι οποίες διεκδικούν το δικαίωμα των γυναικών να συμμετέχουν στον αγωνιστικό αθλητισμό. Η καθηγήτρια γυμναστικής Θεσπιάδα Δημητριάδου ίδρυσε το *Γυμναστικό Σύλλογο Ελληνίδων*, ενώ η ίδια ταξίδεψε το 1927 στο Παρίσι, προκειμένου να παρακολουθήσει πρόγραμμα μετεκπαίδευσης της Ανωτάτης Σχολής Φυσικής Αγωγής, συνοδευόμενη από την ομάδα του Γ. Ο. Ελληνίδων, με στόχο μια συνάντηση με το σωματείο Femina-Sport.³⁶⁶ Η Ισμήνη Χατζηκωνσταντίνου υπήρξε άλλη μία σημαντική Ελληνίδα γυμνάστρια του Μεσοπολέμου, η οποία ίδρυσε τον *Αθλητικό και Γυμναστικό Σύλλογο Νεανίδων*. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Αθλητική*, ο σύλλογος αυτός λειτούργησε αρχικά με την επωνυμία *Γυμναστικός Όμιλος Νεανίδων*, «εις περιορισμένον αλλ' αποτελεσματικόν κύκλον δράσεως», οπότε στη συνέχεια εξελίχθηκε σε ειδικό σωματείο, με την επωνυμία *Γυμναστικός και Αθλητικός Σύλλογος Νεανίδων*. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι στο πρώτο ενδεκαμελές συμβούλιο του συλλόγου συμμετείχαν έξι γυναίκες, μεταξύ αυτών η Ισμήνη Χατζηκωνσταντίνου, και πέντε άνδρες, ο παράγοντας του Πανιωνίου

---

³⁶³ Για το γυναικείο αθλητικό κίνημα κατά το Μεσοπόλεμο και την Αλίζ Μιγιά βλ. Florence Carpentier - Jean-Pierre Lefevre, "The Modern Olympic Movement, Women's Sport and the Social Order During the Inter-war Period", *The International Journal of the History of Sport*, Vol. 23, No. 7 (November 2006), 1112-1127 και Mary H. Leigh-Thérèse M. Bonin, "The Pioneering Role Of Madame Alice Milliat and the FSFI in Establishing International Track and Field Competition for Women", *Journal of Sport History*, vol. 4 No. 1 (1977), 72 επ.

³⁶⁴ Florence Carpentier and Jean-Pierre Lefevre, "The Modern Olympic Movement, Women's Sport and the Social Order During the Inter-war Period...", ό. π

³⁶⁵ Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, Β' τόμος, μέρος 1^ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 343.

³⁶⁶ Νίκος Ζάικος, «'Αι γυναίκες αθλήτριαι κατά 95% χάνουν την μητρότητά τους'...», ο. π.

και του ΣΕΓΑΣ Γ. Κίτσος, ο βουλευτής και παράγοντας του αθλητισμού Παντελής Καρασεβδάς, ο παράγοντας της πάλης Δαμιανός Βεκούσης, ο Θ. Παρασκευόπουλος και ο Σ. Νικολόπουλος.³⁶⁷ Η παρουσία σημαινόντων ανδρών του αθλητισμού στο συμβούλιο του συλλόγου δείχνει ότι οι γυναίκες είχαν βρει πλέον κι άλλους συμμάχους, εκτός από το Δάλλα, στον αγώνα τους για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους στους αθλητικούς στίβους. Άλλωστε, όπως αναφέρουν οι Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρά, κατά το Μεσοπόλεμο, οι φωτισμένοι άνδρες αποτελούσαν τους απαραίτητους συμμάχους των φεμινιστριών.³⁶⁸ Όσον αφορά στις απαρχές συγκρότησης αυτής της εγχώριας γυναικείας αθλητικής κίνησης, η Θεσπιάδα Δημητριάδου δήλωσε τον Απρίλιο του 1926 στην εφημερίδα *Βραδυνή*:

«Από οκταετίας και πλέον εργάζομαι, παρά τας απογοητεύσεις τας οποίας δοκιμάζω διαρκώς, διά την διάδοσιν του γυναικείου αθλητισμού εν Ελλάδι. Εν τούτοις ποτέ δεν απεθαρρύνθην. Παρά την αδιαφορίαν όλων, εσυνέχιζα το έργον μου, έως ότου κατώρθωσα να παρουσιάσω αυτά που βλέπετε σήμερα. Το όνειρόν μου όμως δεν περιορίζεται έως εδώ. Επιθυμώ να συγκροτήσω μίαν τελείαν ομάδα Σουηδικής Γυμναστικής, η οποία να δύναται, εν καιρώ, να αντιπροσωπεύση επαξίως την Ελλάδα, όπως αι νεάνιδες των άλλων Κρατών. Και ελπίζω εις ολίγον διάστημα, να επιτύχω το όνειρόν μου».³⁶⁹

Από τη δήλωσή της αυτή, συμπεραίνουμε ότι συμμετείχε ενεργά στο αθλητικό γίγνεσθαι από το 1918, περίοδο κατά την οποία σημειώνονταν σημαντικές εξελίξεις στον γαλλικό και το διεθνή γυναικείο αθλητισμό, με πρωτεργάτρια την Αλίσ Μιγιά.

Στη Θεσσαλονίκη, ο *Άρης* διατηρούσε γυναικείο αθλητικό τμήμα από τον Απρίλιο του 1926, ενώ ακολουθούσαν ο *Ηρακλής*, η *ΑΕΚ Θεσσαλονίκης*, ο *Παμμακεδονικός*, οι εβραϊκές *Ακοάχ* και *Μακαμπή*. Συνολικά αθλούνταν 150 αθλήτριες εν όψει των επιδείξεων της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης και της τέλεσης του πρωταθλήματος βόλεϊ του Παμμακεδονικού, ενώ η ΑΕΚ ίδρυσε και γυναικείο τμήμα ποδηλασίας.³⁷⁰ Στην Πάτρα δραστηριοποιούνταν ο *Γυμναστικός Όμιλος Πατραϊδών*. Ο σύλλογος καλλιεργούσε το βόλεϊ και αντιμετώπιζε τις αντίστοιχες ομάδες της *Παναχαϊκής* και του *Ολυμπιακού Πατρών*.³⁷¹

³⁶⁷ Εφ. *Αθλητική*, 1 Δεκεμβρίου 1928.

³⁶⁸ Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρά, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση, 1985, σ. 25-26.

³⁶⁹ Νίκος Ζάικος, «'Αι γυναίκες αθλήτριαι κατά 95% χάνουν την μητρότητά τους'...», ό. π.

³⁷⁰ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 10 Οκτωβρίου 1926.

³⁷¹ Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 18 Ιουλίου 1928.

Στα παρθεναγωγεία της χώρας αναπτύχθηκε επίσης αξιόλογη αγωνιστική αθλητική κίνηση, με πρωτοπόρες γυμνάστριες. Στη Θεσσαλονίκη, η καθηγήτρια Μαρίκα Χρηστάκου ανέλαβε την προεδρία του *Συλλόγου Αποφοίτων Ανωτάτου Παρθεναγωγείου*, ο οποίος ιδρύθηκε το 1927 και μετονομάστηκε σε *Άρτεμις*,³⁷² ενώ προηγουμένως από αυτό το ίδρυμα αποφοίτησαν σημαντικές αθλήτριες του Μεσοπολέμου, όπως η Ευτυχία Βικελίδη, της γνωστής αθλητικής οικογένειας της Θεσσαλονίκης, η οποία μαζί με τις αδελφές της Αφροδίτη και Παρασκευή συμμετείχαν στη γυναικεία ομάδα βόλεϊ του Άρη, που κατέκτησε το πρωτάθλημα Θεσσαλονίκης το 1926.³⁷³

Το 1929, στην πρωτοχρονιάτικη έκδοση της *Αθλητικής Εβδομάδας*, δημοσιεύτηκε άρθρο, στο οποίο έγινε μια επισκόπηση της κατάστασης του γυναικείου αθλητισμού και αναγνωρίστηκε η συνεισφορά του Πανιωνίου στην εισαγωγή του στην Ελλάδα:

«Ο γυναικείος αθλητισμός στίβου εισήχθη στην Ελλάδα προ τριετίας, χάρη στην πρωτοβουλία και τις προσπάθειες του Πανιωνίου, ο οποίος υπερνίκησε κοινωνικές προλήψεις και εμπόδια. Αναγνωρίστηκε από τον ΣΕΓΑΣ, ο οποίος ίδρυσε Τεχνική Επιτροπή Γυναικείου Αθλητισμού και από τη Διεθνή Ομοσπονδία Γυναικείου Αθλητισμού. Τον Πανιώνιο ακολούθησαν τα γυμναστικά σωματεία της Μακεδονίας και κάποια της Αθήνας, τα οποία επιδόθηκαν κυρίως στο βόλεϊ και στην κολύμβηση. Στην Αθήνα, το μοναδικό τμήμα γυναικείου αθλητισμού είναι αυτό του Πανιωνίου, Επίσης ιδρύθηκαν και γυναικείοι αποκλειστικά αθλητικοί σύλλογοι, ο Αθλητικός και Γυμναστικός Σύλλογος Νεανίδων, υπό την καθηγήτρια γυμναστικής Ισμήνη Χατζηκωνσταντίνου, και ο Γυναικείος Σύλλογος Αποφοίτων Ανωτέρου Παρθεναγωγείου στη Θεσσαλονίκη. Προϋπήρχε ο Γυμναστικός Σύλλογος Ελληνίδων, υπό την καθηγήτρια γυμναστικής Θεσπιάδα Δημητριάδου, το τμήμα της Χ. Ε. Νεανίδων, του Αμερικανικού Παρθεναγωγείου Παλαιού Φαλήρου, του Ατρομήτου κτλ., αλλά όλα ειδικεύονταν στο βόλεϊ, Στις άλλες επαρχιακές πόλεις, το τμήμα γυναικείου αθλητισμού του Παλλεσβιακού Συλλόγου τέλεσε αγώνες, η Παναχαϊκή ίδρυσε γυναικείο τμήμα. Επίσης ο Βόλος, η Ξάνθη και η Χίος ασχολούνται με τον γυναικείο αθλητισμό. Οι Γ' Γυναικείοι Αγώνες του Πανιωνίου τελέστηκαν τον Οκτώβριο του 1928, ενώ διεξήχθησαν και οι αγώνες του Συλλόγου Αποφοίτων Ανωτέρων Παρθεναγωγείων Θεσσαλονίκης.»³⁷⁴

³⁷² Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 16 Οκτωβρίου 1928

³⁷³ Για την ιστορία του Άρη Θεσσαλονίκης και της οικογένειας Βικελίδη βλ. Αν. Στεφανίδης- Ελ. Τσιομπανούδη- Δ. Κυρίτσης (επιστ. επιμ.), *Αθλητικός Σύλλογος Άρης 1914-2004*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, 2005.

³⁷⁴ Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 1 Ιανουαρίου 1929

3.7.2 Η συμβολή του Δημητρώ Δάλλα και του Πανιωνίου

Όπως φάνηκε από τα παραπάνω, κύριος συντελεστής της εισαγωγής του γυναικείου στίβου και του βόλεϊ στη μεσοπολεμική ελληνική κοινωνία υπήρξε ο Πανιώνιος και ο πρόεδρος του Δημητρός Δάλλας. Από την εποχή της θητείας του στη Σύμρνη, άλλωστε, αντιμετώπιζε με στοργή και ενδιαφέρον τις δασκάλες των ελληνικών σχολείων της Μ. Ασίας, που έσπευδαν να διδαχθούν τη γυμναστική στο γυμναστήριο του Πανιωνίου. Η διαρκής ενημέρωσή του για τις διεθνείς αθλητικές εξελίξεις και οι επαφές του με φορείς του διεθνούς φεμινισμού δεν θα μπορούσαν να αφήσουν άπρακτο το Συμυρνιό παράγοντα στο ζήτημα του γυναικείου αθλητισμού. Κομβική θα ήταν γι' αυτόν η επαφή με το έργο της διάσημης Γαλλίδας φεμινίστριας Αλίσ Μιγιά (Alice Milliat).³⁷⁵

Οι αστοί παράγοντες του προσφυγικού αθλητισμού πιστώνονται, όπως προαναφέρθηκε, με την εισαγωγή διαφόρων αθλητικών καινοτομιών και τη συστηματική καλλιέργεια νέων αθλημάτων. Η προηγούμενη θητεία τους στα πολυπολιτισμικά και πολυεθνικά κέντρα της Κωνσταντινούπολης και της Σύμρνης αποτέλεσαν το άυλο κεφάλαιο, το οποίο μετέφεραν στις αποσκευές τους και το επένδυσαν στη μεσοπολεμική ελληνική κοινωνία. Ο ίδιος ο Δάλλας δεν έλαβε πρωτοβουλίες ερήμην των γυναικών, αλλά υπήρξε αρωγός, μαζί με τον Πανιώνιο, στο εγχώριο γυναικείο αθλητικό κίνημα, τα μέλη του οποίου εργάζονταν «σιωπηρά» κατά τα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου.³⁷⁶ Ο Συμυρνιός παράγοντας, δημιουργώντας το πρώτο γυναικείο τμήμα αθλητισμού (στίβου) στην Ελλάδα, άνοιξε το δρόμο για την αθλητική χειραφέτηση των Ελληνίδων. Όπως δήλωσε η Ισμήνη Χατζηκωνσταντίνου το 1928, «χωρίς τον Πανιώνιον θα εκοιμώμαστε ακόμη» και «Ο Πανιώνιος μας εξύπνησε, μας έδωσε ένα γερό σκούντημα προς τον αθλητισμό.»³⁷⁷ Τα κίνητρα των μελών της διοίκησης του Πανιωνίου, για την εισαγωγή και την

³⁷⁵ Για την επαφή του Δάλλα με τη Μιγιά βλ. Π. Λινάρδος, *Δημητρός Δάλλας...*, ό. π., σ. 141-163.

³⁷⁶ Για τη ζωή και το έργο του Δ. Δάλλα βλ. Π. Λινάρδος, *Δημητρός Δάλλας...*, ό. π. Για τη συνεισφορά του στην εισαγωγή του γυναικείου αθλητισμού στην Ελλάδα βλ. άρθρο του Κ. Φαλτάιτς στη *Βραδυνή*, στις 8 Δεκεμβρίου 1926.

³⁷⁷ Νίκος Ζάικος, «'Αι γυναίκες αθλήτριαι κατά 95% χάνουν την μητρότητά τους'...», ό. π.

καλλιέργεια του στίβου και του βόλεϊ γυναικών, θα μπορούσαν να συνδεθούν με την προσπάθεια θετικής ανάδειξης της εικόνας των γυναικών της Σμύρνης και γενικότερα της Μ. Ασίας στη μεσοπολεμική κοινωνία της Ελλάδας, την αντιμετώπιση των αρνητικών στερεοτύπων που καλλιεργούσαν οι ντόπιοι για τις «Σμυρνιές» και την προσπάθεια προβολής μιας εν γένει θετικής εικόνας του προσφυγικού κόσμου. Ο αθλητισμός αποτέλεσε έτσι έναν τομέα, όπου οι νεαρές Σμυρνιές θα μπορούσαν να αναδείξουν τη μοντέρνα ευρωπαϊκή ταυτότητά τους, αποκρούοντας το στερεότυπο της «φιλήδονης Ανατολίτισσας» και προβάλλοντας τον πολιτισμό του τόπου καταγωγής τους.³⁷⁸ Το στερεότυπο της οπισθοδρομικής Ανατολίτισσας φαίνεται πως είχε αρχίσει να σφυρηλατείται από το 19^ο αιώνα, μέσα και από τον πρώιμο φεμινιστικό λόγο της εποχής. Ανατρέχοντας κανείς στις σελίδες της «*Εφημερίδος των Κυριών*» της Καλλιρρόης Παρρέν, διαπιστώνει μια σύνδεση των κατακτήσεων των γυναικών της Ευρώπης με τον πολιτισμό και την πρόοδο, συχνές αναφορές στον ορθό λόγο και στηλίτευση όσων παρέμεναν πιστοί στις ανατολίτικες προλήψεις. Η αντίθεση ανάμεσα στην «προοδευμένη Δύση» και τη «βάρβαρη Ανατολή» γινόταν μέσα από αναφορές σε «ουρί», «οδαλίσκες», «διβάνια» και «δικτυωτά».³⁷⁹ Η Καλλιρρόη Παρρέν τόνισε αυτή την αντίθεση Δύσης και Ανατολής και όταν πρότεινε την τέλεση γυναικείων εκθέσεων κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, όπου οι Ελληνίδες θα επιδείκνυαν «δείγματα απτά βίου ανωτέρου και ευγενεστέρου» και θα διέψευδαν την ταύτισή τους με τα ήθη της Ανατολής. Επίσης, θα ανατρεπόταν το στερεότυπο της «ανατολικής μαλθακότητας» των Ελληνίδων,

---

³⁷⁸ Σε άρθρο του στην εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*, (10 Ιουλίου 1923), ο συγγραφέας Κώστας Ουράνης έγραφε για τις γυναίκες του προσφυγικού κόσμου, καθώς και για τις ντόπιες: «Είναι γυναίκες που αρέσκονται πολύ να προκαλούν. Έχουν λευκή και απαλή επιδερμίδα, είναι όλες με υποβλητικές καμπυλότητες, με πρόσωπα στρογγυλά και μάτια στρογγυλά επίσης και κατάμαυρα, βυθισμένα σε ίσκιους, γεμάτα ηδονισμό [...] Είναι οι τύποι των ωραίων γυναικών -για τα κοινά γούστα. [...] Αρέσκονται στα φανταχτερά κοσμήματα, σε μια πολυτέλεια νεοπλουτική, στα φαγητά με τις παχιές σάλτσες, στις επιδειχτικές ρόμπες, στις πολύ δυνατές μυρωδιές και στις θορυβώδεις διασκεδάσεις, τις γεμάτες σπατάλη και χυδαία χαρά. Τρελαίνονται για τα γλυκίσματα, καπνίζουν με ηδονή και αγαπούν να είναι διαρκώς άνεργες και να φλυαρούν. Δεν έχουν πάνω τους καμία αρχοντιά, καμία ένστικτη λεπτότητα Δεν είναι «κυρίες». Είναι θηλυκά. Το κλίμα της Ανατολής τις έκανε μαλθακές, σαρκώδεις και φιλήδονες [...] Πολλές, υπό το πρόσχημα της ζέστης, έχουν καταργήσει το μεσοφόρι, όταν δε περπατούν μέσα στον ήλιο οι γραμμές του σώματός των διαγράφονται καθαρά μέσα από τα φουστάνια. Με γυμνούς λαιμούς, με γυμνά μπράτσα, έχοντας κάτι το άφθονο, όπως οι γυναίκες του Ρούμπενς, με μεγάλα μαύρα ματόκλαδα, κάτω από τα οποία γλαρώνει ο ηδονισμός, προκαλούν την προσοχή που ανοίγει το στόμα και ξυπνούν αφινίδιους πόθους [...] Κάπου κάπου βλέπει κανείς μερικές νεαρές γυναίκες ντυμένες με διακριτική κομψότητα, με βλέμμα που κοιτάζει από ψηλά, με βάδισμα αργό και περήφανο, ωραίες σιλουέτες που κινούν τον θαυμασμό είναι αυτές, οι Αθηναίες. Αλλά εκτοπισμένες...». Στο Βασίλης Τζανακάρης, *Στο όνομα της προσφυγιάς. Από τα δακρυσιμένα Χριστούγεννα του 1922 στην αβασίλευτη δημοκρατία του 1924*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009, σ. 168-170.

³⁷⁹ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα, Κατάρτι, 1996, σ. 355.

καθώς και την εικόνα τους ως «αξίων διαδόχων των χαρεμιών».³⁸⁰ Ήταν η εποχή όπου, στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας, είχε αναπτυχθεί η αντίληψη περί της «βάρβαρης Ανατολής» και της ιερής εκπολιτιστικής αποστολής του Ελληνισμού.³⁸¹

Πριν από το 1922, οι γυναίκες της Σμύρνης, οι οποίες ανήκαν στα ανώτερα αστικά στρώματα, κάθε άλλο παρά Ανατολίτισσες θα μπορούσαν να θεωρηθούν, καθώς διήγαν μια ζωή ιδιαίτερα εκλεπτυσμένη, λόγω της συναναστροφής τους κυρίως με τα μέλη των Λεβαντινών, αλλά και άλλων ανθρώπων, επειδή ταξίδευαν συχνά στο εξωτερικό. Οι Σμυρνιές συμμετείχαν σε δημόσιες εκδηλώσεις (χορούς, συναυλίες), παρακολουθούσαν θεατρικές παραστάσεις, φοιτούσαν σε παρθεναγωγεία και γίνονταν οι ίδιες δασκάλες, έπαιζαν μπριτζ στις λέσχες της Πούντας και συγχρονίζονταν με κάθε νέα μόδα, καθώς φαίνεται και από δημοσιεύσεις περιοδικών, όπως ο *Κόσμος*.³⁸² Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι προτού το 1922, οι αστές Σμυρνιές, όπως και οι αστές γυναίκες της Αθήνας, συνήθιζαν να παρακολουθούν αθλητικούς αγώνες μαζί με τους συζύγους τους και είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία Σμυρναίου χρονογράφου, ο οποίος, περιγράφοντας τους Πανιώνιους Αγώνες του 1912, ανέφερε:

«Αι Σμυρναΐδες επρωτοστάτησαν εν τη εκδηλώσει του ενδιαφέροντός των υπέρ των αγώνων, η δε εν συρροή παρουσία αυτών και η χάρις, η καλλονή και η αμφίεσις ακόμη, έθεσαν την σφραγίδα της τελικής, της θριαμβευτικής επιτυχίας των ΙΔ' Πανιωνίων αθλητικών αγώνων.»³⁸³

Γίνεται φανερό ότι οι γυναίκες της αστικής τάξης της Σμύρνης και πολλών άλλων αστικών κέντρων της Μ. Ασίας (Αϊβαλί, Βουρλά, Τσεσμές, Πέργαμος, Μουδανιά, Κίος, Αρτάκη κλπ.) μπορούσαν να εμφανίζονται σε χώρους όπου κυριαρχούσε το ανδρικό στοιχείο, χωρίς η παρουσία τους να σκανδαλίζει, τουλάχιστον τα μέλη της τάξης τους. Η συναναστροφή των αστών Σμυρνιών με τα μέλη της λεβαντινικής παροικίας της πόλης είχε επιδράσει καταλυτικά στην κατάρριψη αρκετών κοινωνικών στερεοτύπων, σε σημείο τέτοιο, ώστε στους δρόμους του προαστίου του Κορδελιού (Περαίας), να ποδηλατούν γύρω στα 1900 περίπου

³⁸⁰ Ελένη Φουρναράκη, «Ο Ολυμπισμός των κυριών... ό. π.

³⁸¹ Έφη Κάννερ, *Εμφυλές κοινωνικές διεκδικήσεις από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Ο κόσμος μιας Ελληνίδας χριστιανής δασκάλας*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2012, σ. 284.

³⁸² Περ. *Κόσμος*, Δεκαπενθήμερον εικονογραφημένον περιοδικόν αρ. 73, 1 Ιανουαρίου 1912, σ. 59, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο - Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

³⁸³ Χρ. Σ. Σολομωνίδης - Νίκος Εμμ. Λωρέντης, *Πανιώνιος...*, ό. π., σ. 76

είκοσι πέντε γυναίκες!³⁸⁴ Αστές Σμυρνιές επίσης επιδίδονταν στο τένις από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Το 1897, στην εφημερίδα *Levant Herald* της Κωνσταντινούπολης δημοσιεύθηκε άρθρο, όπου αναφερόταν ότι, σε αγώνα λούουν τένις μεταξύ κυριών, νικήτρια αναδείχθηκε η μόλις δωδεκάχρονη κόρη του Σμυρναίου Ηλία Ηλιάδου Δομινίκη.³⁸⁵ Μάλιστα, η Δομινίκη Ηλιάδου θα αντιπροσώπευε το 1906 τη Σμύρνη στη Μεσολυμπιάδα της Αθήνας.³⁸⁶

Μετά την Καταστροφή του 1922, οι γυναίκες της Σμύρνης, φθάνοντας στην Ελλάδα, στα μάτια των ντόπιων έγιναν «οι Σμυρνιές», με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τον χαρακτήρα τους και την ταυτότητά τους: χαλαρά ήθη, ηδονισμός κλπ. Ο Μιχάλης Βαρλάς, μέσα από την έρευνά του για την εικόνα της Σμυρνιάς, αποδίδει τη δημιουργία αυτών των αρνητικών στερεοτύπων σε μέλη του συντηρητικού κόσμου, τα οποία φοβήθηκαν στη θέα γυναικών που ήταν μόνες, αυτόνομες και επαγγελματικά δραστήριες.³⁸⁷ Μάλιστα, μετά το 1922, στο σύνολο του πληθυσμού των προσφύγων, ο αριθμός των γυναικών ήταν σημαντικά υψηλότερος έναντι των ανδρών στις παραγωγικές ηλικίες, αλλά και στην ηλικία από 20 έως 24 ετών οι γυναίκες αποτελούσαν το 65,5%.³⁸⁸ Οι ηγετικές ομάδες των προσφύγων θα έπρεπε να ανασκευάσουν αυτή την εικόνα και να αποκρούσουν τα αρνητικά στερεότυπα. Η προβολή μιας θετικής εικόνας του γυναικείου προσφυγικού κόσμου θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί και μέσα από τον αθλητισμό, ο οποίος συνδεόταν με τις μοντέρνες ιδέες και τις νεωτερικές τάσεις του δυτικού κόσμου.

Σε αυτό το πλαίσιο, δύο εκπαιδευτικά ιδρύματα, τα οποία μετέφεραν την έδρα τους στην Αθήνα από τη Σμύρνη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η *Χριστιανική Ένωση Νεανίδων Αθηνών* και το *Αμερικανικό Κολλέγιο*, θα ωθήσουν τις μαθήτριά τους προς τα σπορ και οι ομάδες τους θα συμμετάσχουν στα πρώτα πρωταθλήματα βόλεϊ του Πανιωνίου. Η XEN ιδρύθηκε στην Αθήνα από πρώην μέλη της XEN Σμύρνης. Στις 2 Μαρτίου 1923 συγκεντρώθηκαν πάνω από 200 γυναίκες προσφυγικής προέλευσης και εξέλεξαν το πρώτο συμβούλιο της Ενώσεως, με

---

³⁸⁴ Α. Μπαλτάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη...*, ό. π., σ. 184.

³⁸⁵ Εφ. *Αμάθεια*, 20 Σεπτεμβρίου 1897.

³⁸⁶ Εφ. *Αμάθεια*, 6 Απριλίου 1906.

³⁸⁷ Μιχ. Βαρλάς, «Η Σμυρνιά ως εικόνα και ως υποκείμενο στις αρχαιακές πηγές», στο Πρακτικά 7^{ου} Συμποσίου «*Η θέση και ο ρόλος της Μικρασιάτισσας κατά τους νεότερους χρόνους, έως το 1922*», 27-29 Νοεμβρίου 2015, Συνεδριακό Κέντρο Δήμου Ν. Ιωνίας, Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού (ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ), 2016, σ. 117-132.

³⁸⁸ R. Hirschon, *Οι κληρονόμοι...*, ό. π., σ. 97.

πρόεδρο τη Σταυριάνθη Αναστασιάδου από τη Σμύρνη. Η ΧΕΝ παρείχε προγράμματα εκμάθησης αγγλικών, γαλλικών, λογιστικών κλπ., ενώ οργάνωνε και σπορ, όπως βόλεϊ, μπάσκετ και τένις.³⁸⁹

Το Αμερικανικό Κολλέγιο Αθηνών, μετέπειτα «*Orlinda Childs Pierce College*», είχε ιδρυθεί στη Σμύρνη το 1875 από θεολόγους που ήταν μέλη του «*Αμερικανικού Συμβουλίου Ξένων Αποστολών*», με την επωνυμία «*The American Collegiate Institute*» και επαναλειτούργησε στις 15 Οκτωβρίου 1923, στο Παλαιό Φάληρο. Η σχολή πραγματοποιούσε εκδρομές, οι οποίες περιελάμβαναν την τέλεση αγώνων βόλεϊ, ενώ ως υπεύθυνη για τα αθλητικά αναφέρεται η Ισμήνη Αντωνίου.³⁹⁰

Οι γυναίκες όμως στην Ελλάδα, κατέκτησαν και ένα άλλο ανδρικό «κάστρο», καθώς παρακολουθούσαν πλέον και ποδοσφαιρικούς αγώνες στο γήπεδο. Σημείο καμπής, ως προς την προσέλευση γυναικών στα στάδια, υπήρξε η τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας το 1896, όταν η παρουσία των γυναικών στις κερκίδες του Παναθηναϊκού Σταδίου έγινε εμφανής, μια παρουσία όμως, η οποία «περιορίστηκε τελικά στις επευφημίες των αθλητικών θριάμβων των ανδρών.»³⁹¹ Κατά τους εναρκτήριους αγώνες ποδοσφαίρου του πρωταθλήματος Αθηνών, στο γήπεδο του Παναθηναϊκού, το Νοέμβριο του 1926, σύμφωνα με τον αρθρογράφο της *Αθλητικής Επιθεώρησης*, «το ωραίο φύλον αντεπροσωπεύθη επαρκώς.»³⁹² Στη Νέα Ιωνία Βόλου, το ίδιο έτος, οι γυναίκες του προσφυγικού συνοικισμού φαίνεται ότι έκαναν ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους στο γήπεδο, καθώς ο ανταποκριτής του αγώνα της τοπικής ομάδας Ν. Ιωνίας με το 2^ον Σύνταγμα Σκαπανέων περιέγραφε στην εφημερίδα ότι τον αγώνα παρακολούθησε «πλήθος κόσμου, ιδίως ωραίο φύλον.»³⁹³ Έξι χρόνια μετά, τον αγώνα ανάμεσα στον προσφυγικό Ολυμπιακό Πατρών και στον Ηρακλή Πύργου παρακολούθησε πλήθος θεατών, μεταξύ αυτών και αρκετές γυναίκες: «Ωσαύτως, εις το γήπεδον του Ολυμπιακού Πατρών εγένετο η προαγγελθείσα ποδοσφαιρική συνάντησις μεταξύ του ομωνύμου συλλόγου μετά του

---

³⁸⁹ Σάσα Μόσχου - Σακοράφου, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα, 1990, σ. 193-204.

³⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 204-209.

³⁹¹ Ελένη Φουρναράκη, «Ο Ολυμπισμός των Κυριών ...», ό. π., σ. 360.

³⁹² Περ. *Αθλητική Επιθεώρησις*, Νοέμβριος 1926.

³⁹³ Στο ίδιο.

Ηρακλέους Πύργου. Την συνάντησιν ταύτην παρηκολούθησαν περί τας 3.000 θεατών, μεταξύ των οποίων παρ' ελπίδα και αρκεταί σπορτσογούμεν.»³⁹⁴

Παρ'όλα αυτά, η ανάπτυξη του γυναικείου αθλητισμού στην Ελλάδα συνάντησε πολλά εμπόδια και δεν ήταν λίγες οι φορές, κατά τις οποίες οι άνθρωποι του Πανιωνίου έσπευσαν να υπερασπιστούν την προσπάθειά τους. Χαρακτηριστική ήταν η αδιάφορη, έως απόλυτα εχθρική, στάση του ΣΕΓΑΣ, ο οποίος απέρριπτε συστηματικά τα πρώτα αιτήματα του Πανιωνίου για την τέλεση αγώνων, ενώ το 1927 αποδοκίμασε το γυναικείο αθλητισμό. Το 1928, εξαιτίας της δράσης του Πανιωνίου, αλλά και σχετικού τελεσιγράφου από την IAAF, θα αναλάβει τελικά τη διοίκηση του γυναικείου αθλητισμού.³⁹⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο στίβος γυναικών εισήχθη στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων του Άμστερνταμ κατόπιν ενεργειών του προέδρου της IAAF και μέλους της εκτελεστικής επιτροπής της ΔΟΕ Ζίγκφριντ Έντστρομ (Sigfried Edstrom). Ως βασικό κίνητρο του Σουηδού παράγοντα γι' αυτήν την αναγνώριση αναφέρεται η πρόθεση ελέγχου του γυναικείου αθλητικού κινήματος, ο οποίος αποτελούσε παράγοντα υπονόμησης της κοινωνικής τάξης.³⁹⁶ Ο γυναικείος αθλητισμός στίβου στην Ελλάδα αναγνωρίστηκε θεσμικά, όταν στις 14 Φεβρουαρίου 1928 πραγματοποιήθηκε η γενική συνέλευση του ΣΕΑΓΣ, κατά την οποία ιδρύθηκε η ειδική τεχνική επιτροπή (*Τεχνική Επιτροπή Αθλητισμού Γυναικών*). Πρόεδρος της εξελέγη ο Δημητρός Δάλλας.³⁹⁷ Η Επιτροπή Γυναικείου Αθλητισμού συνήλθε σε πρώτη τακτική συνεδρίαση τον ίδιο χρόνο, περιλαμβάνοντας μάλιστα ως μέλη και δύο γυναίκες, τις προαναφερθείσες γυμνάστριες Θεσπιάδα Δημητριάδου και Ισμήνη Χατζηκωνσταντίνου.³⁹⁸ Στους Πανελληνίους Αγώνες, τον Απρίλιο του 1928, τελέστηκαν δύο αγωνίσματα κορασίδων, άλμα εις μήκος και εις ύψος, στα οποία ενίκησε η περίφημη Δομνίτσα Λανίτου από την Κύπρο.³⁹⁹

Ωστόσο, το Νοέμβριο του 1928, ο γραμματέας του συλλόγου Νίκος Λωρέντης απάντησε δημόσια στις αιτιάσεις του γιατρού Μιχαήλ Χρυσάφη, ο οποίος διατύπωνε ενστάσεις για τη σκοπιμότητα τέλεσης γυναικείων αγώνων. Ο Λωρέντης δήλωσε ευθαρσώς ότι οι γυναικείοι αγώνες πρέπει να γίνονται και μάλιστα με θεατές.

³⁹⁴ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 11 Απριλίου 1932.

³⁹⁵ Ν. Ζάικος, «'Αι γυναίκες αθλήτριαι κατά 95% χάνουν την μητρότητά τους'...», ό. π.

³⁹⁶ Florence Carpentier and Jean-Pierre Lefevre, *The Modern Olympic Movement, Women's Sport and the Social Order During the Inter-war Period ...*, ό. π.

³⁹⁷ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σελ. 548.

³⁹⁸ Εφ. *Αθλητική*, 3 Νοεμβρίου 1928.

³⁹⁹ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...*, ό. π., σ. 562-563.

Σύμφωνα με αυτόν, κανένα έκτροπο δε συνέβαινε, όπως αποδείχθηκε και από τους γυναικείους αγώνες του Πανιωνίου.⁴⁰⁰ Η αρνητική στάση περί γυναικείων αγώνων συνεχίστηκε όμως από πολλούς. Ο γυμναστής Κλεάνθης Παλαιολόγος, από τη Μυτιλήνη, μετέβαλε την αρχικά θετική του στάση για το γυναικείο αθλητισμό και εξέφρασε στην πορεία επιφυλάξεις. Το 1930, ο διάσημος Μυτιληνίος γυμναστής ανέφερε πως δύο ήταν τα βασικά εμπόδια για τη διάδοση του γυναικείου αθλητισμού στο νησί του, αφενός η έλλειψη μέσων και αφετέρου ο φόβος των κοριτσιών για τους γονείς, τους δασκάλους τους κλπ. Χαρακτήριζε μάλιστα τον γυναικείο αθλητισμό ως «διάπτοντα αστέρα».⁴⁰¹ Πέντε χρόνια μετά και μία δεκαετία σχεδόν μετά από την πρώτη εμφάνιση των αθλητριών του βόλει, στους αγώνες του Πανιωνίου, ο ίδιος, με άρθρο του στο συντηρητικό περιοδικό *Ελληνική Αγωγή*, θα προσπαθούσε να επαναφέρει τη διασαλευθείσα τάξη πραγμάτων:

«Δεν είναι μόνον η απότομος μετάβασις από τον περιμανδρωμένον χώρον του παρθεναγωγείου, εις τον στίβον του Παναθηναϊκού σταδίου, από τον κατανυκτικόν εσπερινόν του Σαββάτου, εις το ολοήμερον Κυριακάτικον «ξεφάντωμα» εις τας «πλαζ» της Γλυφάδας (...) Είπομεν ανωτέρω ότι αι παραδοξότητες και αι διάφοροι ακρότητες επέπεσαν αποτόμως ως βόμβα ασφυξιογόνων αερίων και δηλητηρίασαν αποτόμως την κοινωνίαν.»⁴⁰²

Επίσης, η πρωτοπόρος φίλαθλος του Μεσοπολέμου Αθηνά Σπανούδη, μέλος της ΑΕΚ και θυγατέρα του προέδρου του συλλόγου Κωνσταντίνου Σπανούδη, γνωστή γενικώς για τις συντηρητικές της απόψεις, εξέφρασε και αυτή τις επιφυλάξεις της για τη συμμετοχή των γυναικών στους στίβους, γράφοντας ότι «Από ιδιοσυγκρασία η γυναίκα δεν είναι καμωμένη για τις μεγάλες αθλητικές προσπάθειες. Ο αδύνατος οργανισμός της δεν την βοηθεί σ' αυτό.» Βεβαίως, τόνιζε ότι:

«κανείς δεν σκέπτεται να αρνηθή τη σημασία που έχει μια λογικευμένη επίδοσις σε ωρισμένα σπορ για τη γυναίκα, αλλά βάσις γι' αυτό πρέπει να είναι μια συστηματοποιημένη φυσική αγωγή... όταν έχη τα απαραίτητα προσόντα μπορεί να κατέβη και στο στίβο, αν θέλη, για να τρέξη, πολύ μικρές όμως αποστάσεις, να πηδήση, δύο το πολύ άλματα, το μήκος και το ύψος, και να ρίξη το ακόντιο.»⁴⁰³

⁴⁰⁰ Εφ. *Αθλητική*, 5 Νοεμβρίου 1928.

⁴⁰¹ Εφ. *Αιγαιοπελαγήτικος Αθλητισμός*, 17 Νοεμβρίου 1930.

⁴⁰² Ελένη Καραγεωργίου, *Σωματική Άσκηση...*, ό. π., σ. 54.

⁴⁰³ Αθηνά Κ. Σπανούδη, *Ο αθλητισμός σύγχρονη θρησκεία*, Αθήνα, Εκδόσεις «Φλόγμα», 1931, σ. 91-92. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο πατέρας της Αθ. Σπανούδη Κων/νος διατελούσε και πρόεδρος της

Κατά τη δεκαετία του 1930, αθλήτριες, όπως η Δομνίτσα Λανίτου, η Γεωργία Στεργίου, η Ελισάβετ Βάρβογλη κ.α., θα αποδείκνυαν με τις επιδόσεις τους ότι η γυναίκα μπορούσε να κάνει πρωταθλητισμό και να επιτύχει ρεκόρ, παρά τη διαρκώς αρνητική στάση του ΣΕΓΑΣ έναντι των γυναικών αθλητριών. Η συμμετοχή, μάλιστα, της Λανίτου στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου (1936) αποτέλεσε σημαντική κατάκτηση για το εγχώριο γυναικείο αθλητικό κίνημα και δικαίωσε τους πρωτεργάτες αυτής της κίνησης, όπως ο Δάλλας. Μετά το 1936 και την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά, ο γυναικείος αθλητισμός τέθηκε στην υπηρεσία του καθεστώτος και προβαλλόταν ως μέσο για την προαγωγή της βιολογικής εξέλιξης της «ελληνικής φυλής».⁴⁰⁴

3.8 Τα γήπεδα των προσφύγων

Η εξεύρεση κατάλληλων χώρων προς άθληση αποτέλεσε για τα μέλη των προσφυγικών αθλητικών σωματείων ένα ζήτημα ζωτικής σημασίας. Τους πρώτους μήνες, τα τμήματα των σωματείων φιλοξενήθηκαν σε διάφορους προσωρινούς χώρους, όμως όταν εξέλιπε πλέον κάθε ελπίδα επιστροφής στη Μ. Ασία, άρχισαν να αναζητούνται μόνιμες λύσεις.⁴⁰⁵ Απαραίτητη προϋπόθεση για τη στέγαση των σωματείων ήταν η συνδρομή του κράτους είτε μέσα από την παραχώρηση οικοπέδων είτε μέσα από τη χρηματοδότηση των έργων ανέγερσης. Σε αρκετές περιπτώσεις, όταν η κρατική αρωγή δεν ήταν επαρκής ή όταν υπήρχε καθυστέρηση, οι ίδιοι οι πρόσφυγες αναλάμβαναν να χρηματοδοτήσουν τα έργα ή να προσφέρουν εθελοντική εργασία. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, σε πολλές περιπτώσεις, τα μέλη των προσφυγικών σωματείων αξιοποίησαν τις προσβάσεις των πολιτευτών μελών τους στη βενιζελική κυβερνώσα παράταξη, προκειμένου να εξασφαλισθούν χώροι και

Τεχνικής Επιτροπής Γυναικών του ΣΕΓΑΣ, εκφράζοντας και αυτός επιφυλάξεις ως προς τη δυνατότητα των γυναικών να επιδίδονται στο στίβο.

⁴⁰⁴ Ν. Ζάικος, «'Αι γυναίκες αθλήτριαι κατά 95% χάνουν την μητρότητά τους'...», ό. π.

⁴⁰⁵ Χαρακτηριστικά, ο Απόλλων Σμύρνης, κατά τους πρώτους μήνες της παρουσίας του στην Αθήνα, απέστειλε επιστολή στον Πανελλήνιο Γ.Σ., με την οποία του ζητούσε να στεγασθεί στις εγκαταστάσεις του. Μεταξύ άλλων, η επιστολή ανέφερε: «Λαμβάνομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν υμίν ότι λόγω της τελευταίας τραγωδίας μεταφέραμεν προσωρινώς την έδραν του ημετέρου σωματείου εις Αθήνας, ευελπιστούντες ότι θέλομεν τύχη πάσης ηθικής υποστηρίξεως εν τω νέω τούτω σταδίω της από τριακονταετίας και πλέον δράσεώς μας», Γιώργος Κουσουνέλος (επιμ.), *Γ.Σ. Απόλλων Σμύρνης 1891-2011, Μια ομάδα – Δύο πατρίδες - Τρεις αιώνες. 120 χρόνια Αθλητισμός και Πολιτισμός*, Αθήνα, Γ. Σ. Απόλλων Σμύρνης-Περιφέρεια Αττικής, 2012, σ. 80.

πιστώσεις. Κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά και παρά τις αντιπροσφυγικές διαθέσεις του καθεστώτος, σε αρκετούς προσφυγικούς συνοικισμούς δημιουργήθηκαν αθλητικές υποδομές, κυρίως λόγω της προσπάθειας της δικτατορίας να καλλιεργήσει μέσω του αθλητισμού ένα φιλολαϊκό προφίλ, κατά τα πρότυπα των ολοκληρωτικών καθεστώτων της Ευρώπης.

Ο Πανιώνιος, μέχρι να εγκατασταθεί στη Νέα Σμύρνη, φιλοξενήθηκε για ορισμένα χρόνια στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Σύμφωνα με την *Αθλητική Ημέρα*, η ίδρυση γυμναστηρίου στη Νέα Σμύρνη υπήρξε αντικείμενο μελέτης επί χρόνια. Τα σχέδια υπήρχαν, έλειπε όμως το απαραίτητο ποσό.⁴⁰⁶ Η πρώτη συζήτηση στην Κοινότητα Νέας Σμύρνης για τη δημιουργία του σταδίου του Πανιωνίου πραγματοποιήθηκε το 1937,⁴⁰⁷ ενώ μετά την παροχή πίστωσης από το καθεστώς Μεταξά ύψους 2.200.000 δραχμών, τα έργα του σταδίου Ν. Σμύρνης ξεκίνησαν τον Μάρτιο του 1939.⁴⁰⁸

Ο *Απόλλων Σμύρνης* απέκτησε το 1926 ιδιόκτητο γήπεδο, σε χώρο που ενοικίασε για μια δεκαετία στη θέση Ρουφ, απέναντι από τον στρατώνα του Μηχανικού.⁴⁰⁹ Σύμφωνα με δημοσίευμα του *Αθλητικού Τύπου* (1930), η δημιουργία του γηπέδου του Απόλλωνα στο Ρουφ αποτέλεσε την αιτία για την ίδρυση του λεγόμενου ΠΟΚ από τους τρεις μεγάλους συλλόγους Παναθηναϊκό, Ολυμπιακό και ΑΕΚ. Η πρωτοβουλία ανήκε στον ΠΑΟ, καθώς η ύπαρξη ενός δεύτερου γηπέδου, εκτός του δικού του που βρισκόταν στους Αμπελόκηπους, του στερούσε σημαντικά έσοδα. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε το δημοσίευμα:

---

⁴⁰⁶ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 7 Μαρτίου 1936.

⁴⁰⁷ Π. Λινάρδος, *Η Σμύρνη του Πανιωνίου...*, ό. π. σ. 276-277.

⁴⁰⁸ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 17 Μαρτίου 1939. Στη Ν. Σμύρνη είχαν ιδρυθεί το 1928 ο Αθλητικός Όμιλος Νέας Σμύρνης (ΑΟΝΣ) και το 1933 ο Όμιλος Αντισφαίρισης Νέας Σμύρνης (ΟΑΝΣ). Τα δύο σωματεία χρησιμοποιούσαν το γήπεδο που βρισκόταν κοντά στο άσυλο του Αγ. Ανδρέα. Όταν παραχωρήθηκε το γήπεδο στον Πανιώνιο, ο μεν ΑΟΝΣ διαμόρφωσε νέο χώρο, κοντά στο ρέμα της περιοχής, ο δε ΟΑΝΣ μεταφέρθηκε σε χώρο στη γωνία των οδών Κοραή και Μ. Βασιλείου. Βλ. *60χρονα Νέας Σμύρνης 1929-1989...*, ό. π., σ. 72. Με βασιλικό διάταγμα της 2ας Μαΐου 1939, κατόπιν πρότασης του υπουργού - διοικητή Πρωτεύουσας Κ. Κοτζιά, εγκρίθηκε η απόφαση του κοινοτικού συμβουλίου Ν. Σμύρνης, βάσει της οποίας παραχωρούνταν η δωρεάν χρήση στον Όμιλο Αντισφαίρισης Ν. Σμύρνης, κοινοτικού οικοπέδου, προκειμένου να ανεγερθούν οι αθλητικές εγκαταστάσεις του. Βλ. *αντίγραφο Βασιλικού Διατάγματος περί παραχωρήσεως του χώρου εις ον ανεγείρονται αι νέαι μόνιμαι εγκαταστάσεις του Ο.Α.Ν.Σ.*, Φάκελος «Όμιλος Αντισφαιρίσεως Νέας Σμύρνης», Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

⁴⁰⁹ Σύμφωνα με την πρόσκληση που απέστειλε η διοίκηση του Απόλλωνα στον πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου στρατηγό Γ. Κονδύλη, «το νέο γυμναστήριο βρισκόταν στο τέρμα της τροχιοδρομικής γραμμής, πριν τους στρατώνες του Μηχανικού και εντεύθεν της σιδηροδρομικής γραμμής του ΣΠΑΠ». *Επίστολη Απόλλωνα Σμύρνης προς πρόεδρο Υπουργικού Συμβουλίου Γ. Κονδύλη*, 4 Σεπτεμβρίου 1926, ΓΑΚ Αθήνας.

«ένα Σωματείο με 40ετή εν Σμύρνη δράσιν, αναπτύξαν τόσην ζωτικότητα καθ' όλην αυτού την σταδιοδρομίαν, κατεδικάσθη εις μαρασμόν υπό του Παναθηναϊκού εκ μόνου του λόγου ότι θα εμειούντο αι προσφιλείς του εισπράξεις εκ των αγώνων. Το γεγονός αυτό είναι τόσον αληθές, όσον και ότι ο ήλιος ανατέλλει εξ Ανατολών.»⁴¹⁰

Κατά το ίδιο διάστημα που δημοσιεύθηκε το παραπάνω άρθρο, η διοίκηση του Απόλλωνα μελετούσε τη διαρρύθμιση του γηπέδου του, ώστε αυτό να μπορεί να χρησιμοποιείται και για τον κλασικό αθλητισμό. Προκειμένου να πραγματοποιηθεί ο σχεδιασμός του Απόλλωνα, θα έπρεπε να απαλλοτριωθεί ο παρακείμενος ελεύθερος χώρος, ώστε να χαραχθεί ο στίβος και να εγκατασταθούν σκάμματα και βαλβίδες.⁴¹¹

Στις αρχές του 1939, ξεκίνησε η προεργασία για τη μεταφορά της έδρας του Απόλλωνα από το Ρουφ σε άλλη περιοχή. Ο νέος κατάλληλος χώρος είχε βρεθεί στο τέρμα της οδού Πατησίων και απέμενε η παροχή της εγκεκριμένης οικονομικής ενίσχυσης από το Υπουργείο Σιδηροδρόμων, ώστε να ξεκινήσουν τα έργα.⁴¹² Τον Ιούνιο του 1939 δημοσιεύθηκε η είδηση ότι επρόκειτο να ξεκινήσουν τα έργα για την κατασκευή του νέου γηπέδου του Απόλλωνα στη Ριζούπολη, το οποίο θα περιελάμβανε εξέδρα 5.000 θέσεων.⁴¹³ Το Νοέμβριο του ίδιου έτους είχε ήδη διατεθεί το ποσό των 3.000.000 δραχμών, εξ ημισείας από το Υπουργείο Σιδηροδρόμων και από τη Διοίκηση Πρωτεύουσας. Το μισό του ποσού επρόκειτο να διατεθεί για την αγορά του οικοπέδου και το υπόλοιπο για την κατασκευή του στίβου και της εξέδρας, αμφιθεατρικά, κατά το πρότυπο των μεγάλων σταδίων του εξωτερικού. Το παλιό γήπεδο του Απόλλωνα στο Ρουφ είχε ήδη απαλλοτριωθεί για την κατασκευή της νέας μεγάλης λαχαναγοράς της Αθήνας.⁴¹⁴

Το 1926, χάρη στο τότε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων και μετέπειτα πρόεδρο της ΑΕΚ Ιωάννη Χρυσαιφίδη και κατόπιν ενεργειών του προς το υπουργείο Προνοίας, παραχωρήθηκε στην Κεντρική Επιτροπή Στεγάσεως ένας δενδροφυτευμένος χώρος στη Νέα Φιλαδέλφεια. Η εν λόγω επιτροπή χαρακτήρισε το χώρο αυτό ως γυμναστήριο, το οποίο θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν μελλοντικά τα παιδιά των προσφύγων. Επειδή παρουσιαζόταν ο άμεσος κίνδυνος να καταληφθεί ο χώρος από οικιστές της Νέας Φιλαδέλφειας, οι

⁴¹⁰ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 11 Αυγούστου 1930.

⁴¹¹ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 1 Αυγούστου 1930.

⁴¹² Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 27 Φεβρουαρίου 1939.

⁴¹³ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 16 Ιουνίου 1939.

⁴¹⁴ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 22 Νοεμβρίου 1939.

φίλαθλοι και οι ποδοσφαιριστές της ΑΕΚ αποφάσισαν να κόψουν μέσα σε μια νύχτα τα δέντρα του οικοπέδου. Έτσι, μαζεύτηκαν εκατό περίπου άτομα και αποψίλωσαν το χώρο.⁴¹⁵ Το 1929, ο πρόεδρος της ΑΕΚ Κων/νος Σπανούδης, κατόπιν προσωπικής του παρέμβασης στον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο, κατάφερε να παραχωρηθεί το γήπεδο από το υπουργείο Προνοίας στην ΑΕΚ για αθλητική χρήση.⁴¹⁶

Στις 3 Αυγούστου 1930, συνήλθε στα γραφεία της ΑΕΚ έκτακτη γενική συνέλευση κατόπιν προσκλήσεως του διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου, ώστε να εγκριθεί το σχέδιο που είχε υποβάλει για την κατασκευή του νέου γηπέδου στη Ν. Φιλαδέλφεια.⁴¹⁷ Κατά τη συνέλευση αυτή, κατόπιν εισηγήσεως του προέδρου της ΑΕΚ Κων. Σπανούδη, αφού τοποθετήθηκαν και άλλα μέλη, δόθηκε παμψηφεί η εντολή στο διοικητικό συμβούλιο, ώστε να ξεκινήσει τις εργασίες ισοπέδωσης του γηπέδου, προχωρώντας παράλληλα στη σύναψη δανείου μεταξύ των μελών του σωματείου. Μετά το πέρας της συνέλευσης, το προεδρείο εξέδωσε την ακόλουθη ανακοίνωση:

«Η Γεν. Συνέλευσις, μετά τας γενομένας συζητήσεις εγκρίνουσα παμψηφεί την σύναψιν δανείου επί τη βάσει του υποδειχθέντος εις αυτήν σχεδίου συμπληρουμένου εν ανάγκη, αναθέτει εις το Δ. Συμβούλιον εν λευκώ την περαιτέρω διαχείρισιν του ζητήματος και τον διακανονισμόν όλων εκείνων των σχετικών ζητημάτων, όσα κατά την διασκευήν του ήθελον ανακύψει επί τη βάσει της σκοπιμωτέρας εξυπηρετήσεως των συμφερόντων της Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως.»⁴¹⁸

Οι εγγραφές για τη σύναψη δανείου ανάμεσα στην ΑΕΚ και στα μέλη της είχαν ανέλθει αρχικά στις 170.000 δραχμές, ενώ εκφραζόταν η πεποίθηση ότι εντός μίας εβδομάδας θα συγκεντρώνονταν συνολικά 300.000 δραχμές, όσες χρειαζόνταν δηλαδή για την περιτοίχιση και τη συμπληρωματική ισοπέδωση του γηπέδου, ώστε αυτό να μπορεί να φιλοξενεί ποδοσφαιρικούς αγώνες. Η πρόσκληση του διοικητικού συμβουλίου της ΑΕΚ προς τα μέλη του, ώστε να το διευκολύνουν μέσω δανείου, είχε κριθεί επιβεβλημένη, καθώς το υπουργείο Προνοίας δεν είχε υλοποιήσει τις

---

⁴¹⁵ Πάνος Μακρίδης, *Η ιστορία της ΑΕΚ...*, ό.π., σ. 28-31. Κατά τους πρώτους μήνες δράσης της ΑΕΚ, οι ποδοσφαιριστές της προπονούταν σε χώρο στους στύλους του Ολυμπίου Διός. Εξ αρχής, ο Παναθηναϊκός προθυμοποιήθηκε και παραχώρησε το γήπεδό του στην ΑΕΚ.

⁴¹⁶ *90 χρόνια Η ιστορία της ΑΕΚ...*, ό. π., σ. 76.

⁴¹⁷ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 1 Αυγούστου 1930.

⁴¹⁸ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 4 Αυγούστου 1930.

κυβερνητικές υποσχέσεις για χρηματοδότηση των εργασιών κατασκευής του γηπέδου.⁴¹⁹

Τον ίδιο κιάλας μήνα, ανοίχθηκαν οι φάκελοι των προσφορών που είχαν κατατεθεί και αφορούσαν στην περιτοίχιση του γηπέδου της ΑΕΚ. Σύμφωνα με δημοσίευμα του *Αθλητικού Τύπου*, τελευταίος μειοδότης του έργου είχε ανακηρυχθεί το μέλος της ΑΕΚ Φλωρίδης, ο οποίος θα κατασκεύαζε «πέριξ του γηπέδου τοίχον 3 μ. με θεμέλιον», έναντι του ποσού των 170.000 δραχμών. Την τελευταία στιγμή όμως εμφανίστηκε και άλλος εργολάβος, ονόματι Παπάζογλου, ο οποίος αναλάμβανε να εκτελέσει το έργο με έκπτωση 5% και παροχή διευκολύνσεων στην πληρωμή. Σύμφωνα με την εφημερίδα, εάν αυτός δεχόταν να εκτελέσει το έργο με τους παραπάνω όρους, αυτό θα ξεκινούσε εντός εβδομάδος. Παρόλα αυτά, στο δημοσίευμα σημειωνόταν πως ίσως το έργο αναλάμβανε τελικά ο μειοδότης Φλωρίδης, ο οποίος ως μέλος του συμβουλίου της ΑΕΚ θα ήταν πιο επιμελής.⁴²⁰ Τη δαπάνη του έργου, ύψους 170.000 δραχμών, ανέλαβαν τελικά εξ ολοκλήρου τα μέλη του συμβουλίου της ΑΕΚ, καθώς είχαν διαψευστεί οι προσδοκίες τους και ουδείς εκ των φιλάθλων του συλλόγου είχε προσφέρει το παραμικρό ποσό ως δάνειο, το οποίο θα εξοφλούνταν εντός ενός έτους.⁴²¹

Τα εγκαίνια του γηπέδου της ΑΕΚ τελέστηκαν πανηγυρικά στις 2 Νοεμβρίου του 1930, περιλαμβάνοντας και ποδοσφαιρικό αγώνα ανάμεσα στην ΑΕΚ και στον Ολυμπιακό. Η τελετή των εγκαινίων έλαβε μάλιστα περίοπτη θέση στις στήλες των εφημερίδων της εποχής.⁴²² Το 1934 παραχωρήθηκε στην ΑΕΚ το γήπεδο Ν. Φιλαδελφείας από το Ελληνικό Δημόσιο (από το υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως). Παράγοντες του συνοικισμού της Ν. Φιλαδέλφειας φαίνεται πως από την αρχή είχαν αντιρρήσεις με την απόφαση του κράτους να παραχωρήσει το γήπεδο στην ΑΕΚ. Έκτοτε εκδηλωνόταν μια έμπρακτη αμφισβήτηση της παρουσίας της ΑΕΚ στην περιοχή, η οποία εκπορευόταν κυρίως από την πλευρά του Ιωνικού Ν.

---

⁴¹⁹ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 4 Αυγούστου 1930. Μνημειώδης ήταν η απάντηση του υπουργού Προνοίας Εμμανουηλίδη στην ΑΕΚ, όταν η διοίκησή της είχε απευθυνθεί σε αυτόν, για τη χρηματοδότηση των έργων κατασκευής του γηπέδου της: «Εγώ λεφτά για πεχλιβανιλίκια δε δίνω.» Την απάντηση του Εμμανουηλίδη είχε αποκαλύψει σε μεταγενέστερη συνέντευξή του ο Φωκίων Δημητριάδης, γνωστός σκιτσογράφος και μέλος των πρώτων μεσοπολεμικών συμβουλίων της ΑΕΚ, βλ. *90 χρόνια - Η ιστορία της ΑΕΚ...*, ό. π., 2014, σ. 76.

⁴²⁰ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 25 Αυγούστου 1930. Στο βιβλίο του «Η ιστορία της ΑΕΚ», ο Π. Μακρίδης ανέφερε πως ο εργολάβος Παπάζογλου κατασκεύασε τα αποδυτήρια του γηπέδου της ΑΕΚ. Δεν γνωρίζουμε τελικά εάν αυτός εκτέλεσε το έργο της περιτοίχισης ή ο Φλωρίδης.

⁴²¹ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 25 Αυγούστου 1930.

⁴²² Εφ. *Η Ελληνική*, 2 Νοεμβρίου 1930.

Φιλαδέλφειας. Κύριος εκφραστής αυτής της αμφισβήτησης υπήρξε ο πρόεδρος του Ιωνικού και βουλευτής Πάνος Διαμαντόπουλος. Συνήγορος των αθλητικών σωματείων της Ν. Φιλαδέλφειας εναντίον της ιδιοκτησίας και κατοχής του γηπέδου από την ΑΕΚ φαίνεται πως ήταν και ο πρόεδρος της ΕΠΟ και του Απόλλωνα Σμύρνης Δημήτρης Μαρσέλλος, ο οποίος, σύμφωνα με τον *Αθλητικό Τύπο*, κατά τη διάρκεια νυκτερινής συγκέντρωσης αθλητικού ομίλου της Ν. Φιλαδέλφειας φερόταν:

«ότι επροχώρησεν και περισσότερο, διά να μην είπωμεν ολίσθησε και έψεξε παρουσία νέων, ουδεμίαν ιδέαν έχόντων περί διοικήσεως και διαχειρίσεως σωματείων την διαχείρισιν της ΑΕΚ διά την μερικήν ισοπέδωσιν του γηπέδου αυτής και τέλος υπεσχέθη να ενεργήσει αυτός ίνα τα τοπικά σωματεία του συνοικισμού προπονούνται εντός αυτού.»⁴²³

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Μαρσέλλος πολιτευόταν στην ίδια παράταξη με τον πρόεδρο της ΑΕΚ Κωνσταντίνο Σπανούδη, γεγονός που θα μπορούσε να παραπέμψει σε ενδοκομματική αντιπαράθεση των δύο ανδρών. Η παρέμβαση του προέδρου του Απόλλωνα Σμύρνης Μαρσέλλου υπέρ του Ιωνικού, θα μπορούσε να συνδεθεί επίσης με την παρουσία στο συνοικισμό της Ν. Φιλαδέλφειας ιστορικών στελεχών του Απόλλωνα Σμύρνης, όπως ο Βουρλιώτης Σάββας Παπαρηγοριάδης και ο Σμυρνιός Σόλων Αθανασούλας, καθώς και ενός ισχυρού πυρήνα οπαδών του Απόλλωνα, οι οποίοι συνδέονταν με τον Ιωνικό.⁴²⁴ Μάλιστα, κατόπιν εορτής, το Νοέμβριο του 1935, η Κοινότητα της Ν. Φιλαδέλφειας ζήτησε από το υπουργείο Προνοίας, να της παραχωρηθεί το γήπεδο της ΑΕΚ, προκειμένου να το μετατρέψει σε κοινοτικό γυμναστήριο, όπου θα στεγαζόταν και ο Ιωνικός.⁴²⁵

Έως το 1936, το γήπεδο της Ν. Φιλαδέλφειας συνέχιζε να είναι ελλιπές και η ΑΕΚ δεν μπορούσε να το χρησιμοποιήσει για τη διεξαγωγή επίσημων ποδοσφαιρικών αγώνων. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με δημοσίευμα της εποχής, ο χώρος «έσφυζε από ζωή και νιάτα». Σύμφωνα μάλιστα με το ίδιο δημοσίευμα, η διοίκηση της ΑΕΚ, υπό την προεδρία του Κωνσταντίνου Ζαρίφη, επρόκειτο να ξεκινήσει έργα για τον εξωραϊσμό του γηπέδου της. Οι εργασίες προέβλεπαν την πλήρη ισοπέδωση του χώρου και την κατασκευή σιδερένιων κιγκλιδωμάτων, ώστε να διαχωρίζεται ο αγωνιστικός χώρος από το χώρο των θεατών. Οι παράγοντες της ΑΕΚ προσέβλεπαν

⁴²³ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 1 Αυγούστου 1930.

⁴²⁴ Ο Σόλων Αθανασούλας εξελέγη αργότερα πρόεδρος του Ιωνικού.

⁴²⁵ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 29 Νοεμβρίου 1935.

μελλοντικά και στην κατασκευή εξέδρων.⁴²⁶ Τελικά, το καθεστώς Μεταξά, μέσω της Διοικήσεως Πρωτεύουσας υπό τον Κων/νο Κοτζιά, διέθεσε αρχικά 700.000 δραχμές για την κατασκευή στίβου, εξέδρων κλπ.,⁴²⁷ ενώ το 1940 διέθεσε άλλες 150.000 δραχμές, προκειμένου η ΑΕΚ να αποπερατώσει και να τελειοποιήσει το στάδιό της.⁴²⁸ Τον Οκτώβριο του 1940 θα πραγματοποιούνταν τα εγκαίνια του σταδίου της ΑΕΚ, με την τέλεση αθλητικών αγώνων.⁴²⁹

Στη Θεσσαλονίκη, ο ΠΑΟΚ απέκτησε το νέο του γυμναστήριο στην περιοχή Σιντριβάνι. Διαφωτιστικό για τις ενέργειες του ΠΑΟΚ, προκειμένου να αποκτήσει ένα κανονικό γήπεδο, ήταν το υπόμνημα που εστάλη από τη διοίκησή του, στον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο, το 1929. Σ' αυτό, περιγράφονταν τα δύο μεγαλύτερα εμπόδια για την επίτευξη του στόχου του, δηλαδή η στενότητα του χώρου και η οικονομική αδυναμία του συλλόγου, η δε διαμόρφωση και η λειτουργία του αγωνιστικού χώρου, όπου μάλιστα προπονούνταν περισσότεροι από δέκα σύλλογοι, καθώς και δύο σχολές, οφειλόταν «εις τον φανατισμόν μελών και οπαδών του Σωματείου, άτινα εγκαταλείποντα τας εργασίας των, προσέφερον τας προσωπικάς των υπηρεσίας.» Μάλιστα τονιζόταν ότι, λόγω της στενότητας του χώρου, ο ΠΑΟΚ είχε προβεί, «εις την ενοικίασιν παρά της ενταύθα Εθνικής Τραπέζης αντί 7.500 δρχ. ετησίου μισθώματος μέρους του διά χειμάρρου συνεχομένου μετά του εν λόγω Στίβου οικοπέδου, εν τω οποίω ευρίσκονται τα παλαιά Τουρκικά Νεκροταφεία.» Το οικοπέδο της Εθνικής Τράπεζας, στο οποίο βρίσκονταν τα τουρκικά νεκροταφεία, ήταν ανταλλάξιμο ακίνητο, ενώ τα υπόλοιπα δύο τμήματα του γηπέδου αποτελούσαν το μεν ένα ιδιοκτησία της Αεροπορικής Άμυνας, το δε δεύτερο «χάνδαξ μετά χειμάρρου εκτάσεως 2.000 τ. μ. Ενοικιαστής Γ. Λιόκης, μεθ' ου το Σωματείον διά μίαν 30ετίαν, ημερομηνίαν καθ' ην, το μετά της Αεροπορικής Αμύνης και αυτού συμβόλαιον ενοικιάσεως λήγει.» Σύμφωνα με τη διοίκηση του ΠΑΟΚ, η απαλλοτρίωση του χώρου κρινόταν επιβεβλημένη, ενώ μνεία γινόταν στην απόκτηση του χώρου:

«Κατόπιν αφαντάστων, ηθικών και υλικών θυσιών πτωχών προσφύγων πολιτών... τοσούτον μάλλον καθ' όσον εξαρτάται εκ τούτου η πρόοδος και ύπαρξις ουχί μόνον του ως άνω Σωματείου, αλλά και ένδεκα ετέρων προσφυγικών ανεγνωρισμένων Αθλητικών

⁴²⁶ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 13 Νοεμβρίου 1936.

⁴²⁷ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 12 Φεβρουαρίου 1937.

⁴²⁸ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 12 Ιουλίου 1940.

⁴²⁹ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 18 Οκτωβρίου 1940.

Σωματείων, άτινα προπονούνται, θα εκγυμνάζωνται συστηματικώς, θα στεγάζωνται εν αυτώ, απαλλάσσοντα το Κράτος της περαιτέρω δι' αυτά μερίμνης αναφορικώς με την παραχώρησιν εις αυτά γηπέδων.»

Ο ΠΑΟΚ, πέραν της απαλλοτριώσης του χώρου, ζητούσε από την κυβέρνηση και ένα ποσό μεγαλύτερο του 1.000.000 δραχμών, προκειμένου να προχωρήσει στη διαμόρφωση του χώρου και στην κατασκευή των απαιτούμενων εγκαταστάσεων, δηλώνοντας ότι «βασιζόμενος εις τα υπερφίλαθλα αισθήματα του ακραιφνούς του αθλητισμού υποστηρικτού και Μεγάλου Κυβερνήτου Κυρίου Ελευθερίου Βενιζέλου και των ανταξίων συνεργατών Του, έχει ακράδαντον πεποίθησιν ότι θέλει παραχωρηθή αυτώ υπό της Σεβαστής Κυβερνήσεως.»⁴³⁰

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες μελών του ΠΑΟΚ εκείνης της εποχής, φαίνεται, όπως και στην περίπτωση του γηπέδου της ΑΕΚ στην Αθήνα, πως τα μέλη του συλλόγου διεκδίκησαν το χώρο μέσα από δυναμικές ενέργειες, οι οποίες κινούνταν ορισμένες φορές εκτός νομιμότητας. Χαρακτηριστική ήταν η μαρτυρία του ιδρυτικού μέλους του ΠΑΟΚ Νίκου Ζουμπουλίδη:

«... Ζητήσαμε και μας έδωσαν ένα οικοπέδο λίγο πιο κάτω από του Ηρακλή για προπονητήριο. Ο Άρης και ο Ηρακλής είχαν τότε μεγάλη δύναμη. Και οι δύο δεν μας άφηναν να κάνουμε το γήπεδό μας. Αφού είστε έτσι, θα το γυρίσουμε κι εμείς, θα το πάμε στο ‘‘άλά τουρκ’’, είπα μέσα μου. Άκουσε, παιδί μου, τι έκανα και δεν θα το πιστέψεις. Πήγα από καφενείο σε καφενείο και μάζεψα όλους τους νταήδες της Βλάνγκας και του Κοντοσκαλίου. Παλικάρια Κωνσταντινουπολίτες. Όλοι κουμπουράδες και φαλτσετάδες. Έτσι, οργάνωσα μια ομάδα που θα μας προστάτευε, καθώς θα κάναμε το γήπεδο... Πήγα με τους νταήδες και κατέλαβα το δρόμο και ένα κομμάτι από τα μνήματα. Οι Εβραίοι τσατίστηκαν. ‘‘Παιδιά δε γίνεται, πρέπει να κάνουμε το γήπεδό μας’’, τους είπα. Τελικά βρήκαμε μια συμβιβαστική λύση και πήραμε μια γωνιά. Δούλευε κασμά όλη η πόλη. Το πρωί με έβλεπαν στις τράπεζες με κοστούμι και το απόγευμα μέχρι αργά το βράδυ δουλεύαμε κασμά».⁴³¹

Τελικά, το 1930, κατατέθηκε ο θεμέλιος λίθος του νέου γυμναστηρίου του ΠΑΟΚ μετά από μια τελετή, κατά την οποία μίλησαν παράγοντες, όπως ο γενικός

⁴³⁰ *Υπόμνημα Πανθεσσαλονικείου Αθλητικού Ομίλου Κωνσταντινουπολιτών προς Ελευθέριο Βενιζέλο*, 11 Δεκεμβρίου 1929, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος».

⁴³¹ Ελένη Ιωαννίδου, «Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940)»..., ό. π., σ. 56-57. Για τους οπλοφόρους της Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου βλ. Κωνσταντίνος Γ. Τζιάρης, *Τα λαϊκά στρώματα στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου (1922-1940): κοινωνική και πολιτική διάσταση της φτώχειας*, ό. π. Για τους μαχαιροβγάλτες και τους οπλοφόρους της Πόλης βλ. Ηλίας Πετρόπουλος, *Καπανταήδες και μαχαιροβγάλτες*, Αθήνα, Νεφέλη, 2015.

διοικητής Μακεδονίας Στυλιανός Γονατάς, ο πρόεδρος του συλλόγου Πέτρος Λεβαντής, ο υποψήφιος δήμαρχος Θεσσαλονίκης Χαρίσιος Βαμβακάς, ο βουλευτής των Φιλελευθέρων Λεωνίδα Ιασωνίδης, ο πρόεδρος του Ηρακλή και αυτοδιοικητικός παράγοντας Απόστολος Κοσμόπουλος, ο δημοσιογράφος Πέτρος Ωρολογάς⁴³² και ο παράγοντας του ΠΑΟΚ Φανούριος Βυζάντιος, καθώς και ο πρόεδρος της Γερουσίας στρατηγός Παρασκευόπουλος.⁴³³

Η απόκτηση γηπέδων και χώρων άθλησης, υπήρξε ζήτημα ζωτικής σημασίας, όχι μόνο για τα τέσσερα προαναφερθέντα μεγάλα προσφυγικά σωματεία, αλλά και για τα μικρότερα, τα οποία είχαν ιδρυθεί στους περιφερειακούς συνοικισμούς και στις διάφορες περιφερειακές πόλεις. Στην Αθήνα, ο *Παμμικρασιατικός Σύνδεσμος* απέκτησε γήπεδο στο συνοικισμό της Ν. Ιωνίας, το 1926, προκειμένου να τελούν εκεί αγώνες τα παραρτήματά του.⁴³⁴ Στον ίδιο συνοικισμό, ο *Όμιλος Φιλάθλων Ιωνίας* χρησιμοποιούσε επί τέσσερα χρόνια, μετά την ίδρυσή του, ως γυμναστήριο ένα μικρό ιδιωτικό γήπεδο, το οποίο είχε ενοικιάσει. Παράλληλα όμως, είχε καταφέρει να επιτύχει την προσωρινή παραχώρηση σε αυτόν, από το υπουργείο της Προνοίας, επί υπουργίας Εμμανουήλ Εμμανουηλίδου, ενός γηπέδου από απαλλοτριωθείσα έκταση, το οποίο, μαζί με άλλο ιδιωτικό γήπεδο που ενοικίαζε ο Όμιλος παραπλεύρως, θα χρησιμοποιούσε ως γυμναστήριο. Ο ΟΦΙ είχε ισοπεδώσει το γήπεδο με δική του δαπάνη και με τη συνδρομή του δήμου Αθηναίων, ο οποίος είχε διαθέσει συνεργείο για την ισοπέδωση μέρους της έκτασης και έναν οδοστρωτήρα.⁴³⁵ Ωστόσο, κάτοικοι της Νέας Ιωνίας είχαν εγείρει δικαιώματα επί του οικοπέδου του γυμναστηρίου του, η δε απαγόρευση γύμνασης που είχαν επιβάλει, θα οδηγούσε στη διάλυση του σωματείου. Τελικά, ο πρόεδρος του ΟΦΙ Κασσάρ αντιμετώπισε τους κατοίκους, γινόμενος κάτοχος του ημιτελούς γυμναστηρίου.⁴³⁶

Στην Καισαριανή, το γυμναστήριο της *Νήαρ Ηστ* ιδρύθηκε ύστερα από προσωπική παρέμβαση της συζύγου του Ελ. Βενιζέλου Έλενας. Το 1929, είχε ιδρυθεί

---

⁴³² Ο δημοσιογράφος Πέτρος Ωρολογάς διεύθυνε την αντιβενιζελική εφημερίδα «*Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*», από το 1921 έως το 1927. Στην εφημερίδα εργαζόταν και ο αδερφός του Αλέξανδρος. Βλ. Γιάννης Κοτσιφός (επιμ. έκδοσης), *Θεσσαλονίκη 1912-2012. Μεγάλα γεγονότα στον καθρέφτη του τύπου*, Θεσσαλονίκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας - Θράκης, 2012, σ. 59

⁴³³ Μετά την τέλεση του αγιασμού, κατατέθηκε πλάκα, σε μια πλευρά της οποίας αναγραφόταν ο τίτλος ΠΑΟΚ και στην άλλη το έτος ίδρυσης 1926. Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 15 Δεκεμβρίου 1930. Πβ. Ελένη Ιωαννίδου, «Τα αθλητικά σωματεία...», ό. π., σ. 58.

⁴³⁴ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 23 Μαΐου 1926.

⁴³⁵ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 27 Ιουνίου 1932.

⁴³⁶ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 23 Φεβρουαρίου 1934.

το διάφορο δημοτικό σχολείο Καισαριανής, που περιλάμβανε αρρεναγωγείο και παρθενγωγείο, ύστερα από δωρεά της. Κατά τη διάρκεια των εγκαινίων του σχολείου, εξέφρασε την επιθυμία της στο διευθυντή της Νήαρ Ηστ Άρτσερ (Laird W. Archer) να γίνει ένα γυμναστήριο για τα παιδιά, με τη χαρακτηριστική φράση «να είχαν κι ένα γυμναστήριο!». Το ίδρυμα χρηματοδότησε το έργο, η κατασκευή του γυμναστηρίου σε οικόπεδο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων διήρκεσε από το 1929 έως το 1931, οι δε πρόσφυγες του συνοικισμού πρόσφεραν προσωπική εργασία για την ανέγερσή του.⁴³⁷

Η έλλειψη γυμναστηρίου στη Ν. Κοκκινιά αποτελούσε, σύμφωνα με τον τύπο, ανασταλτικό παράγοντα για τη δράση του τοπικού *Ηρακλή*, ο δε σύλλογος τελούσε τους εσωτερικούς του αγώνες στο Παναθηναϊκό Στάδιο,⁴³⁸ στο κρατικό γυμναστήριο της Νέας Κοκκινιάς⁴³⁹ και στο γυμναστήριο της Αμερικανικής Λέσχης Κοκκινιάς.⁴⁴⁰ Την άνοιξη του 1932, το διοικητικό συμβούλιο του *Άρη Κοκκινιάς* πέτυχε την απαλλοτρίωση του γηπέδου στο οποίο αγωνιζόταν, κατόπιν ενεργειών του πρώην υπουργού και προσφυγικού συμβούλου του Βενιζέλου Κωνσταντίνου Φίλανδρου. Το μισό γήπεδο ανήκε σε ιδιώτη ονόματι Παχίνα, ο οποίος δεν δεχόταν να το διαθέσει στον Άρη. Μετά όμως από συμψηφισμό που διενεργήθηκε στη βουλή, το κτήμα θεωρήθηκε δημόσιο και απαλλοτριώθηκε.⁴⁴¹

Στο συνοικισμό των Νέων Σφαγείων (Ταύρος), οι κάτοικοι είχαν υποβάλει κοινή αναφορά προς το υπουργείο Προνοίας, προκειμένου να παραχωρηθεί χώρος, ο οποίος υπήρχε στο συνοικισμό και ήταν κατάλληλος για την ίδρυση γυμναστηρίου, σύμφωνα όμως με την εφημερίδα *Βραδυνή*, δεν είχαν λάβει απάντηση από τους αρμόδιους. Ο συντάκτης του άρθρου, το οποίο αφορούσε στον τοπικό *Φωστήρα* υπερθεμάτιζε στην παραχώρηση οικοπέδου για την ανέγερση γυμναστηρίου στα Νέα

---

⁴³⁷ Γ. Κουβάς, *Το διάβα της Καισαριανής...*, ό. π. σ. 205. Σύμφωνα με το φύλλο της 6^{ης} Νοεμβρίου 1931, της εφημερίδας «*Αθλητικός Τύπος*», τα εγκαινία του γυμναστηρίου θα τελούνταν την Κυριακή, 8 Νοεμβρίου 1931, παρουσία πολλών επισήμων. Σε φωτογραφία που δημοσιεύθηκε στην ίδια εφημερίδα (11 Νοε. 1931), διακρίνεται μεταξύ των επισήμων ο ίδιος ο Ελ. Βενιζέλος.

⁴³⁸ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 22 Αυγούστου 1930.

⁴³⁹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 13 Απριλίου 1932.

⁴⁴⁰ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 29 Νοεμβρίου 1933.

⁴⁴¹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 2 Μαΐου 1932. Ο Κωνσταντίνος Φίλανδρος γεννήθηκε στην Καλλιόπη της Ανατολικής Θράκης, εξελέγη βουλευτής Καλλιπόλεως το 1920 και Θεσσαλονίκης το 1923. Διετέλεσε υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Δημοσίας Αντιλήψεως στη δικτατορική κυβέρνηση του Θεόδ. Πάγκαλου και το 1934 εξελέγη δήμαρχος Αγ. Γεωργίου Κερατσινίου. Βλ. Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου, τ. 18, σελ. 208.

Σφαγεία, τονίζοντας ότι «μετά την εκκλησίαν και το σχολείον, θεωρείται το μάλλον απαραίτητον ίδρυμα.»⁴⁴²

Στον προσφυγικό συνοικισμό του Πολυγώνου, κατόπιν αδείας της Επιτροπής Κήπων και Δεντροστοιχιών, είχε παραχωρηθεί χώρος στην *Ένωση Πολυγώνου*, εντός του Πεδίου του Άρεως, τον οποίο είχε διαμορφώσει σε γήπεδο κανονικών διαστάσεων, όπου προπονούνταν οι ποδοσφαιριστές της και έδινε τους αγώνες της.⁴⁴³ Στις Τζιτζιφιές, ο *Αιολικός* ενοικίαζε και χρησιμοποιούσε ως γραφείο και γυμναστήριο μια έπαυλη με ένα μεγάλο κήπο γεμάτο φοίνικες και πεύκα. Το χώρο είχε διαρρυθμίσει σε σύντομο διάστημα το συμβούλιο του συλλόγου.⁴⁴⁴

Η *Τρίγλια Ραφήνας* δεν διέθετε ιδιόκτητο γήπεδο, κατείχε όμως χώρο 200 τετρ. μέτρων κοντά στην αγορά της Ραφήνας, στη θέση Αλώνια, τη χρήση του οποίου είχε παραχωρήσει η Κοινότητα Ραφήνας. Ιδιοκτήτης του χώρου ήταν η Επιτροπή Απαλλοτριώσεως Αττικοβοιωτίας και ανήκε στους μη διανεμηθέντες χώρους της Ραφήνας. Φαίνεται πως η Ένωση Τριγλίας είχε υποβάλει προς την Επιτροπή αίτημα παραχώρησης του χώρου, η τελευταία όμως δεν είχε ικανοποιήσει αυτό το αίτημα.⁴⁴⁵

Ο *Βυζαντινός Αθλητικός Όμιλος* στη Θεσσαλονίκη πλήρωνε ενοίκιο για το γυμναστήριο και για την ψυχαγωγική αίθουσα των εργατών και των αθλητών, χωρίς καμία κρατική ενίσχυση. Ο πρόεδρος Μπουζιώτης δήλωνε ότι τους έλειπαν τα όργανα της γυμναστικής, ενώ την ξυλεία για τα αποδυτήρια και τα κάγκελα του γυμναστηρίου την είχαν δώσει φίλαθλοι έμποροι της Θεσσαλονίκης, κατόπιν παρακλήσεων.⁴⁴⁶

Στο Βόλο, η τοπική *Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών*, χάρη στην προσωπική εργασία των αθλητών και των συμβούλων του συλλόγου, είχε καταφέρει να αποκτήσει το δικό της γυμναστήριο. Σύμφωνα με τον τύπο:

«επέτυχε και της έδωκαν προς χρήσιν μια πλατεία που έριχναν άλλοτε σκουπίδια και ελίμναζαν νερά. Σήμερα στο μέρος αυτό έχει γίνη ένα γήπεδον ποδοσφαίρου κατακάθαρο, επιχωματισμένο και ισοπεδωμένο. Τα φιλότιμα παιδιά με τους εργατικούς συμβούλους επί κεφαλής έκαμαν θαύματα. Χωρίς χρήματα, χωρίς βοήθεια, χωρίς δικαίωμα περιφράξεως καν

⁴⁴² Εφ. *Βραδυνή*, 24 Ιουλίου 1930

⁴⁴³ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 1 Ιουλίου 1932.

⁴⁴⁴ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 18 Ιουνίου 1937.

⁴⁴⁵ Φάκελος «Αθλητική Ποδοσφαιρική Ένωσις Τρίγλιας», Ιστορικό Αρχείο ΕΟΕ.

⁴⁴⁶ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 25 Ιουνίου 1937.

του γηπέδου, με κίνδυνο να πεταχθούν απ' εκεί σε μια στιγμή, εργάστηκαν εντατικά, με θέλησι κι ενθουσιασμό και κατώρθωσαν να δημιουργήσουν ένα γήπεδο που να μπορούν ν' ασκούνται ελεύθερα στο ύπαιθρο και στον καθαρό αέρα. Είναι άξιοι κάθε υποστηρίξεως, κάθε συμπαθείας και συγχαρητηρίων.»⁴⁴⁷

Στο συνοικισμό της Νέας Ιωνίας Βόλου, κατά τα πρώτα χρόνια, η *Νίκη Βόλου* χρησιμοποιούσε ως γήπεδό της τη μεγάλη πλατεία, όπου βρισκόταν ο ναός της Ευαγγελίστριας, ενώ τα γραφεία και τα αποδυτήριά του στεγάζονταν σε δωμάτιο διώροφου κτίσματος, δυτικά του γηπέδου. Οι διαδικασίες παραχώρησης και αγοράς ιδιόκτητου γηπέδου ξεκίνησαν το 1931, καθώς, όπως σημειώνει η εφημερίδα *Λαϊκή Φωνή*, όταν επισκέφθηκε ο υπουργός Προνοίας τη Ν. Ιωνία, στις 12 Αυγούστου 1931, «ο Υπουργός πήγε πρώτα εις το γήπεδον της Νίκης και έπειτα στην πλατείαν, όπου τον υποδέχθησαν με ζητωκραυγάς οι κάτοικοι του προσφυγικού συνοικισμού». Λίγους μήνες αργότερα, στις 11 Δεκεμβρίου 1931, η ίδια εφημερίδα δημοσίευε την είδηση ότι «Το φιλοπρόοδον σωματείον της πόλεώς μας Νίκη προχθές προέβη εις την αγοράν του γηπέδου αυτού αντί ενός αρκετά σοβαρού ποσού καταβληθέντος τούτου αμέσως τοις μετρητοίς... Διά το όλον έργον θα δαπανηθούν 300 χιλ.»⁴⁴⁸

Η χρήση ενός γηπέδου από περισσότερα του ενός σωματεία, όπως είδαμε και στην περίπτωση του γηπέδου του Παναθηναϊκού, στη λεωφόρο Αλεξάνδρας, οδηγούσε στη δημιουργία τοπικών τραστ, τα οποία μοιράζονταν τα οφέλη αυτής της χρήσης. Στη Μεσσηνία, επί παραδείγματι, το τοπικό *Βυζάντιον* ανήκε στο ένα από τα δύο ποδοσφαιρικά τραστ που υπήρχαν στην Καλαμάτα, ενώ η *ΑΕΚ Καλαμών* ανήκε στο άλλο. Το ένα αποτελούσαν τα σωματεία Απόλλων, ΑΕΚ, Εθνικός, Ολυμπιακός (το πρώτο ήταν γηπεδούχος) και το άλλο ο Μεσσηνιακός, το Βυζάντιο και η Δάφνη (στο γήπεδο του Μεσσηνιακού).⁴⁴⁹

Όπως προαναφέρθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής, η κατοχή και η εκμετάλλευση ενός γηπέδου αποτελούσε προϋπόθεση για την επιβίωση ενός σωματείου, προκειμένου αυτό να μπορεί να εισπράττει έσοδα από τα εισιτήρια των θεατών. Από όλα τα παραπάνω, φαίνεται ότι η απόκτηση γηπέδου υπήρξε και για τα προσφυγικά αθλητικά σωματεία ζήτημα ζωτικής σημασίας, το οποίο θα μπορούσε να λυθεί πρωτίστως διά της συνδρομής του κράτους, στην ιδιοκτησία του οποίου

⁴⁴⁷ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 22 Ιουνίου 1931.

⁴⁴⁸ Δημήτρης Κωνσταντάρας - Σταθαράς, *Το Χρονικό της Νέας Ιωνίας 1924-1994. εβδομήντα χρόνια ζωής*, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Νέας Ιωνίας Μαγνησίας, Εκδόσεις Ωρες, 1994, σ. 229-231.

⁴⁴⁹ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 29 Δεκεμβρίου 1930.

ανήκαν συνήθως τα απαραίτητα οικοπέδα. Η θετική συνδρομή της πολιτείας, ως προς το ζήτημα της παραχώρησης των οικοπέδων, απαιτούσε συνήθως την εξασφάλιση πολιτικών προσβάσεων στην εξουσία και τη διαμεσολάβηση πολιτευτών, οι οποίοι είτε ανήκαν στον προσφυγικό κόσμο είτε πολιτεύονταν με παρατάξεις φιλικές προς τους πρόσφυγες, όπως η παράταξη των Φιλελευθέρων. Όσον αφορά στο οικονομικό σκέλος της διαμόρφωσης των γηπέδων, φαίνεται ότι, λόγω της στενότητας των οικονομικών του κράτους, οι πρόσφυγες οδηγούνταν στην αντιμετώπιση των εξόδων μέσα από προσωπικές δωρεές ή διευκολύνσεις, όπως στην περίπτωση της ΑΕΚ Αθηνών, καθώς και προσωπική εργασία. Όπως διαπιστώνουμε από τις περιπτώσεις των γηπέδων της ΑΕΚ και του ΠΑΟΚ, ο προσφυγικός κόσμος διεκδίκησε και κατοχύρωσε εκτάσεις μέσα από την δυναμική κινητοποίηση των μελών του, οδηγώντας την κεντρική εξουσία προ τετελεσμένων γεγονότων. Προφανώς, η επιθυμία επίλυσης του φλέγοντος ζητήματος της απόκτησης γηπέδων, σε συνθήκες μάλιστα οικονομικής καχεξίας και οικιστικής αναρχίας, οδήγούσε τους πρόσφυγες στην ανάληψη πρωτοβουλιών, οι οποίες ορισμένες φορές κινούνταν στα όρια της νομιμότητας. Στην περίπτωση των προσφυγικών σωματείων, η κατοχή ενός ιδιόκτητου γηπέδου τούς προσέδιδε επιπλέον κύρος, ενώ η κατοχή γης είχε και συμβολική σημασία, καθώς οι πλάνητες αθλητές και φίλαθλοι του προσφυγικού κόσμου αποκτούσαν τη δική τους αθλητική στέγη στη νέα τους πατρίδα.

3.9 Αθλητική αντιπαλότητα προσφύγων και γηγενών: οι περιπτώσεις του Βόλου και της Πάτρας

Η αντίθεση γηγενών και προσφύγων χαρακτήριζε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο και διαχέοταν σε όλο το εύρος της ελληνικής κοινωνίας. Ο Άλκης Ρήγος χαρακτηρίζει αυτή την αντίθεση ως *δευτερεύουσα*, από κοινωνιολογικής άποψης, η οποία όμως επιδρούσε στις ήδη υπάρχουσες κοινωνικές αντιθέσεις του Μεσοπολέμου.⁴⁵⁰ Οι ρίζες της βρίσκονταν στον *Εθνικό Διχασμό* και στο χάσμα που δημιουργήθηκε ανάμεσα στην *Παλαιά Ελλάδα* και στις *Νέες Χώρες*. Τα *Νοεμβριανά* του 1916, η εχθρική στάση της ελληνικής διοίκησης στη Μικρά Ασία, καθώς και η εγκατάλειψη των Μικρασιατών στο έλεος της τουρκικής εκδίκησης ενέτειναν σε πολιτικό επίπεδο αυτή

---

⁴⁵⁰ Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία...*, ό. π., σ. 224.

την αντίθεση.⁴⁵¹ Η εχθρότητα αυτή ανάμεσα στους πρόσφυγες και στους γηγενείς εκφράστηκε και στην καθημερινότητα. Η ελληνική κοινωνία υποδέχτηκε τους πρόσφυγες υπό συνθήκες πολιτικής ανωμαλίας και οικονομικής δυσπραγίας. Πολλοί ντόπιοι αντιμετώπισαν τους νέους κατοίκους με εχθρότητα και αρκετοί ήταν αυτοί που αμφισβήτησαν ακόμη και αυτή την ελληνική τους ταυτότητα. Η παρουσία των προσφύγων στην Ελλάδα, εν μέσω συνθηκών οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, καθώς και οι συνέπειες της εξάπλωσης του κομμουνισμού στην Ευρώπη οδήγησαν στην εδραίωση κοινωνικού φόβου στα νεοπαγή αστικά στρώματα της χώρας. Ο φόβος για τους πρόσφυγες εξελίχθηκε σε κοινωνικό ρατσισμό, ο οποίος εκδηλώθηκε όχι μόνο στα λόγια, αλλά και στην πράξη, μέσα από ενέργειες ανοιχτής βίας, που προήλθαν κυρίως από τα μέλη της αντιβενιζελικής παράταξης, λόγω της ταύτισης των προσφύγων με τον Βενιζέλο, καθώς και από περιθωριακές φασιστοειδείς ομάδες.⁴⁵²

Η αντιπαράθεση προσφύγων και γηγενών Ελλήνων κατά το Μεσοπόλεμο μεταφέρθηκε πολλές φορές και στα ποδοσφαιρικά γήπεδα, ο δε αθλητικός ανταγωνισμός προσφύγων και γηγενών πολλές φορές ξέφευγε από τα όρια και μετατρέποταν σε σκληρή αντιπαράθεση. Σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας σχηματίστηκαν ανταγωνιστικά δίπολα ανάμεσα στις ομάδες των προσφύγων και των ντόπιων, τα οποία υποδαύλιζε η καχυποψία και η αντιπαλότητα των δύο πληθυσμιακών ομάδων. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Βόλου και της Πάτρας.

Οι πρόσφυγες που έφτασαν στην πόλη του Βόλου πριν (το 1921) και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-24), εγκαταστάθηκαν στις παρυφές της και δημιούργησαν έναν συνοικισμό που εξελίχθηκε στο τέως Δήμο Νέας Ιωνίας.⁴⁵³ Ο τόπος της εγκατάστασης λεγόταν *Ξηρόκαμπος*. Στο παρακάτω απόσπασμα περιγράφεται η εγκατάσταση των προσφύγων στη Νέα Ιωνία:

«Τα σπίτια που δεν ήταν παρά μονοκάμαρες, κολλητές η μία με την άλλη, τα χτίζανε με τσιμεντόπλινθια, κι άλλα με τις πέτρες του τόπου, σχηματίζοντας τετράγωνα, με μία πλατειούλα, αυλή μέσα τους και τα σκέπαζαν με σανίδες, που πάνω τους ξετύλιγαν κι

---

⁴⁵¹ Στο ίδιο, σ. 224.

⁴⁵² Στο ίδιο, σ. 227-231.

⁴⁵³ Γιάννης Γκίτσος, *Τουρκομερίτες και Αυστριακοί...*, ό. π., σ. 37-38. Για την ιστορία της Ν. Ιωνίας Βόλου βλ. Δημ. Κωνσταντάρας - Σταθαράς, *Το χρονικό της Νέας Ιωνίας 1924-1994. εβδομήντα χρόνια ζωής...*, ό. π.

έστρωναν ρολούς από πισσόχαρτο, να μην περνά η βροχή. Τα διέσχιζαν και τα χώριζαν στενά σοκάκια και ένας πλατύς δρόμος που έμεινε με το όνομα «Φαρδύς», που αυτός έγινε η πιάτσα και το σεργιάνι των πρώτων κατοίκων τους. Στο κέντρο της κάθε πλατειούλας των τετραγώνων χτίζανε κι από ένα πλυσταριό για όλους, πλαισιωμένο γύρω με κοινόχρηστα αποχωρητήρια, κάθε τέσσερις κάμαρες μια πόρτα. Σε κάποια γωνιά της πλατειούλας τους, ανοίγανε κι ένα πηγάδι και μ' ένα μάγκανο με σχοινί και κουβαλούσανε νερό.»⁴⁵⁴

Από την πρώτη στιγμή της άφιξής τους στο Βόλο, οι πρόσφυγες αντιμετωπίστηκαν από τους ντόπιους με καχυποψία. Ο ξερός και άδενδρος τόπος, άλλωστε, της εγκατάστασής τους ήταν απομονωμένος, αφού ανάμεσα στον Ξηρόκαμπο και την πόλη μεσολαβούσε ο χείμαρρος Ξηριάς. Βασικό αίτιο της καχυποψίας και της αντιπαλότητας ανάμεσα στους αυτόχθονες και τους πρόσφυγες υπήρξε η απειλή που αποτελούσαν για την οικονομική ζωή της πόλης οι τελευταίοι, ως πλεονάζον φθινό εργατικό δυναμικό.⁴⁵⁵ Άλλωστε, για πολλούς γηγενείς, οι πρόσφυγες ευθύνονταν για τη μείωση των αποδοχών τους, γεγονός που επιβεβαιώθηκε και από το Διεθνές Γραφείο Εργασίας το 1929, το οποίο δεχόταν ότι «οι μισθοί στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά χαμηλοί, εξαιτίας της αφθονίας εργατικής δύναμης, που προέρχεται από τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας.»⁴⁵⁶ Επίσης, η απομόνωση των προσφύγων σε τόπους που βρίσκονταν εκτός του οικιστικού ιστού και η έλλειψη επικοινωνίας ενέτειναν το κλίμα καχυποψίας ανάμεσα σε αυτούς και τους ντόπιους.⁴⁵⁷

Όπως φαίνεται από τα δικαστικά αρχεία του Βόλου, οι σχέσεις των προσφύγων και των ντόπιων κατοίκων της πόλης υπήρξαν τεταμένες, καθ' όλη τη

---

⁴⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 42-43.

⁴⁵⁵ Στο ίδιο

⁴⁵⁶ Κώστας Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», ..., ό. π., σ. 125.

⁴⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 113-114. Η έρευνα για τις σχέσεις ντόπιων και προσφύγων, φωτίζεται από τα πορίσματα της έρευνας των Elias και Scotson, αναφορικά με το ζήτημα των εγκατεστημένων και των νεοφερμένων (Established-Outsiders). Η μεθοδολογία της έρευνας τους, που στηρίχθηκε στο μοντέλο των εικόνων (figuration model), σύμφωνα με το οποίο η μελέτη της κοινωνίας πραγματοποιείται, αφού χωρισθεί σε μικρότερες εικόνες-στοιχεία, αφορούσε στις σχέσεις μιας ομάδας από καιρό εγκατεστημένων οικογενειών και των κατοίκων μιας σχετικά νεόδμητης γειτονιάς, κοντά στο Λέστερ της Αγγλίας, στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές του 1960. Αυτό που αναδείχθηκε ήταν μία στάση περιφρόνησης των πρώτων έναντι των δευτέρων και μία έντονη τάση σύσφιξης των μεταξύ τους δεσμών και αποκλεισμού των νεοφερμένων. Το εντυπωσιακό ήταν πως και οι δύο ομάδες ήταν Άγγλοι εργατικής καταγωγής. Η έρευνα ανέδειξε τον τρόπο, σύμφωνα με τον οποίο τα μέλη μιας ομάδας μπορούν να μονοπωλήσουν την εξουσία, να τη χρησιμοποιήσουν, έτσι ώστε να αποκλείσουν και να στιγματίσουν τα μέλη μιας άλλης συναφούς ομάδας και τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να βιωθεί αυτό στη συλλογική αυτό-απεικόνιση και των δύο ομάδων. Βλ. Norbert Elias - John .L. Scotson, *The Established and the Outsiders*, London, Sage, 1994.

διάρκεια του Μεσοπολέμου.⁴⁵⁸ Αυτή η αντιπαλότητα εκφράστηκε και μέσα από τον αθλητισμό, επειδή ο συνοικισμός της Ν. Ιωνίας απέκτησε σχετικά σύντομα το δικό του σωματείο, τη *Νίκη Βόλου*, ενώ αρκετά αργότερα ιδρύθηκε από τους ντόπιους ο *Ολυμπιακός Βόλου*. Η Νίκη αποτέλεσε ομάδα-σύμβολο για τον προσφυγικό συνοικισμό και την ταυτότητα των κατοίκων του. Ακόμη και κατά τα νεότερα χρόνια, οι απόγονοι των πρώτων οικιστών εξέφραζαν την λατρεία τους στην ομάδα, δίνοντας ακόμη και το όνομά της στα καταστήματά τους. Οι φράσεις ενός φιλάθλου και ενός παράγοντα της Νίκης είναι χαρακτηριστικές: «Είναι ακριβώς αυτό το στοιχείο που έχουμε μέσα στην ψυχή μας, η Νίκη»⁴⁵⁹ και «Γιατί εμείς, δεν ξέρω αν το έχεις ακούσει, έχουμε τα εξής: Έχουμε την Ευαγγελίστρια (η εκκλησία της Ν. Ιωνίας) και τη Νίκη. Ήταν τα ιδανικά μας.»⁴⁶⁰

Σύμφωνα με τον Γιάννη Γκιόσο, η αθλητική αντιπαλότητα ανάμεσα στη Νίκη και στον Ολυμπιακό είχε κοινωνικές, πολιτισμικές και εν μέρει ταξικές προεκτάσεις. Οι πρόσφυγες, που ανήκαν κυρίως στη βενιζελική παράταξη και αργότερα αρκετοί από αυτούς στην αριστερά, εξέφραζαν την εργατική τάξη, οι δε ντόπιοι τα μεσαία στρώματα της κοινωνίας.⁴⁶¹ Σύμφωνα με τη Μαρία Καραστεργίου, η αντιπαλότητα της ομάδας των προσφύγων, της Νίκης Βόλου, με την ομάδα των γηγενών, τον Ολυμπιακό Βόλου, συμβόλιζε την αντιπαράθεση «προσφύγων και γηγενών, πλουσίων και φτωχών, δεξιών και αριστερών, αριστοκρατών και εργατών, συνοικίας και κέντρου.»⁴⁶²

Στη Πάτρα, όπου επίσης υπήρξε μαζική εγκατάσταση προσφύγων το 1922, δημιουργήθηκαν διάφοροι προσφυγικοί συνοικισμοί, με κυριότερο σημείο αναφοράς

---

⁴⁵⁸ Αγγελική Νικολάου, «Βία προσφύγων και βία σε βάρος προσφύγων στον Βόλο του Μεσοπολέμου μέσα από δικαστικά αρχεία», *Ελλάδα: τόπος υποδοχής πληθυσμών (1830-1989)*, 2-3 Νοεμβρίου 2018, Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας (ΚΕΝΙ), Μονάδα για την Ιστορία των Μεταναστευτικών και Προσφυγικών Μετακινήσεων, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

⁴⁵⁹ Από συνέντευξη φιλάθλου της Νίκης Βόλου στον Γιάννη Γκιόσο, στο «*Αυστριακοί και Τουρκομερίτες...*», ό. π., σ. 83.

⁴⁶⁰ Από συνέντευξη παράγοντα της Νίκης Βόλου στο Γιάννη Γκιόσο, στο ίδιο, σ. 83.

⁴⁶¹ Στο ίδιο, σ. 84-85. Ο βενιζελισμός και ο αντιβενιζελισμός προσφύγων και ντόπιων διαφαίνεται από το ακόλουθο περιστατικό, το οποίο παραθέτει η Μαρία Καραστεργίου, στο άρθρο της, όταν το 1936, χρονιά θανάτου του Ελ. Βενιζέλου, οι ντόπιοι μαθητές φώναζαν στους πρόσφυγες «Ψόφησε! Ψόφησε!», ενώ αντίστοιχα, όταν πέθαναν φιλοβασιλικοί πολιτικοί, τα προσφυγόπαιδα φώναζαν «Ψόφησε! Ψόφησε!», βλ. Μαρία Καραστεργίου, «‘Έδώ στο Βόλο οι πρόσφυγες φέραν το ποδόσφαιρο’...», ό. π.,

⁴⁶² Στο ίδιο, σ. 110.

τον συνοικισμό των λεγόμενων *Προσφυγικών*.⁴⁶³ Εκεί ιδρύθηκε ο *Ολυμπιακός Πατρών*, ο οποίος αποτέλεσε το σημαντικότερο ποδοσφαιρικό σωματείο των προσφύγων της Πάτρας κατά το Μεσοπόλεμο και βασικός ανταγωνιστής της τοπικής Παναχαϊκής.⁴⁶⁴ Ο *Παναχαϊκός Γυμναστικός Σύλλογος* είχε ιδρυθεί το 1891, ενώ το 1899, σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Νεολόγος*, ο σύλλογος της Πάτρας αντιμετώπισε σε ποδοσφαιρικό αγώνα την ομάδα του πληρώματος του πλοίου *Boxier*.⁴⁶⁵ Στις 12 Φεβρουαρίου 1923, μετά την επανένωση του Παναχαϊκού με τη *Γυμναστική Εταιρία Πατρών*, τα μέλη της οποίας είχαν αποχωρήσει από αυτόν, συστάθηκε η Παναχαϊκή.⁴⁶⁶

Οι κάτοικοι των *Προσφυγικών* είχαν ταυτιστεί με τον Ολυμπιακό και ένοιωθαν υπερηφάνεια για το γεγονός ότι διεκδικούσε ισότιμα το τοπικό πρωτάθλημα. Χαρακτηριστική της αντιπαλότητας με την Παναχαϊκή ήταν η επιστολή του προέδρου του συλλόγου Μιγάλη Κουρμουλή, τον Δεκέμβριο του 1926, όπου παρέθετε το ιστορικό του:

«Ο σύλλογος έχει επιβληθεί επί των σωματείων της Πάτρας, αλλά και άλλων πόλεων, διαθέτων α' και β' ομάδα. Ιδρύθηκε στα μέσα του 1925 και συνάντησε πολλά εμπόδια. Η έλλειψη γηπέδου ήταν το βασικό πρόβλημα, καθώς και η μη υποστήριξη από το κοινό. Παρ' όλα αυτά, υπερίσχυσε στο πρωτάθλημα 1925-1926 έναντι των δύο άλλων συλλόγων. Είναι πρωταθλητής, παρά την άρνηση της διοργανώτριας Παναχαϊκής να απονεμίσει το κύπελλο...»⁴⁶⁷

Στην επιστολή του Κουρμουλή ήταν φανερός ο ανταγωνισμός που είχε αρχίσει να καλλιεργείται με την Παναχαϊκή, καθώς και η διάθεση του συλλόγου να

---

⁴⁶³ Στην Πάτρα δημιουργήθηκαν έξι προσφυγικοί συνοικισμοί. Ο πρώτος, όπου ζούσαν κυρίως πρόσφυγες από τα περίχωρα της Σμύρνης, ο δεύτερος της Αγ. Φωτεινής, ο τρίτος, που περιελάμβανε Πόντιους, Καραμπουρνιάτες, Τσεσμελήδες κλπ., ο τέταρτος, όπου εγκαταστάθηκαν Κωνσταντινουπολίτες, Σμυρνιοί (από την πόλη και τα περίχωρα), ο πέμπτος του Καραβά, όπου ζούσαν Σμυρνιοί, Πόντιοι κ.ά., και ο έκτος, στο Γηροκομείο, όπου εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από το Σεβντίκιοϊ και τη Μαινεμένη. Οι τρεις πρώτοι συνέστησαν τα λεγόμενα *Προσφυγικά*. Οι πληροφορίες προέρχονται από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κ.Μ.Σ, σημερινή εγκατάσταση, Δ. Μαζαράκης, Πάτρα, 11 Σεπτεμβρίου 1960.

⁴⁶⁴ Άλλο αθλητικό δίπολο στην Αχαΐα, κατά το Μεσοπόλεμο, ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς, ήταν στο Αίγιο, αυτό ανάμεσα στον Παναγιάλειο και στην ΑΕΚ Αιγίου. Βλ. Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 12 Αυγούστου 1931.

⁴⁶⁵ Τάσος Σταθόπουλος, *Αχαϊκό ποδόσφαιρο. Εκατόν είκοσι χρόνια (1891-2010)*, Πάτρα, Γιάννης Πικραμένος - Εκδότης, 2010, σ. 53. Σύμφωνα με τον Σταθόπουλο, το ποδόσφαιρο εισήχθη στην Πάτρα από Άγγλους εμπόρους ή υπαλλήλους σταφιδικών οίκων (Μόρφι, Κροβ, Βουδ, Μάρσαλ κ.α.), περί το 1898 ή και νωρίτερα.

⁴⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 79.

⁴⁶⁷ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 26 Δεκεμβρίου 1926.

διεκδικήσει τα πρωτεία του αχαϊκού ποδοσφαίρου. Από την μεριά τους, οι παράγοντες της Παναχαϊκής δεν επιθυμούσαν να αμφισβητηθεί η δική τους κυριαρχία και με δηλώσεις προσπαθούσαν να απαξιώσουν το αφήγημα των ανθρώπων του Ολυμπιακού. Χαρακτηριστική ήταν η δήλωση του προέδρου της Παναχαϊκής Τιμολέοντα Βοΐλα, το 1926, που ανέφερε ότι τα σωματεία *Λευκός Αστήρ* και *Ολυμπιακός Πατρών* αποτελούνταν μόνο από τους παίκτες και το διοικητικό τους συμβούλιο. Οι παίκτες τους χαρακτηρίζονταν ως τέκνα της Παναχαϊκής, που αποχώρησαν χωρίς λόγο και προσπαθούσαν να δημιουργούν θόρυβο, φυτοζωώντας. Υπονοούσε επίσης ότι το επίπεδο των μελών των δύο σωματείων ήταν χαμηλό, με εξαίρεση τρεις συμβούλους του Ολυμπιακού. Τέλος, σημείωνε ότι τα δύο σωματεία δεν είχαν δικό τους γήπεδο «και μόνον ο Ολυμπιακός προπονείται προσωρινώς εις έκτασιν γης προορισμένην διά συνοικισμόν προσφυγικών, οσονούπω ανεγειρόμενον.»⁴⁶⁸ Στη συνέχεια βέβαια, λόγω του θορύβου που προκάλεσε η δήλωσή του, ο Βοΐλας επανήλθε και δήλωσε ότι η επιστολή του στην *Αθλητική Επιθεώρηση* δεν είχε σκοπό να θίξει την υπόληψη των μελών των συμβουλίων του Ολυμπιακού Πατρών και του Λευκού Αστήρα.⁴⁶⁹

Ο αθλητικός ανταγωνισμός προσφύγων και γηγενών επηρεάστηκε και από τον ανελέητο πόλεμο στερεοτύπων που σχημάτιζε η μία πλευρά για την άλλη.⁴⁷⁰ Μ' αυτόν τον τρόπο, το ποδόσφαιρο συνδέθηκε με τον πολιτισμό των νέων κατοίκων και αποτέλεσε γι' αυτούς ένα ακόμη θετικό στερεότυπο υπεροχής και πρωτοπορίας. Να πώς περιγράφει ο γεννηθείς το 1931 στη Νέα Ιωνία Βόλου Κώστας Καϊάφας την καθημερινή ζωή των προσφύγων:

«Εδώ στο Βόλο οι πρόσφυγες φέραν το ποδόσφαιρο. Φέρανε τον πολιτισμό, φέρανε πολλά αγαθά να πούμε. Όλοι αυτοί οι άνθρωποι εδώ του Βόλου [...] εμείς γλεντάγαμε εδώ στην Νέα Ιωνία, ήταν το Φαρδύ απ' το Σύνταγμα μέχρι τη γέφυρα, δεξιά κι αριστερά είχε μπουζούκια, κλαρίνα, αυτά και [...] αυτοί κοιμόντουσαν με τις κότες στο Βόλο. Δεν ήξεραν τι θα πούνε κρασιά, τσίπουρα και αυτά, δεν είχανε υπόψη τους. Αφού τους λέγαμε να φάν' γαρίδες και λέγανε “Σαρανταποδαρούσες θα φάμε;”»⁴⁷¹

⁴⁶⁸ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Απρίλιος 1926.

⁴⁶⁹ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 23 Μαΐου 1926.

⁴⁷⁰ Για τον πόλεμο στερεοτύπων ανάμεσα στους γηγενείς και στους πρόσφυγες βλ. Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 162-164.

⁴⁷¹ Μαρία Καραστεργίου, «“Εδώ στο Βόλο οι πρόσφυγες φέραν το ποδόσφαιρο”...», ό. π., σ. 111.

Το ποδόσφαιρο παρουσιάζεται από τον πληροφορητή, μαζί με τη διατροφή και τη διασκέδαση, ως συστατικό του υπέρτερου πολιτισμού των προσφύγων. Από την άλλη μεριά, εύλωτη και δηλωτική της κοινωνικής προκατάληψης των ντόπιων έναντι των προσφύγων ήταν η περιγραφή της νίκης ενός Αθηναίου αθλητή, από τον αρθρογράφο της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα*, το 1929:

«Αλλά το Στάδιο δεν τον ανευφήμησε χθες με όλη του την θέρμη μόνον γι'αυτό: Εχειροκρότησε στο πρόσωπό του μιαν νίκη της πρωτεύουσας, τον γνήσιο Αθηναίο έφηβο, τον «γκάγκαρη», το σεμνό μικρονοικοκυρόπουλο της Πλάκας που μυρίζει γαζία και βασιλικό.»⁴⁷²

Οφείλουμε πάντως να σημειώσουμε ότι, στο πλαίσιο της διαμόρφωσης των πολλαπλών κοινωνικών ταυτοτήτων του Μεσοπολέμου, πολλοί πρόσφυγες φίλαθλοι εντάχθηκαν ή υποστήριζαν ποδοσφαιρικά σωματεία γηγενών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της διείσδυσης του Ολυμπιακού στις μάζες των προσφύγων του Πειραιά και της επαρχίας, ως ενός σωματείου που εξέφραζε το λαϊκό αίσθημα και την αντίθεση στο κατεστημένο της Αθήνας.⁴⁷³ Η περίπτωση του Ολυμπιακού Πατρών, η οποία μας απασχόλησε προηγουμένως, είναι χαρακτηριστική ως προς τη γοητεία που άσκησε ο Ολυμπιακός Πειραιώς στους πρόσφυγες των λαϊκών και επαρχιακών συνοικισμών. Τον Ιανουάριο του 1926, λίγο καιρό αφότου είχε ιδρυθεί, ο σύλλογος της Πάτρας έστειλε επιστολή στον Ολυμπιακό Πειραιώς, μέσω της οποίας πρότεινε την ίδρυση «ενός μεγάλου “ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ” με έδραν τον Πειραιά, και τμήματα εις οσασδήποτε άλλας πόλεις της Ελλάδος.»⁴⁷⁴

---

⁴⁷² Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 29.9.1929 στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία»..., ο. π., σ. 101-102.

⁴⁷³ Βλ. Βάσινας Τσοκόπουλος, *Η ομάδα και η πόλη. Ο Ολυμπιακός...*, ό. π

⁴⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 88-90.

Κεφάλαιο τέταρτο

Κοινωνική ταυτότητα των προσφυγικών αθλητικών σωματείων, πολιτικά δίκτυα και πολιτικές συμπεριφορές

4.1 Εισαγωγή

Βασικό γνώρισμα των αθλητικών σωματείων των προσφύγων ήταν η ίδρυσή τους σε περιοχές αστικής εγκατάστασης, όπως πόλεις, αστικούς συνοικισμούς κλπ. Ως εκ τούτου, οι ιδρυτές τους ήταν άνθρωποι, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν εντός του αστικού ιστού, με ό, τι αυτό συνεπάγεται για την κοινωνική τους ταυτότητα. Σύμφωνα με την έκθεση της *Κοινωνίας των Εθνών*, το 1926, για την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, οι πρόσφυγες που κατοικούσαν σε αστικές περιοχές χωρίζονταν σε δύο επαγγελματικές κατηγορίες. Η μία αποτελούνταν από τους τεχνίτες, τους βιοτέχνες και τους εμπόρους. Η δεύτερη περιελάμβανε ανειδίκευτα άτομα, τα οποία παρείχαν χειρωνακτική εργασία, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Περισσότερα ήταν τα άτομα της πρώτης κατηγορίας.¹ Υπήρξε και μια τρίτη κατηγορία προσφύγων επιχειρηματιών, οι οποίοι, αφού εξασφάλισαν χρηματοδότηση, είχαν ξεκινήσει τις δικές τους επιχειρηματικές δραστηριότητες. Είναι χαρακτηριστικό πως το 1926, στα 7.000 μέλη του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών περιλαμβάνονταν 1.000 πρόσφυγες, ενώ η αναλογία ήταν μεγαλύτερη στο Επιμελητήριο του Πειραιά.²

Η ανάγνωση της σύνθεσης των μητρώων των μελών και των διοικητικών συμβουλίων των προσφυγικών αθλητικών σωματείων, που ιδρύθηκαν στους συνοικισμούς και στις γειτονιές, επιβεβαιώνει την κυριαρχία των εργατών, των υπαλλήλων και των μικροεπαγγελματιών. Αντίθετα, στα μητρώα των μεγαλοαστικών σωματείων των προσφύγων, όπως η ΑΕΚ Αθηνών και ο Απόλλων Σμύρνης, κυριαρχούσαν οι επιστήμονες και οι εκπρόσωποι της εμπορικής και επιχειρηματικής τάξης.

---

¹ *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα...*, ό. π., σ. 146.

² Στο ίδιο, σ. 150.

4.2 Μέλη συνοικιακών προσφυγικών αθλητικών σωματείων

Η έρευνα της επαγγελματικής ιδιότητας των μελών διαφόρων συνοικιακών προσφυγικών αθλητικών σωματείων είναι ενδεικτική, ως προς την κοινωνική σύνθεση των εκατοντάδων νέων αθλητικών σωματείων των προσφυγικών συνοικισμών της χώρας, κατά τον Μεσοπόλεμο. Τα μέλη του προσφυγικού κόσμου των συνοικιών, ήταν στην πλειοψηφία τους μικροαστοί και εργάτες, χωρίς ωστόσο να απουσιάζουν και αρκετές περιπτώσεις επιστημόνων, επιχειρηματιών, τραπεζικών υπαλλήλων κλπ., οι οποίοι συνήθως στελέχωναν τα διοικητικά συμβούλια των σωματείων. Τα μέλη των συνοικιακών σωματείων, μέσα από τη συμμετοχή τους στα συμβούλια των αθλητικών τους συλλόγων, διεκδίκησαν ρόλο στη δημόσια σφαίρα των τοπικών τους κοινωνιών. Εντούτοις, η δράση αυτών των συλλόγων παρέμεινε μόνο σε τοπική κλίμακα, αντίθετα με τα σωματεία των αστών προσφύγων, για τους οποίους θα αναφερθούμε παρακάτω.

Η *Αθλητική και Μορφωτική Ένωσις Συνοικισμού οδού Αθηνών – Μουταλάσκης*, στη Θεσσαλονίκη, ιδρύθηκε το 1930. Στα ιδρυτικά μέλη της Ενώσεως περιλαμβάνονταν ένας εφαρμοστής, ένας κουρέας, ένας δημόσιος υπάλληλος, δύο ιδιωτικοί υπάλληλοι, ένας υπάλληλος, ένας φοιτητής, ένας εκτελωνιστής, ένας ηλεκτρολόγος και ένας παραγγελιοδόχος.³

Η ιδρυτική συνέλευση της *Ενώσεως Ποντιακής Νεολαίας Καλαμαριάς* πραγματοποιήθηκε το Μάρτιο του 1923, στην αίθουσα της Δημοτικής Σχολής Καλαμαριάς. Το πρακτικό ίδρυσης του σωματείου υπογράφηκε από δεκαοχτώ πρόσφυγες που διέμεναν στον οικισμό, δεκατρείς άνδρες και πέντε γυναίκες. Στα ιδρυτικά μέλη διακρίνουμε τέσσερις εργάτες, τέσσερις νοικοκυρές, έναν δικαστικό υπάλληλο, έναν δάσκαλο, έναν τυπογράφο, έναν μικρέμπορο, έναν ράπτη, έναν υποδηματοποιό, έναν φοιτητή, έναν μαθητή και μία ράφτρα.⁴

---

³ Φάκελος «Αθλητική και Μορφωτική Ένωσις Συνοικισμού οδού Αθηνών – Μουταλάσκης», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁴ Φάκελος «Ένωσις Ποντιακής Νεολαίας Καλαμαριάς», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

Ο Σύλλογος Νεολαίας Καυκασίων Καλαμαριάς αποτελούνταν από νέους και νέες πρόσφυγες.⁵ Η ιδρυτική συνέλευση του συλλόγου είχε πραγματοποιηθεί στις 10 Αυγούστου 1924, σε αίθουσα της Δημοτικής Σχολής Καλαμαριάς, και το πρακτικό υπεγράφη από 44 ιδρυτικά μέλη, 31 άνδρες και 13 γυναίκες. Ανάμεσά τους συναντούμε φοιτητές, μαθητές, οικοκυρές, γεωμέτρες, υπαλλήλους τραπέζης, ένα μουσικό, υπαλλήλους, νοσοκόμους, επιστάτες, έναν οδηγό, ένα μηχανικό, ένα μικροεπαγγελματία, ένα φαρμακοποιό, έναν έμπορο, καθώς και τον πρόεδρο της *Επιτροπής Καυκασίων Καλαμαριάς*.⁶

Στην Κεφαλλονιά, οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο νησί ίδρυσαν τον *Παγκεφαλλονιακό Αθλητικό Σύλλογο*. Τα ιδρυτικά μέλη του ήταν μικροεπαγγελματίες, εργάτες και μαθητές, ενώ διακρίνουμε σε αυτά και έναν οδοντίατρο.⁷

Στα αθλητικά σωματεία των προσφυγικών συνοικισμών, συνήθως διαπιστώνουμε ότι δεν υφίστατο κοινωνική απόσταση ανάμεσα στα μέλη των διοικητικών συμβουλίων και στα τακτικά μέλη. Επρόκειτο, δηλαδή, για ανθρώπους, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στους ίδιους χώρους εργασίας και διαβιούσαν στις ίδιες γειτονιές. Στην περίπτωση του *Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Ομίλου «Ένωσις» Νέας Κοκκινιάς* διακρίνουμε ταύτιση των επαγγελματιών των μελών του εκλεγέντος διοικητικού συμβουλίου και των μελών του σωματείου, καθώς επρόκειτο κυρίως για μικροεπαγγελματίες και εργάτες.⁸ Μικροεπαγγελματίες και εργάτες ήταν και τα μέλη του συμβουλίου του σωματείου *Ποδοσφαιρικός και Αθλητικός Όμιλος «Μικρός Ολυμπιακός» Παλαιάς Κοκκινιάς*, ο οποίος είχε ιδρυθεί το 1929, με πρωτοβουλία του Γεωργίου Λοράνδου.⁹ Όλοι, εκτός του προέδρου, ζούσαν στα παραπήγματα της Παλαιάς Κοκκινιάς.¹⁰

Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι παρά την ταξική απόσταση των συνοικιακών σωματείων από τα ισχυρά αστικά σωματεία και παρά το γεγονός ότι ακολουθούνταν από μεγάλη μερίδα της εργατικής τάξης, σε αρκετές περιπτώσεις

---

⁵ 1^ο και 2^ο άρθρο καταστατικού Συλλόγου Νεολαίας Καυκασίων Καλαμαριάς, 15 Αυγούστου 1924, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁶ Φάκελος «Σύλλογος Νεολαίας Καυκασίων Καλαμαριάς», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁷ Χρήστος Πουταχίδης, *Η αθλητική δραστηριότητα στην Κεφαλονιά μέσα από εφημερίδες και περιοδικά του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα έως το 1953...*, ό. π., σ. 68.

⁸ Φάκελος «Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Ένωσις Κοκκινιάς», Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

⁹ Η σφραγίδα του σωματείου αναφέρει ως έτος ίδρυσης, το 1930.

¹⁰ Φάκελος σωματείου «Ποδοσφαιρικός και Αθλητικός Όμιλος “Μικρός Ολυμπιακός” Παλαιάς Κοκκινιάς», Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

φρόντιζαν να εκλέγουν στα διοικητικά τους συμβούλια, όταν αυτό ήταν δυνατό, μέλη της μεσαίας αστικής τάξης κυρίως επαγγελματίες, βιοτέχνες και εμπόρους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της *Προοδευτικής Νεολαίας*, η οποία ιδρύθηκε από «μερικούς φιλοπρόόδους νέους που είχαν σαν θρησκεία το ποδόσφαιρο.»¹¹ Στα μέλη του πρώτου διοικητικού συμβουλίου του σωματείου διακρίνουμε τον βιομήχανο Στυλιανό Κοραή, μετέπειτα πρώτο δήμαρχο Νέας Κοκκινιάς.¹² Τα υπόλοιπα μέλη ήταν μικροεπαγγελματίες, υπάλληλοι, ένας φοιτητής και ένας σπουδαστής.¹³ Άλλο σημαντικό αθλητικό σωματείο της Νέας Κοκκινιάς ήταν και ο *Άρης*. Ο πρόεδρος του ήταν φαρμακοποιός, ενώ στα υπόλοιπα μέλη αναφέρονται ένας εργολάβος, ένας λογιστής, ένας αρτοποιός, ένας επιπλοποιός, ένας εμποροράπτης, ένας μηχανικός και δύο υποδηματοποιοί.¹⁴

Πίνακας 4. Μητρώο μελών Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Ομίλου «*Ένωσις*» Νέας Κοκκινιάς (1931)

Όνοματεπώνυμο	Επάγγελμα	Ηλικία
Πασχαλίδης Μ.	υδραυλικός	18
Σπανουδάκης Μ.	αμαξοποιός	16
Σπανουδάκης Εμ.	αμαξοποιός	15
Λαγουδάκης Χ.	υποδηματοποιός	17
Παπαδόπουλος Σ.	κουρέας	17
Ιωαννίδης Παν.	φανοποιός	17
Βουζούρας Φωτ.	τεχνίτης αεροδρομίου	36

¹¹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 10 Απριλίου 1932.

¹² Ο Στυλιανός Κοραής καταγόταν από τα Γανόχωρα της Ανατολικής Θράκης. Συνδεόταν με τον Σύλλογο Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, καθώς από αυτόν έλαβε το πιστοποιητικό πρόσφυγα. Ήταν εργοστασιάρχης οινόπνευματοποιείου και ποτών. Το 1934 ήταν πρόεδρος του Εμπορικού Συνδέσμου Καταστηματαρχών της Ν. Κοκκινιάς, ενώ την ίδια χρονιά εξελέγη δήμαρχος Κοκκινιάς. Βλ. Στυλιανός Κοραής, Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας και «Καταστατικών - Ένωσις Εμπόρων και Καταστηματαρχών», 11-5-1928, «Τα βασιλικά Σωματεία», Φ14, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

¹³ Αντίστοιχα, στην Άμυνα Κοκκινιάς, το 1939, πρόεδρος ήταν ο εργοστασιάρχης Σαββίδης, ενώ το συμβούλιο αποτελούνταν από «τα εκλεκτότερα μέλη της κοινωνίας...». Βλ. Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 24 Φεβρουαρίου 1939.

¹⁴ Φάκελος σωματείου «Ποδοσφαιρικός Όμιλος Άρης Ν. Κοκκινιάς», Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

Λουμάνης Χρ.	θερμαστής	17
Μαρίνογλου Κων.	υποδηματοποιός	17
Ζαχαριάδης Γ.	κηροπλάστης	17
Μαρίνογλου Ε.	υποδηματοποιός	27
Σκούρτσης Γ.	λιθογράφος	18
Τερζόγλου Ιωαν.	αβγοέμπορος	21
Γρηγορόπουλος	σιδηρουργός	18
Πορτοκάλης Κ.	υποδηματοποιός	18
Ρωσίδης Α.	μηχανικός	32
Ράπτης Παναγ.	εργάτης	37
Κάππος Παναγ.	εργάτης	29
Καράμπελας Π.	εργάτης	36
Κάππος Μιχ.	ξύλουργός	28
Τερζόγλου Σπ.	αβγοέμπορος	26
Βουζούρας Χαρ.	ελαιοχρωματιστής	30
Ραϊκόπουλος Ν.	καπνοπώλης	54
Σπανουδάκης	εργάτης	60
Καραμιχαήλ Δ.	σαρωθροποιός	17
Κατσαρός Εμ.	εργάτης	18
Τσεβρέκης Γ.	βαρελοποιός	17
Αγγελίδης Στελ.	μικροπωλητής	16
Κοβιός Θεόδ.	εργάτης	16
Ζαχαριάδης Χ.	κηροπλάστης	19
Πασχαλίδης Γ.	μαθητής	14
Αγγελάκης Α.	μαθητής	13
Μεϊμαρόγλου Γ.	σουβατζής	17
Γκόγκος Ν.	κουρέας	62
Αποστολίδης Δ.	υπάλληλος	26
Γιαννάκης Μάρτιος	παντοπώλης	38
Μαμιάκος Παρασκ.	εμποροράπτης	30
Αρχοντίδης Γ.	σιδηρουργός	18
Μακρής Ν.	σωφέρ	26
Βακελίδης Δημοσθ.	μηχανικός	16

Γαυλέρης Γ.	εφαρμοστής	16
Ραϊκόπουλος Π.	ηλεκτρολόγος	15
Κολαξίδης Γ.	εργάτης	31
Νένος Λουκάς	εργάτης	28
Βακεξόγλου Χ.	ξύλουργός	24
Βενετζάνος Ιω.	επαγγελματίας	27
Μαζένης Ανδ.	εργάτης	46
Κανέλλος Χαράλ.	πλαστιγοποιός	16
Τίνκας Δημ.	μη ευκρινές	20
Ράζιος Νικολ.	εργάτης	18
Κωνσταντινίδης Δ.	εργάτης	26
Εγγλεζόπουλος Κ.	περιοδεύων	31
Χατζηπανόπουλος Α.	σιδηρουργός	17
Καρβιουνάρης Χ.	εργάτης	47
Λουιζίδης Λουίζ.	σιδηρουργός	56

Πίνακας 5. Σύνθεση πρώτου διοικητικού συμβουλίου Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Ομίλου «Ένωσις» Νέας Κοκκινιάς (1931)

Όνοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα	Ιδιότητα
Λουκάς Ρωσσίδης	32	μηχανικός	πρόεδρος
Χαράλαμπος Μπακιρτζόγλου	24	ξύλουργός	αντιπρόεδρος
Φώτιος Μπουζούρας	36	τεχνικός αεροδρομίου	γεν. γραμματέας
Νικ. Ραϊκόπουλος	54	κτηματίας	ταμίας
Παναγ. Ράπτης	37	εργάτης λιμένος	σύμβουλος
Μιχαήλ Κάπος	29	ξύλουργός	σύμβουλος
Δημ. Καραμπελας	36	εργάτης λιμένος	σύμβουλος
Λουκάς Νένος	28	ξύλουργός	έφορος

Στη σύνθεση των μελών του πρώτου διοικητικού συμβουλίου της *Αθλητικής Ενώσεως Ποντίων*, στην κοντινή Δραπετσώνα, διακρίνουμε κυρίως μικροεπαγγελματίες. Ο πρόεδρος ήταν ιδιοκτήτης αυτοκινήτου, ενώ διακρίνουμε επίσης δύο υπάλληλους, έναν οικοδόμο, έναν υδραυλικό, έναν παντοπώλη, έναν υποδηματοποιό, έναν οδηγό, έναν οικοδόμο, έναν φανοποιό και έναν χρυσοχόο.¹⁵ Αντίστοιχα, ο πρόεδρος του *Καλλιθαϊκού*, το 1940, ήταν υπάλληλος μεταφορών, ενώ στο συμβούλιο του ομίλου συγκαταλέγονταν δύο εργολάβοι, ένας φωτογράφος, ένας δημόσιος υπάλληλος, ένας κρεοπώλης, ένας επιπλοποιός, ένας μηχανικός και ένας υπάλληλος.¹⁶

Στη Νέα Ιωνία, η σύνθεση των μελών του διοικητικού συμβουλίου του συνδικακού σωματείου της *Αθλητικής Ενώσεως Ελευθερουπόλεως* είχε ως εξής: Ο πρόεδρος ήταν αξιωματικός εν αποστρατεία, ο αντιπρόεδρος εργολάβος καλοριφέρ, ο γενικός γραμματέας ελεγκτής του Ε. Π. Καλυκοποιείου, ο ταμίας ιδιοκτήτης ζαχαροπλαστείου, ο γενικός αρχηγός καφετζής, ο έφορος βαφέας και τα υπόλοιπα μέλη οξυγονοκολλητής, λατόμος, βαφέας και υπάλληλος τηλεφωνικής εταιρίας. Επρόκειτο, δηλαδή για επαγγελματίες και εργάτες της Νέας Ιωνίας.¹⁷

Στο σωματείο *Αθλητικός Σύλλογος ο «Μαραθών» Κουρί*, στη Θεσσαλονίκη, κατά δήλωση του διοικητικού του συμβουλίου, ο μόνος εγγράμματος στο σύλλογο ήταν ο πρόεδρός του, ο οποίος εργαζόταν ως ιδιωτικός υπάλληλος. Στα υπόλοιπα μέλη του συμβουλίου συγκαταλέγονταν ένας μηχανικός, άλλοι τρεις ιδιωτικοί υπάλληλοι, ένας εργάτης και ένας επιπλοποιός. Γενικότερα, κατά την ίδια δήλωση, στο σύλλογο «άπαντες τυγχάνουσι αλιείς και ναυτικοί.»¹⁸ Το 1933 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη ο *Γυμναστικός Σύλλογος «Ερμής» Άνω Τούμπας*. Ο πρόεδρός του ήταν δημοτικός υπάλληλος, ενώ στα μέλη του συμβουλίου συμπεριλαμβάνονταν τέσσερις

¹⁵ Φάκελος σωματείου «Αθλητική Ένωσις Ποντίων», Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

¹⁶ *Ονομαστική κατάσταση μελών διοικητικού συμβουλίου Καλλιθαϊκού Ομίλου Φιλάθλων Καλλιθέας*, Φάκελος «Καλλιθαϊκός Όμιλος Φιλάθλων Καλλιθέας», Ιστορικό Αρχείο ΕΟΕ.

¹⁷ Φάκελος «ΑΕ Ελευθερούπολις Νέας Ιωνίας», Ιστορικό Αρχείο ΕΟΕ.

¹⁸ Φάκελος «Αθλητικός Σύλλογος ο “Μαραθών” Κουρί Θεσσαλονίκης», Ιστορικό Αρχείο ΕΟΕ.

επαγγελματίες, ένας τεχνίτης και ένας φοιτητής.¹⁹ Τέλος, ανάμεσα στα μέλη του πρώτου διοικητικού συμβουλίου του *Μορφωτικού Συλλόγου Νεολαίας Ξηροκρήνης «Η Διάπλασις»* βρίσκουμε έναν φαρμακοποιό, τέσσερις υπαλλήλους, έναν επιχειρηματία, μία νοικοκυρά και δύο φοιτητές.²⁰

4.3 Μέλη αστικών προσφυγικών αθλητικών σωματείων

Οι εσωτερικές διαφορές στον προσφυγικό κόσμο αποτυπώθηκαν και στον αθλητισμό των νέων κατοίκων της χώρας, κυρίως μέσα από την ύπαρξη αθλητικών συλλόγων, οι οποίοι εξέφρασαν τα αστικά τμήματα του προσφυγικού κόσμου, ιδιαίτερα στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη. Τα τρία σωματεία που μετέφεραν την έδρα τους από τη Σμύρνη στην Αθήνα, ο Πανιώνιος, ο Απόλλων Σμύρνης και ο Πέλοψ Μελαντίας, περιελάμβαναν κυρίως μέλη, τα οποία κατείχαν παλιότερα περίοπτη θέση στην κοινωνία της Σμύρνης και, ως πρόσφυγες πλέον, μπορούσαν να απολαμβάνουν μια πιο αξιοπρεπή θέση στην αθηναϊκή κοινωνία, σε σχέση με τους ανθρώπους των προσφυγικών μαζών των συνοικισμών.

Στις 12 Ιανουαρίου 1923 πραγματοποιήθηκε η έκτακτη γενική συνέλευση των μελών του Πανιωνίου Γ. Σ. Σε αυτήν ψηφίστηκε το καταστατικό του συλλόγου και εξελέγησαν τα μέλη του πρώτου εν Αθήναις διοικητικού συμβουλίου. Αυτοί ήταν κυρίως εξέχοντες Σμυρνιοί, οι οποίοι είχαν παρουσιάσει σημαντική κοινωνική και αθλητική δράση στην πόλη τους, όπως ο πρόεδρος του Πανιωνίου Δημητρός Δάλλας, ο δικηγόρος Αντώνιος Αθηνογένης, ο γιατρός Στέλιος Σπεράντζας κ.ά.²¹

Αντίστοιχα, ο Απόλλων Σμύρνης συγκέντρωσε στο πρώτο συμβούλιό του επιφανείς Σμυρνιούς, καθώς και Κωνσταντινουπολίτες, οι οποίοι ήσαν αθλητικά άστεγοι. Συμπεριέλαβε επίσης και προσωπικότητες, όπως ο Καλύμνιος γιατρός

---

¹⁹ Φάκελος «Γυμναστικός Σύλλογος “Ερμής” Άνω Τούμπας», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

²⁰ Φάκελος «Μορφωτικός Σύλλογος Νεολαίας Ξηροκρήνης “Η Διάπλασις”», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

²¹ *Καταστακόν του εν Αθήναις εδρεύοντος Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης*, 12 Ιανουαρίου 1923, Εκ του τυπογραφείου Αθανασίου Α. Παπασπύρου Εν Αθήναις 1923, Φάκελος «Πανιώνιος Σύλλογος Γυμναστικός», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

Σκεύος Ζερβός, ο οποίος είχε αναπτύξει σημαντική εθνική δράση.²² Τα μέλη του συμβουλίου του προέρχονταν κυρίως από τον εμπορικό κόσμο, όπως οι Σμυρναίοι αδελφοί Αθανασούλα κ.ά.²³

Πρόσφυγες αστοί διασκορπίστηκαν σε διάφορους συνοικισμούς της Αθήνας και των υπόλοιπων αστικών κέντρων της χώρας. Στο Βύρωνα, προσωπικότητες, όπως ο δικηγόρος Δημήτρης Ξηρουχάκης, στελέχωσαν το συμβούλιο των *Νέων Βύρωνος*. Ο Ξηρουχάκης διετέλεσε αρκετές φορές πρόεδρος, συνδέοντας το όνομά του με τη μεσοπολεμική πορεία του σωματείου. Αξιοσημείωτη ήταν επίσης η παρουσία στο συμβούλιο του σωματείου προσωπικοτήτων, όπως ο συγγραφέας Νίκος Καραράς, καθώς και γυναικών, όπως η Μ. Πρόκου.²⁴ Στη σύνθεση του συμβουλίου του έτους 1932 αναφέρεται επίσης το όνομα του αείμνηστου ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου.²⁵ Αυτός, πολύ αργότερα, αναφερόταν συχνά στη θητεία του ως μέλος του συλλόγου των *Νέων Βύρωνος*. Μέσα από τη μαρτυρία του γίνεται φανερή η αθλητική δραστηριοποίηση Σμυρναίων με αστικές καταβολές, οι οποίοι μάλιστα συνδέονταν μεταξύ τους με οικογενειακούς δεσμούς:

«... πρεσβύτεροί μου κατά μια δεκαετία και πλέον, δραστήριοι νεαροί Σμυρναίοι έλαβαν την πρωτοβουλία και ίδρυσαν αθλητικό σύλλογο με την ονομασία «Νέοι Βύρωνος». Μεταξύ τους ο εξάδελφός μου ιατρός Νέστωρ Δημόπουλος, ο έπειτα έξοχος αρχηγός του Ελληνικού Αθλητισμού δικηγόρος Δημήτριος Ξηρουχάκης, ο Παύλος Βαϊνδιρλής, ο Φαίδων Γάκης, ο εκ μητρός δεύτερος εξάδελφός μου Πρόδρομος Αντώνογλου. Η δράση του Συλλόγου αυτού υποκίνησε και την ιδική μας, των τριών αδελφών, ενεργό ενασχόληση με τον αθλητισμό, από τα μαθητικά μας ήδη χρόνια, σημαντική, όπως εκ των υστέρων καταδείχθηκε, για τη ζωή μας. Η εξωσχολική αυτή επίδοσή μας στον αθλητισμό βοήθησε και για την αρίστευσή μας στη σχολική γυμναστική. Και είχαμε συμβάλει πολύ ενεργά στην επίτευξη διακρίσεων των αθλητικών ομάδων του με γλισχρά οικονομικά μέσα δραστήριου αυτού Συλλόγου. Το 1928 ήδη επρώτευσε η ομάδα του βόλλεϋ-μπωλ ανδρών, συγκροτημένη από εφήβους, στους Πανελληνίους Αγώνες. Ήμουν αναπληρωματικός σ' αυτήν. Ισχυρότατη επίσης υπήρξε και η γυναικεία του ομάδα βόλλεϋ-μπωλ στα επόμενα χρόνια. Σ' αυτήν μετείχε και διέπρεπε η αδελφή μας Ελισάβετ. Μεταξύ των αθλητών στίβου του Συλλόγου μας

²² Για τη ζωή, το έργο και τη δράση του Σκεύου Ζερβού βλ. Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Σκεύος Ζερβός. Πρωτοπόρος Γιατρός, Ερευνητής, Συγγραφέας, Εθνικός Ευεργέτης & Πολιτικός*, Αθήνα, Ιατρικός Σύλλογος Αθηνών, 2018.

²³ *Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 20^{ης} Ιουλίου 1923*, Φάκελος «Απόλλων Σμύρνης», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

²⁴ Φάκελος Σωματείων «Οι Νέοι Συνοικισμού Βύρωνα», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

²⁵ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 21 Σεπτεμβρίου 1932.

ήταν και ο έπειτα πρωταθλητής Ελλάδος στο άλμα επί κοντώ Θάνας. Από την αθλητική συντροφιά μας ξεκίνησε και ο έπειτα διάσημος πρωταθλητής δρόμων 400 και 200 μέτρων Ηλίας Μισαηλίδης, ένας από τους πιο αφοσιωμένους αργότερα και αγνούς αρχηγούς του ελληνικού αθλητισμού.»²⁶

Η αστική ταυτότητα των μελών της διοίκησης του σωματείου φαίνεται από τον πίνακα των μελών του συμβουλίου του, κατά το έτος 1929. Σ' αυτόν βλέπουμε δύο δικηγόρους, έναν γιατρό, δύο λογιστές, μία υπάλληλο της Εθνικής Τράπεζας, έναν ιδιωτικό υπάλληλο, έναν πτυχιούχο Νομικής και έναν σπουδαστή.²⁷ Αντίστοιχα, στα δέκα ιδρυτικά μέλη της *Σμυρναϊκής Νεολαίας Θεσσαλονίκης* συμπεριλαμβάνονταν ένας φαρμακοποιός, πέντε υπάλληλοι, τρεις επαγγελματίες και ένας φοιτητής.²⁸

Μια άλλη ευδιάκριτη κατηγορία προσφυγικών αθλητικών σωματείων ήταν εκείνη που περιελάμβανε τα σωματεία, τα οποία ιδρύθηκαν από τα μέλη της κοινότητας των προσφύγων της Κωνσταντινούπολης, που υπολογίζονταν από την Κοινωνία των Εθνών γύρω στις 70.000.²⁹ Αρκετοί από αυτούς είχαν έλθει στην Ελλάδα πριν από το 1922 και είχαν ενσωματωθεί στην τοπική κοινωνία των μεγάλων αστικών κέντρων της χώρας, όπως η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη. Οι άνθρωποι εκείνοι ήταν συνήθως ευκατάστατοι και αρκετοί κατείχαν σημαντικές θέσεις σε οργανώσεις κλπ. Η ΑΕΚ Αθηνών και η ΑΕΚ Θεσσαλονίκης υπήρξαν δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις τέτοιων σωματείων.

Η Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως (ΑΕΚ) ιδρύθηκε το 1924, εκπροσωπώντας τους πρόσφυγες της Κωνσταντινούπολης που είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα. Τα τακτικά μέλη της ΑΕΚ διακρίνονταν σε ενεργά και αρωγά. Τα ενεργά μέλη ήταν «πάντες οι εκ Κωνσταντινουπόλεως αθληταί, οι εγγεγραμμένοι εις το αθλητολόγιον του Συλλόγου και ως τοιοῦτοι αναγνωριζόμενοι υπό του Συνδέσμου των Αθλητικών Σωματείων και λοιπών Αθλητικών Ενώσεων.» Αρωγά τακτικά μέλη ήταν «πάντες οι φίλαθλοι πολίται, οι διά της υλικής αυτών συνδρομής συντρέχοντες

---

²⁶ Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις*, τόμος Α', Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005, σ. 68-69. Ο Κ. Δεσποτόπουλος ήταν ανιψιός του Σμυρναίου πρωταθλητή της γυμναστικής Ματθαίου Δεσποτόπουλου.

²⁷ *Επιστολή Συλλόγου «Οι Νέοι Σννοικισμού Βύρωνος» προς της Εθνική Τράπεζα*, 22 Νοεμβρίου 1929, Φάκελος Σωματείων «Οι Νέοι Σννοικισμού Βύρωνος», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

²⁸ Φάκελος «Σμυρναϊκή Νεολαία Θεσσαλονίκης», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

²⁹ *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, ... ό. π., σ. 22.

το έργο του συλλόγου.»³⁰ Η ΑΕΚ συγκέντρωνε στις τάξεις της τα μέλη της αστικής ελίτ των Κωνσταντινουπολιτών της πρωτεύουσας. Στο μητρώο μελών του σωματείου, το 1934, διακρίνουμε χαρακτηριστικά τρεις πολιτικούς, δεκαοκτώ εμπόρους, οκτώ γιατρούς, πέντε χρηματιστές, τρεις βιομήχανους, τρεις δικηγόρους και τρεις αρχιτέκτονες.³¹

Πίνακας 6. Μητρώο μελών ΑΕΚ ανά κατηγορία επαγγέλματος - ιδιότητας (1934)

Όνοματεπώνυμο	Κατηγορία	Επάγγελμα
	Πολιτικοί	
Χρ. Λαδάς		πολιτευτής
Πεπές Αργυρόπουλος		τέως υπουργός
Κ. Σπανούδης		πολιτευτής
	Ιατροί	
Α. Κρητικός		ιατρός
Αν. Λεβαντής		ιατρός
Πλ. Χοπνάς		ιατρός
Συλ. Αγγελίδης		οδοντίατρος
Β. Κελεμένης		ιατρός
Π. Κοντόπουλος		ιατρός
Αδ. Παπαδόπουλος		φαρμακοποιός
Γ. Σταυρίδης		διευθυντής μαιευτηρίου
	Βιομήχανοι	
Χρ. Κεσανλής		βιομήχανος
Ν. Φύλης		βιομήχανος
Κ. Θεοφανίδης		βιομήχανος
	Έμποροι	
Γ. Στεφανίδης		έμπορος
Κ. Στρογγυλός		έμπορος
Στ. Πετρίδης		έμπορος

³⁰ 5^ο άρθρο καταστατικού της Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως, 30 Μαΐου 1924, Φάκελος «Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

³¹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 4 Οκτωβρίου 1934.

Δ. Πετρίδης	καπνέμπορος
Γ. Δολασίκ	έμπορος
Μιχ. Μαυρόπουλος	έμπορος
Αιμ. Ιωνάς	έμπορος
Κ. Μανιατάκης	έμπορος
Ευαγ. Ευγενίδης	ξύλεμπορος
Χ. Μεταλλίδης	έμπορος
Π. Γκιουμουσκερδάν	έμπορος
Σπ. Σά(;)μης	έμπορος
Γ. Στεφανίδης	έμπορος
Κ. Κωνσταντάρας	χρυσοχόος
Αγγ. Νικολαΐδης	έμπορος
Μιχ. Σισμάνογλου	έμπορος
Γ. Στεφανίδης	έμπορος
Ι. Χρυσσαφίδης	έμπορος

Χρηματιστές

Ι. Ζούνης	χρηματιστής
Γ. Νικολόπουλος	χρηματιστής
Χρ. Ζεμπούλης	χρηματιστής
Πολ. Λεονταρίδης	χρηματιστής
Ι. Καλατζής	χρηματιστής
Στ. Χατζόπουλος	χρηματιστής

Δικηγόροι

Αρ. Στρατόπουλος	δικηγόρος
Δ. Μαγγιώρος	δικηγόρος
Κ. Αναστασιάδης	δικηγόρος

Αρχιτέκτονες

Θ. Περπιτάς	αρχιτέκτων
Π. Μανουηλίδης	αρχιτέκτων
Κ. Κυριακίδης	αρχιτέκτων
Ι. Πουσκουλού	αρχιτέκτων

Στελέχη επιχειρήσεων

Α. Καλαμίδας	τραπεζικός υπάλληλος
Αντ. Κάγιερ	κεν. ταμίας ΗΕΑΠ

Κ. Χρυσόπουλος τεχνικός διευθυντής Εταιρίας Υδάτων
Π. Μαζλούμης τεχνικός διευθυντής Εταιρίας Υδάτων

Χημικοί

Κ. Πατρικιάδης χημικός

Ασφαλιστές - Πράκτορες

Γ. Ζαμπόγλου πράκτωρ

Γ. Παπάζογλου πράκτωρ

Τριανταφυλλίδης εκτελωνιστής

Σπύρος Μουσούρης ασφαλιστής

Απ. Νικολαΐδης ασφαλιστής

Συγγραφείς - Καλλιτέχνες

Φωκίων Δημητριάδης σκιτσογράφος

Αθηνά Σπανούδη συγγραφέας

Στον Πειραιά ιδρύθηκε στις 26 Σεπτεμβρίου 1926 ο *Αθλητικός Όμιλος «Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως» Πειραιώς*. Ιδρυτές του ήταν ο Βασίλειος Μιχαηλίδης και οι Χαρίλαος και Κωνσταντίνος Μακρίδης. Ενδεικτικό της αστικής προέλευσης των μελών του σωματείου ήταν το γεγονός πως είχε αναγορευθεί επίτιμος πρόεδρος του ο βιομήχανος Κ. Θεοφανίδης, ο οποίος ήταν και μέλος της ΑΕΚ Αθηνών.³²

Η *Βυζαντινή Αθλητική Ένωσις* ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη το Νοέμβριο του 1923, από πρόσφυγες αθλητές, κυρίως Κωνσταντινουπολίτες. Οι δεκατέσσερις ιδρυτές του σωματείου ήταν ηλικίας 18 έως 33 ετών, στην πλειονότητά τους εγκατεστημένοι στη Θεσσαλονίκη πριν από το 1922 και ήταν ευκατάστατοι.³³ Η ιδρυτική συνέλευση του συλλόγου είχε πραγματοποιηθεί στα γραφεία της *Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων Θεσσαλονίκης*.³⁴ Τα μέλη του πρώτου διοικητικού συμβουλίου της *ΑΕΚ Θεσσαλονίκης* ήταν επίσης διακεκριμένα πρόσωπα της

³² Φάκελος «ΑΕΚ» Αθλητικός Όμιλος Πειραιώς, Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

³³ *Αίτηση προεδρείου του σωματείου Βυζαντινή Αθλητική Ένωσις, περί αναγνώρισέως του. Κατάλογος ιδρυτών και μελών του Δ.Σ.*, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς, Πβ. περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Φεβρουάριος 1924.

³⁴ Για τη δράση της οργάνωσης στη Θεσσαλονίκη βλ. *Χριστιανική Αδελφότητα των Νέων Θεσσαλονίκης 1921-1996*, Θεσσαλονίκη, ΧΑΝΘ, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, 1997.

κοινότητας των Κωνσταντινουπολιτών της πόλης. Σ' αυτό συμμετείχαν πέντε λογιστές, ένας χρηματιστής, ένας ασφαλιστής, ένας εμπορευόμενος, ένας εργοδηγός του Εποικισμού και ένας ράπτης, ενώ η ηλικία των μελών του διοικητικού συμβουλίου κυμαινόταν από τα 23 έως τα 37 έτη.³⁵ Αντίστοιχα, ο πρώτος πρόεδρος του ΠΑΟΚ Τριανταφυλλίδης, ο οποίος προέκυψε μέσα από την ΑΕΚ, ήταν παλιός δημοσιογράφος και διευθυντής της Γενικής Γραμματείας του Δημοτικού Συμβουλίου Θεσσαλονίκης.³⁶

Ο *Βυζαντινός Αθλητικός Όμιλος (ΒΑΟ)* ιδρύθηκε στις 23 Δεκεμβρίου 1926, ύστερα από πρωτοβουλία κυρίως Κωνσταντινουπολιτών, που είχαν αποχωρήσει από την ΑΕΚ Θεσσαλονίκης και τον ΠΑΟΚ.³⁷ Το 1930 ανέλαβε την προεδρία του ΒΑΟ ο λοχαγός Ιωάννης Μπουζιώτης. Υπό την προεδρία του, ο σύλλογος οργάνωσε την πρώτη του λέσχη, ενώ στις τάξεις του στρατεύθηκαν σημαίνοντα πρόσωπα της Θεσσαλονίκης, όπως ο Ν. Καβουνίδης, ο βενζινοπώλης Γ. Μαυρογορδάτος, ο ιδιαίτερος του γεν. διοικητή Μακεδονίας Δ. Μαυρουδής κ.ά.³⁸ Αντίστοιχα, πρόεδρος ενός άλλου σωματείου προσφύγων της Κωνσταντινούπολης, της *ΑΕΚ Πατρών*, το 1930, ήταν ο λοχαγός του στρατού Βυζάς.³⁹

Τέλος, σε κάποια προσφυγικά αθλητικά σωματεία της επαρχίας, διαπιστώνουμε τη συμμετοχή αστών, οι οποίοι απολάμβαναν ιδιαίτερου κύρους στις τοπικές κοινωνίες. Το 1926, πρόεδρος του *Ολυμπιακού Πατρών* ήταν ο Χ. Πουλόπουλος, διευθυντής του Αεριόφωτος Πατρών, «παλιός αθλητής και ψυχή της αθλητικής κίνησης της Πάτρας.»⁴⁰ Το 1930, σύμφωνα με τον τύπο, το διοικητικό συμβούλιο της *ΑΕΚ Καλαμών* αποτελούσαν πρόσωπα «της καλύτερης τάξης της πόλης», όπως ο καπνέμπορος Ανάργυρος Δαμηλάτης, ο φαρμακοποιός Αντ. Κουτσομητόπουλος και ο τραπεζικός υπάλληλος Θ. Τσίγκρης.⁴¹ Το 1938, ταμίας στο συμβούλιο της *Νίκης Βόλου* ήταν ο εργοστασιάρχης Γ. Μιχαηλίδης, ενώ μέλος του ήταν ο επίσης εργοστασιάρχης Παναγιώτης Οικονομίδης.⁴²

³⁵ Κατάλογος μελών διοικητικού συμβουλίου ΑΕΚ Θεσσαλονίκης, Φάκελος Αθλητικό και Ποδοσφαιρικό Σωματείο «Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών Θεσσαλονίκης», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

³⁶ Περ. Αθλ. Κόσμος, 31 Οκτωβρίου 1926.

³⁷ *Βυζαντινός Αθλητικός Όμιλος Β.Α.Ο. 1926-2007...*, ό. π., σ. 15-16.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 17.

³⁹ Εφ. Αθλητικός Τύπος, 14 Αυγούστου 1930.

⁴⁰ Περ. Αθλ. Επιθεώρησις, Μάρτιος 1926.

⁴¹ Εφ. Αθλητικός Τύπος, 1 Αυγούστου 1930.

⁴² Εφ. Αθλητισμός της Ελλάδος, 23 Μαΐου 1938.

4.4 Φραγμοί και προϋποθέσεις συμμετοχής στα σωματεία

Στην ίδρυση και στη διοίκηση των αθλητικών σωματείων συναντούμε συχνά την ύπαρξη ενός ή περισσότερων ατόμων, τα οποία θεωρούνταν «η ψυχή» τους. Αυτοί αποτελούσαν την κινητήρια δύναμη των σωματείων και αναλάμβαναν πρωτοβουλίες προς κάθε κατεύθυνση.⁴³ Σύμφωνα με τη θεωρία του Ρόμπερτ Μίτσελς (Robert Michels), εφόσον μια οργάνωση αποκτήσει ένα σημαντικό βαθμό πολυπλοκότητας, απαιτεί και έναν ορισμένο αριθμό ατόμων που θα αφιερωθούν στη λειτουργία της, με τελικό αποτέλεσμα να συγκεντρώνουν στα χέρια τους την εξουσία.⁴⁴ Φαίνεται ότι στα περισσότερα αθλητικά σωματεία των προσφύγων, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η διοίκηση ασκούσαν από συμπαγείς και ομοιογενείς ηγετικές ομάδες, που δέσποζαν στα συμβούλια και έτσι έλεγχαν και την εγγραφή των νέων μελών, επειδή την αρμοδιότητα έγκρισης της εγγραφής είχαν συνήθως τα συμβούλια και όχι οι συνελεύσεις. Επί παραδείγματι, σύμφωνα με το καταστατικό της ΑΕΚ (1929), μέλος του συλλόγου, τακτικό ή ενεργό, μπορούσε να γίνει δεκτό μετά από αίτησή του και ύστερα από έγγραφη σύσταση δύο τακτικών μελών, αλλά μετά από την έγκριση του διοικητικού συμβουλίου.⁴⁵

Το ύψος του δικαιώματος εγγραφής και των συνδρομών, καθώς και τα έξοδα του υλικοτεχνικού εξοπλισμού για κάθε άθλημα, μπορούν να αποτελέσουν οικονομικό φραγμό για την ενασχόληση με κάποιο άθλημα. Στην περίπτωση των αθλητικών σωματείων των προσφύγων, το ύψος της συνδρομής συμβάδιζε με το κοινωνικό προφίλ κάθε συλλόγου. Για παράδειγμα, τα τακτικά μέλη του *Αθλητικού Ποδοσφαιρικού Συλλόγου «Ένωσις» Κοκκινιάς*, το 1931, πλήρωναν δικαίωμα εγγραφής 25 δραχμών και εβδομαδιαία συνδρομή 10 δραχμών.⁴⁶ Το 1931, το ημερομίσθιο του τεχνίτη κυμαινόταν από 62 έως 87 δραχμές, του εργάτη από 42,5

⁴³ Είναι χαρακτηριστικό ότι παράγοντες όπως ο πρόεδρος του Πανιώνιου Δ. Δάλλας, ο πρόεδρος του Απόλλωνα Δ. Μαρσέλλος και ο πρόεδρος της ΑΕΚ Κ. Σπανούδης διατήρησαν τη θέση τους επί σειρά ετών.

⁴⁴ Βλ. Robert Michels, *A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, London - New York, The Free Press, 1968.

⁴⁵ 7^ο άρθρο καταστατικού της Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως, 30 Μαΐου 1924, Φάκελος «Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως» Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

⁴⁶ 8^ο άρθρο καταστατικού Αθλητικού Ποδοσφαιρικού Συλλόγου «Ένωσις» Κοκκινιάς, 4 Ιανουαρίου 1931, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

έως 62,6 δραχμές, ενώ το 1934, οι πωλητές καταστημάτων εισέπρατταν ημερομίσθιο 63-173 δραχμών, οι γραμματείς του δημοσίου 106-124 δραχμών και οι τυπογράφοι 70-125 δραχμών. Αντίστοιχα, το 1931, ένα κιλό ψωμί Α' ποιότητας κόστιζε 5,25 δραχμές.⁴⁷

Ορισμένα προσφυγικά αθλητικά σωματεία έθεταν φραγμούς συμμετοχής, οι οποίοι αφορούσαν στον τόπο διαμονής των μελών τους. Έτσι, στεγανοποιούνταν και συσπείρωναν γύρω τους αποκλειστικά τον κόσμο των συνοικισμών, στους οποίους έδρευαν. Σύμφωνα με το 5^ο άρθρο του καταστατικού της *Μορφωτικής Ενώσεως Νεολαίας Τούμπας* (MENT), ως τακτικά μέλη μπορούσαν να γίνουν δεκτοί κάτοικοι της Τούμπας, που διέμεναν οριστικά σ' αυτήν. Ως επίτιμα μέλη γίνονταν δεκτοί όσοι είχαν προσφέρει εξαιρετικές υπηρεσίες στη λέσχη, στο συνοικισμό και στο έθνος, ενώ ως επίκουρα μέλη μπορούσαν να γίνουν δεκτοί όσοι δεν διέμεναν στην Τούμπα, αλλά επιθυμούσαν να προσφέρουν στη λέσχη.⁴⁸ Από το περιεχόμενο του παραπάνω άρθρου, φαίνεται πως είχε τεθεί φραγμός στη συμμετοχή ατόμων εκτός του συνοικισμού της Τούμπας.

Σε ορισμένα σωματεία νεολαίας ετίθεντο και ηλικιακοί φραγμοί. Τα μέλη της *Ενώσεως Ποντιακής Νεολαίας Καλαμαριάς* διακρίνονταν σε τακτικά και σε αρωγά. Στα πρώτα περιλαμβάνονταν νέοι πρόσφυγες που διέμεναν στην Καλαμαριά και στη Θεσσαλονίκη, ενώ στα δεύτερα ανήκαν πρόσφυγες ηλικίας άνω των τριάντα πέντε ετών, των οποίων η ψήφος ήταν συμβουλευτική και το ποσοστό τους δεν μπορούσε να υπερβαίνει τον αριθμό του 1/10 των ενεργών μελών.⁴⁹ Υπήρχε, δηλαδή, σαφής πρόνοια, ώστε το σωματείο να αφορά κυρίως στα μέλη της νεολαίας του συνοικισμού της Καλαμαριάς.⁵⁰

Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του καταστατικού του *Συνδέσμου Νεολαίας Καλαμαριάς Νέα Γενεά*, ο σύνδεσμος αποτελούνταν από νέους και νέες πρόσφυγες

---

⁴⁷ Γιώργος Γάσιος, *Η περίπτωση των ποδοσφαιρικών σωματείων...*, ό. π., σ. 76. Πβ. Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936. Βιομηχανία - Βιοτεχνία*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987, σ. 25-45 και σ. 218-221.

⁴⁸ Φάκελος «Λέσχη Νεολαίας Τούμπας», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁴⁹ 5^ο άρθρο καταστατικού Ένωσης Ποντιακής Νεολαίας Καλαμαριάς, 22 Ιανουαρίου 1928, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁵⁰ *Όνομαστικός κατάλογος μελών διοικητικού συμβουλίου Ένωσης Ποντιακής Νεολαίας Καλαμαριάς*, Φάκελος «Ένωση Ποντιακής Νεολαίας Καλαμαριάς», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

που διέμεναν στην Καλαμαριά και στη Θεσσαλονίκη.⁵¹ Και σ' αυτόν τον σύλλογο διαχωρίζονταν τα αρωγά από τα τακτικά μέλη, καθώς έπρεπε να είναι άνω των τριάντα ετών και η ψήφος τους ήταν συμβουλευτική.⁵²

Στο συνοικισμό των Σαράντα Εκκλησιών Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε το 1932 ο *Μορφωτικός Όμιλος Νεολαίας Συνοικισμού Σαράντα Εκκλησιών - Παύλου Μελά*. Οι φραγμοί συμμετοχής ήταν τοπικοί και ηλικιακοί. Ως τακτικό μέλος του συλλόγου μπορούσε να εγγραφεί «πας νέος κάτοικος του Συνοικισμού Σαράντα Εκκλησιών - Παύλου Μελά, ηλικίας 17 μέχρι 30 ετών» και ως έκτακτο μέλος «πας όστις, μη διαμένων εν τω Συνοικισμό, συντελεί εις την επίτευξιν του σκοπού του Σωματείου, παρέχων υλικήν και ηθικήν συνδρομήν.»⁵³

Η προσφυγική ιδιότητα αποτελούσε σε ορισμένες περιπτώσεις προϋπόθεση, ώστε να εγγραφεί κάποιος σε ένα αθλητικό σωματείο. Στη Θεσσαλονίκη, μέλη του *Μικρασιατικού Αθλητικού Μορφωτικού Συνδέσμου Νέων* μπορούσαν να γίνουν όλοι οι πρόσφυγες της πόλης και της περιφέρειας Θεσσαλονίκης.⁵⁴ Σύμφωνα με το 4^ο άρθρο του καταστατικού του Συνδέσμου, οι πρόσφυγες που επιθυμούσαν να εγγραφούν σ' αυτόν, θα έπρεπε να επιδείξουν στο διοικητικό συμβούλιο πιστοποιητικά της προσφυγικής ιδιότητάς τους.⁵⁵ Αντίστοιχα η *Μορφωτική και Αθλητική Ένωση Καλαμαριάς* μπορούσε να εγγράψει μόνο πρόσφυγες που διέμεναν μόνιμα στην Καλαμαριά ή στη Θεσσαλονίκη.⁵⁶

Ένας σημαντικός αριθμός αθλητικών σωματείων δημιουργήθηκε από τις κοινότητες των Αρμενίων που προσέφυγαν στην Ελλάδα.⁵⁷ Αυτά σχηματίστηκαν γύρω από τη μητρική *Ένωση Αρμενίων Αθλητών*, η οποία έδρευε στην Αθήνα. Προκειμένου να εγγραφεί κάποιος στην *Ένωση Αρμενίων Αθλητών*, δεν χρειαζόταν

---

⁵¹ 1ο άρθρο καταστατικού Συνδέσμου Νεολαίας Καλαμαριάς «*Νέα Γενεά*», 28 Μαρτίου 1925, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁵² 5ο άρθρο, στο ίδιο.

⁵³ Φάκελος «Μορφωτικός Όμιλος Νεολαίας Συνοικισμού Σαράντα Εκκλησιών - Παύλου Μελά», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁵⁴ 3^ο άρθρο καταστατικού Μικρασιατικού Αθλητικού Μορφωτικού Συνδέσμου Νέων, 1925, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁵⁵ 4^ο άρθρο, στο ίδιο.

⁵⁶ 5^ο άρθρο καταστατικού Συνδέσμου Νεολαίας Καλαμαριάς *Η Ένωσις*, 11 Μαρτίου 1933, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁵⁷ Πολλοί Αρμένιοι έφυγαν αργότερα από την Ελλάδα και εγκαταστάθηκαν στη Σοβιετική Αρμενία. Άλλοι αλλοεθνείς πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα ήσαν και οι Κιρκάσιοι. Βλ. *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*,... ό. π., σ. 13, καθώς και οι Ασσύριοι.

να έχει αρμενική καταγωγή, αλλά αρκούσε να είναι ενήλικας και άνδρας.⁵⁸ Ωστόσο, το 1940, επί συνόλου τριάντα οχτώ ποδοσφαιριστών, δέκα επτά αθλητών, επτά ποδηλατών, δεκατεσσάρων επιτίμων μελών και εννέα μελών διοικητικού συμβουλίου, όλοι έφεραν αρμενικά ονόματα, γεγονός που σημαίνει ότι στο σύλλογο συμμετείχαν μόνον Αρμένιοι.⁵⁹

4.5 Αθλητικά σωματεία και προσφυγική νεολαία

Κατά τον 20^ο αιώνα, τα παιδιά και οι νέοι εντάχθηκαν στο κοινωνικό γίγνεσθαι μέσα από την εργασία και την πολιτική δράση. Τα μέλη της νεολαίας έγιναν αποταμιευτές και καταναλωτές, απέκτησαν δικαίωμα ψήφου και έτσι έγιναν αποδεκτοί με «ιδιοτέλεια» από τους φορείς της εξουσίας.⁶⁰ Σύμφωνα με τον Αντώνη Λιάκο, η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων παγκοσμίως, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αποτέλεσε ένα πολιτισμικό φαινόμενο, το οποίο συνδέθηκε με τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση, τη μαζικοποίηση των πόλεων, την επέκταση της στοιχειώδους εκπαίδευσης στις ευρείες μάζες, τη θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας, την εμπλοκή των μαζών στο χώρο της πολιτικής και τη διαμόρφωση καινούργιων σχέσεων των νέων με τις οικογένειές τους και το κράτος.⁶¹

Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων είχε διττό χαρακτήρα, καθώς αφενός αποτέλεσαν κίνημα χειραφέτησης, αφετέρου επιχειρήθηκε η χειραγωγή τους.⁶² Η αστική τάξη απάντησε στην ίδρυση της *Σοσιαλιστικής Διεθνούς των Νέων* το 1907, μέσα από την ανάπτυξη του προσκοπισμού (1908) και την εμφάνιση των

---

⁵⁸ 4^ο άρθρο καταστατικού Ενώσεως Αρμενίων Αθλητών, 25 Μαΐου 1926, Φάκελος «Ενωσις Αρμενίων Αθλητών», Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

⁵⁹ Κατάλογος μελών διοικητικού συμβουλίου τακτικών μελών και αθλητών Ενώσεως Αρμενίων Αθλητών, Φάκελος «Ενωσις Αρμενίων Αθλητών», Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

⁶⁰ Jose Gentil Da Silva, «Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας στην πρόσφατη ιστορική παραγωγή» στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας», τόμ. Α', Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1986, σ. 37-78.

⁶¹ Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, Εκδόσεις «Λωτός», 1988, σ. 8-9. Για την εμφάνιση των κινημάτων της νεολαίας σε διεθνές επίπεδο βλ. John Gillis, *Youth and History*, New York, 1974.

⁶² Στο ίδιο, σ. 9.

χριστιανικών νεολαιών.⁶³ Ο ελεύθερος χρόνος που προέκυψε για τα αστικά και μικροαστικά στρώματα διοχετεύθηκε και προς τον αθλητισμό,⁶⁴ ενώ κατά το Μεσοπόλεμο, ο φασισμός οργάνωσε τη νεολαία κατά τρόπο ολοκληρωτικό.⁶⁵

Κατά το Μεσοπόλεμο, η συμμετοχή πολλών νέων στα ποδοσφαιρικά και στα αθλητικά σωματεία της χώρας, καθώς και η μαζική συνάθροιση χιλιάδων ανθρώπων στα ποδοσφαιρικά γήπεδα προκάλεσαν το ενδιαφέρον του κράτους και των υπηρεσιών ασφαλείας, οι οποίες επαγρυπνούσαν, προκειμένου να αποτρέψουν οποιαδήποτε ανατρεπτική κίνηση έναντι της καθεστηκυίας τάξης. Ο κομμουνισμός θεωρήθηκε βασική απειλή έναντι του αστικού καθεστώτος, με αποτέλεσμα να ασκηθεί από το κράτος έντονη κατασταλτική πολιτική, η οποία κορυφώθηκε, όταν νομοθετήθηκε από τον Ελ. Βενιζέλο το «ιδιώνυμο αδίκημα», το οποίο «επέτρεπε τη δίωξη των πολιτών κατά την ανεξέλεγκτη κρίση των αρχών.»⁶⁶ Ο αθλητισμός θεωρήθηκε από την αστική τάξη «το ασφαλέστερο αντίδοτο για την ηθική και την κοινωνική αποσύνθεση που απειλεί σήμερα την εποχή μας... Αλλά και ο μεγαλύτερος κίνδυνος των ημερών μας, ο κομμουνισμός, εξουδετερώνεται αποτελεσματικά με την παγκόσμια αθλητική αδελφωσύνη.»⁶⁷

Το 1926, προκειμένου να εγκριθεί το καταστατικό του *Αθλητικού Ποδοσφαιρικού Ομίλου «Η Θεσσαλονίκη»*, ζητήθηκε βεβαίωση της Γενικής Ασφάλειας ότι από τα μέλη της διοίκησης του σωματείου «ουδείς έδωκεν μέχρι σήμεραν αφορμήν εις την υπηρεσίαν ημών, να ασχοληθή περί αυτού διά κομμουνιστικές ιδέας και ενεργείας.»⁶⁸ Κατά το Β' Πανελλήνιο Αθλητικό Συνέδριο, το 1931, ο παράγοντας του Άρη Θεσσαλονίκης Αγγέλου διαμαρτυρήθηκε ενώπιον του υπουργού Γεωργίου Παπανδρέου, επειδή τα αθλητικά σωματεία κατηγορούνταν ως εστίες κομμουνισμού. Ο Παπανδρέου απάντησε ως εξής: «Εις τον αθλητισμόν στηρίζομεν τας καλλιτέρας ελπίδας διά την καταπολέμησιν της ερυθράς

---

⁶³ Στο ίδιο, σ. 11. Για τον προσκοπισμό βλ. Michael Blanch, "Imperialism, nationalism and organized youth", *Working Class Culture, Studies in History and Theory*, London, 1980.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 9.

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 12. Για τη μεταπολεμική νεολαία γενικά βλ. Eric Leed, *No Man's Land, Combat and Identity in World War I*, Cambridge University Press, 1979.

⁶⁶ Σπύρος Μαρκέτος, «Η ελληνική αριστερά», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμ. Β', μέρος 2^ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 146. Βάσει του «ιδιώνυμου αδικήματος», διαλύθηκαν πολλά αριστερά σωματεία. Βλ. Γιάννης Ζαϊμάκης, «Από το Σπάρτακο στις ομάδες της ΕΠΟΝ: ποδόσφαιρο εργατικό κίνημα και πολιτική στο Ηράκλειο», *Humba*, 23: 38-39.

⁶⁷ Εφ. *Μακεδονία*, 25 Οκτωβρίου 1931.

⁶⁸ Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων...*, ό. π., σ. 46-47.

προπαγάνδας, περί της οποίας ωμιλήσατε.»⁶⁹ Αξίζει να σημειωθεί πως το 1928, σε τριάντα περίπου πόλεις της Ελλάδας, υπήρχαν οργανώσεις εργατικού αθλητισμού, ενώ σωματεία, όπως ο *Εργατικός Αστέρης* στη Θεσσαλονίκη, αποτελούνταν από μέλη «άπαντα ανήκοντα εις την εργατικήν τάξιν».⁷⁰ Τέλος, ενδεικτική για την εικόνα που είχαν σχηματίσει οι θεσμοί του κράτους για τους νέους ήταν η έκθεση ενός εισαγγελέα της Θεσσαλονίκης:

«Πρόκειται περί των σμηνών των αλητοπαίδων, τα οποία είχαν αποβή τρομερά μάστιξ διά την μακεδονικήν πρωτεύουσιν. Εις όλα τα κέντρα της πόλεως... επέπιπτον κατά σμήνη οι μικροί αλήται, ρακένδυτοι, ρυπαροί, ελεεινοί την θέαν. Έτειναν προς επετείαν το μικρόν ρυπαρό χέρι των, ενώ εξελιπάρον με εκνευριστικούς κλαυθμηρισμούς την ευπλασχνίαν.»⁷¹

Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στα μικρασιατικά παράλια, στην Κωνσταντινούπολη και στη μικρασιατική ενδοχώρα, αστοί νέοι των ελληνικών κοινοτήτων είχαν πρωτοστατήσει στην ίδρυση αθλητικών σωματείων. Το 1888, νέοι της Σμύρνης ενεργούσαν για την ίδρυση ενός *Σπόρτινγκ Κλουμπ (Sporting Club)* στην πόλη,⁷² ο *Ορφέας* της Σμύρνης, πατέρας του Πανιώνιου, ιδρύθηκε το 1890 από «φιλομούσους νέους» και μαθητές της σχολής Αρώνη,⁷³ ο *Απόλλων Σμύρνης* ιδρύθηκε το 1891, από απόφοιτους της Ευαγγελικής Σχολής,⁷⁴ ενώ στη Μερζιφούντα του Πόντου, ο *Ελληνικός Αθλητικός Σύλλογος «Πόντος»* ιδρύθηκε το 1903 από τους Έλληνες μαθητές του Αμερικανικού Κολλεγίου «*Ανατόλια*», οι οποίοι προέρχονταν από την Καππαδοκία, τον Πόντο και τις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁷⁵

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι συνθήκες διαβίωσης χειροτέρευσαν για τους νέους των λαϊκών στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας, λόγω της άφιξης των προσφύγων, οι οποίοι σε ποσοστό 26% ήταν ηλικίας κάτω των 15 ετών.⁷⁶ Τα μέλη της προσφυγικής νεολαίας -παιδιά, έφηβοι και νέοι- πρωτοστάτησαν στην ίδρυση αθλητικών σωματείων στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Ο αθλητισμός

⁶⁹ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 19 Ιανουαρίου 1931.

⁷⁰ Γιώργος Γάσιος, *Η περίπτωση των ποδοσφαιρικών σωματείων...*, ό. π., σ. 82.

⁷¹ Αντ. Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων...*, ό. π., σ. 16.

⁷² Εφ. *Αμάθεια*, 11 Απριλίου 1888.

⁷³ Χρ. Σολομωνίδης – Ν. Λωρέντης, *Πανιώνιος...*, ό. π., σελ. 19.

⁷⁴ Χρ. Σολομωνίδης, *Της Σμύρνης...*, ό. π., σελ. 169-170

⁷⁵ *Επιστολή προεδρείου «Πόντου» προς «Ανατολή»*, ΙΑ 74, 7 Δεκεμβρίου 1906, Αρχείο Ανατολής, Εστία Νέας Σμύρνης.

⁷⁶ Eva Santis, *Refugees...*, ό. π., 1973, σ. 159.

αποτέλεσε γι' αυτούς μια σοβαρή διέξοδο από τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης, μα και ευκαιρία κοινωνικοποίησης, αλλά και συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα. Επίσης, ο αθλητισμός, και ιδιαίτερα το ποδόσφαιρο, τους καθιστούσε ανταγωνιστικούς απέναντι στους συνομηλίκους τους, ιδίως απέναντι στους γηγενείς νέους των όμορων συνοικισμών. Έτσι, οι πρόσφυγες νέοι, μέσα από τον αθλητισμό, μπόρεσαν να προβάλλουν μια θετική εικόνα προς τα έξω, αποβάλλοντας το στίγμα του θύματος και του κοινωνικού παρία.⁷⁷

Αρκετοί σύλλογοι φαίνεται πως αποτέλεσαν μετεξέλιξη των νεανικών συντροφιών των προσφυγικών συνοικισμών.⁷⁸ Συχνά, ομάδες νέων προσφύγων αναλάμβαναν την πρωτοβουλία για την ίδρυση αθλητικών σωματείων και στη συνέχεια απευθύνονταν σε άτομα των τοπικών συνοικισμών, τα οποία διέθεταν κύρος, προκειμένου να αναλάβουν την προεδρία ή να συμμετάσχουν στα συμβούλια των συλλόγων.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του *Αθλητικού Συλλόγου Νέας Φιλαδέλφειας «Ο Ιωνικός»*, ο οποίος ιδρύθηκε το 1930, «από μια φούχτα ενθουσιώντων νέων».⁷⁹ Οι τριάντα νεαροί ιδρυτές του Ιωνικού απηύθυναν πρόσκληση και το διοικητικό συμβούλιο του συλλόγου στελεχώθηκε από άτομα που έχαιραν ιδιαίτερου κύρους στο συνοικισμό. Πρώτος πρόεδρος εξελέγη ο νομικός και βουλευτής Πάνος Διαμαντόπουλος.⁸⁰

Στο Περιστέρι, ιδρύθηκε το 1927 η *Αθλητική Ένωσις Περιστερίου «Νέος Αστήρ»*, που λειτούργησε αρχικά χωρίς να διαθέτει διοικητικό συμβούλιο, ενώ «οι παίκται εφρόντιζαν για να παίζουν, να διοικούν, να αγοράζουν φανέλλες, κάλτσες,

---

⁷⁷ Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο»,..., ό. π., σ. 217-236.

⁷⁸ Για τη μετεξέλιξη της νεανικής παρέας σε σωματείο βλ. Αντ. Λιάκος, *Η εμφάνιση...*, ό. π., σ. 48.

⁷⁹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 6 Ιουνίου 1932. Πβ. *Καταστατικόν Α.Ο. Ιωνικού Νέας Φιλαδέλφειας*, 30 Σεπτεμβρίου 1930, Φάκελος «Ιωνικός Ν. Φιλαδέλφειας», Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

⁸⁰ Ο Πάνος Διαμαντόπουλος καταγόταν από τη Φιλαδέλφεια (Αλάσεχιρ) της Μ. Ασίας και είχε εκλεγεί πληρεξούσιος του νομού Θεσσαλονίκης στη Δ' Συντακτική Συνέλευση των Ελλήνων, το 1923, ως εκπρόσωπος των προσφύγων της Μητροπόλεως Φιλαδέλφειας. Θεωρείται ο «νονός» του συνοικισμού Ποδονίφτη, καθώς αυτός είχε προτείνει να μετονομαστεί Νέα Φιλαδέλφεια. Ήταν γιος του Τζώρτζη Διαμαντόπουλου, τον οποίο οι Τούρκοι είχαν κρεμάσει στην είσοδο της Φιλαδέλφειας, εξαιτίας της εθνικής δράσης του. Μαρτυρία Κώστα Π. Παντελόγλου. Εφ. *Ο Κόσμος της Ν. Φιλαδέλφειας*, Οκτώβριος 2016. Για τον αθλητισμό στη Νέα Φιλαδέλφεια και στη γειτονική Νέα Χαλκηδόνα στον Μεσοπόλεμο βλ. Ανδρέας Μπαλάς, «Οι απαρχές του αθλητισμού στη Νέα Φιλαδέλφεια και στη Νέα Χαλκηδόνα κατά τον Μεσοπόλεμο», στο Ρένα Χωρέμη-Θωμοπούλου (επιμ. έκδοσης), *Νέα Φιλαδέλφεια-Νέα Χαλκηδόνα: Ιστορικές διαδρομές μέσα στον 20^ο αιώνα*, Νέα Φιλαδέλφεια-Νέα Χαλκηδόνα, Παγκόσμιο Πολιτιστικό Ίδρυμα Ελληνισμού της Διασποράς (Π.Π.Ι.Ε.Δ.), 2019, σ. 101-117.

παπούτσια». Η ομάδα απέκτησε συμβούλιο χάρη στους φιλάθλους Γ. Θεοδώρου και Α. Σωτηρόπουλο, οι οποίοι μπόρεσαν να εντάξουν στο σωματείο πολλά μέλη από το συνοικισμό, ενώ πρώτος πρόεδρος εξελέγη ο γιατρός Ιωσήφ Τσουρουκτσόγλου.⁸¹ Ο *Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Τόλμη Περιστερίου* ιδρύθηκε το 1927, όταν «μερικοί νέοι ανέλαβαν την πρωτοβουλία της ιδρύσεώς της.»⁸² Επί δύο χρόνια η ομάδα δραστηριοποιήθηκε χωρίς να διαθέτει συμβούλιο και οι φτωχοί κατά τα άλλα παίκτες της είχαν αναλάβει να καλύψουν τα έξοδά της με προσωπικές θυσίες.⁸³

Δημιούργημα των μελών της τοπικής προσφυγικής νεολαίας του συνοικισμού Κουντουριώτη στους Αμπελοκήπους υπήρξε επίσης ο τοπικός *Ποδοσφαιρικός και Αθλητικός Όμιλος «Άμυνα»*.⁸⁴ Σύμφωνα με τον τύπο, οι ιδρυτές του συλλόγου ήταν:

«μια φούχτα πιτσιρίκων με επικεφαλής τον νυν Γεν. Αρχηγόν της ομάδος κ. Ιωάννην Καβούκαν. Οι μικροί ποδοσφαιριστάι της, μη έχοντες τα απαιτούμενα, επροπονούντο και έδιδαν ματς με πάνινες μπάλες. Είχαν τόσην αγάπην διά το ποδόσφαιρον και τον Σύλλογόν των, ώστε εστερούντο το χαρτζιλίκι που τους έδιδον οι γονείς των διά να κατορθώσουν να αγοράσουν τα είδη, που τους εχρειάζοντο.»⁸⁵

Αντίστοιχα, ο *Τελαμών Αμπελοκήπων* δημιουργήθηκε από παιδιά που ζούσαν στην οδό Φαραντάτων,⁸⁶ ο δε *Ιέραξ Αμπελοκήπων* ιδρύθηκε από νέους της περιοχής πίσω από το Ιπποκράτειο Νοσοκομείο.⁸⁷

Σύμφωνα με την εφημερίδα *«Αθλητικά Χρονικά»*, η *Άμυνα Κοκκινιάς* ιδρύθηκε το 1923, με πρωτοβουλία του νεαρού Γεώργιου Θηρώτη, «ενός φιλοπροόδου και δραστηρίου νέου», ενώ οι πρώτοι ποδοσφαιριστές που στελέχωσαν την ομάδα χαρακτηρίζονταν ως «νέοι φιλότιμοι και προοδευτικοί». Σύμφωνα με το πρακτικό ίδρυσης του συλλόγου, τα συγκεντρωθέντα ιδρυτικά μέλη σκέφτηκαν ότι θα ήταν «λίαν αρμόζουσα» η ίδρυση ενός ποδοσφαιρικού και αθλητικού συλλόγου

---

⁸¹ Εφ. *Βραδυνή*, 12 Ιουλίου 1930. Ο Νέος Αστήρ αναγνωρίστηκε από το Πρωτοδικείο της Αθήνας το 1931, με την 5729/1931 απόφασή του. Λίγο αργότερα, ο Νέος Αστήρ συγχωνεύθηκε με τον Ατρόμητο Αθηνών, ο οποίος μετέφερε έτσι την έδρα του στο Περιστερί. Πρώτος πρόεδρος του Ατρομήτου εξελέγη ο γιατρός από τη Σμύρνη Ιωσήφ Τσουρουκτσόγλου, ο οποίος είχε υπάρξει και ο πρώτος πρόεδρος του Νέου Αστέρα.

⁸² Η *Τόλμη Περιστερίου* αναγνωρίστηκε το 1931 από το Πρωτοδικείο Αθηνών, με την υπ. αρ. 6576/1931 απόφασή του.

⁸³ Εφ. *Βραδυνή*, 28 Ιουλίου 1930.

⁸⁴ Εφ. *Βραδυνή*, 14 Αυγούστου 1930.

⁸⁵ Στο ίδιο.

⁸⁶ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 2 Φεβρουαρίου 1934. Βλ. Νικόλαος Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, Αθήνα, Μικρός Ρωμηός, 1997, σ. 170.

⁸⁷ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 2 Φεβρουαρίου 1934. Βλ. Νικ. Παραδείσης, *Αμπελόκηποι...*, ό. π., σ. 169.

στην Κοκκινιά, όπου παρουσιαζόταν «μεγάλη ροπή των νέων προς τον αθλητισμόν.»⁸⁸

Αντίστοιχα, στο συνοικισμό του Βύρωνα, ιδρύθηκε, όπως προαναφέρθηκε, ο *Φιλικός Όμιλος Νέων Συνοικισμού Βύρωνος*. Δημοσίευμα της εποχής αναφέρει πως:

«Μερικοί νέοι που αποτελούσαν μια παρέα αργοσχόλων το 1924, απεφάσισαν ν' αλλάξουν τακτική, ν' αφήσουν το μολυσμένο αέρα των αποπνικτικών κέντρων και να πάνε να γυρέψουν κάπου αλλού, στον αέρα και στη χαρά της υπαίθρου να περάσουν τις ώρες που διέθεταν.»⁸⁹

Στη Δραπετσώνα, οι ιδρυτές του Απόλλωνα χαρακτηρίζονταν ως «φιλότιμοι και φίλαθλοι νέοι»⁹⁰ και ως «... παιδιά πτωχά όλοι τους, υποχρεωμένα να εργάζονται σκληρά διά την συντήρησιν των εαυτών και των οικογενειών των, αφού κατόρθωσαν με χίλιες δυσκολίες και αγόρασαν μία μπάλα, άρχισαν να προπονούνται σε πρόχειρα γήπεδα υπό το φως της σελήνης.»⁹¹

Το 1926, μαθητές σχολείου της Καισαριανής ίδρυσαν αθλητικό όμιλο, τα μέλη του οποίου επιδίδονταν στο βόλεϊ, διατηρώντας μάλιστα γήπεδο στο κτήμα της Πανελληνίας Σκοπευτικής Εταιρίας, που βρισκόταν απέναντι από το συνοικισμό της Καισαριανής.⁹² Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το χρονικό ίδρυσης του συλλόγου της *Νήαρ Ηστ*, στην Καισαριανή, το 1927, όπως παρατίθεται στην εφημερίδα «*Αθλητικά Χρονικά*»:

«Δέκα παιδιά του ορφανοτροφείου της Νήαρ Ηστ, με επικεφαλής τον κ. Λέζον, τον νυν αντιπρόεδρον του συλλόγου, περνούσαν έξω από το γυμναστήριον του Εθνικού, όπου εγίνοντο αγώνες πρωταθλήματος μπάσκετ-μπαλ μεταξύ Εθνικού Γ. Σ. και Ενώσεως Κων/πόλεως. Τα παιδιά, που είχαν προηγουμένως στο ορφανοτροφείον διδαχθή την παιδιάν αυτήν, εζήτησαν να συμμετάσχουν εις το πρωτάθλημα, ιδρύοντες τον αθλητικόν σύλλογον Νήαρ Ηστ. Εσχηματίσθη τότε το πρώτον συμβούλιον, το οποίον απετελέσθη από τους κ. κ. Μιχ. Μιχαηλίδην - Σκούρσον, πρόεδρον, Πουλίδην, Ιατρίδην, Δανηλίδην, Λέζον,

---

⁸⁸ Φάκελος «Άμυνα Κοκκινιάς», Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

⁸⁹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 23 Μαΐου 1932.

⁹⁰ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 16 Μαΐου 1932.

⁹¹ Εφ. *Αθλητικός Χρόνος*, 10 Δεκεμβρίου 1934.

⁹² Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 15 Ιουλίου 1932.

Ελευθεριάδη, Σταύρον Μιχαηλίδην κ.τ.λ., οι οποίοι προσεπάθησαν με πάντα τρόπον να επιτύχουν την συμμετοχή της Νήαρ Ηστ εις τους αγώνας εκείνους...»⁹³

Αντίστοιχα, ιδρυτές του σωματείου «*Νήαρ Ηστ*» *Κοκκινιάς* ήταν οι πρώην ορφανόπαιδες της *Αμερικανικής Περιθάλψεως*.⁹⁴ Μέλη του συλλόγου δικαιούνταν να είναι κυρίως όσοι προέρχονταν από τα ιδρύματα της Αμερικανικής Περιθάλψεως.⁹⁵

Ο *Ποδοσφαιρικός Όμιλος Ατρόμητος Ν. Ιωνίας* ιδρύθηκε το 1928. Οι ιδρυτές του ήταν «11 παιδιά μόλις 17 ετών με ενθουσιασμό για το ποδόσφαιρο, 11 φίλοι με αγάπη αναμεταξύ των...»⁹⁶ Το πρώτο διοικητικό συμβούλιο συγκροτήθηκε τρία χρόνια μετά.⁹⁷ Αρχηγός της ομάδας ήταν ο Α. Ρίμπας, αδερφός του γνωστού τερματοφύλακα της ΑΕΚ.⁹⁸

Στο συνοικισμό της Ν. Φιλαδέλφειας ιδρύθηκε το 1928 η *Προοδευτική Ένωσις Νέων*,⁹⁹ από Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες του συνοικισμού.¹⁰⁰ Στον ίδιο συνοικισμό, το Σεπτέμβριο του 1936, αναγγέλθηκε από την *Αθλητική Ημέρα* πως πριν από ένα μήνα είχε ιδρυθεί από τους προσκόπους της 20^{ης} ομάδας αθλητική ομάδα με το όνομα «*Φοίνιξ*», την οποία αποτελούσαν πρόσκοποι, μαθητές και εργαζόμενοι.¹⁰¹ Το 1932, τρία παιδιά, ο Σ. Πολάτογλου, ο Γ. Παυλάντος και ο Μ. Γεωργιάδης, μαζί με δέκα συνομήλικους ίδρυσαν στη Νέα Ιωνία έναν μικρό συνοικιακό σύλλογο, που τον ονόμασαν *Σμυρναϊκό*. Ύστερα από 16 μήνες ανέλαβε την ηγεσία ο Ε. Παπαδάκης. Από το 1935 και χάρις στον πρόεδρο Παπαδάκη και τους συνεργάτες του Γ. Μπαζιλάκη και Ι. Παπαδάκη παρουσίασε σοβαρή αθλητική κίνηση στο μικρό του γυμναστήριο, αντιμετωπίζοντας διάφορα σωματεία.¹⁰² Στο συνοικισμό του Πολυγώνου, η τοπική *Αστραπή* ιδρύθηκε και διευθυνόταν από τον πρόεδρό της Γ. Σπυράκη. Το σωματείο αποτελούνταν από παιδιά ηλικίας 16-18 ετών.¹⁰³

⁹³ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 16 Μαΐου 1932.

⁹⁴ 1^ο άρθρο καταστατικού Νήαρ Ηστ Κοκκινιάς, 1 Ιουλίου 1930, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

⁹⁵ 6^ο άρθρο, στο ίδιο.

⁹⁶ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 20 Ιουνίου 1932.

⁹⁷ Λουκάς Χριστοδούλου, *Η ιστορία των σωματείων της Νέας Ιωνίας...*, ό. π., σ. 450 -453.

⁹⁸ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 20 Ιουνίου 1932.

⁹⁹ Απόφαση 3233/8-5-28 Πρωτοδικείου Αθήνας.

¹⁰⁰ Γεώργιος Κ. Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο, Νέα Φιλαδέλφεια - Νέα Χαλκηδόνα, Ιστορία - Λεύκωμα - Ειδήσεις...*, ό. π., σ. 58. Στην εφημερίδα *Αθλητικός Τύπος*, της 22^{ης} Νοεμβρίου 1930, διαβάζουμε πως η ετήσια τακτική γενική συνέλευση των μελών της ΠΙΕΝ θα διεξαγόταν στο *Πάνθεον*.

¹⁰¹ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 10 Σεπτεμβρίου 1936.

¹⁰² Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 8 Ιουνίου 1938.

¹⁰³ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 22 Ιουλίου 1940.

Στη Θεσσαλονίκη, η *Προσφυγική Ένωση* ιδρύθηκε το 1928, από πρόσφυγες μαθητές που ζούσαν σε παράγκες της περιοχής Λαχαναγοράς, στο Βαρδάρη.¹⁰⁴ Στην περιοχή αυτή δραστηριοποιήθηκε και η φιλανθρωπική οργάνωση *Προσφυγικός Φοίνικας*, που διοργάνωνε συσσίτια και μαθήματα για τα άπορα παιδιά των προσφύγων. Η οργάνωση ασχολήθηκε και με τον αθλητισμό, κυρίως το ποδόσφαιρο.¹⁰⁵ Στη Νέα Μαινεμένη της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε ο *Μορφωτικός Σύλλογος «Ελπίς»*, αποτελούμενος από «νέους της δυτικής πλευράς».¹⁰⁶ Οι σκοποί του συλλόγου *Μορφωτικός Σύλλογος «Κοραής» Νέου Ρυσίου* αφορούσαν στην πνευματική και σωματική διάπλαση, καθώς και την αλληλοβοήθεια των μελών της νεολαίας του Νέου Ρυσίου, όπως επίσης στη διάδοση της φιλανθρωπίας και την περίθαλψη των πασχόντων.¹⁰⁷ Ο *Αθλητικός Μορφωτικός Σύλλογος «Ποσειδών» Τούμπας* ιδρύθηκε το 1935. Σκοπός του σωματείου ήταν «να συγκεντρώσει όλους τους νέους του συνοικισμού και καθοδηγήσει τούτους εις τακτικές προπονήσεις, διαφόρων αγωνισμάτων, διά την ανάπλασιν αυτών.»¹⁰⁸

Μια ομάδα νέων του Βόλου, την οποία αποτελούσαν ποδοσφαιριστές και αθλητές, με επικεφαλής «σοβαρούς κυρίους, φιλάθλους της πόλης του Βόλου» ίδρυσε τον «*Πανθεσσαλικό Αθλητικό Όμιλο Κωνσταντινουπολιτών* (ΠΑΟΚ)». Πρόεδρος του προσωρινού διοικητικού του συμβουλίου ήταν ο εργοστασιάρχης Ετμετσόγλου.¹⁰⁹ Το 1931, οι τέσσερις αδερφοί Μουκάκηδες Βασίλης, Κώστας, Σταύρος και Κλεάνθης, ίδρυσαν στην Τρίπολη ποδοσφαιρικό σωματείο με την επωνυμία «ΑΕΚ», «κινούμενοι από λατρεία, από θερμή αγάπη και από υψηλά αθλητικά ιδανικά.» Λίγες μέρες μετά την ίδρυση της ΑΕΚ, ενεγράφησαν πολλοί νέοι σε αυτήν. Μετά από δύο χρόνια, η δράση του σωματείου σταμάτησε. Μερικά παιδιά, την άνοιξη του 1937, ενεργοποίησαν ξανά το σύλλογο. Ήταν τα μέλη της διοίκησης της ΑΕΚ Κ.

¹⁰⁴ Ελ. Ιωαννίδου, «*Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940)* ...», ό. π., σ. 69.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 69. Για τον Προσφυγικό Φοίνικα βλ. Ελ. Ιωαννίδου, «Ο Προσφυγικός Φοίνικας και η δράση του στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Μικρασιατική Σπίθα*, περιοδική έκδοση της Αδελφότητας Μικρασιατών Νομού Σερρών «*Ο Άγιος Πολύκαρπος*», Σέρρες, τόμος 19 (2015), σ. 181-190.

¹⁰⁶ Φάκελος «Μορφωτικός Σύλλογος «*Ελπίς*»», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹⁰⁷ 2^ο άρθρο καταστατικού Μορφωτικού Συλλόγου «*Κοραής*» Νέου Ρυσίου, 26 Σεπτεμβρίου 1933, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹⁰⁸ Φάκελος «Αθλητικός Μορφωτικός Σύλλογος «*Ποσειδών*» Τούμπας», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹⁰⁹ Εφ. *Αθλητική*, 18 Φεβρουαρίου 1929.

Σαρδελόπουλος, Β. Μουκάκης, Ι. Σαββόπουλος, Χ. Μουγγοπέτρος και Μπελεβίδης.¹¹⁰

4.6 Ηλικιακή σύνθεση των μελών των προσφυγικών αθλητικών σωματείων

Προκειμένου να προσδιορίσουμε τα ηλικιακά όρια, με τα οποία ταυτιζόταν η νεότητα κατά το Μεσοπόλεμο στην Ελλάδα, θα ήταν χρήσιμο να διερευνήσουμε τα όρια ηλικίας που έθεταν οι ίδιοι οι σύλλογοι, ώστε να εγγραφούν νέους και νέες στα μητρώα τους. Το ηλικιακό κατώφλι για την ένταξη στους συλλόγους νεολαίας του Μεσοπολέμου ήταν συνήθως το 17^ο ή το 18^ο έτος. Σύμφωνα με το 6^ο άρθρο του καταστατικού της *Αθλητικής και Μορφωτικής Ενώσεως Νεολαίας Συνοικισμού οδού Αθηνών - Μουταλάσκης*, τακτικά μέλη του σωματείου μπορούσαν να γίνουν κάτοικοι του συνοικισμού, οι οποίοι είχαν συμπληρώσει το 17^ο έτος της ηλικίας τους, ενώ ως δόκιμα μέλη μπορούσαν να γίνουν κάτοικοι του συνοικισμού, οι οποίοι ήταν κάτω των 17 ετών.¹¹¹ Σύμφωνα με το 4^ο άρθρο του καταστατικού της *Εθνικής Μικρασιατικής Νεολαίας Θεσσαλονίκης*, μέλος του συλλόγου μπορούσε να γίνει όποιος είχε συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας του.¹¹² Στη *Λέσχη Νεολαίας Τούμπας* (MENT), σύμφωνα με το 5^ο άρθρο του καταστατικού της, μέλη μπορούσαν να γίνουν όσοι είχαν συμπληρώσει το 17^ο έτος της ηλικίας τους.¹¹³ Στον *Μικρασιατικό Αθλητικό και Μορφωτικό Σύνδεσμο Νέων* της Θεσσαλονίκης μπορούσαν να γίνουν μέλη, σύμφωνα με το 3^ο άρθρο του καταστατικού, όσοι ήταν ηλικίας 17 ετών και άνω.¹¹⁴ Τέλος, μέλη του *Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ποντιακής Νεολαίας* μπορούσαν να γίνουν σύμφωνα με το 5^ο άρθρο του καταστατικού του σωματείου νέοι άνω των 18 ετών και δεσποινίδες άνω των 16 ετών.¹¹⁵

Ως προς το όριο ηλικίας που έθεταν τα σωματεία, προκειμένου να προσδιορίσουν τα μέλη τους ως νέους, είναι ενδεικτικά τα ακόλουθα παραδείγματα.

---

¹¹⁰ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 11 Μαΐου 1938.

¹¹¹ Φάκελος «Αθλητική και Μορφωτική Ένωσις Νεολαίας Συνοικισμού οδού Αθηνών – Μουταλάσκης», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹¹² Φάκελος «Εθνική Μικρασιατική Νεολαία Θεσσαλονίκης», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹¹³ Φάκελος «Λέσχη Νεολαίας Τούμπας», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹¹⁴ Φάκελος «Μικρασιατικός Αθλητικός και Μορφωτικός Σύνδεσμος Νέων», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹¹⁵ Φάκελος «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ποντιακής Νεολαίας», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

Τακτικά μέλη της *Ενώσεως Ποντιακής Νεολαίας*, σύμφωνα με το 4^ο άρθρο του καταστατικού της, μπορούσαν να γίνουν όσοι ήταν από 18 έως 35 ετών.¹¹⁶ Ο σύλλογος «*Νέα Γενεά*» στην Καλαμαριά, προβλέποντας στο 5^ο άρθρο του καταστατικού του ιδιαίτερη κατηγορία επίκουρων ή αρωγών μελών, τα οποία έπρεπε να είναι πρόσφυγες άνω των 30 ετών, προσδιόριζε σε αντιδιαστολή το απώτατο όριο ηλικίας των νέων που μπορούσαν να γίνουν τακτικά ή ενεργά μέλη του στα 30 έτη.¹¹⁷ Κατά τον ίδιο τρόπο, στον *Σύνδεσμο Νεολαίας Καλαμαριάς «Η Ένωσις»*, σύμφωνα με το 5^ο άρθρο του καταστατικού, μπορούσαν να γίνουν τακτικά μέλη νέοι και νέες έως 35 ετών, ενώ αρωγά μέλη μπορούσαν να γίνουν οι άνω των 35 ετών πρόσφυγες.¹¹⁸ Στην Αθήνα, στο συνοικισμό του Βύρωνος, μέλη του συλλόγου «*Οι Νέοι Συνοικισμού Βύρωνος*» μπορούσαν να γίνουν όσοι είχαν ηλικία από 16 έως 30 ετών.¹¹⁹ Αντίστοιχα, στον *Παμμικρασιατικό Σύνδεσμο Νέων* μπορούσε να εγγραφεί ως μέλος κάθε νέος άνω των 17 ετών και έως την ηλικία των 31 ετών.¹²⁰ Τέλος, στη Δραπετσώνα, ως μέλη του *Αναμορφωτικού Ομίλου Νεολαίας Ποντίων Πειραιώς* μπορούσαν να εγγραφούν όσοι είχαν συμπληρώσει τα 18 χρόνια και είχαν φτάσει έως την ηλικία των 35.¹²¹ Από τα παραπάνω συνάγεται πως τα ηλικιακά όρια για τον προσδιορισμό των μελών της μεσοπολεμικής νεολαίας ήταν το 17^ο και το 35^ο έτος.

Η αποτύπωση της ηλικιακής σύνθεσης των διοικητικών συμβουλίων πέντε αθλητικών σωματείων της ευρύτερης περιοχής Κοκκινιάς και Δραπετσώνας, καθώς και της Ξηροκρήνης Θεσσαλονίκης (*Μικρός Ολυμπιακός Παλαιάς Κοκκινιάς, Ένωσις Κοκκινιάς, Η Διάπλασις Ξηροκρήνης, Ατρόμητος Δραπετσώνας, Αχιλλέας Ν. Κοκκινιάς και Αθλ. Φυσιολατρική Ένωσις Νέων Κοκκινιάς*), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα μέλη τους ανήκαν κυρίως στην ηλικιακή κατηγορία 21-30 ετών.

Πίνακας 7. Πίνακας ηλικιακής σύνθεσης μελών Δ.Σ. αθλητικών σωματείων «Μικρός Ολυμπιακός Παλαιάς Κοκκινιάς», «Ένωσις Κοκκινιάς», «Η Διάπλασις Ξηροκρήνης»,

¹¹⁶ Φάκελος «Ένωσις Ποντιακής Νεολαίας», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹¹⁷ Φάκελος «Νέα Γενεά», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹¹⁸ Φάκελος «Σύνδεσμος Νεολαίας Καλαμαριάς Η Ένωσις», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹¹⁹ 4^ο άρθρο καταστατικού σωματείου «*Οι Νέοι Συνοικισμού Βύρωνος*», Φάκελος «Σωματείων ‘Οι Νέοι Συνοικισμού Βύρωνος’», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹²⁰ *Καταστατικό Παμμικρασιατικού Σύνδεσμου Νέων*, Φάκελος «Παμμικρασιατικός Σύνδεσμος Νέων», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹²¹ 3^ο άρθρο καταστατικού Αναμορφωτικού Ομίλου Νεολαίας Ποντίων Πειραιώς, 4 9/βριου 1925, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

«Ατρόμητος Δραπετσώνας», «Αχιλλέας Ν. Κοκκινιάς» και «Αθλ. Φυσιολατρική Ένωση Νέων Κοκκινιάς».

Ηλικία	Αριθμός μελών
Έως 20	2
21-25	22
26-30	14
31-35	4
36-45	7
46 και άνω	3
Σύνολο	52

Ωστόσο, η ηλικία των μελών ενός διοικητικού συμβουλίου δεν θα πρέπει να ταυτίζεται απαραίτητα με την ηλικία του συνολικού αριθμού μελών που είναι εγγεγραμμένα σ' αυτό. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της *Ενώσεως Κοκκινιάς*, στο μητρώο μελών της οποίας κυριαρχούσαν μεν οι νέοι ηλικίας κάτω των 20 ετών, όμως στο διοικητικό συμβούλιο πλειοψηφούσαν τα μέλη ηλικίας άνω των 36.¹²² Η ανάληψη της διοίκησης από πιο έμπειρα άτομα αποτελούσε κοινό τόπο στα σωματεία και όχι μόνο στα αθλητικά.

Πίνακας 8. Ηλικιακή σύνθεση μητρώου μελών Αθλητικού Ποδοσφαιρικού Συλλόγου «Ένωσις» Κοκκινιάς

Ηλικία	Αριθμός μελών
Έως 20	29
21-25	2
26-30	11
31-35	3
36-45	4
46 και άνω	6
Σύνολο	55

¹²² *Μητρώο μελών και μέλη διοικητικού συμβουλίου Αθλητικού Ποδοσφαιρικού Συλλόγου «Ένωσις» Κοκκινιάς*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

Πίνακας 9. Ηλικιακή σύνθεση μελών Δ.Σ. Αθλητικού Ποδοσφαιρικού Συλλόγου «Ένωσις» Κοκκινιάς

Ηλικία	Μέλη
Έως 20	-
21-25	1
26-30	2
31-35	1
36-45	4
46 και άνω	1

4.7 Δημόσια κοινωνικότητα των προσφυγικών αθλητικών σωματείων

Η κοινωνικότητα που αναπτύχθηκε από τα μέλη των αθλητικών σωματείων των προσφύγων προσδιορίζεται μέσα από τις κοινωνικές δραστηριότητες που αυτά ανέπτυξαν, όπως τις διάφορες ψυχαγωγικές εκδηλώσεις που πλαισίωναν τις αθλητικές, τη συμμετοχή σε δημόσιες εκδηλώσεις, καθώς και τις εσωτερικές σωματειακές δραστηριότητες. Σύμφωνα με τη Χρ. Κουλούρη, επειδή οι σχέσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο των αθλητικών σωματείων διέπονται από κανόνες, θεωρούνται «τυπικές» σε αντιδιαστολή με τις «άτυπες», οπότε η κοινωνικότητα αρθρώνεται ως εξής: α) ενδοσωματειακή, β) διασωματειακή και γ) ενδοαστική.¹²³

Τα γραφεία και οι λέσχες αποτελούν για τα αθλητικά σωματεία διοικητικά κέντρα και τόπους συνάθροισης των μελών τους. Εκεί λαμβάνουν χώρα διάφορες εκδηλώσεις και γίνονται «ζυμώσεις» μεταξύ των μελών. Το 1932, στα γραφεία και στη λέσχη του *Εθνικού Καισαριανής*, τα οποία βρίσκονταν επί της λεωφόρου Καισαριανής, δίδονταν διαλέξεις στα μέλη και στους αθλητές του.¹²⁴ Επίσης, εντός του συνοικισμού της Καισαριανής βρίσκονταν τα γραφεία και η Λέσχη της *Ενώσεως Καισαριανής*, όπου δίδονταν επίσης αθλητικές και ποδοσφαιρικές διαλέξεις.¹²⁵

¹²³ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός...*, ό. π., σ. 202-206.

¹²⁴ Οι διαλέξεις που δίδονταν στις λέσχες των αθλητικών σωματείων συνήθως αναφέρονταν στον αθλητισμό, στον κοινωνικό του ρόλο κλπ. Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 13 Ιουλίου 1932.

¹²⁵ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 18 Ιουλίου 1932.

Ο Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Σμυρναϊκός» ιδρύθηκε το 1925 στο Πολύγωνο της Αθήνας και υπήρξε ένα από τα παλαιότερα ανεπίσημα σωματεία του συνοικισμού. Διέθετε μεγάλη λέσχη, στην οποία στεγάζονταν τα γραφεία του, η οποία αποτελούσε «το κέντρον όλων των φιλάθλων του συνοικισμού.»¹²⁶

Τα εγκαίνια των γραφείων και των λεσχών των αθλητικών σωματείων τελούνταν συνήθως σε πανηγυρικό κλίμα. Στις 13 Αυγούστου 1931, ημέρα Σάββατο, είχαν τελεσθεί στο συνοικισμό Δουργουτίου τα εγκαίνια της λέσχης της *Μικρασιατικής Ενώσεως*, παρουσία πολλών φιλάθλων. Ο πρόεδρος της Μικρασιατικής Ιωσήφ Βόλγος είχε εκφωνήσει τον πανηγυρικό, ενώ ο συνεργάτης του «*Αθλητικού Τύπου*» Παύλος Κρηναίος είχε μιλήσει στη συνέχεια για τη δράση των ανεπισήμων σωματείων και την εκπολιτιστική επίδραση του αθλητισμού στη νεολαία. Κατόπιν παρακλήσεως του προέδρου, είχε πραγματοποιηθεί και έρανος, ο οποίος απέφερε 4.800 δραχμές.¹²⁷ Το Μάιο του 1939, η *Μικρασιατική Ένωση* εγκαινίασε τα νέα της γραφεία και το εντευκτήριο των μελών της, που βρίσκονταν επί της λεωφόρου Συγγρού 114, στο Κουκάκι. Στην εκδήλωση είχε κληθεί να παραστεί και ο υπουργός-διοικητής Πρωτεύουσας Κωνσταντίνος Κοτζιάς.¹²⁸

Κάποια σωματεία δεν διέθεταν ιδιόκτητα γραφεία, οπότε σ' αυτή την περίπτωση η έδρα τους συνέπιπτε με την έδρα κάποιας επιχείρησης, συνήθως κάποιου μέλους της διοίκησης του σωματείου. Για παράδειγμα, τα γραφεία της *ΑΕΚ Δραπετσώνας* βρίσκονταν στην οδό Αγ. Δημητρίου, στο ζαχαροπλαστείο Φαρασόπουλου.¹²⁹ Επίσης, οι ιδρυτικές συνελεύσεις των σωματείων τους γίνονταν συχνά σε χώρους καταστημάτων και επιχειρήσεων, όπως φαίνεται και από την τέλεση της ιδρυτικής γενικής συνέλευσης του *Αθλητικού Πανφωκαϊκού Ομίλου «Πρωτεύς»*, τα ιδρυτικά μέλη του οποίου είχαν συγκεντρωθεί στο κατάστημα του Γεωργίου Κάλπου, στη συνοικία της Δραπετσώνας και αποφάσισαν την ίδρυση του ομίλου.¹³⁰ Επίσης, σύμφωνα με το ιδρυτικό του *Ποδοσφαιρικού και Αθλητικού Συλλόγου*

---

¹²⁶ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 4 Ιουλίου 1932 και 20 Ιουλίου 1932.

¹²⁷ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 24 Αυγούστου 1931.

¹²⁸ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 12 Μαΐου 1939.

¹²⁹ Νίκος Αγγελίδης, *Όλες οι ΑΕΚ του κόσμου...*, ό. π., σ. 117.

¹³⁰ Φάκελος «Αθλητικός Πανφωκαϊκός Όμιλος Πρωτεύς», Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

«Βύρων», τα ιδρυτικά μέλη του είχαν συνέλθει στις 21 Μαΐου 1929, στο κατάστημα του Τρύφωνα Ευστρατιάδη, στη Νέα Κοκκινιά.¹³¹

Ως γραφείο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί γενικά κάθε χώρος, ο οποίος βρισκόταν εντός του οικιστικού ιστού των προσφυγικών συνοικισμών. Για παράδειγμα, ως γραφείο του *Ηρακλή Ελευσίνας* χρησιμοποιήθηκε αρχικά ένα δωμάτιο, που βρισκόταν έξω από την οικία του μέλους του συλλόγου Γιώργου Γιωγιού, επί της οδού Λαμψάκου.¹³²

Σε κάποιες περιπτώσεις, η απόκτηση γραφείου και λέσχης αποτελούσε πρωταρχικό στόχο για τα σωματεία. Τον Ιούνιο του 1932, τα γραφεία του *Αθλητικού Συλλόγου Απόλλων Ν. Ιωνίας* ήταν προσωρινά εγκατεστημένα στην οδό Μοργκεντάου 25, στη Νέα Ιωνία, ενώ διακηρυγμένος στόχος του σωματείου ήταν η στέγασή του σε ιδιόκτητο γραφείο και λέσχη.¹³³ Επίσης, συνήθεις χώροι συνάθροισης των μελών των σωματείων ήταν δημόσια κτίρια, όπως σχολεία κλπ. Όπως διαβάζουμε στον τύπο της εποχής, τον Απρίλιο του 1925, ο *Προοδευτικός και Αθλητικός Σύλλογος «Ερμής»* κάλεσε το κοινό στα εγκαίνιά του, στην αίθουσα της σχολής του συνοικισμού Βύρωνα.¹³⁴

Εκτός των γηπέδων, στις χοροεσπερίδες των προσφυγικών συλλόγων, αναπτυσσόταν ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στα μέλη του ίδιου σωματείου, ανάμεσα στα μέλη του σωματείου και μέλη άλλων σωματείων, καθώς και σχέσεις που αναπτύσσονταν με τους κατοίκους της πόλης, στην οποία έδρευε το σωματείο. Ενδεικτικά, παρατίθεται άρθρο αθλητικής εφημερίδας, όπου περιγραφόταν η χοροεσπερίδα του *Απόλλωνα Δραπετσώνας*, με τίτλο «Οι φίλαθλοι χορεύουν»:

«Το παρελθόν Σάββατο δόθηκε με πλήρη επιτυχία ο χορός του Π. Α. Ομίλου Απόλλωνος Δραπετσώνας, στην ευρύχωρη αίθουσα του κυρίου Χονδροματίδη... Η ερασιτεχνική μαντολινάτα του Απόλλωνα ενθουσίασε τους παρευρεθέντες. Την χοροεσπερίδα τίμησαν ο πρόεδρος του Απόλλωνα Αθηνών Μαρσέλλος, ο Ι. Μαλούχος, ο Ι.

---

¹³¹ Φάκελος «Ποδοσφαιρικός και Αθλητικός Σύλλογος Βύρων», Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

¹³² Γρηγόρης Γ. Σιδηράς, *Οι Μικρασιάτες στην Ελευσίνα, μετά την Καταστροφή του 1922*, Ελευσίνα, Δήμος Ελευσίνος, Επιτροπή Διοργάνωσης Αισχυλείων '98, 1998, σ. 6-7.

¹³³ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 20 Ιουνίου 1932.

¹³⁴ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Απρίλιος 1925.

Ανδριανόπουλος πρόεδρος του Ολυμπιακού... Παρευρέθηκαν επίσης επίλεκτοι κάτοικοι της Δραπετσώνας.»¹³⁵

Όπως φαίνεται, στο χορό του Απόλλωνα συμμετείχαν τα μέλη του συλλόγου, μέλη άλλων σωματείων, καθώς και επιφανή μέλη της κοινωνίας της Δραπετσώνας. Η παρουσία εκπροσώπων του Ολυμπιακού στη χοροεσπερίδα ενός προσφυγικού σωματείου είναι ενδεικτική των νέων κοινωνικών σχέσεων που άρχισαν να αναπτύσσουν τα μέλη της προσφυγικής κοινωνίας με τους ντόπιους, καθώς και της επιρροής που ασκούσε στους πρόσφυγες η ομάδα του Πειραιά. Ο ΟΣΦΠ είχε αρχίσει να προσελκύει τις πλατιές προσφυγικές μάζες της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά, ως δυναμικό σωματείο και ως αντίπαλο δέος της Αθήνας.¹³⁶

Όπως γίνεται φανερό, οι χοροεσπερίδες των αθλητικών συλλόγων αποτελούσαν κεντρικά γεγονότα για τους προσφυγικούς συνοικισμούς. Επιπλέον, οι πρόσφυγες είχαν διαμορφώσει για την πληθυσμιακή τους ομάδα διάφορα θετικά στερεότυπα, προκειμένου να αναδείξουν στοιχεία του πολιτισμού τους, τα οποία κατ' αυτούς ήταν υπέρτερα των ντόπιων.¹³⁷ Έτσι, οι χοροεσπερίδες και οι διασκεδάσεις, που τελούνταν στα πλαίσια της δραστηριότητας των προσφυγικών αθλητικών σωματείων, εξυπηρετούσαν και την ανάγκη των διοργανωτών να προβάλουν την ιδιαίτερη κουλτούρα τους, την μουσική παράδοση, τους χορούς, τη γαστρονομία τους κλπ. Σ' αυτό το πλαίσιο, το Μάρτιο του 1929, πληροφορούμαστε από την εφημερίδα «Αθλητικά Χρονικά» ότι ο χορός του Γ. Μ. Συλλόγου «Ιωνία» της Σάμου πραγματοποιήθηκε με τάξη, παρά το ψύχος που είχε επιφέρει η προηγηθείσα χιονόπτωση.¹³⁸ Το Μάρτιο του 1929, διαβάζουμε επίσης ότι ο *Ολυμπιακός Πατρών* θα έδιδε το χορό του στην αίθουσα του Δημοτικού Θεάτρου «Απόλλων». Σύμφωνα με το δημοσίευμα είχαν αναγγελθεί «ατραξιόν», ενώ θα διανεμόταν και «πλουσιότατο κοτιγιόν».¹³⁹ Δημοσίευμα του Φεβρουαρίου 1931, μας πληροφορεί για τη δεύτερη ετήσια χοροεσπερίδα του *Εθνικού Καισαριανής*, η οποία επρόκειτο να λάβει χώρα στο κέντρο «Πανελλήνιον», στη γωνία Δαμάρεως και λεωφόρου Καισαριανής, «από της 10ης μ. μ. μέχρι πρωΐας.» Σύμφωνα με το δημοσίευμα, στην εκδήλωση θα

¹³⁵ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 28 Φεβρουαρίου 1934.

¹³⁶ Για την παρουσία του ΟΣΦΠ, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου βλ. Βάσιας Τσοκόπουλος, *Η ομάδα και η πόλη...*, ό. π.

¹³⁷ Για τα θετικά στερεότυπα των προσφύγων βλ. Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», ό. π., σ. 125-169.

¹³⁸ Εφ. *Αθλητική*, 11 Μαρτίου 1929.

¹³⁹ Εφ. *Αθλητική*, 11 Μαρτίου 1929.

υπήρχε «κοτιγιόν άφθονο, χαρτοπόλεμος, ατραξιόν κλπ.».¹⁴⁰ Τη δεύτερη μέρα των Χριστουγέννων του 1933, ο Γ. Σ. Ηρακλής Κοκκινιάς έδωσε την ετήσια προεσπερίδα του στην αίθουσα του θεάτρου *Βαριετέ*. Την προεσπερίδα ποίκιλλε και το χριστουγεννιάτικο δέντρο.¹⁴¹ Τον Φεβρουάριο του 1934, σύμφωνα με δημοσίευμα, η *Αστραπή Δουργουτίου* έδωσε το χορό της στο ζυθεστιατόριο του Π. Κωστάκη, μαζί με άλλο σωματείο ονόματι *ΓΑΑΕ*, «παρετηρήθη δε μία ακράτητος και ευχάριστος ευθυμία».¹⁴² Τον Μάρτιο του 1940, η *Αθλητική Ένωσις Νέας Ελβετίας* επρόκειτο να δώσει τον ετήσιο χορό της «στην πολυτελέστατη αίθουσα “Άνθος” Παγκρατίου, στις 10 το βράδυ και έως το πρωί.»¹⁴³ Επίσης, κάθε χρόνο τις Απόκριες, ο *Όμιλος Φιλάθλων Ιωνίας* έδιδε μεγάλο χορό, στον οποίο συμμετείχε «η πιο εκλεκτή μερίδα του συνοικισμού (Νέας Ιωνίας), καθώς και σημαίνοντα πρόσωπα της Αθήνας.»¹⁴⁴ Κάποιες φορές μάλιστα, οι διασκεδάσεις των προσφύγων τελούνταν με ιδιαίτερα εμφατικό τρόπο, ενισχύοντας το στερεότυπο του «γλεντζέ πρόσφυγα». Διαβάζουμε, λοιπόν, πως κατά τη διάρκεια ενός θορυβώδους γλεντιού της *ΑΕΚ Τριπόλεως*, οι ποδοσφαιριστές της τραγούδησαν συνοδεία λατέρνας και περιήλθαν την παλιά Επισκοπή της πόλης.¹⁴⁵

Τα αστικά σωματεία των προσφύγων ανέπτυξαν μια κοινωνικότητα, η οποία αντανakλούσε την παλιά περίοπτη θέση των μελών τους στην οθωμανική κοινωνία. Ο Πανιώνιος συσπείρωνε τους Σμυρνιούς της Αθήνας και οι γιορτές του αντανakλούσαν την κοσμοπολίτικη ατμόσφαιρα της παλιάς Σμύρνης. Παρακάτω περιγράφεται ο χορός του Πανιωνίου, το Μάρτιο του 1929, από την εφημερίδα «*Αθλητική*»:

«Ωραίος και εκλεκτός κόσμος συγκεντρώθηκε την περασμένη Τρίτη στο χορό του Πανιωνίου, που δόθηκε στο “Ντελίσ”. Σμυρνιές και Αθηναίες συναγωνίστηκαν σε ομορφιά και χάρη. Οι σύμβουλοι του συλλόγου και τα μέλη αυτού είχαν την ευκαιρία να επιδείξουν για άλλη μια φορά την πατροπαράδοτη σμυρναϊκή φιλοξενία και τον ανοιχτόκαρδο χαρακτήρα των Ιώνων στους συμμετέχοντες. Υπήρξαν άφθονα δώρα, ατραξιόν και πλούτος αντικειμένων. Ο χορός τελέστηκε υπό την προστασία του Θεμιστοκλή Σοφούλη, ο οποίος»

¹⁴⁰ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 11 Φεβρουαρίου 1931.

¹⁴¹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 20 Δεκεμβρίου 1933.

¹⁴² Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 28 Φεβρουαρίου 1934.

¹⁴³ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 8 Μαρτίου 1940.

¹⁴⁴ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 27 Ιουνίου 1932.

¹⁴⁵ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 21 Αυγούστου 1939.

παρέστη για αρκετή ώρα με την κόρη του και εξέφρασε τα συγχαρητήριά του στο Δ.Σ. και στην Οργανωτική Επιτροπή.»¹⁴⁶

Τα μέλη των σωματείων των προσφύγων της Κωνσταντινούπολης, από τη μεριά τους, ανέπτυξαν επίσης μια ιδιαίτερη κοινωνικότητα, ως άνθρωποι οι οποίοι είχαν εντρυφήσει στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον της Πόλης. Η ΑΕΚ, ως το σωματείο της ελίτ των προσφύγων της Κωνσταντινούπολης, έδιδε τους χορούς της σε καλά κέντρα της Αθήνας, αρχικά στο *Ντελίζ*, ενώ αργότερα ενοικίαζε το κέντρο *Μαζίμ*.¹⁴⁷

Κάθε αθλητική επιτυχία των ομάδων της αποτελούσε και μια υπενθύμιση της παλιάς περίοπτης θέσης των μελών της στην Πόλη, καθώς και επιβεβαίωση της νέας τους θέσης στην ελληνική κοινωνία. Για παράδειγμα, κατά τα επινίκια της κατάκτησης του κυπέλλου του 1931 από την ΑΕΚ, Κωνσταντινουπολίτισσες είχαν στολίσει με λουλούδια τα γραφεία της ΑΕΚ, ενώ το κύπελλο είχε μεταφερθεί εκεί πανηγυρικά, με πομπή.¹⁴⁸

Οι λέσχες των Κωνσταντινουπολιτών αποτελούσαν σημεία αναφοράς για τα μέλη τους και διασυνδέονταν με τα αθλητικά τους σωματεία. Η Λέσχη Κωνσταντινουπολιτών της Θεσσαλονίκης έδιδε για τα μέλη της το περίφημο *τέϊον*, μια συνήθεια, η οποία τηρούνταν στην Πόλη από τα μέλη της ντόπιας ρωμαϊκής κοινότητας. Σ' αυτήν τη λέσχη πρωτοστατούσαν κορυφαία μέλη των πολιτικών αθλητικών σωματείων της Θεσσαλονίκης, όπως ο πρόεδρος της Καραμαούνας και ο Βυζάντιος.¹⁴⁹

Στο ίδιο πλαίσιο, στην Καβάλα, η τοπική ΑΕΚ είχε αντιμετωπίσει τον Οκτώβριο του 1931 την τοπική ομάδα των Φιλίππων, ενώπιον 3.000 περίπου θεατών, υπέρ της ενίσχυσης του ταμείου της τοπικής Λέσχης Κωνσταντινουπολιτών. Μετά τη λήξη του αγώνα, οι ποδοσφαιριστές και τα μέλη των συμβουλίων των δύο συλλόγων κατευθύνθηκαν στη Λέσχη Κωνσταντινουπολιτών, όπου τους παρατέθηκε δεξίωση. Κατά τη διάρκειά της, προσφέρθηκαν αναψυκτικά, ενώ τους παρακαθήμενους προσφώνησε ο πρόεδρος της Λέσχης, ο οποίος τους ευχαρίστησε, επειδή δέχθηκαν να αγωνιστούν δωρεάν υπέρ της Λέσχης.¹⁵⁰

---

¹⁴⁶ Εφ. *Αθλητική*, 16 Μαρτίου 1929.

¹⁴⁷ Πάνος Μακρίδης, *Η ιστορία της ΑΕΚ...*, ό. π., σ. 44.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 35.

¹⁴⁹ Εφ. *Μακεδονία*, 27 Φεβρουαρίου 1926.

¹⁵⁰ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 5 Οκτωβρίου 1931.

Οι επετειακές εκδηλώσεις είχαν μεγάλη σημασία για τους συλλόγους, καθώς ο εορτασμός τους αποτελούσε μια σημαντική ευκαιρία για τη συγκέντρωση των μελών τους και τη διατράνωση της παρουσίας τους στους συνοικισμούς. Το Φεβρουάριο του 1939, ο *Ηρακλής Νέας Κοκκινιάς* είχε ανακοινώσει τον εορτασμό της δεκαετηρίδας του για τον ερχόμενο Μάρτιο. Το συμβούλιο είχε αποφασίσει τη διοργάνωση του γύρου της Νέας Κοκκινιάς, ενώ ο καθηγητής της γυμναστικής Τάκης Σακελλαρίου θα έκανε διάλεξη με θέμα αθλητικής φύσεως.¹⁵¹ Η δεκαετηρίδα του συλλόγου εορτάστηκε το Μάρτιο του 1939. Η έναρξη της γιορτής έγινε με δοξολογία στο μητροπολιτικό ναό του Αγ. Νικολάου της Νέας Κοκκινιάς. Ακολούθησε έπαρση της αθλητικής σημαίας και παρέλαση των αθλητών του συλλόγου, ενώ μετά ακολούθησε αγώνας ανωμάλου δρόμου 8 χιλιομέτρων, όπου αναδείχτηκε νικήτρια η ομάδα του Πειραιϊκού.¹⁵²

Αντίστοιχα, τον επόμενο χρόνο, η *Μικρασιατική Δουργούτιου* εόρτασε τα δέκα χρόνια της. Ο εορτασμός είχε ξεκινήσει με το κόψιμο της βασιλόπιτας και τη διανομή ημερολογίων για το νέο έτος στα μέλη, ενώ ακολούθησαν συγκεντρώσεις των μελών της, αγώνες, θεατρικές παραστάσεις κ.ά.¹⁵³

Ο *Ολυμπιακός Πατρών*, το 1940 γιόρτασε τα 15 χρόνια του και την κατάκτηση του τίτλου του πρωταθλητή περιφέρειας Πατρών. Στο πλαίσιο του εορτασμού δόθηκε γεύμα από το σύλλογο στην τοποθεσία Ιτιές, όπου παρέστησαν εκπρόσωποι του ποδοσφαιρικού κόσμου της Αχαΐας, όπως ο πρόεδρος της Ενώσεως Ποδοσφαιρικών Σωματείων Πατρών και επιθεωρητής της ΕΟΝ Ζαρκάδας με τη σύζυγό του, αντιπρόσωποι των τοπικών σωματείων, τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του Ολυμπιακού, «με επικεφαλής τον πρόεδρο Κ. Σκλάβο μετά της κυρίας του και της γυναिकाδελφής του... και πάνω από 20 ποδοσφαιριστές του σωματείου.» Αξίζει να σημειωθεί πως δεν αναφέρεται εκπρόσωπος της Παναχαϊκής, η οποία αποτελούσε το αντίπαλο δέος του Ολυμπιακού.¹⁵⁴

4.8 Πολιτικά δίκτυα και πολιτικές συμπεριφορές

¹⁵¹ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 22 Φεβρουαρίου 1939.

¹⁵² Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 29 Μαρτίου 1939.

¹⁵³ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 1 Ιανουαρίου 1940.

¹⁵⁴ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 26 Ιουνίου 1940.

Η ένταξη των μελών και των στελεχών των προσφυγικών αθλητικών σωματείων στα πολιτικά δίκτυα του Μεσοπολέμου αναλύεται σε συνάρτηση με την γενικότερη πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων την επίμαχη περίοδο. Η οργάνωση του προσφυγικού κόσμου στους αθλητικούς συλλόγους και η συσπείρωσή του γύρω από αυτούς, συνετέλεσαν, ώστε ο οργανωμένος αθλητισμός τους να αποκτήσει και πολιτικά χαρακτηριστικά. Οι ηγετικές ομάδες των προσφύγων επένδυσαν πολιτικά στην ίδρυση αθλητικών συλλόγων, η δε μαζικότητα της συμμετοχής των μελών του προσφυγικού κόσμου στα νεοφυή αυτά σωματεία υπήρξε ιδιαίτερα ελκυστική για υποψήφιους πολιτευτές, δημάρχους και όσους γενικά διεκδικούσαν δημόσια αξιώματα. Η σύνδεση των προσφύγων με την παράταξη του Ελ. Βενιζέλου και η εχθρότητά τους απέναντι στο βασιλιά και τους οπαδούς του οδήγησαν στον εναγκαλισμό των συλλόγων τους με τους Φιλελευθέρους, η οποία εκφράστηκε μέσα από την συμμετοχή πολιτευτών τους στα συμβούλια όλων των μεγάλων προσφυγικών αθλητικών συλλόγων. Σωματεία, όπως ο Πανιώνιος, ο Απόλλων Σμύρνης, η ΑΕΚ και ο ΠΑΟΚ, διατήρησαν ισχυρούς δεσμούς με τους βενιζελικούς, καθ' όλη τη διάρκεια της δημοκρατικής περιόδου του Μεσοπολέμου. Αναπόδραστα, η συντηρητική πολιτική στροφή της χώρας στα μέσα της δεκαετίας του 1930 και η επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά ανάγκασαν τις διοικήσεις των αθλητικών σωματείων των προσφύγων να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και να αναπτύξουν διαύλους επικοινωνίας με το νέο καθεστώς.

Οι πρόσφυγες, με τον ερχομό τους στην Ελλάδα, εξέφρασαν την επιθυμία να εκφραστούν πολιτικά μέσω του Ελ. Βενιζέλου, καθώς το Παλάτι και ο αντιβενιζελικός χώρος θεωρούνταν υπεύθυνοι για τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, ο δε Κρητικός πολιτικός αποτελούσε για τους πρόσφυγες μια «πατρική» φιγούρα.¹⁵⁵ Ουδέποτε δημιουργήθηκαν αμιγώς προσφυγικά κόμματα, παρά το πλήθος του προσφυγικού κόσμου, πρώτον, γιατί αρχικά θεώρησαν την παραμονή τους στην Ελλάδα προσωρινή και δεύτερον, γιατί επιθυμούσαν να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία ως ισότιμοι πολίτες και όχι ως μια ιδιαίτερη ομάδα.¹⁵⁶ Ως προς τη διαμόρφωση της πολιτικής τους συμπεριφοράς, καταλυτική υπήρξε η αντιπαλότητα

¹⁵⁵ Για τον «μύθο» του χαρισματικού ηγέτη Ελ. Βενιζέλου βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940...*, ό. π., σ. 83-86.

¹⁵⁶ Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά... ό. π., σελ. 164-167.

τους με τους αντιβενιζελικούς, η οποία ανάγεται στην περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Η έξαρση του τουρκικού εθνικισμού και ο Πρώτος Διωγμός του 1914-19 οδήγησαν εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες της Μ. Ασίας να έρθουν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα. Η υποστήριξη που αυτοί παρείχαν στη βενιζελική παράταξη, τους κατέστησε εχθρούς των αντιβενιζελικών, η δε προσήλωση των προσφύγων στον Βενιζέλο επί μια τουλάχιστον δεκαετία, έως το 1932, τους κατέστησε αντίζηλους των αντιπάλων του. Κατά τον ίδιο το Βενιζέλο μάλιστα, οι πρόσφυγες «όλοι πλην ολίγων αναξίων εξαιρέσεων ήταν δημοκρατικοί.»¹⁵⁷ Εν όψει μάλιστα του αναμενόμενου δημοψηφίσματος του 1924, σχετικά με το πολίτευμα, ο φιλομοναρχικός πολιτικός Αθανάσιος Ευταξίας είχε εισηγηθεί τη δημιουργία χωριστών εκλογικών κολεγίων για τους πρόσφυγες, με τη δικαιολογία ότι το πολιτειακό αφορούσε μόνον στους γηγενείς.¹⁵⁸

Το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας, το οποίο αποτελούσε άλλοτε το προπύργιο της βασιλικής παράταξης, μετά τη μαζική εγκατάσταση των προσφύγων στους πέριξ συνοικισμούς, έμοιαζε περικυκλωμένο από τους πολιτικούς της αντιπάλους.¹⁵⁹ Μετά την ελληνοτουρκική συμφωνία του 1930, κάποιοι πρόσφυγες μετακινήθηκαν προς τα αριστερά, ενώ το ΚΚΕ, που είχε ιδρυθεί το 1918, τροποποίησε τα συνθήματά του και συμπεριέλαβε πλέον και τους πρόσφυγες, εκτός από τους εργάτες και τους αγρότες. Έως το 1936, που κηρύχθηκε εκτός νόμου, το ΚΚΕ κέρδιζε συνεχώς υποστηρικτές στα μεγάλα αστικά κέντρα και περιοχές, όπως η Κοκκινιά, αναδείχθηκαν σε προπύργια του κόμματος.¹⁶⁰

Αναντίρρητα, οι πρόσφυγες δεν διέθεταν πολιτική εμπειρία αντίστοιχη με τη λειτουργία του ελληνικού κοινοβουλίου, καθώς η περίοδος του κοινοβουλευτισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά την επανάσταση των Νεότουρκων ήταν αρκετά σύντομη (1908-1912), ώστε να τους προσφέρει την απαιτούμενη προπαίδεια για τη σύγχρονη πολιτική ζωή, οι δε ελληνικές κοινότητες διοικούνταν βάσει ολιγαρχικών δομών.¹⁶¹ Η προσέλκυση των ψήφων του προσφυγικού κόσμου διευκολυνόταν από την παρουσία προσφύγων υποψηφίων, οι οποίοι θα έπρεπε να μπορούν να συνεργασθούν με τις αρχές του ελληνικού κράτους και να μπορούν να

¹⁵⁷ Χρ. Χατζηωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία»..., ό. π. σ. 61.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 65.

¹⁵⁹ Κώστας Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου»..., ό. π., σ. 104-105.

¹⁶⁰ R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής*..., ό. π., σ. 110.

¹⁶¹ Χρ. Χατζηωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία»..., ό. π., σ. 88.

νομιμοποιηθούν ως εκπρόσωποι των προσφύγων. Χαρακτηριστικά τους έπρεπε να είναι κατά βάση η ελληνοφωνία και η πανεπιστημιακή μόρφωση. Έπρεπε επίσης οι πρόσφυγες πολιτικοί ή οι ντόπιοι «προσφυγοπατέρες» να βρίσκονται σε διαρκή επαφή με τους ίδιους τους πρόσφυγες.¹⁶² Όπως θα δούμε παρακάτω, πολιτευτές προσφυγικής καταγωγής, με υψηλή μόρφωση και προσβάσεις στην εξουσία, αναμείχθηκαν στη διοίκηση των αθλητικών σωματείων των προσφύγων, μόνο και μόνο επιδιώκοντας πολιτικά οφέλη.

Η συλλογική οργάνωση των προσφύγων υπήρξε ένα σημαντικό κεφάλαιο του προσφυγικού ζητήματος, με προεκτάσεις κοινωνικές, πολιτικές κ.ά. Προσφυγικά σωματεία είχαν ιδρυθεί και πριν από το 1922, κατά την περίοδο του Α' Διωγμού των ελληνικών πληθυσμών από την Ανατολική Θράκη και τα μικρασιατικά παράλια. Σ' αυτά μάλιστα είχε αναγνωριστεί η δικαιοδοσία έκδοσης «πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας» για τα μέλη τους. Η πρόνοια αυτή, η οποία περιλαμβανόταν στο νόμο για την ίδρυση του υπουργείου Περιθάλψεως το 1917, επεκτάθηκε και μετά το 1922. Έτσι, τα σωματεία των προσφύγων συσπείρωσαν γύρω τους τον προσφυγικό κόσμο, αντλώντας κύρος και αναγνώριση.¹⁶³ Καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι σύλλογοι και οι ομοσπονδίες του προσφυγικού κόσμου λειτούργησαν ως ομάδες πίεσης απέναντι στις δημόσιες αρχές και υπερασπίστηκαν τα ζωτικά συμφέροντα των μελών τους, τα οποία σχετίζονταν κυρίως με τα ζητήματα της αποκατάστασής τους.¹⁶⁴ Τα σωματειακά δίκτυα των προσφύγων επιτέλεσαν και έναν επιπρόσθετο ρόλο, αφού μετατράπηκαν και σε πολιτικά δίκτυα προώθησης αιτημάτων και ψηφοθηρίας. Οι προσφυγικοί σύλλογοι, κατά το Μεσοπόλεμο, αποτέλεσαν αναπόσπαστο μέρος του δικτύου των βενιζελικών οργανώσεων και λειτούργησαν και ως ομάδες πίεσης και ως φορείς αιτημάτων. Οι πρόσφυγες, με άξονες τα σωματεία τους και τις συλλογικές τους οργανώσεις, ανέπτυξαν στην ουσία τα δικά τους δίκτυα, στα οποία ηγούνταν προσωπικότητες που διέθεταν πρόσβαση στην κορυφή της κομματικής πυραμίδας των Φιλελευθέρων, ακόμη και στον ίδιο τον Βενιζέλο.¹⁶⁵

---

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 89-91.

¹⁶³ Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή...*, ό. π., σ. 161.

¹⁶⁴ Για τις ομάδες πίεσης βλ. R. G. Schwartzberg, *Πολιτική Κοινωνιολογία*, 2^{ος} τόμος, Αθήνα, Παρατηρητής, 1984, σ. 363-367.

¹⁶⁵ Για τη σύνδεση των προσφυγικών συλλόγων με το εκλογικό δίκτυο της βενιζελικής παράταξης βλ. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece*,

4.8.1 Τα προσφυγικά αθλητικά σωματεία και το εκλογικό δίκτυο των Φιλελευθέρων

Στις 20 Μαΐου 1923, ξεκίνησε στο ποδηλατοδρόμιο του Φαλήρου η τέλεση των τελικών αγώνων ποδοσφαίρισης. Στο γήπεδο συνέρρευσαν πλήθη κόσμου,¹⁶⁶ ενώ έκανε την εμφάνισή του και ο ίδιος ο αρχηγός της Επανάστασης του '22 Νικόλαος Πλαστήρας, πολιτικός-σύμβολο για τον προσφυγικό κόσμο.¹⁶⁷ Ήταν η εποχή, κατά την οποία οι φορείς της εξουσίας, διαβλέποντας τη μαζικότητα του αθλητισμού, άρχισαν να δηλώνουν έντονα την παρουσία τους στα στάδια και στα ποδοσφαιρικά γήπεδα. Η παρουσία γηγενών και προσφύγων στους ίδιους αθλητικούς χώρους συνετέλεσε στην συμβολική αναπαραγωγή και αναπαράσταση των αντιθέσεων τους και η αναμέτρηση των προσφυγικών ομάδων ποδοσφαίρου με τις ομάδες των γηγενών, σε πολλά μέρη της Ελλάδας, απέκτησε ευρύτατες κοινωνικές προεκτάσεις, όπως π.χ. στο Βόλο, όπου η αέναη αντιπαράθεση της *Νίκης Βόλου* των προσφύγων, με τον *Ολυμπιακό Βόλου* των ντόπιων, θα επηρέαζε σε σημαντικό βαθμό της κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στο αστικό κέντρο και στην κοινωνία της προσφυγικής Νέας Ιωνίας Βόλου.¹⁶⁸

Τα αθλητικά σωματεία, σε πολλές περιπτώσεις, λόγω της απήχησής τους στην ελληνική κοινωνία, κατά το Μεσοπόλεμο, αποτέλεσαν δεξαμενές ψήφων για πολιτικές παρατάξεις και επίδοξους πολιτευτές. Η σύνδεση ενός σωματείου με μια παράταξη εκφραζόταν κυρίως μέσα από τη συμμετοχή πολιτικών της στο διοικητικό του συμβούλιο. Η απήχηση σωματείων, όπως ο Ολυμπιακός Πειραιώς, υπήρξε τόσο μεγάλη, ώστε το 1929 η προσκείμενη στον Βενιζέλο πολιτικοκοινωνική οργάνωση

1922-1936..., ό. π., σ. 202. Για τις πολιτικές οργανώσεις, το κομματικό φαινόμενο και τις ομάδες πίεσης βλ. R. G. Schwartzberg, *Πολιτική Κοινωνιολογία...*, ό. π.

¹⁶⁶ Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της προσπάθειας των στρατιωτικών δυνάμεων, ώστε να αποτρέψουν την «μαρίδα» από την είσοδό της στο Ποδηλατοδρόμιο του Φαλήρου, του αρθρογράφου της *Αθλητικής Επιθεώρησης* (Ιούλιος 1923): «Η τάξις εφάνη ευθύς εξαρχής ότι θα επικρατήσει απόλυτος, άλλως τε διετέθη και στρατιωτικός δύναμις, προς μεγάλην απογοήτευσιν της μαρίδας, η οποία από ενωρίς είχε πολιορκήσει το Ποδηλατοδρόμιον, και διεύθυνε τας επιθέσεις της προς τα ευάλωτα αυτού σημεία, караδοκούσα την ευκαιριαν μιας ατάκτου αλλά καλής συνδυασμένης εισορμήσεως, η οποία θα της εξησφάλιζε περιφανή... θέσιν...».

¹⁶⁷ Περ. *Αθλητική Επιθεώρησης*, Ιούνιος 1923.

¹⁶⁸ Γιάννης Π. Γκιόσος, *Τουρκομερίτες και Αυστριακοί...*, ό. π., σ. 88. Για την περίπτωση του Βόλου βλ. το υποκεφάλαιο 3.9.

«Φιλελευθέρα Νεολαία Πειραιώς», με επιστολή της προς το συμβούλιό του, ζήτησε να ανοικιάσει γραφείο στη λέσχη του και να συνεργαστεί μαζί του στο «κοινωνιστικό επίπεδο», συγχρωτίζοντας τα μέλη της με τα μέλη του Ολυμπιακού.¹⁶⁹ Στον Παναθηναϊκό αντίστοιχα, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, στρατεύτηκαν προσωπικότητες από ολόκληρο το πολιτικό φάσμα. Κατά τις περιόδους 1924-1926 και 1928-1930, πρόεδρος του σωματείου ήταν ο Παντελής Καρασεβδός, σημαίνον στέλεχος της παράταξης των Φιλελευθέρων, ενώ κατά τη διετία 1937-1939, πρόεδρος του συλλόγου ήταν ο Κώστας Κοτζιάς, υπουργός Διοικήσεως Πρωτευούσης, κατά τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά.

Η πολιτική ταυτότητα των προσφυγικών αθλητικών σωματείων αποτυπώνεται στις σχέσεις που ανέπτυξαν με τα κέντρα εξουσίας και τα κόμματα, καθώς και στη συμμετοχή πολιτευτών και φορέων της εξουσίας στις δραστηριότητές τους. Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων, άλλωστε, αποτέλεσαν εξ αρχής ελκυστικούς χώρους προς άγραν ψήφων από πολιτευτές των κομμάτων και υποψήφιους άρχοντες της τοπικής αυτοδιοίκησης. Επίσης, με την πάροδο του χρόνου, απέκτησαν αξιοσημείωτη μαζικότητα ως προς την εγγραφή μελών, δείγμα και τούτο του ενδιαφέροντος του κοινού των προσφυγικών συνοικισμών για τη συμμετοχή τους σ' αυτά. Το 1929, ο ΠΑΟΚ είχε εγγεγραμμένα στο μητρώο του, σύμφωνα με το υπόμνημα που έστειλε η διοίκησή του στον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο «δύο χιλιάδες εκατόν είκοσι μέλη, εκτός των αντεπιστελλόντων και επιτίμων τοιούτων και των χιλιάδων φανατικών οπαδών του».¹⁷⁰ Αντίστοιχα, στους προσφυγικούς συνοικισμούς, τα τοπικά αθλητικά σωματεία συγκέντρωναν στις τάξεις τους εκατοντάδες μέλη. Τον Ιούλιο του 1930, στα Νέα Σφαγεία, ο *Φωστήρας* αριθμούσε 150 μέλη,¹⁷¹ επίσης το 1930, στο Περιστερί, ο *Νέος Αστήρ* αριθμούσε 80 μέλη,¹⁷² ενώ η *Τόλμη Περιστερίου* αριθμούσε 60 μέλη.¹⁷³ Το μητρώο του *Ελπιδοφόρου Καισαριανής* αριθμούσε το 1932 500 μέλη,¹⁷⁴ ενώ τον ίδιο χρόνο, ο *Ακρίτας Δραπετσώνας* είχε πάνω από 160 τακτικά μέλη.¹⁷⁵ Το 1932 επίσης, ο *Ιωνικός Νέας Φιλαδελφείας* αριθμούσε στις τάξεις του πάνω από 100 αρωγά μέλη, προερχόμενα από την τοπική κοινωνία.¹⁷⁶ Τον Ιούνιο του

¹⁶⁹ Βάσιος Τσοκόπουλος, *Η ομάδα...*, ό. π., σ. 30-43.

¹⁷⁰ *Υπόμνημα Πανθεσσαλονικείου Αθλητικού Ομίλου Κωνσταντινουπολιτών προς Ελ. Βενιζέλο*, ό. π.

¹⁷¹ Εφ. *Βραδυνή*, 23 Ιουλίου 1930.

¹⁷² Εφ. *Βραδυνή*, 12 Ιουλίου 1930.

¹⁷³ Εφ. *Βραδυνή*, 28 Ιουλίου 1930.

¹⁷⁴ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 11 Ιουλίου 1932.

¹⁷⁵ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 16 Μαΐου 1932.

¹⁷⁶ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 6 Ιουνίου 1932.

1936, στον *Άρη Νέας Κοκκινιάς* είχαν εγγραφεί 250 τακτικά μέλη,¹⁷⁷ ενώ το 1940, στο μητρώο του *Καλλιθαϊκού* ήταν εγγεγραμμένα 111 μέλη και 40 ποδοσφαιριστές.¹⁷⁸

Οι ηγετικές ομάδες των προσφύγων, διαβλέποντας τη μαζικότητα του αθλητισμού, επένδυσαν στην ίδρυση αθλητικών συλλόγων και στη δημιουργία αθλητικών δικτύων. Στα συμβούλιά τους πρωτοστατούσαν επώνυμοι εκπρόσωποι του προσφυγικού κόσμου με πολιτικές βλέψεις. Αξιοσημείωτη επρόκειτο να είναι η δραστηριοποίηση των προσφύγων της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι δημιούργησαν ένα δίκτυο αθλητικών σωματείων σε ολόκληρη τη χώρα. Οι εξόριστοι «απόντες» μη ανταλλάξιμοι Κωνσταντινουπολίτες είχαν συγκροτήσει έναν εξόριστο πόλο εξουσίας για την ελληνική μειονότητα της Πόλης, ο δε όρος «απόντες» (absent) υιοθετήθηκε, επειδή οι τουρκικές αρχές τούς εμπόδισαν να ασκήσουν το δικαίωμα της επιστροφής τους στην Πόλη, στοιχείο που αναγνωριζόταν από τη Συνθήκη της Λωζάννης. Οι άνθρωποι αυτοί, περίπου 40.000, είχαν διαφύγει στην Ελλάδα, κατά το διάστημα Οκτωβρίου - Δεκεμβρίου 1922, από το φόβο αντιποίνων των τουρκικών αρχών, εξ αιτίας της εθνικιστικής τους δράσης.¹⁷⁹ Τα μέλη της εξόριστης ηγεσίας των Ελληνορθοδόξων της Κωνσταντινούπολης πρωτοστάτησαν στην πολιτική εκπροσώπηση των προσφύγων, μέσα από την παράταξη των Φιλελευθέρων, στην ίδρυση συλλόγων και στην έκδοση εφημερίδων. Σ' αυτό το πλαίσιο, ίδρυσαν πολλούς αθλητικούς συλλόγους στην Αθήνα, στον Πειραιά, στη Θεσσαλονίκη, στο Βόλο και σε άλλα αστικά κέντρα της Ελλάδας, προβάλλοντας την ιδεολογία τους και τη σύνδεσή τους με την Κωνσταντινούπολη.

Πολιτικός της παράταξης των Φιλελευθέρων ήταν ο πρώτος πρόεδρος της ΑΕΚ Κωνσταντίνος Σπανούδης, ο οποίος υπήρξε διακεκριμένος δημοσιογράφος και εκδότης της εφημερίδας *Πρόοδος* της Κωνσταντινούπολης, καθώς και μέλος του Εθνικού Συμβουλίου των Πατριαρχείων. Είχε λάβει μέρος στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας του Βενιζέλου, ενώ αργότερα, ως επί κεφαλής της «*Επιτροπής Αλυτρώτων Ελλήνων*» συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις της Συνθήκης των Βερσαλλιών, συνδράμοντας τον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο. Στην Αθήνα συνέχισε τη δράση του ως μέλος της εξόριστης ηγεσίας των Ρωμιών της Πόλης, εκδίδοντας την εφημερίδα

¹⁷⁷ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 12 Ιουνίου 1936.

¹⁷⁸ *Κατάλογος συνδρομητών Καλλιθαϊκού και κατάστασις εν ενεργεία αθλητών του ποδοσφαίρου*, Φάκελος «Καλλιθαϊκός Όμιλος Φιλάθλων Καλλιθέας», Ιστορικό Αρχείο ΕΟΕ.

¹⁷⁹ Για τη δράση της εξόριστης ηγεσίας των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης βλ. Δημήτρης Καμούζης, «Από 'σωτήρας της φυλής', 'ευεργέτης των Τούρκων'...», ό. π.

«Εθνικός Αγών», έως το 1926. Ήταν προσωπικός φίλος του Βενιζέλου, πολιτεύτηκε με το κόμμα των Φιλελευθέρων και εξελέγη βουλευτής το 1932.¹⁸⁰ Μέλη της ΑΕΚ ήταν και άλλοι επιφανείς Ρωμιοί της Πόλης, όπως τα μέλη της *Ειδικής Επιτροπής Κωνσταντινουπολιτών* (ΕΕΚ) Ιωάννης Χρυσαφίδης και Φ. Φλωρίδης,¹⁸¹ το παλιό μέλος της *Επιτροπής Εθνικής Άμυνας Κωνσταντινουπόλεως* Αλέξανδρος Παππάς, κ.ά.¹⁸² Τον Φεβρουάριο του 1936, πρόεδρος της ΑΕΚ εξελέγη ο Κωνσταντίνος Ζαρίφης, γόνος της περιώνυμης οικογένειας τραπεζιτών και εθνικών ευεργετών, ιδρυτής της τράπεζας «Ζαρίφης - Ευγενίδης & ΣΙΑ» και βουλευτής Αθηνών με το κόμμα των Φιλελευθέρων στην Γ' Αναθεωρητική Βουλή, το 1936.

Στη Θεσσαλονίκη, η πολιτική μήτρα της ΑΕΚ Θεσσαλονίκης και του ΠΑΟΚ υπήρξε η *Ένωση Κωνσταντινουπολιτών*. Καταστατικός σκοπός της Ενώσεως, με σαφή πολιτική στόχευση ήταν «η εμπέδωσις του προσφυγικού κόσμου εν τη εθνική και ανορθωτική κατευθύνσει, την οποίαν διεχάραξεν αυτήν η Επανάστασις του 1922».¹⁸³ Ο ΠΑΟΚ Θεσσαλονίκης διατηρούσε στενούς δεσμούς με παράγοντες της βενιζελικής παράταξης, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στην κεντρική πολιτική σκηνή, στην τοπική αυτοδιοίκηση και στον τύπο. Ο πρόεδρος του συλλόγου Πέτρος Λεβαντής (1930-1931 και 1933-1934) ήταν βουλευτής του κόμματος των Φιλελευθέρων και διευθυντής της εφημερίδας *Μακεδονία*. Ο επίσης πρόεδρος Λ. Καραμαούνας ήταν δημοτικός σύμβουλος κατά την περίοδο 1932-1933, με το συνδυασμό του Χαρίσιου Βαμβακά, που υποστηριζόταν από τους Φιλελευθέρους, ο επίτιμος πρόεδρος Λεωνίδας Ιασονίδης ήταν βουλευτής του κόμματος των Φιλελευθέρων, ενώ ο πρόεδρος Παντελής Καλπακτσόγλου (1931-1933, 1940-1944 και 1946-1948) ήταν δημοτικός σύμβουλος. Τις ίδιες πολιτικές σχέσεις διατηρούσε με το χώρο των Φιλελευθέρων και η ΑΕΚ Θεσσαλονίκης.¹⁸⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι συνελεύσεις της *Ενώσεως Κωνσταντινουπολιτών* συχνά πραγματοποιούνταν

¹⁸⁰ Χρυσόστομος Αγγ. Θεοδωρίδης, *Διακριθέντες του ξεριζωμένου Ελληνισμού, Μικράς Ασίας- Πόντου - Αν. Θράκης- Κωνσταντινουπόλεως*, τόμ. Β', Αθήναι, Έκδοσις Προσφυγικής Οργανώσεως Εθνική Μνημοσύνη, 1976, σ. 82-83.

¹⁸¹ Οι Ρωμιοί φυγάδες της Πόλης συγκρότησαν στην Ελλάδα την Ειδική Επιτροπή Κωνσταντινουπολιτών (ΕΕΚ), την οποία διαδέχθηκε η Κεντρική Επιτροπή Κωνσταντινουπόλεως (ΚΕΚ). Τον Απρίλιο του 1925, την ΚΕΚ διαδέχθηκε η Εκτελεστική Επιτροπή Απόντων Κωνσταντινουπολιτών (ΕΕΑΚ). Βλ. Δ. Καμούζης, «Από "σωτήρας της φυλής"...», ό. π., σ. 162-165. Για τη συνδρομή του Ι. Χρυσαφίδη στην παραχώρηση της έκτασης στη Ν. Φιλαδέλφεια, για το γήπεδο της ΑΕΚ βλ. *εδώ* το κεφάλαιο για τα γήπεδα των προσφύγων.

¹⁸² Ο Α. Παππάς ήταν μέλος της δωδεκαμελούς Επιτροπής Εθνικής Άμυνας Κων/πόλεως, η οποία συγκροτήθηκε στην Πόλη το 1920, μετά την ήττα του Βενιζέλου στις εθνικές εκλογές του ίδιου έτους.

¹⁸³ 1^ο άρθρο κανονισμού της Ενώσεως Κων/πολιτών, 22 Ιανουαρίου 1923, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹⁸⁴ Ελ. Ιωαννίδου, «Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940)»..., ό. π., σ. 50-51.

στην αίθουσα του κόμματος των Φιλελευθέρων.¹⁸⁵ Επίσης, ο Χαρίσιος Βαμβακάς, δήμαρχος Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο 1932-1934 με την υποστήριξη των Φιλελευθέρων, διετέλεσε επίτιμος πρόεδρος του *Βυζαντινού Αθλητικού Ομίλου Θεσσαλονίκης*.¹⁸⁶

Στην Αθήνα, στενή υπήρξε η σχέση των διοικήσεων του Πανιωνίου με τη βενιζελική παράταξη, αφού στελέχη του συλλόγου, όπως ο βουλευτής Αθηνών και Πειραιώς Απόστολος Ορφανίδης πολιτευόταν με τους Φιλελεύθερους το 1923. Ο Ορφανίδης, τέως διευθυντής του Στρατιωτικού Νοσοκομείου Σμύρνης, υπήρξε ο πρώτος διευθυντής του Νοσοκομείου Προσφύγων Αθηνών (του μετέπειτα Ιπποκρατείου) και διετέλεσε υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως.¹⁸⁷ Το 1930, όταν ο σύλλογος περιήλθε σε δεινή οικονομική κατάσταση, μετά από θετική εισήγηση του γενικού γραμματέα του ΣΕΓΑΣ Γ. Κίτσου (αργότερα πρόεδρου του συλλόγου), ο υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου ενίσχυσε οικονομικά τον Πανιώνιο και έτσι ο σύλλογος συνέχισε τη δραστηριότητά του.¹⁸⁸

Ο παράγοντας του Απόλλωνος Σμύρνης Δημήτρης Μαρσέλλος υπήρξε και αυτός ακραιφνής βενιζελικός, παραμένοντας στη θέση του προέδρου έως το Μάρτιο του 1937, οπότε τον διαδέχτηκε στην προεδρία ο Δ. Κουλαμπίδης. Ο Μαρσέλλος είχε χρηματίσει πρόεδρος του συλλόγου και κατά την τριετία 1919-1922, ενώ, μετά την προσφυγιά στην Ελλάδα, εξελέγη σε νευραλγικές θέσεις του αθλητισμού. Το 1924 διορίστηκε μέλος της νέας Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων,¹⁸⁹ ενώ το Γενάρη του 1929, μετά από συνεδρίαση της ΕΠΟ και μετά από την παραίτηση του παράγοντα του ποδοσφαίρου Παναγή Βρυώνη, εξελέγη πρόεδρος της ομοσπονδίας του ποδοσφαίρου.¹⁹⁰ Ο Μαρσέλλος υπήρξε πολιτικό στέλεχος των Φιλελευθέρων και μάλιστα εξελέγη βουλευτής Πειραιώς. Χαρακτηριστικό της σύνδεσης του Απόλλωνα με την αντιμοναρχική παράταξη είναι το γεγονός ότι, τον Οκτώβριο του 1926, η γενική συνέλευση του Απόλλωνα διεξήχθη στην αίθουσα του πολιτικού γραφείου του

---

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 51.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 61.

¹⁸⁷ Λάζαρος Βλαδίμηρος, *Η Ιστορία της Ελληνικής Ιατρικής στη Σμύρνη*, Αθήνα, Ένωση Σμυρναίων, 2018, σ. 47.

¹⁸⁸ Π. Λινάρδος, *Η Σμύρνη του Πανιωνίου...*, ό. π., σ. 255.

¹⁸⁹ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Απρίλιος 1924.

¹⁹⁰ Εφ. *Αθλητική*, 31 Ιανουαρίου 1929. Ο Π. Βρυώνης θεωρείται ο θεμελιωτής του ποδοσφαίρου στην Ελλάδα. Το 1906 ίδρυσε τον Ποδοσφαιρικό Σύλλογο Γουδί.

κόμματος των Φιλελευθέρων στο Μέγαρο Αφθονίδου, επί της πλατείας Κλαυθμώνος.¹⁹¹

Αντίστοιχα, στους προσφυγικούς συνοικισμούς, πολίτευτές των Φιλελευθέρων συμμετείχαν στα συμβούλια των τοπικών αθλητικών συλλόγων. Στη Νέα Φιλαδέλφεια, πρόεδρος του τοπικού *Ιωνικού* διετέλεσε ο βουλευτής Πάνος Διαμαντόπουλος.¹⁹² Παρομοίως, στην περιφέρεια, πρόσφυγες πολίτευτές με βενιζελικές καταβολές αναμείχθηκαν ενεργά στη διοίκηση αθλητικών σωματείων των προσφύγων. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της *Ιωνίας Σάμου*, πρόεδρος της οποίας, το Νοέμβριο του 1928, ήταν ο πρόεδρος των Μικρασιατών του νησιού Εμμανουήλ Ηλιάδης. Το 1932, ο Ηλιάδης, αν και κατά τη δεκαετία του 1920 ανήκε στην παράταξη των Φιλελευθέρων, πολιτεύτηκε ως υποψήφιος του *Προοδευτικού Κόμματος* του Καφαντάρη.¹⁹³

Ουσιαστική υπήρξε η συμμετοχή των παραγόντων των προσφυγικών αθλητικών σωματείων και στα συμβούλια των αθλητικών ομοσπονδιών και ενώσεων του Μεσοπολέμου. Χαρακτηριστική περίπτωση πρόσφυγα αθλητικού παράγοντα ήταν αυτή του προέδρου του Πανιωνίου Δημητρού Δάλλα, ο οποίος συμμετείχε στα συμβούλια του ΣΕΑΓΣ (ΣΕΓΑΣ από το 1928), εκπροσωπώντας την ανώτατη αθλητική αρχή της Ελλάδας σε διεθνή αθλητικά συνέδρια και συμμετέχοντας σε ολυμπιακές αποστολές. Στις 24 Νοεμβρίου 1923, εξελέγη έφορος βιβλιοθήκης και εκδόσεων του ΣΕΑΓΣ και υπό την επιμέλειά του εκδόθηκε ξανά η τακτική μηνιαία έκδοση του «*Δελτίου*» του. Στις 4,15 και 16 Ιουλίου 1924, μαζί με τον αθλητικό παράγοντα Παύλο Μανιτάκη, συμμετείχαν στο παγκόσμιο συνέδριο της Δ.Ο.Α.Φ., ως ειδικοί απεσταλμένοι του ΣΕΑΓΣ, προβαίνοντας σε ενέργειες για τη διοργάνωση Βαλκανικών Αγώνων κατόπιν εντολής του συνδέσμου. Στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Άμστερνταμ ο Δάλλας συμμετείχε στην ολυμπιακή αποστολή, παρελθόντας ως επικεφαλής της ελληνικής ομάδας μαζί με τους παράγοντες Πτέρη και Μανιτάκη, ενώ είχε οριστεί εκπρόσωπος στα δύο διεθνή συνέδρια ανδρών και γυναικών.¹⁹⁴

---

¹⁹¹ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 17 Οκτωβρίου 1926.

¹⁹² Για τον Π. Διαμαντόπουλο βλ. *εδώ* σ. 215

¹⁹³ Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 14 Νοεμβρίου 1928. Για τον Εμμ. Ηλιάδη και την πολιτική συμπεριφορά των Μικρασιατών προσφύγων της Σάμου, βλ. Μαν. Γιαννούτσος, *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Σάμο (1922-1940): Κοινωνική ένταξη, οικονομική δραστηριότητα, πολιτική συμπεριφορά*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Παν/μιο Κρήτης, 2016.

¹⁹⁴ Για τη ζωή και το έργο του Δ. Δάλλα βλ. Π. Λινάρδος, *Δημητρός Δάλλας...*, ό. π.

4.8.2 Τα προσφυγικά αθλητικά σωματεία κατά τη δικτατορία του Μεταξά

Κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, ο κίνδυνος διάλυσης αρκετών προσφυγικών σωματείων ήταν ορατός, λόγω των πολιτικών φρονημάτων των μελών τους και εξαιτίας της γενικότερης δυσμένειας του καθεστώτος απέναντι στον προσφυγικό κόσμο. Για να αποφύγουν την προοπτική της παύσης της λειτουργίας τους, τα σωματεία των προσφύγων υποχρεώθηκαν να επιστρατεύσουν πρακτικές που θα εξομάλυναν τις σχέσεις τους με την εξουσία. Ο *Απόλλων Καλαμαριάς*, παρά την αριστερή πολιτική ταυτότητα αρκετών μελών του, μπόρεσε χάρη στις πολιτικές προσβάσεις ορισμένων στελεχών του, να συνεχίσει την αθλητική και πολιτιστική του δράση.¹⁹⁵ Ο Σταύρος Καρατζάς κατάφερε ως πρόεδρος του Απόλλωνα στα τελευταία χρόνια της μεσοπολεμικής περιόδου, όχι μόνο να αποτρέψει την απαγόρευση της λειτουργίας του συλλόγου, αλλά να διεκδικήσει κιόλας από το καθεστώς την ενίσχυση του έργου του. Ο ίδιος, κατά τη δεκαετία του 1930 είχε υπηρετήσει στη Χωροφυλακή, κατόπιν διετέλεσε έμμισθος γραμματέας της Κοινότητας Νέου Ρυσίου (1936-1942) και για λίγο γενικός γραμματέας του Δήμου Καλαμαριάς (1943-1944). Μετά τον πόλεμο εξελέγη τρεις φορές δήμαρχος Καλαμαριάς (1951-1964).¹⁹⁶ Παρακάτω παρατίθεται απόσπασμα από επιστολή του διοικητικού συμβουλίου του Απόλλωνα Καλαμαριάς προς την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων, το Μάρτιο του 1940, η οποία υπογράφεται από τον Σταύρο Καρατζά, ως πρόεδρο. Ενδιαφέρον έχει το ύφος της επιστολής, καθώς και το περιεχόμενο, όπου τίθενται τα αιτήματα του συλλόγου:

«...Κατά καιρούς ο Σύλλογός μας δι' αναφορών του ητήσατο παρά των αρμοδίων Αρχών όπως κατασκευάσωσι γήπεδον διά την αθλητιώσαν Νεολαίαν, πλην όμως μέχρι σήμερον ουδεμία μέριμνα ελήφθη.

Ο κατάλληλος χώρος διά την κατασκευήν του γηπέδου κείται εν τω Συνοικισμώ Καλαμαριάς και ακριβώς έναντι της Ηλεκτρικής Εταιρίας, όστις ανήκει εις το Κράτος και κατά την ταπεινήν μας γνώμην ενδείκνυται όπως κατασκευασθή γήπεδον εν τω υποδεικνυομένω χώρω, δεδομένου ότι ουδέν γήπεδον υπάρχει εις την Ανατολικήν πλευράν

¹⁹⁵ *Μια ζωή Απόλλων...*, ό. π., σ. 21.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 27.

της πόλεως Θεσ/νίκης εις ην έχουσι ανεγερθή περί τους 20 συνοικισμούς, οι κάτοικοι των οποίων ανέρχονται περί τους 30.000 κατοίκους...

... Βέβαιοι όντες ότι Υμείς ως εκπρόσωποι του Εθνικού Κράτους της 4^{ης} Αυγούστου θέλετε εν τη πατρική Σας μερίμνη επιλύσει τα ζητήματα τα αναγόμενα εις τον κύκλον της αρμοδιότητας Υμών διά το καλόν της αθλητιώσης νεολαίας και θέλητε ενδιαφερθή διά την κατασκευήν ενός γηπέδου εν τω Συνοικισμώ Καλαμαριάς.»¹⁹⁷

Χαρακτηριστικές του ασφυκτικού ελέγχου που είχε επιβάλει η δικτατορία Μεταξά είναι οι διώξεις που υπέστη το σωματείο της Θεσσαλονίκης *Μαραθών Κουρί*. Στις 3 Νοεμβρίου 1938, η Εισαγγελία Πρωτοδικών Θεσσαλονίκης ζήτησε με έγγραφό της προς το Δικαστήριο Πρωτοδικών, τη διάλυση του σωματείου λόγω αδρανείας. Με έγγραφό του μάλιστα, στις 19 Απριλίου 1938, ο διοικητής του ΙΑ' αστυνομικού τμήματος Θεσσαλονίκης προς τον εισαγγελέα Πλημμελειοδικών, ισχυριζόταν ότι το σωματείο είχε σταματήσει να συνέρχεται και να διενεργεί αρχαιρεσίες από τον Ιούνιο του 1936 έως το Μάρτιο του 1938.¹⁹⁸ Παράλληλα, είχε υπάρξει μαρτυρική κατάθεση, στις 14 Μαΐου 1938, ότι το σωματείο «δεν εφάνη αντάξιον του προορισμού του» και ότι «δεν ετηρούντο τα πρακτικά.»¹⁹⁹ Τα γεγονότα αυτά συνδέονται προφανώς με το συνολικότερο πλαίσιο ελέγχου λειτουργίας των σωματείων, που είχε επιβάλει το καθεστώς Μεταξά, επικαλούμενο διάφορες αιτίες και αφορμές.

Η ονοματολογία των προσφυγικών σωματείων υπήρξε επίσης πεδίο παρεμβάσεων της δικτατορίας. Το σωματείο *Προσφυγική Ένωσις*, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1928, αναγκάστηκε από το καθεστώς Μεταξά, το 1936, να προχωρήσει στην απόλειψη του όρου *Προσφυγική* από την ονομασία του και να μετονομαστεί σε *Μακεδονικός*.²⁰⁰ Αντίστοιχα, ο *Απόλλων* στη Δραπετσώνα μετονομάστηκε *Απόλλων 4^{ης} Αυγούστου*.²⁰¹ Την ίδια περίοδο, εμφανίστηκαν σωματεία σε προσφυγικούς συνοικισμούς με φιλομεταξικές επωνυμίες, όπως το σωματείο *4^η Αυγούστου Νέας Σμόρνης*.²⁰²

Επίσης, η διείσδυση της ΕΟΝ στα προσφυγικά αθλητικά σωματεία ήταν αναπόφευκτη, όπως μαρτυρεί και το γεγονός ότι τα γραφεία και τα αποδυτήρια της

¹⁹⁷ *Επιστολή Απόλλωνος Καλαμαριάς προς ΕΟΕ*, Φάκελος «Απόλλων Αθλητικός Σύλλογος Καλαμαριάς Θεσσαλονίκης», Ιστορικό Αρχείο ΕΟΕ.

¹⁹⁸ Ελ. Ιωαννίδου, «Τα αθλητικά σωματεία...», ό. π., σ. 84.

¹⁹⁹ Φάκελος «Μαραθών Κουρί», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

²⁰⁰ Ελ. Ιωαννίδου, «Τα αθλητικά σωματεία...», ό. π., σ. 69.

²⁰¹ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 2 Αυγούστου 1940.

²⁰² Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 24 Μαΐου 1939.

Αθλητικής Ποδοσφαιρικής Ένωσης Τριγλίας Ραφήνας στεγάζονταν στη Λέσχη της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ) Ραφήνας, καθώς, όπως δήλωνε το συμβούλιο της στην Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων, μέσω επιστολής, «τα πλείστα των μελών μας είναι και μέλη της Ε.Ο.Ν.»²⁰³

Ένα άλλο πεδίο ήταν αυτό των αναγκαστικών συγχωνεύσεων των σωματείων, ο οποίος συνοδευόταν από την κατασκευή αθλητικών υποδομών και την παροχή οικονομικών ενισχύσεων. Η *Αθλητική Ένωσις Νήαρ Ηστ Μικρασιατική* αναγνωρίστηκε το 1940²⁰⁴ και προέκυψε από τη συγχώνευση των σωματείων *Αθλητικού Ομίλου Νήαρ Ηστ* και του *Ποδοσφαιρικού Αθλητικού Ομίλου «Μικρασιατική Ένωσις»*.²⁰⁵ Αντίστοιχα, τον Φεβρουάριο του 1940, στην αίθουσα του κινηματογράφου «*Αστήρ*» της Ν. Ιωνίας, έγινε η τακτική συνέλευση της *Ένωσης Ομίλου Φιλάθλων και Απόλλωνος Ν. Ιωνίας*.²⁰⁶ Ο Όμιλος Φιλάθλων και ο Απόλλων είχαν συγχωνευθεί και είχαν συγκαλέσει γενική συνέλευση στις αρχές του 1940. Ο πρόεδρος Βασιλειάδης εξήρε την προσφορά του φίλα προσκειμένου στο καθεστώς δημάρχου Ν. Ιωνίας Παράσχου και πρότεινε την ανακήρυξή του ως επίτιμο μέλος. Τέλος, πρότεινε τη μετονομασία του συλλόγου σε «*Αθλητική Ένωσις Νέας Ιωνίας*», ενώ ενημέρωσε ότι ο σύλλογος, χάρη στις ενέργειες του Δήμου, θα αποκτούσε σύγχρονο γυμναστήριο, το οποίο πρότεινε να ονομαστεί «*Γυμναστήριον Ιωάννου Μεταξά*». Ο δήμαρχος Παράσχος, από την μεριά του, εξήγγειλε τη σύσταση «*Αδελφάτου Αθλητισμού*», το οποίο θα αποτελούνταν από το δήμαρχο ως πρόεδρο, δύο συμβούλους της ΑΕ Ν. Ιωνίας, ένα δημοτικό σύμβουλο, τον περιφερειακό διοικητή της ΕΟΝ και δύο «έγκριτα» μέλη της πόλης. Στο *Αδελφάτο* θα παραχωρούνταν το στάδιο, για να επισκευαστεί και να καταστεί άρτιο. Ο υπουργός-διοικητής Πρωτεύουσας Κ. Κοτζιάς θα διέθετε 200.000 δραχμές και άλλες 200.000 ο Δήμος Ν. Ιωνίας. Επιδιώχθηκε δε και η ίδρυση δύο βοηθητικών γυμναστηρίων, μεταξύ των συνοικισμών Βυζαντίου - Ελευθερούπολης και Νεάπολης - Περισσού.²⁰⁷

---

²⁰³ Φάκελος «Αθλητική Ποδοσφαιρική Ένωσις Τριγλίας Ραφήνας», Αρχείο Ε.Ο.Ε. Για την ίδρυση του παραρτήματος της ΕΟΝ στη Ραφήνα και τις πολιτικές ζυμώσεις της εποχής βλ. Απόστολος Μπογιατζής, *Μακρονήσι. Το βιβλίο που ήθελα ν' αφήσω*, Μεταγραφή, επιστ. επιμ., επιλεγόμενα: Βασίλης Α. Μπογιατζής, Αθήνα, Πληθώρα, 2019.

²⁰⁴ Απόφαση 11027/20-8-40 Πρωτοδικείου Αθήνας.

²⁰⁵ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 9 Αυγούστου 1940.

²⁰⁶ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 2 Φεβρουαρίου 1940.

²⁰⁷ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 9 Φεβρουαρίου 1940.

Κεφάλαιο πέμπτο

Τα προσφυγικά αθλητικά σωματεία ως φορείς της μικρασιατικής μνήμης

5.1 Η μελέτη της συλλογικής μνήμης

Η μελέτη της συλλογικής μνήμης έχει αποτελέσει αντικείμενο μιας μεγάλης και διεπιστημονικής βιβλιογραφίας. Κατά τον Μωρίς Αλμπβάκς (Maurice Halbwachs), η μνήμη δεν είναι ατομική, αλλά κοινωνική και δεν αφορά στο παρελθόν, αλλά στο παρόν. Σύμφωνα με αυτόν, η ανάμνηση είναι «η ανακατασκευή του παρελθόντος με τη βοήθεια δεδομένων που δανειζόμαστε από το παρόν, ανακατασκευή την οποία έχουν προετοιμάσει άλλες ανακατασκευές που έχουν δημιουργηθεί σε προηγούμενες εποχές και απ' όπου η εικόνα του παρελθόντος έχει προκύψει ήδη παραλλαγμένη.»¹ Σημαντική για την κατανόηση της λειτουργίας της συλλογικής μνήμης ήταν η διάκριση που έκανε ο Γιαν Άσμαν (Jan Assmann) ανάμεσα σε επικοινωνιακή και πολιτισμική μνήμη. Η πρώτη αφορά σε αυτό που ο Αλμπβάκς ονόμασε «κοινωνική μνήμη», ενώ η δεύτερη αφορά στη μνήμη που μεταβιβάζεται μέσα από την επαναληπτική χρήση κειμένων, εικόνων και τελετουργιών, σε μεγαλύτερο βάθος χρόνου.² Ακριβώς για αυτές τις πρακτικές ο Πολ Κόνερτον (Paul Connerton), από τη μεριά του, εισήγαγε την έννοια της «ενσώματης μνήμης», η οποία παραπέμπει στη μεταβίβαση της συλλογικής μνήμης μέσα από ενσώματες τελετές.³ Ο ρόλος της μνήμης στη δημιουργία της εθνικής ταυτότητας αποτελεί, εξάλλου, ένα άλλο πεδίο, στο οποίο αναφέρονται πολλοί ιστορικοί, όπως ο Άντονι Σμιθ (Antony Smith), ο Πιερ Νορά (Pierre Nora) και ο Έρικ Χόμπσπλουμ (Eric Hobsbawm). Σύμφωνα με τον Άντονι Σμιθ, η μνήμη αποτελεί βασικό στοιχείο για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, ενώ η συλλογική πολιτισμική ταυτότητα δομείται με βάση την αίσθηση της συνέχειας των διάδοχων γενεών, τις κοινές μήμες των ανθρώπων και την

¹ Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2013, σ. 94.

² Για τη θεωρία της πολιτισμικής μνήμης βλ. Jan Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη - Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, Μτφ. - επιμ. Διαμαντής Παναγιωτόπουλος, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

³ Για τη σημασία των αναμνηστικών τελετών και των σωματικών πρακτικών στη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης βλ. Paul Connerton, *How societies remember*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

αποδοχή ορισμένων κοινών αντιλήψεων.⁴ Οι Έρικ Χόμπσμπουμ και Τέρενς Ρέιντζερ (Terence Ranger) εισήγαγαν την έννοια της «επινοημένης παράδοσης», η οποία αναφέρεται σε αναπαραστάσεις και τελετές, οι οποίες έχουν αναμνηστική λειτουργία και συνέβαλαν (και συμβάλλουν) στην κατασκευή των εθνικών παραδόσεων.⁵ Τέλος, ο Πιερ Νορά εισήγαγε την έννοια των «τόπων μνήμης», οι οποίοι, συνδεδεμένοι με τελετουργίες, συμβάλλουν στη συγκρότηση των κοινοτήτων. «Τόποι μνήμης» μπορούν να είναι μνημεία, κείμενα, τελετές κλπ.⁶

Η μνήμη αποτέλεσε για τους πρόσφυγες της Μ. Ασίας «ένα είδος κεφαλαίου χωρίς το οποίο η ταυτότητά τους θα χανόταν.» Αυτό το κεφάλαιο λειτούργησε αποφασιστικά «ως προς την ανασυγκρότηση της ζωής τους και την πολιτισμική τους επιβίωση».⁷ Σύμφωνα με τη Ρενέ Χίρσον (Renee Hirschon):

«Οι προσφυγικές κοινότητες όρθωσαν ‘εμπόδια’ εξασθένησης της προσφυγικής και μικρασιατικής μνήμης και παρά το γεγονός ότι τα περισσότερα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των αρχικών προσφύγων και του πληθυσμού υποδοχής ήταν κοινά, οι πρόσφυγες φαίνεται ότι είχαν προτείνει ένα ψυχολογικό τείχος, αποτελώντας μια διακριτή ομάδα.»⁸

Η συλλογική μνήμη των προσφύγων συμμετείχε ενεργά στη διαδικασία συγκρότησης της πολιτισμικής ταυτότητας αυτής της ομάδας. Τη συλλογική μνήμη μπορούμε να την κατατάξουμε σε δύο είδη: την επίσημη και την ανεπίσημη. Η πρώτη δημιουργείται «από τα πάνω», από το κράτος, μέσα από την εισαγωγή θεσμών, την ανέγερση μνημείων και αγαλμάτων, την καθιέρωση εορτών και μνημονικών πρακτικών. Η δεύτερη βασίζεται στα κοινά βιώματα των ομάδων των προσφύγων, που δεν έχουν όμως άμεση πρόσβαση στα κέντρα εξουσίας.⁹ Αυτή η «από τα κάτω» μνήμη συχνά αμφισβητεί το κυρίαρχο «αφήγημα» της επίσημης μνήμης, γι' αυτό και

⁴ Antony Smith, *Εθνική Ταυτότητα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2000, σ. 41-46.

⁵ Eric Hobsbawm - Terence Ranger (eds), *The invention of tradition*, Cambridge University Press, 1983.

⁶ Pierre Nora, “Between memory and history: Les lieux de memoire”, *Representations*, 26 (1989), 7-24.

⁷ Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής...*, ό. π., σ. 59.

⁸ Στο ίδιο, σ. 41 -42.

⁹ Κωνσταντίνα Μπάδα - Ευαγγελία Ματσούκη, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στο Κορρέ Κατερίνα - Κούζας Γεώργιος (επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Πρακτικά Δημερίδας (Αθήνα 7-8 Μαΐου 2007), Παν/μιο Αθηνών, Αθήνα, 2010, σ. 375-399.

ο Φουκώ την ονόμασε «αντιμνήμη».¹⁰ Έτσι, το μνημονικό απόθεμα και η κουλτούρα μνήμης του προσφυγικού κόσμου συγκροτήθηκαν αφενός από τους θεσμούς και αφετέρου από τους ιδιώτες.¹¹

Οι σύλλογοι που ιδρύθηκαν από τους πρόσφυγες, κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, εργάστηκαν για την αλληλεγγύη των μελών τους, την αντιμετώπιση των επειγουσών αναγκών τους και την ομαλή ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Οι προσφυγικοί σύλλογοι υπήρξαν φορείς έκφρασης των αιτημάτων και των αξιώσεων των μελών τους για καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, ενώ ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμβολή τους στην αντιμετώπιση γραφειοκρατικών ζητημάτων, στην ανάδειξη προβλημάτων, καθώς και στη διαδικασία έκδοσης πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας.¹²

Η ικανότητα αυτοργάνωσης των προσφύγων δεν προέκυψε ξαφνικά, αλλά αποτέλεσε μια κληρονομιά που έφεραν μαζί τους, η οποία είχε δημιουργηθεί στο πλαίσιο της λειτουργίας των ρωμαϊκών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου μετά το 1860 και μέχρι το 1922, εκατοντάδες σύλλογοι είχαν ιδρυθεί σε πόλεις και χωριά, προκειμένου να διαδοθεί η ελληνική παιδεία αλλά και να παρασχεθεί υποστήριξη στα μέλη τους.¹³ Ένα επόμενο σημαντικό πεδίο δράσης των προσφυγικών συλλόγων υπήρξε αυτό του πολιτισμού και της εκπαίδευσης. Η διάσωση της προσφυγικής μνήμης και η συγκρότηση ενός δημόσιου προσφυγικού λόγου επιτεύχθηκε μέσα από τη συλλογική δράση, τον τύπο και τις εκδόσεις.¹⁴ Πρωτοπόροι στο ζήτημα της συγκρότησης της προσφυγικής μνήμης υπήρξαν αφενός οι επιστημονικοί σύλλογοι των προσφύγων, σκοπός των οποίων ήταν η οργάνωση της μνήμης της Μ. Ασίας, αφετέρου τα έντυπα του προσφυγικού και μη τύπου.¹⁵

---

¹⁰ Michel Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, επιμ. D.F. Bouchard and Sherry Simon, Ithaca NY, Cornell University Press, 1977.

¹¹ Μιγάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Πέρα από την Καταστροφή..., ό. π., σ. 174. Για τη σημασία των αναμνηστικών τελετών και των σωματικών πρακτικών στη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης βλ. Paul Connerton, *How societies remember...*, ο. π.

¹² Βλ. Dimitris Kamouzis, "Collective Representation, Memory and Refugee Identity: Asia Minor Greeks After 1923...", ο. π.

¹³ Για τη σωματειακή οργάνωση των Ρωμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. Κυριακή Μαμόνη - Λήδα Ιστικοπούλου, *Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*..., ό. π.

¹⁴ Βλ. Dimitris Kamouzis, "Collective Representation..." , ό. π.

¹⁵ Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο»..., ό. π. σ. 219.

Σύλλογοι, όπως η Επιτροπή Ποντιακών Μελετών (1927) και η Ένωση Σμυρναίων (1936), εργάστηκαν συστηματικά, ώστε να διασώσουν τη μνήμη των τόπων καταγωγής των μελών τους, μέσα από την έρευνα και την προβολή του λαογραφικού και ιστορικού πλούτου της Μ. Ασίας. Ο αριθμός αυτών των επιστημονικών συλλόγων ήταν μικρός, σε σχέση με το σύνολο των εκατοντάδων προσφυγικών σωματείων που εργάστηκαν για τη διάδοση της εκπαίδευσης, την αντιμετώπιση οικιστικών ζητημάτων κτλ.¹⁶ Τέλος, μέσα από τον προσφυγικό τύπο αρθρώθηκε ένας δημόσιος λόγος, ως φορέας πληροφοριών, αιτημάτων, ιδεών κτλ., που αναδεικνυε τη Μ. Ασία ως έναν συμβολικό πλέον χώρο.¹⁷

5.2 Η μνήμη της αρχαίας Ελλάδας και οι διαμεσολαβητές της

Από την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τα μέλη της ελληνικής διανοήσης, που έδρασαν ιδίως στη Σμύρνη και στο Αϊβαλί, εργάστηκαν συστηματικά, ώστε να διαδώσουν στο ντόπιο ελληνικό πληθυσμό τα αρχαία ελληνικά γράμματα. Η αρχαιολατρία αυτή εκφράστηκε και μέσα από τη χρήση ονομάτων και συμβόλων που παρέπεμπαν στην αρχαία Ελλάδα. Χαρακτηριστικά, το *Φιλολογικόν Γυμνάσιον* της Σμύρνης, το οποίο ξεκίνησε τη λειτουργία του την 1η Σεπτεμβρίου 1809, υπό τη διεύθυνση του Κωνσταντίνου Κούμα, έφερε στη σφραγίδα του τον Όμηρο, στη δε *Ακαδημία των Κυδωνιών* (του Αϊβαλιού), οι μαθητές αποφάσισαν το 1816 να σταματήσουν να ομιλούν στα νέα ελληνικά και να συνομιλούν στην αρχαία ελληνική γλώσσα,¹⁸ αντικαθιστώντας μάλιστα τα χριστιανικά βαπτιστικά τους ονόματα με αρχαιοελληνικά!¹⁹

Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στη Μ. Ασία και στην Κωνσταντινούπολη, οι ελληνικές οργανώσεις που ιδρύθηκαν (σύλλογοι, αδελφότητες, σωματεία κλπ.), εργάστηκαν και για τη διάδοση της ελληνικής παιδείας σε όλους τους ελληνικούς οικισμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την επιτέλεση ενός εθνικού έργου,

---

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 219.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 219-220.

¹⁸ Βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, 1999, σελ. 449.

¹⁹ Βλ. Ιωάννα Πετροπούλου, «Μετονομασίες, εξαρχαϊσμός, εθνική ένταξη: Μικρά Ασία (19^{ος} αιώνας)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 12 (1997-1998), 169-188.

στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας.²⁰ Ο *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, που ιδρύθηκε το 1861, εργάστηκε για τη γλωσσική και πολιτισμική ενοποίηση των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,²¹ ενώ ο Σύλλογος Μικρασιατών «*Η Ανατολή*» (1891-1939) έθεσε ως στόχο την ανάδειξη της ενότητας του μικρασιατικού Ελληνισμού, που βασιζόταν στη γλώσσα, τη θρησκεία, τα ήθη, τα έθιμα, τις παραδόσεις κτλ.²²

Η εμφάνιση των σπορ και των αθλητικών σωματείων στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα θεωρούνται νεωτερικά φαινόμενα.²³ Παρόλα αυτά, τα αθλητικά σωματεία υπήρξαν φορείς της μνήμης της αρχαίας Ελλάδας και των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων. Ήταν η εποχή, κατά την οποία, υπό την επίδραση των εθνικών κινημάτων της Ευρώπης, «αρχίζει να διαμορφώνεται η λατρεία του έθνους, η κουλτούρα της εθνικής ιδέας, η οποία συντίθεται από μύθους, τελετουργίες και σύμβολα.»²⁴ Πηγή έμπνευσης για τους ιδρυτές των ελληνικών αθλητικών σωματείων ήταν η ελληνική αρχαιότητα, όπως διαπιστώνεται περίτρανα από τα ονόματα και τα σύμβολα που υιοθέτησαν, καθώς και από τις καταστατικές τους διατάξεις. Ο Εθνικός, επί παραδείγματι, χρησιμοποιούσε ως σύμβολό του τον Ηρακλή, ενώ στο πρώτο καταστατικό του Πανελληνίου αναφερόταν ως μέσο για την επίτευξη των σκοπών του και η «ίδρυσις των αρχαίων Ολυμπιακών αγώνων» (άρθρο 2).²⁵ Καταλυτική υπήρξε προς αυτήν την κατεύθυνση η επίδραση της ελληνικής διάνοησης, κυρίως των Ελλήνων ιστορικών του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, όπως ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και ο Σπυρίδων Λάμπρος, οι οποίοι είχαν προβάλει την έννοια της συνέχειας του ελληνικού έθνους μέσα από τον αθλητισμό, καθώς επίσης και την έννοια της ενότητας των Ελλήνων στο χώρο και στο χρόνο. Η τελευταία πιστοποιούνταν από την αδιάλειπτη τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων, έτος έναρξης των οποίων ήταν το 776 π.Χ., ενώ οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες αποτελούσαν τη συνέχειά τους. Αντίθετα, το Βυζάντιο αγνοούνταν συστηματικά πριν από το 1922,

²⁰ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., σ. 153.

²¹ Βλ. Χ. Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι...*, ό. π.

²² Βλ. Μαρία Σιδέρη, *Οι σύλλογοι ως φορείς μιας ελληνικής εθνικής ιδεολογίας από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως τις αρχές του 20ού...*, ό. π.

²³ Για την εμφάνιση των αθλητικών σωματείων στην Ελλάδα βλ. Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας...*, ό. π.

²⁴ Γιώργος Κόκκινος, «Ελληνική διάνοηση και Ολυμπιακοί Αγώνες (1896,1906)», στο Χρ. Κουλούρη (επιμ.-εισαγ.), *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Αθήνα, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2004, σ. 126.

²⁵ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός...*, ό. π., σ. 211.

διότι αντιμετωπιζόταν από την ελληνική λογισύνη ως περίοδος παρακμής του αθλητικού πνεύματος.²⁶

Σε αυτό το πλαίσιο, τα ελληνικά αθλητικά σωματεία που ιδρύθηκαν στη Μ. Ασία και στην Κωνσταντινούπολη από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και μετά, υπήρξαν επίσης φορείς της μνήμης της αρχαίας Ελλάδας και εργάστηκαν για την ενότητα του Ελληνισμού στο χώρο και στο χρόνο. Τα αθλητικά σωματεία των Ελλήνων της Μ. Ασίας, όπως ο Πανιώνιος και ο Απόλλων Σμύρνης, υιοθέτησαν αρχαιοελληνικά ονόματα και σύμβολα και θέσπισαν αγώνες που παρέπεμπαν άμεσα στην αρχαιότητα.²⁷

Η πολιτισμική μνήμη των Μικρασιατών ήταν προσανατολισμένη στην ιστορία και στους ιδρυτικούς μύθους των ελληνικών κοινοτήτων της Μ. Ασίας, ο δε άξονας αυτής της ιστορίας ήταν η αρχαία Ελλάδα. Σύμφωνα με τη θεωρία του Άσμαν, αυτό το παρελθόν συμπυκνωνόταν σε συμβολικούς τύπους, στους οποίους είχε προσαρτηθεί η ανάμνηση. Μέσα από τις εορτές και τα σύμβολα, γινόταν ανάκληση αυτού του παρελθόντος και έτσι οι Μικρασιάτες αποκτούσαν συνείδηση της ταυτότητάς τους.²⁸

Η διαμεσολάβηση ανάμεσα στους Μικρασιάτες και στη μνήμη της ελληνικής αρχαιότητας πραγματοποιήθηκε από τους διανοούμενους των κοινοτήτων τους. Μέλη της ελίτ των ελληνικών κοινοτήτων, όπως επιστήμονες, εκπαιδευτικοί και επιχειρηματίες, πρωτοστάτησαν στην ίδρυση αθλητικών σωματείων. Οι άνθρωποι αυτοί εργάστηκαν ως θεματοφύλακες της μνήμης των ελληνικών κοινοτήτων των αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αργότερα θα πρωτοστατούσαν στη συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης.²⁹

Οι τοπικές ελίτ των ρωμαϊκών κοινοτήτων της Μ. Ασίας, επηρεασμένες από την τέλεση των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων και από τη διεθνή αθλητική κίνηση, ενσωμάτωσαν τα νέα σωματικά πρότυπα της Δύσης στις κοινότητές τους, δημιουργώντας μια επινοημένη αθλητική παράδοση του έθνους.³⁰ Ο ρόλος των

---

²⁶ Βλ. Koulouri Christina, "From Antiquity to Olympic Revival...", ό. π.

²⁷ Α. Μπαλάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη...*, ό. π., σ. 33-43.

²⁸ Jan Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη...*, ό. π., σ. 60.

²⁹ Για τους «διαμεσολαβητές» της μνήμης βλ. Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης...*, ό. π., σ. 91-123.

³⁰ Γιάννης Ζαϊμάκης - Ben Petre, «Πολιτισμικός ιμπεριαλισμός και σπορ στην ανατολική Μεσόγειο και την Κρήτη: Ο ρόλος των βρετανικών στρατευμάτων (1880–1912)...», ό. π., σ. 210 και 224.

ντόπιων διανοουμένων υπήρξε καθοριστικός, όσον αφορά στην εισαγωγή της γυμναστικής και των σύγχρονων σπορ στις κοινότητες της Μ. Ασίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του φιλολόγου Αριστεΐδη Ιεροκλή από την Κρώμνη του Πόντου, ο οποίος δίδαξε στο Φροντιστήριο Τραπεζούντας κατά τις περιόδους 1882-1883, 1901-1909 και 1913-1920.³¹ Ο Ιεροκλής συνέγραψε το έτος 1880 το πρώτο γνωστό άρθρο περί σωματικής αγωγής στον Πόντο, με τίτλο «*Περί Γυμναστικής*», στο δεύτερο τεύχος του εβδομαδιαίου περιοδικού «*Εύξεινος Πόντος*», που εκδιδόταν στην Τραπεζούντα και του οποίου υπήρξε για ένα διάστημα συνδιευθυντής. Σ' αυτό γινόταν ευρύτατη αναδρομή στην αρχαία Ελλάδα, στο αρχαίο ελληνικό πνεύμα και στη θέση που κατείχε η γυμναστική στην αγωγή των νέων.³² Το άρθρο δημοσιεύθηκε σε συνέχειες και στα δύο επόμενα τεύχη, θίγονταν ζητήματα, όπως η ωφέλεια της γυμναστικής, η θέση της στο εκπαιδευτικό σύστημα κλπ.³³ Ακολούθησε, στο ίδιο περιοδικό, η δημοσίευση σε συνέχειες του άρθρου «*Σωματική Παιδαγωγία*», που προερχόταν από το παιδαγωγικό εγχειρίδιο του Λέοντος Μελά.³⁴ Από το ίδιο περιοδικό μαθαίνουμε ότι στο πρόγραμμα του έτους 1880-1881 του μεγαλύτερου ελληνικού εκπαιδευτηρίου του Πόντου, του *Φροντιστηρίου Τραπεζούντος*, περιλαμβανόταν και το μάθημα της γυμναστικής.³⁵ Το μάθημα μάλιστα της σωμαστικής στο παιδαγωγείο θεωρούνταν «υποχρεωτικόν δι' πάσας τας τάξεις.»³⁶ Παρ' όλα αυτά, το περιοδικό στη συνέχεια επέκρινε την απουσία του μαθήματος της Γυμναστικής, το οποίο, καθώς φαίνεται, προβλεπόταν μόνο στα χαρτιά.³⁷ Ο Αρ. Ιεροκλής υπήρξε επίσης ο πρώτος πρόεδρος της Αδελφότητας των Φιλομαθών Νέων «*Πρόοδος*», η οποία ιδρύθηκε στην Τραπεζούντα το 1882 με σκοπό, μεταξύ άλλων, να φροντίσει «για την άσκηση του σώματος των νέων με την ίδρυση γυμναστηρίου.» Πρόκειται για μία από τις πρώτες καταγεγραμμένες κινήσεις περί άσκησης και ίδρυσης γυμναστηρίου στον Πόντο.³⁸ Το 1908, ιδρύθηκε στην Τραπεζούντα ο Ελληνικός Σύλλογος «*Προμηθεύς*», με πρωτεργάτη και πρόεδρο πάλι τον Αρ. Ιεροκλή. Σκοπός του συλλόγου υπήρξε «η δι' ιδρύσεως γυμναστηρίου

³¹ *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού. Ιστορία-Λαογραφία-Πολιτισμός*, Αθήνα, Μαλλιάρης Παιδεία, τόμ. 4, 2007, σ. 60-61.

³² *Εύξεινος Πόντος, Σύγγραμμα Περιοδικόν, Εβδομαδιαίον, Εν Τραπεζούντι, Τύποις Ευξείνου Πόντου, έτος Α', αριθμός 2, 7 Ιουνίου 1880, σ. 20-22. Ο Αριστεΐδης Ιεροκλής υπέγραψε το άρθρο ως Α.Ι.*

³³ Στο ίδιο, αρ. 3, 14 Ιουνίου 1880, σ. 36-37 και αρ. 4, 21 Ιουνίου 1880, σ. 53-54.

³⁴ *Εύξεινος Πόντος*, αρ. 23 -33.

³⁵ *Εύξεινος Πόντος, Σύγγραμμα Περιοδικόν, έτος Α', αρ. 20, 11 Οκτωβρίου 1880, σ. 316-317.*

³⁶ Στο ίδιο, αρ. 21, 18 Οκτωβρίου 1880, σ. 330-331.

³⁷ *Εύξεινος Πόντος, έτος Β', 1 Σεπτεμβρίου 1881, σ. 15.*

³⁸ Κυριακή Μαμώνη - Λήδα Ιστικοπούλου, *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού...*, ό. π, σ. 210.

διάδοσις της γυμναστικής παρ' ημίν και η διά καταρτισμού αναγνωστηρίου και εντευκτηρίου και διά διοργανώσεως δημοσίων διαλέξεων πνευματική ανάπτυξις των μελών αυτού.»³⁹ Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι ο φιλόλογος Αριστείδης Ιεροκλής, τόσο σε θεωρητικό επίπεδο (αρθρογραφία), όσο και έμπρακτο (ίδρυση *Προμηθέως*), χρησιμοποίησε την αρχαία Ελλάδα ως βάση αναφοράς για την ίδρυση των πρώτων αθλητικών συλλόγων και την εισαγωγή της γυμναστικής στην εκπαίδευση του Πόντου. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Ιεροκλής είχε σπουδάσει αρχικά στο Φροντιστήριο Τραπεζούντος και μετέπειτα στο Γυμνάσιο της Κωνσταντινούπολης, ενώ έλαβε διδακτορικό δίπλωμα Φιλολογίας από το Εθνικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θεωρείται, λοιπόν, βέβαιο ότι κατά τη διαμονή του στην Αθήνα και στην Κων/πολη είχε έρθει σε άμεση επαφή με τις νέες ιδέες περί αθλητισμού, κομιστής των οποίων υπήρξε ο ίδιος στην πόλη της Τραπεζούντας.⁴⁰

5.2.1 Εορτές και τελετουργίες

Σύμφωνα με τον Άσμαν, τα μέλη μιας κοινότητας συμμετέχουν στην πολιτισμική μνήμη μέσα από τη σύναξη και την προσωπική παρουσία του καθενός. Οι εορτές και οι τελετουργίες μεταδίδουν τη γνώση και καθορίζουν την ταυτότητα την κοινότητας μέσα από την επανάληψή τους.⁴¹ Κατά τον Στήβεν Λιούκς (Steven Lukes), τελετουργία είναι μια δραστηριότητα, η οποία έχει συμβολικό χαρακτήρα, υπάγεται σε κανόνες και κατευθύνει την προσοχή των συμμετεχόντων σε σκέψεις και συναισθήματα ιδιαίτερης σημασίας.⁴² Τέλος, κατά τον Κόνερτον, οι ενσώματες τελετές αναπαριστούν το παρελθόν, οι συμμετέχοντες γίνονται σύγχρονοι με το μύθο που αναπαριστούν, ενώ μέσα από την επανάληψή τους ο μύθος ενσωματώνεται στο παρόν.⁴³

Τα μέλη των ελληνικών αθλητικών σωματείων της Μ. Ασίας αναπαριστούσαν τους ιδρυτικούς μύθους των κοινοτήτων τους, μέσα από τελετές, το σκηνικό των

---

³⁹ Στο ίδιο, σ. 210-211.

⁴⁰ Για τον αθλητισμό στον Πόντο βλ. Α. Μπαλάς, «Ο ελληνικός αθλητισμός στον Πόντο», *Αρχαίον Πόντου*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήνα, τόμ. 56 (2016), 97-116.

⁴¹ Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη...*, ό. π., σ. 66-70

⁴² Steven Lukes, "Political Ritual and Social Integration", *Sociology*, 9 (1975), 289-308.

⁴³ Paul Connerton, *How societies remember...*, ό. π., σ. 43.

οποίων ήταν η αρχαία Ελλάδα. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της τρίτης επετείου ίδρυσης του Απόλλωνα, η οποία είχε εορταστεί πανηγυρικά στη Σμύρνη:

«Ο πρόεδρος του Νίκος Κουλιμάσης εξεφώνησε τον πανηγυρικό, ο δε λόγιος Στίλπων Πιττακής μίλησε για το μαντείο των Δελφών και για τον ύμνο προς τον Απόλλωνα. Πάνω σε ειδικό βάθρο είχε στηθεί βωμός προς τον θεό της μουσικής. Οκτώ Σμυρναίοι νεανίες, στεφανωμένοι και περιβεβλημένοι γλαμύδες, έψαλαν τον Πινδαρικό προς τον Απόλλωνα ύμνο, που η αρχαιολογική σκαπάνη ανεκάλυψε προ διετίας στους Δελφούς... Την απαγγελία του ύμνου συνόδευαν αυλοί και τρεις άρπες.»⁴⁴

Στην περιγραφή αυτή είναι εμφανής η σύνδεση της ίδρυσης του Απόλλωνα Σμύρνης με την αρχαία Ελλάδα και το θεό Απόλλωνα, μια και ο σύλλογος είχε ξεκινήσει τη δράση του ως μουσικός. Η σκηνική παρουσία των νεαρών μελών του σωματείου, περιβεβλημένων τη γλαμύδα, ενσάρκωνε το παρελθόν, το οποίο μεταφερόταν στο παρόν. Χαρακτηριστική της σύνδεσής του Απόλλωνα Σμύρνης με την αρχαιότητα ήταν και η περιγραφή της συμμετοχής του στις αποκριάτικες γιορτές της Σμύρνης, το 1904, όπου βραβεύτηκε το άρμα του. Στο τέθριππο εκείνο άρμα του συλλόγου επέβαινε ο δρομέας Γ. Ισηγόνης με χρυσή λύρα, παριστάνοντας το θεό Απόλλωνα, ενώ προηγούνταν επτά ιππείς με ιωνικούς χιτώνες. Το άρμα συνόδευαν εννέα ξανθές παρθένες -οι εννέα Μούσες- που κρατούσαν φόρμιγγες και έψαλλαν τον ύμνο του Απόλλωνα. Αθλητές του Απόλλωνα, ντυμένοι κι αυτοί αρχαιοελληνικά, ακολουθούσαν το άρμα έφιπποι και πεζοί. Η φιλοτέχνηση του άρματος είχε πραγματοποιηθεί από τον σπουδαίο Σμυρνιώ ζωγράφο Β. Ιθακήσιο και το γλύπτη Δ. Κοτζαμάνη. Ο σύλλογος, θέλοντας να πανηγυρίσει την βράβεισή του, οργάνωσε λαμπαδηδρομία και τα μέλη του διέσχισαν όλους τους κεντρικούς δρόμους της Σμύρνης.⁴⁵

Η τέλεση λαμπαδηδρομίας πραγματοποιήθηκε και μετά τη λήξη των Α' Απολλωνίων Αγώνων του 1904, όταν οι αθλητές του Απόλλωνα, συνοδευόμενοι από πλήθος φιλάθλων και τη μουσική του συλλόγου, έφτασαν στο σιδηροδρομικό σταθμό του Μπουρνόβα. Από εκεί, με ειδική αμαξοστοιχία έφτασαν στη Σμύρνη, στο σταθμό του Μπασμάχανέ, απ'όπου η μετάβαση στα γραφεία του συλλόγου, που βρίσκονταν στη Μπελαβίστα, έγινε με λαμπαδηδρομία.⁴⁶ Αξίζει να ερευνηθεί η ρίζα αυτής της

⁴⁴ Χρ. Σολομωνίδης, *Της Σμύρνης...*, ό. π., σελ. 168.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 174.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 174

τελετής, καθώς οι λαμπαδηδρομίες, κατά την αρχαιότητα, ήταν δρομικοί αγώνες με λαμπάδες, οι οποίοι τελούνταν κατά τη διάρκεια εορτών, όπως τα Παναθήναια. Τα μέλη του Απόλλωνα προφανώς είχαν επίγνωση της ιωνικής προέλευσης της τελετής και έτσι μετέδιδαν τη μνήμη της και στη σύγχρονη εποχή.⁴⁷

Η εμμονή των μελών του Απόλλωνα με την αρχαιότητα φαίνεται πως συνεχίστηκε και μετά το 1922, καθώς ως έμβλημα του συλλόγου υιοθετήθηκε η αρχαιοελληνική σβάστικα, ένα σύμβολο το οποίο είχε έρθει στην επικαιρότητα στα τέλη του 19ου αιώνα, μετά τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις του Σλήμαν στην Τροία. Η σβάστικα, στις αρχές του 20ού αιώνα χρησιμοποιήθηκε ως σύμβολο καλής τύχης και επιτυχίας, ενώ πολύ αργότερα συνδέθηκε με τη βαρβαρότητα του ναζισμού.

Σύμφωνα με τον Άσμαν, η συλλογική μνήμη αγκιστρώνεται στο βιωμένο χώρο και εξαρτάται από ένα συγκεκριμένο προσανατολισμό. Για τους πρόσφυγες του 1922 αυτός ο χώρος ήταν η Μ. Ασία. Τα μέλη της διανοήσης των ελληνικών κοινοτήτων είχαν εργαστεί συστηματικά, ώστε να αναδείξουν την τοπογραφία της Μικρασιατικής Χερσονήσου και να προβάλλουν τη σύνδεσή της με τον Ελληνισμό. Για το σκοπό αυτό είχαν επιστρατευτεί η αρχαιολογία και η γεωγραφία. Στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης μάλιστα λειτουργούσε μουσείο, το οποίο φιλοξενούσε πλήθος αρχαιοτήτων από διάφορα μέρη της Μ. Ασίας.⁴⁸

Ο Πανιώνιος διατηρούσε εκδρομικό τμήμα στη Σμύρνη επί αρκετά χρόνια, ενώ στην Αθήνα συνέχισε να διατηρεί τμήμα εκδρομών και πεζοποριών. Στις 17 Φεβρουαρίου 1907 είχε αναγγελθεί η προγραμματισμένη για την επόμενη Κυριακή, εκδρομή των αθλητών του Πανιωνίου στο όρος Σίτυλο της Μαγνησίας (Μ. Ασίας), με επικεφαλής το γυμναστή του συλλόγου Σοφοκλή Μάγνη, προκειμένου να επισκεφθούν τις εκεί αρχαιότητες.⁴⁹ Στην εκδρομή αυτή, που θα ξεκινούσε στις 7

---

⁴⁷ Λαμπαδηδρομίες τελούνταν και στο ελληνικό κράτος ήδη από το 19ο αιώνα, καθώς και στην Ευρώπη.

⁴⁸ Χρ. Σολομωνίδης, *Η Παιδεία στη Σμύρνη...*, ό. π., σ. 202-223.

⁴⁹ Ο Σαμιώτης γυμναστής Σοφοκλής Μάγνης είχε συμβάλλει με την παρουσία του και την εργασία του στην επιτυχία των «Σαμίων», το 1903. Αυτός είχε επισκεφτεί τα σωματεία της Αθήνας πριν τους αγώνες και είχε λάβει την υπόσχεση των συμβουλίων τους ότι θα αποστείλουν αθλητές στους αγώνες. Ο Μάγνης, πέραν της γυμναστικής του σταδιοδρομίας στη Σάμο εμφανίζεται και ως αθλητής της σφαιροβολίας στους Πανιώνιους Αγώνες του 1899, ως μέλος του Λαϊκού Γυμναστικού Ομίλου Σάμου, λαμβάνοντας την τρίτη θέση. Στη συνέχεια, εγκαταστάθηκε στη Σμύρνη και εξελίχθηκε στον πιο διάσημο γυμναστή της πόλης. Ο Μάγνης, μετά το 1922, συνέχισε τη γυμναστική του σταδιοδρομία στην Ελλάδα.

π.μ., συμμετείχαν και οι ανώτερες «γυμναστικές» τάξεις της Ευαγγελικής Σχολής, με τον καθηγητή τους Αναστάσιο Ζάκα.⁵⁰

Η προσπάθεια προβολής και ανάδειξης της συνέχειας του ελληνικού αθλητισμού στον χώρο της Μ. Ασίας εξυπηρετούσε στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, την επιδίωξη της ελληνικής διανόησης, να πιστοποιήσει την ελληνικότητα της περιοχής, προκειμένου να ενισχύσει τις αλυτρωτικές βλέψεις του ελληνικού βασιλείου. Σ' αυτό το πλαίσιο αναδείχτηκε η μόδα της Λαογραφίας, αποστολή της οποίας ήταν η ανάδειξη και προβολή της συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή.⁵¹ Σύμφωνα με την Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, για την επιστημονική Λαογραφία, το σημείο στο οποίο συντελείται η ενότητα του ελληνικού γένους ήταν το παρελθόν και η κοινή καταγωγή των Ελλήνων. Η επιστημονική Λαογραφία ανέλαβε να αποδείξει αυτήν την κοινή καταγωγή, συγκρίνοντας ομοιότητες των εκδηλώσεων των συγχρόνων Ελλήνων με τις αντίστοιχες εκδηλώσεις των αρχαίων.⁵² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κλασικιστή και μουσικού Γεωργίου Δ. Παχτίκου, ο οποίος είχε αναγνώσει στην αίθουσα του φιλολογικού συλλόγου *Παρνασσός*, το 1893, σε εκδήλωση του Συλλόγου των εν Αθήναις Μικρασιατών «*Η Ανατολή*», την πραγματεία του «*Ολυμπιακοί Αγώνες εν Βιθυνία*». Σ' αυτήν, ο Παχτικός αναφερόταν στους αθλητικούς αγώνες που πραγματοποιούνταν στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την αρμενόφωνη ελληνορθόδοξη πολίχνη Ορτάκιοϊ της Βιθυνίας, στο πλαίσιο του πανηγυριού του Αγίου Γεωργίου. Ο Παχτικός, σ' εκείνη την παραδοσιακή εορταστική εκδήλωση, επισήμαινε στοιχεία που παρέπεμπαν σε πρωτότυπα ομηρικά ήθη και έθιμα. Σύμφωνα με την πραγματεία, οι πιστοί, μετά την πρωινή δοξολογία στον ναό του Αγ. Γεωργίου, όδευαν προς μια υπαίθρια τοποθεσία, όπου οι νέοι Ορτακιώτες επιδίδονταν σε αγωνίσματα, όπως ιπποδρομίες, πάλη, δρόμο, άλματα, δισκοβολία, ακοντισμό και πυγμαχία. Ο Γ. Παχτικός, παρουσιάζοντας πολλά κοινά στοιχεία των αγώνων της θρησκευτικής πανήγυρης με την τελετουργία των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων, επεδίωκε να τονίσει τη συνέχεια της αρχαίας ελληνικής

⁵⁰ Εφ. *Αμάθεια*, 17 Φεβρουαρίου 1907.

⁵¹ Για τη μόδα της Λαογραφίας βλ. Koulouri Christina, "From Antiquity to Olympic Revival...", ό. π.

⁵² Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Ε' έκδοση, Αθήνα, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενική Παιδείας, 1977, σ. 89.

αγωνιστικής ως τις μέρες του, ονομάζοντας αυτές τις αθλητικές δραστηριότητες «*Ολυμπιακούς Αγώνες εν Βιθυνία*».⁵³

5.2.2 Αναβίωση αγώνων

Το 1896, τα μέλη του σωματείου «*Γυμνάσιον*» της Σμύρνης, προγόνου του Πανιωνίου, τέλεσαν για πρώτη φορά τους Πανιωνίους Αγώνες, οι οποίοι επρόκειτο να πραγματοποιηθούν συνολικά 19 φορές έως το 1921. Η αναβίωση των Πανιωνίων Αγώνων της αρχαιότητας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα δείγμα «επινοημένης παράδοσης» των Σμυρνίων.⁵⁴ Στο φαντασιακό των Σμυρναίων οι αγώνες συνδέονταν με τους ιδρυτικούς μύθους των αρχαίων Ιώνων, καθώς παρέπεμπαν ευθέως στους αρχαίους Πανιωνίους Αγώνες, οι οποίοι τελούνταν στον ιερό χώρο της Πριήνης. Εκεί, στους πρόποδες της Μυκάλης, συγκεντρώνονταν οι Ίωνες και διεκδικούσαν τον κότινο της νίκης. Όπως η συγκρότηση της αρχαίας Ιωνικής Ομοσπονδίας και οι λατρευτικές εκδηλώσεις στο Πανιώνιο «σηματοδοτούσαν την αφετηρία της ωριμότητας των Ιώνων, φανέρωναν την ανάγκη της κοινής θεσμοθέτησης του μύθου της κοινής καταγωγής και έδειχναν τη διάθεση σύμπραξης για την πραγματοποίηση κοινών πολιτικών στόχων»,⁵⁵ έτσι και η αναβίωση των Πανιωνίων Αγώνων από τους νεότερους Σμυρνιούς παρείχε την αίσθηση και την πεποίθηση της μετακενώσεως της ιδέας της αρχαίας ελληνικής αγωνιστικής και της καταγωγής από τους προπάτορες Ίωνες. Μέσα από την επί 19 φορές επανάληψη των Πανιωνίων ενισχυόταν η συνοχή της ελληνικής κοινότητας της Σμύρνης στο χώρο και στο χρόνο, ενώ παράλληλα ο ιδρυτικός «μύθος» της γέννησης της ιωνικής δωδεκάπολης νοηματοδοτούσε το παρόν των Σμυρναίων.⁵⁶

Αντίστοιχα, η ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, στο πλαίσιο της αθλητικής της δραστηριότητας, οργάνωνε κατά καιρούς αθλητικούς αγώνες. Κατά την περίοδο της διοίκησης της πόλης από τα συμμαχικά στρατεύματα (1919-1922), οι

⁵³ Γεώργιος Δ. Παχτικός, *Ολυμπιακοί Αγώνες εν Βιθυνία...*, ό. π.

⁵⁴ Για την επινοήση των παραδόσεων βλ. Eric Hobsbawm - Terence Ranger, *The invention of tradition*, ό. π.

⁵⁵ Μαριάννα Κορομηλά - Θεοδωρή Κοντάρης, *Ερυθραία. Ένας ευλογημένος μικρόκοσμος στην καρδιά της Ιωνίας*, Αθήνα, Πανόραμα, 1997, σ. 20.

⁵⁶ Jan Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη...*, ό. π., σ. 66-67.

αγώνες αυτοί απέκτησαν ακραιφνή εθνικό χαρακτήρα και συνδέθηκαν με την ελληνική αρχαιότητα. Από το 1918, οι εθνικιστικοί κύκλοι της ελληνικής κοινότητας της Πόλης είχαν αναλάβει την ηγεσία του *μιλετιού* και είχαν θέσει σε εφαρμογή ένα εκτεταμένο πρόγραμμα προβολής της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, επιδιώκοντας να μετατρέψουν την Κωνσταντινούπολη σε ένα «κράτος εν κράτει», υπηρετώντας έτσι την αλυτρωτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου. Το πρόγραμμα αυτό περιελάμβανε ομιλίες, ποιήματα, άρθρα σε εφημερίδες, ανακοινώσεις και λαϊκές εκδηλώσεις. Στις 14 Ιουνίου 1920 πραγματοποιήθηκε στους κήπους του Πέραν (Ταξίμ) μεγάλη γιορτή προς τιμήν του νικηφόρου ελληνικού στρατού. Πρόσκοποι παρέλασαν, ενώ ομάδες νέων ντυμένοι Σουλιώτες, εύζωνες και αρχαίοι Έλληνες χόρευαν παραδοσιακούς ελληνικούς χορούς. Μέσα από τη χρήση των ελληνικών εθνικών συμβόλων «οι Ρωμιοί είχαν γίνει Έλληνες».⁵⁷

Η τέλεση αθλητικών αγώνων δεν θα μπορούσε να απουσιάζει από αυτό το πρόγραμμα. Τον Αύγουστο του 1920 και ενώ είχε υπογραφεί η Συνθήκη των Σεβρών, ο Ελληνικός Όμιλος Φιλάθλων και Φιλομούσων Μεγάλου Ρεύματος αποφάσισε τη διοργάνωση των Παγκωνσταντινουπόλειων Ελληνικών Αθλητικών Αγώνων, «τόσον προς επίδειξιν του Ελληνικού Αθλητισμού, όσον και προς ηθικήν ανύψωσιν και επικράτησιν της ημετέρας ΦΥΛΗΣ, απέναντι των εν τη ημετέρα ΠΟΛΕΙ βιούντων ξένων στοιχείων».⁵⁸ Η ίδρυση το 1922, του «*Συνδέσμου Αθλητικών Σωματείων Κωνσταντινουπόλεως*» (ΣΑΣΚ), ο οποίος επόπτευε την αθλητική δραστηριότητα των σωματείων της Πόλης, εντάσσεται στο ίδιο πλαίσιο. Η επιλογή της θεάς Αρτέμιδος ως συμβόλου του Συνδέσμου, που παρέπεμπε στην αρχαία Ελλάδα, και του κιτρινόμαυρου λάβαρου, που συνδεόταν με το Βυζάντιο, αναδεικνυαν τη διαχρονική συνέχεια του ελληνικού αθλητισμού και της ελληνικής κοινότητας της Πόλης.⁵⁹ Προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι ο Σύνδεσμος τέλεσε στις 14 Αυγούστου 1922 τους αγώνες *Αρτεμίσια*, με τη συμμετοχή δεκαπέντε ελληνικών συλλόγων, λίγο πριν καταρρεύσει το μικρασιατικό μέτωπο.⁶⁰ Η διοργάνωση αυτή θα μπορούσε να εκληφθεί ως μια ύστατη προσπάθεια τόνωσης του εθνικού φρονήματος των Ρωμιών

⁵⁷ Δημήτρης Καμουζής, «Από ‘‘σωτήρας της φυλής’’, ‘‘ευεργέτης των Τούρκων’’: Ο Βενιζέλος και η εθνικιστική ηγετική ομάδα των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, 1918-1930...», ό. π., σ. 151.

⁵⁸ *Επιστολή Ελληνικού Ομίλου Φιλάθλων και Φιλομούσων Μεγάλου Ρεύματος προς Πανελλήνιο Γ.Σ.*, 16/29 Αυγούστου 1920, Αρχείο Πανελληνίου Γ.Σ.

⁵⁹ *Καταστατικόν Συνδέσμου Αθλητικών Σωματείων Κωνσταντινουπόλεως* (ΣΑΣΚ), 1922.

⁶⁰ Α. Μπαλτάς, «Ο ελληνικός αθλητισμός στην Κωνσταντινούπολη 1877-1922»... , ό. π.

της Πόλης και συνάμα ενεργοποίησής τους, ενόψει των επερχόμενων καταγιστικών εξελίξεων.

5.2.3 Συμβολική γλώσσα και αρχαιότητα

Η ονομασία του αθλητικού σωματείου αποτελεί ένα δείκτη της δημόσιας εικόνας του «εφόσον μπορεί να συμπυκνώνει την ιδεολογική ακόμη και την κοινωνική του ταυτότητα».⁶¹ Στην ίδρυση των μουσικών και αθλητικών σωματείων της Μ. Ασίας και της Κωνσταντινούπολης, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, διακρίνουμε τη σαφέστατη τάση επανασύνδεσης με το αρχαίο ελληνικό παρελθόν, καθώς και την επιθυμία ανάδειξης των σύγχρονων αθλητικών συλλόγων ως φορέων της συνέχειας της αρχαίας ελληνικής αγωνιστικής.⁶²

Η αρχαία Ελλάδα, όπως προαναφέρθηκε, αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για την ονομασία των αθλητικών συλλόγων που ιδρύθηκαν στη Μ. Ασία και στην Κωνσταντινούπολη έως το 1922.

Στη Σμύρνη ιδρύθηκε ο *Ορφεύς* (1890) και το *Γυμνάσιον* (1894), που αποτέλεσαν αργότερα τον *Πανιώνιο* (1898), ο *Απόλλων* (1891), ο *Όμιλος Ερετών* (1902), ο *Πέλοψ Μελαντίας* (1905), ο *Θησεύς Μπουρνόβα* (1907) και ο *Ερμής Μπουρνόβα* (1908).⁶³

Στην Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκαν ο *Ελληνικός Σύλλογος «Ερμής»* (1877), ο *Ελληνικός Γυμναστικός Σύλλογος «Ηρακλής» Ταταούλων* (1896), *Τα Ολύμπια* της Ροβερτείου Σχολής (1899), ο *Θησεύς Βαφεοχωρίου* (1900), ο *Γυμναστικός Σύλλογος «Άρης» Μεγάλου Ρεύματος* (1901), ο *Γυμναστικός Σύλλογος «Περσεύς» Κοντοσκαλίου* (1903), ο *Μ. Αλέξανδρος Βαθυρρύακος* (1904), ο *Γυμναστικός Σύλλογος «Αχιλλεύς» Τζιβαλίου* (1908), ο *Ελληνικός Γυμναστικός Σύλλογος «Ιάσων» Κωνσταντινουπόλεως* (1911) κ.ά.⁶⁴

⁶¹ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό. π., 1997, σ. 191.

⁶² Για τη σύνδεση του νεότερου ελληνικού αθλητισμού με την αρχαιότητα βλ. Christina Koulouri, "From Antiquity to Olympic Revival...", ό. π.

⁶³ Α. Μπαλτάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη...*, ό. π., σ. 33-43.

⁶⁴ Α. Μπαλτάς «Ο ελληνικός αθλητισμός στην Κωνσταντινούπολη 1877-1922»... ό. π.

Στην Τραπεζούντα του Πόντου ιδρύθηκαν ο *Ελληνικός Σύλλογος «Προμηθέυς»* (1908) και ο *Γυμναστικός Σύλλογος «Ακρίτας»*, στη Σινώπη ιδρύθηκε ο *Ελληνικός Εθνικός Σύνδεσμος «Μιθριδάτης»* (1908) και στα Κοτύωρα (Ορντού) ιδρύθηκε ο *Γυμναστικός Σύλλογος «Ηρακλής»*.⁶⁵

Τέλος, στο Αϊδίι ιδρύθηκε ο σύλλογος *«Τα Ολύμπια»* (1890), στο Αϊβαλί ο *Γυμναστικός Αιολικός Όμιλος* (1906), στο Αδραμύτι ο *Κόροιβος* (1908) και στο Ναζλί ο σύλλογος *Αισχύλος* (1919).⁶⁶

Τα σύμβολα των αθλητικών σωματείων στη Μικρά Ασία προέρχονταν κυρίως από την αρχαία Ελλάδα και συνδυάζονταν με τις επωνυμίες τους, οι οποίες, όπως προαναφέρθηκε, ήταν κυρίως αρχαιοελληνικές. Επί παραδείγματι, ως έμβλημα του σωματείου *Ακρίτας* στον Πόντο υιοθετήθηκε ο δισκοβόλος του Μύρωνος, τη σχεδίαση του οποίου είχε αναλάβει ο αθλητής του σωματείου και ιχνογράφος, μαθητής του Φροντιστηρίου Τραπεζούντος, Ορέστης Σουμελίδης. Πίνακας με το έμβλημα του *Ακρίτα* είχε αναρτηθεί επίσης στη μεγάλη αίθουσα της *Ελληνικής Εθνικής Ενώσεως*, μητρικής οργάνωσης του *Ακρίτα*.⁶⁷

5.3 Μνήμη των νεκρών και των χαμένων πατρίδων. Αθλητικά μνημόσυνα

Σύμφωνα με τον Γιαν Άσμαν, η ανάμνηση των νεκρών αποτελεί την πρωταρχική μορφή πολιτισμικής ανάμνησης και συγκροτεί την κοινότητα, ο δε Μπένεντικτ Άντερσον (Benedict Anderson), αναφερόμενος στα μνημεία, έγραψε: «Παρότι οι τάφοι αυτοί είναι κενοί, χωρίς αναγνωρίσιμα λείψανα ή αθάνατες ψυχές, περιέχουν ωστόσο το ασώματο φαντασιακό του έθνους.»⁶⁸

Κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου 1919-1922, η ηγεσία του εκστρατευτικού σώματος Μ. Ασίας, προκειμένου να σφυρηλατήσει το φρόνημα των στρατιωτών και των ντόπιων κατοίκων, οργάνωνε επιμνημόσυνες τελετές για τους

⁶⁵ Α. Μπαλτάς, «Ο ελληνικός αθλητισμός στον Πόντο»..., ό. π.

⁶⁶ Α. Μπαλτάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη 1890-1922*..., ό. π., σ. 44-50.

⁶⁷ Α. Κ. Σιδηρόπουλος, «Ο Γυμναστικός Σύλλογος “Ακρίτας” της Τραπεζούντας», *Αρχείον Πόντου*, τ. 28 (1966) ό. π., σ. 370-371.

⁶⁸ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London-New York, Verso, 1983, σ. 9.

νεκρούς του πολέμου. Τον Αύγουστο του 1920, στο στάδιο του Πανιωνίου τελέστηκε μνημόσυνο των νεκρών του μικρασιατικού μετώπου.⁶⁹ Η επιλογή του χώρου, πέρα από την πρακτική διάσταση, καθώς μπορούσε να φιλοξενηθεί εκεί μεγάλος αριθμός συμμετεχόντων, εμπειρείχε και συμβολισμούς, αφού εκεί τελούνταν οι Πανιώνιοι Αγώνες της Σμύρνης και εκεί είχαν γραφεί οι σημαντικότερες σελίδες του μικρασιατικού αθλητισμού. Έτσι, συνδεόταν ο αγώνας των νεκρών του μετώπου με τον αγώνα των αθλητών στο στίβο του Πανιωνίου.

Μετά το 1922, η μνημόνευση των νεκρών του ελληνοτουρκικού πολέμου και της Μικρασιατικής Καταστροφής, καθώς και η ανάδειξη της ηρωικής θυσίας τους, αποτέλεσε πρακτική που στόχευε στην ενοποίηση των μελών των προσφυγικών κοινοτήτων και των επάλληλων γενεών που τις συγκροτούσαν.⁷⁰

Η επαναστατική κυβέρνηση του 1922 όρισε ως «ημέρα εθνικού πένθους» την ημέρα θανάτωσης του Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομου. Κατά τη διάρκεια της ημέρας αυτής, αναρτήθηκαν μεσίστιες οι σημαίες στα δημόσια κτίρια της χώρας και πραγματοποιήθηκε υποχρεωτική διδασκαλία περί του θέματος και εκκλησιασμός των μαθητών όλης της χώρας.⁷¹

Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων τιμούσαν αντίστοιχα τη μνήμη των νεκρών του μικρασιατικού μετώπου και της Καταστροφής, καθώς και τη μνήμη προσώπων, τα οποία είχαν διαγράψει μια σημαντική πορεία στα αθλητικά πράγματα της Μ. Ασίας και αργότερα του προσφυγικού κόσμου. Κατά τον Άσμαν, ο θάνατος αποτελεί ένα ρήγμα ανάμεσα στο χθες και στο σήμερα, το οποίο ακολουθείται από ένα νέο ξεκίνημα, ενώ ο νεκρός ενσωματώνεται στο παρόν, συνεχίζοντας να αποτελεί μέλος της κοινότητας.⁷² Αντίστοιχα, οι νεκροί των μικρασιατικών κοινοτήτων ενσωματώνονταν στις κοινότητες των προσφύγων μέσα από τη συστηματική μνημόνευσή τους.

Κατά τον εορτασμό της τεσσαρακοστής επετείου από την ίδρυση του Πανιωνίου στην αίθουσα του Παρνασσού, το 1931, πραγματοποιήθηκε προσκλητήριο «των απόντων ηρώων, των ενδόξως πεσόντων», με πρώτο τον Χρυσόστομο

⁶⁹ Χρ. Σολομωνίδης – Ν. Λωρέντης, *Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος...*, ό. π., σελ. 91-98.

⁷⁰ Μιχ. Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», ό. π., σ. 166.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 165-166. Ο Χρυσόστομος Σμύρνης θανατώθηκε στις 10 Σεπτεμβρίου 1922 (27 Αυγούστου με το παλιό ημερολόγιο).

⁷² Jan Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη...*, ό. π., σ. 30-33.

Σμύρνης.⁷³ Κατά την ίδια τελετή, εκ μέρους του Επαρχιακού Συμβουλίου Σμύρνης ο Αντώνιος Αθηνογένης ανέφερε ότι θα πρόσφερε χρώμα παρμένο από τη γη του Πανιωνίου. Επρόκειτο για μια κίνηση που συμβόλιζε τη σύνδεση με την παλιά πατρίδα του συλλόγου.⁷⁴

Ένα χρόνο μετά την επέτειο του Πανιωνίου, τον Απρίλιο του 1932, ο Ηρακλής Νέας Κοκκινιάς ανήγγειλε τη διοργάνωση προσφυγικής σκυταλοδρομίας στο συνοικισμό της Κοκκινιάς, με συμμετοχή όλων των συλλόγων του Πειραιά, προς τιμήν των πεσόντων προσφύγων αθλητών στο μικρασιατικό μέτωπο.⁷⁵

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η πρόνοια του συλλόγου «*Σμυρναϊκή Νεολαία Θεσσαλονίκης*» για τη μνήμη των νεκρών της Μικρασιατικής Καταστροφής. Στο 3ο άρθρο του καταστατικού του οριζόταν ως επέτειος εορτή η τελευταία Κυριακή του Αυγούστου κάθε έτους, κατά την οποία ο σύλλογος θα τελεί αρχιερατικό μνημόσυνο «υπέρ των σφαγιασθέντων αδελφών».⁷⁶ Επίσης, στο 33ο άρθρο, προβλεπόταν ότι, εάν οι πόροι του συλλόγου το επέτρεπαν, «να έρχεται αρωγός εις χήρας και τα ορφανά των σφαγιασθέντων αδελφών ημών και των εν πολέμω πεσόντων.»⁷⁷

Ο Πανιώνιος, όπως και άλλα αθλητικά σωματεία, είχαν μια ιδιαίτερη «αθλητική» μνήμη, μέσω της οποίας απομνημόνευαν σημαντικές προσωπικότητες ή «προγόνους» της δικής τους αθλητικής πορείας ή γενικότερα του σύγχρονου ελληνικού αθλητισμού. Το Μάιο του 1926, σε μνημόσυνο που τελέστηκε στην Αθήνα προς τιμήν του Ιωάννη Φωκιανού, ο πρόεδρος του Πανιωνίου Δημητρός Δάλλας αποτίοντας φόρο τιμής στον «πατέρα της γυμναστικής», ο οποίος μάλιστα καταγόταν από τη Φώκαια της Μ. Ασίας,⁷⁸ αναφέρθηκε στην παλιά πατρίδα του Πανιωνίου: «Η

---

⁷³ Επρόκειτο, εκτός από το Μητροπολίτη, για τον δημογέροντα Τσουρουκτσόγλου Νίκο και τους Ανδρεαδάκη Νικόλαο, Αντωνιάδη Αριστείδη, Αβραμίδη Σ., Αντωνιάδη Στυλιανό, Ανδρικήδη Φίλιππο, Αναγνωστόπουλο Νικόλαο, Βεντιρόζο Χαράλαμπο, Γιαζιτζή Δημ., Γιαννουσάκη Δημήτριο, Δημητρίου Δημήτριο, Δημητρίου Θεόδωρο, Θεοδωρίδη Σταύρο, Θεοδωρίδη Νικόλαο, Ιωαννίδη Θωμά, Κωνσταντινίδη Γεώργιο, Καραμπάτη Παναγιώτη, Μαρσέλλο Κωνσταντίνο, Μαλκώτση Κωνσταντίνο, Μουράτη Χατζημουράτη, Νικολαΐδη Νικόλαο, Πουλάκη Λάμπρο, Σούρη Αχιλλέα και Τσιντσινή Νικόλαο. Βλ. *Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος 1890-1930 40-ετηρίς*, Επετειακό λεύκωμα Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου, Αθήνα, Μάρτιος 1931.

⁷⁴ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 6 Απριλίου 1931.

⁷⁵ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 8 Απριλίου 1932.

⁷⁶ 3^ο άρθρο καταστατικού Σμυρναϊκής Νεολαίας Θεσσαλονίκης, 14 Δεκεμβρίου 1930, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁷⁷ 33^ο άρθρο, στο ίδιο.

⁷⁸ Στις 9 Μαΐου 1896, είχε αναγγελθεί στην εφημερίδα «Αμάλθεια» της Σμύρνης ο θάνατος του γυμναστή Ιωάννη Φωκιανού. Το άρθρο τότε, κατέληγε ως εξής: «...Οι γονείς του Φωκιανού

νεότης του Πανιωνίου Σμύρνης θλίβεται ότι η προέλευσις της εις το κενοτάφιον προσφερομένης δάφνης δεν είναι ως έδει, από τους δαφνώνας της ιστορικής Πριήνης ούτε από τα ερημωθέντα ρείθρα του Μέλητος ποταμού.»⁷⁹

Το Μάρτιο του 1929, σύμφωνα με την εφημερίδα «*Αθλητική*», ο Πανελλήνιος και ο Πανιώνιος είχαν αποφασίσει να τιμήσουν από κοινού τη μνήμη των αθλητών Τσικλητήρα, Ανδρεαδάκη, Κουλουμπέρδα και Κακούση, καθιερώνοντας μια ετήσια αθλητική ημέρα ως αθλητικό μνημόσυνό τους.⁸⁰

Ο Πανιώνιος, θέλοντας επίσης να τιμήσει τη μνήμη του πρώην προέδρου του και στυλοβάτη του συλλόγου στη Σμύρνη και στην Αθήνα Δημητρού Δάλλα και ενθυμούμενος των εξαιρετικών υπηρεσιών, τις οποίες είχε προσφέρει σ' αυτόν, είχε καθιερώσει από το 1932 ετήσιους αθλητικούς αγώνες παιδών με την επωνυμία «*Τα Δάλλεια*». Σ' αυτούς τους αγώνες δήλωναν συμμετοχή όλα τα σωματεία της Αθήνας, του Πειραιά και των περιχώρων, τα οποία αγωνίζονταν για την απόκτηση του επάθλου που είχε ορίσει ο ΣΕΓΑΣ στη μνήμη του Δάλλα.⁸¹

Από τη μεριά του, ο Ιωνικός Νέας Φιλαδελφείας είχε επιλέξει να πραγματοποιήσει στο γήπεδο της ΑΕΚ την πρώτη ετήσια αθλητική εορτή του στη μνήμη του Δημητρού Δάλλα, συγκεντρώνοντας «τον πιο εκλεκτό κόσμο του συνουικισμού». Η εορτή περιελάμβανε σκυταλοδρομία 10X100 ανάμεσα στον Πανιώνιο και στον Ιωνικό για το καθιερωθέν έπαθλο Δ. Δάλλα, το οποίο κέρδισε με ελάχιστη διαφορά ο πρώτος. Στη συνέχεια, η μικτή γυναικεία ομάδα βόλεϊ του συνουικισμού αντιμετώπισε την αντίστοιχη του Ελληνορωσικού, την οποία και νίκησε. Η εορτή έληξε με ποδοσφαιρικό αγώνα του Ιωνικού και του Άρη Πολυγώνου, όπου νικητής αναδείχτηκε ο δεύτερος. Πριν τον ποδοσφαιρικό αγώνα, ο πρόεδρος του Ιωνικού Διαμαντόπουλος είχε απονεμίσει το έπαθλο Δάλλα στη νικήτρια ομάδα του Πανιωνίου.⁸²

κατήγοντο εκ της κωμοπόλεως Φωκαίας παρά την Σμύρνην, εξ ης και την επωνυμίαν έλαβεν». Εφ. *Αμάθεια*, 9 Μαΐου 1896

⁷⁹ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 23 Μαΐου 1926.

⁸⁰ Εφ. *Αθλητική*, 9 Μαρτίου 1929. Ο αρθρογράφος της εφημερίδας σχολίαζε ότι θα έπρεπε να τιμηθεί η μνήμη και άλλων αθλητών, όπως ο Παντελής Έκτορος. Θεωρούσε, λοιπόν, ότι δεν θα έπρεπε να τιμηθούν μόνο αυτοί οι τέσσερις, αλλά το σύνολο των διακεκριμένων αθλητών.

⁸¹ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 6 Ιανουαρίου 1933.

⁸² Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 3 Δεκεμβρίου 1930.

5.3.1 Επωνυμίες και σύμβολα των προσφυγικών αθλητικών σωματείων

Μετά το 1922, η βασική πηγή έμπνευσης για την ονομασία των προσφυγικών αθλητικών σωματείων υπήρξε ο ευρύτερος χώρος της Μ. Ασίας, καθώς 195 σωματεία έφεραν επωνυμίες που παρέπεμπαν σε αυτόν. Αξίζει να σημειωθεί πως, ενώ πριν από το 1922 βασική πηγή έμπνευσης για την ονομασία των μικρασιατικών σωματείων ήταν η αρχαία Ελλάδα, μετά την Καταστροφή σημειώνεται μια εμφανής στροφή προς ονομασίες που σχετίζονται με το Βυζάντιο. Κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, μόλις 85 σωματεία λαμβάνουν αρχαία ονομασία, εκ του συνόλου των 520 ερευνούμενων προσφυγικών αθλητικών σωματείων της παρούσας διατριβής.

Συγκεκριμένα, 55 προσφυγικά αθλητικά σωματεία χρησιμοποιούσαν ονομασίες που αφορούσαν στην Κωνσταντινούπολη, όπως η Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως (ΑΕΚ) και ο Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπόλεως (ΠΑΟΚ). Κατά την περίοδο αυτή αρκετά σωματεία ονομάζονται ΑΕΚ, γεγονός που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μια μόδα της εποχής, εξαιτίας της δημοτικότητας της Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως. 18 σωματεία σχετίζονταν με το Βυζάντιο, όπως ο Βυζαντινός Αθλητικός Όμιλος (ΒΑΟ) και το Βυζαντινόν Προποντίδος και 8 σωματεία σχετίζονταν με το Βυζαντινό Δικέφαλο Αετό, όπως ο Δικέφαλος Αετός Αμπελοκήπων και η Αθλητική Ένωσις «Δικέφαλος Αετός».

24 σωματεία υιοθέτησαν επωνυμίες που σχετίζονταν με τη Μικρά Ασία, όπως η Μικρασιατική Ένωσις και η Εθνική Μικρασιατική Νεολαία Θεσσαλονίκης.

17 σωματεία εμπειρεύχον στην επωνυμία τους τον όρο Ιωνία, όπως ο Αθλητικός Σύλλογος Ν. Φιλαδελφείας «Ο Ιωνικός» και η Ιωνία Σάμου.

10 σωματεία συνέδεσαν την επωνυμία τους με τη Σμύρνη, όπως η Σμυρναϊκή Νεολαία Θεσσαλονίκης και η Σμύρνη Καστοριάς.

24 σωματεία έλαβαν ονομασίες σχετικές με την Αρμενία, όπως η Ένωσις Αρμενίων Αθλητών και η Νέα Πιουράκ Δουργούτιου.

11 σωματεία συνδέονταν με τον προσφυγικό κόσμο, όπως η Προσφυγική Αθλητική Ένωσις Νέων Αμπελοκήπων και ο Αθλητικός Όμιλος Προσφύγων «Άρης»

Αμαρουσίου, και 8 σωματεία με τον Πόντο, όπως ο Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Ένωσις Ποντίων» Καλλιθέας και η Ένωσις Ποντιακής Νεολαίας Καλαμαριάς.

24 σωματεία με άλλες γεωγραφικές περιοχές και πόλεις της Μ. Ασίας, όπως ο Αθλητικός Πανφωκαϊκός Όμιλος «Πρωτεύς» και ο Ρενκιακός Κοκκινιάς.

4 σωματεία είχαν σχέση με την Ανατολή, όπως ο Ανατολικός Αστήρ Αμπελοκήπων και ο Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Ανατολικός Αστήρ» Κοκκινιάς.

3 σωματεία συνδέθηκαν με τους Ακρίτες, όπως ο Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Ακρίτας» και ο Ακρίτας Δραπετσώνας.

Αντίστοιχα, αρκετά σωματεία τόνιζαν στις επωνυμίες τους το νέο τόπο εγκατάστασης, π.χ. Απόλλων Καλαμαριάς, Ολυμπιακός Πατρών, 15 σωματεία είχαν εθνική ονομασία, όπως ο Εθνικός Αθλητικός Όμιλος Καισαριανής και 29 σωματεία είχαν ονομασία που παρέπεμπε στη νεότητα, π.χ. Νέοι Βύρωνος.⁸³

Τα τρία αθλητικά σωματεία που μετέφεραν την έδρα τους από τη Σμύρνη στην Αθήνα, ο Πανιώνιος, ο Απόλλων Σμύρνης και ο Πέλοψ Μελαντίας, διατήρησαν τις επωνυμίες τους, ενώ η Αρμενική Λέσχη της Σμύρνης μετονομάστηκε σε Ένωση Αρμενίων Αθλητών. Αντίστοιχα, ο Γυμναστικός Σύλλογος «Σπόρτινγκ Κλουμπ» της Κωνσταντινούπολης συνέχισε να δραστηριοποιείται στα Πατήσια της Αθήνας με το ίδιο όνομα που έφερε στην Πόλη.⁸⁴

Υπήρξε και ένας αριθμός σωματείων που υιοθέτησαν ονομασίες συλλόγων, οι οποίοι υφίσταντο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως η Καντίκιοϊ Αθηνών, που παρέπεμπε στο σύλλογο της ομώνυμης συνοικίας της Πόλης,⁸⁵ το Πέρα Κλουμπ Αμπελοκήπων, που είχε λάβει το όνομά του από το ομώνυμο σωματείο της

---

⁸³ Ο Εθνικός Αθλητικός Όμιλος Καισαριανής ιδρύθηκε διά της υπ' αριθ. 6389/1929 απόφασης του Πρωτοδικείου Αθηνών, στη δε σφραγίδα του, η οποία περιελάμβανε «στέφανον εκ δάφνης», αναφερόταν ως έτος ίδρυσης το 1928. Βλ. *Καταστατικόν Εθνικού Αθλητικού Ομίλου Καισαριανής*, 1 Σεπτεμβρίου 1929, Φάκελος «Εθνικός Αθλητικός Όμιλος Καισαριανής», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Η εφημερίδα «Αθλητικά Χρονικά» τον χαρακτήριζε ως «καύχημα» του συνοικισμού της Καισαριανής. Σύμφωνα με αυτήν, το 1932 διατηρούσε ποδοσφαιρικό τμήμα και τμήμα αθλοπαιδιών. Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 13 Ιουλίου 1932.

⁸⁴ Απόφαση 3662/25-4-36 Πρωτοδικείου Αθηνών.

⁸⁵ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Δεκέμβριος 1924.

Κωνσταντινούπολης, το οποίο ήταν ενεργό από το 1908,⁸⁶ το *Μόδα Κλουμπ Κωνσταντινουπόλεως*, που παρέπεμπε στον ομώνυμο σύλλογο, και το *Πέρα Κλουμπ Τζιτζιφιών*, που παρέπεμπε επίσης στο σύλλογο του Πέρα.⁸⁷ Επίσης, ο Ιωνικός Αστήρ Θήβας, σύμφωνα με μαρτυρίες, αποτέλεσε συνέχεια του αθλητικού σωματείου «*Ιωνικός Αστήρ*», το οποίο είχε ιδρυθεί στα Σώκια της Μ. Ασίας.⁸⁸

Το σωματείο Μορφωτικός Σύλλογος «Κοραής» Νέου Ρυσίου, το οποίο ιδρύθηκε το 1932,⁸⁹ έλαβε το όνομα του σημαντικού Έλληνα διαφωτιστή, επειδή το 1910 λειτουργούσε στο Ρύσιο (στην Αρετσού) της Μ. Ασίας το αθλητικό σωματείο «*Κοραής*», το οποίο είχε συσταθεί από μια παρέα νέων Κωνσταντινουπολιτών, που ήταν γνωστή ως «*Τα παιδιά της Πόλης*».⁹⁰ Ο παππούς του Αδαμαντίου Κοραή Διαμαντής Ρύσιος ήταν Αρετσιανός και είχε φοιτήσει και διδάξει στη Σχολή της Αρετσούς της Μ. Ασίας. Επίσης δίδαξε και στη Σμύρνη. Στο λάβαρο και στη σφραγίδα του προσφυγικού συλλόγου εμφανιζόταν η προτομή του Αδαμαντίου Κοραή.⁹¹

Ο όρος «*προσφυγικός*» στις επωνυμίες σωματείων δεν υπήρξε αποδεκτός από το καθεστώς Μεταξά. Οι πρόσφυγες είχαν ταυτιστεί διαχρονικά με το Βενιζέλο και την παράταξη των Φιλελευθέρων, επομένως αποτελούσαν για τους θιασώτες της δικτατορίας ένα εχθρικό σώμα. Επιπλέον, το καθεστώς αποστρεφόταν πολιτισμικά στοιχεία των προσφύγων, όπως η τουρκική γλώσσα και τα τραγούδια τους.⁹² Χαρακτηριστικά, η δικτατορία του Μεταξά, καχύποπτη προς καθετί που παρέπεμπε

⁸⁶ Νικόλαος Παραδείσης, *Αμπελόκηποι...*, ό. π., σ. 164-165.

⁸⁷ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 3 Οκτ. 1926 και Νίκος Αγγελίδης, *Όλες οι ΑΕΚ του κόσμου...*, ό. π., σ. 167.

⁸⁸ Μαρτυρία Δημήτρη Σοβατζή από τη Θήβα.

⁸⁹ Φάκελος «Μορφωτικός Σύλλογος Κοραής Νέου Ρυσίου», ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁹⁰ Στυλιανός Κυρ. Τσορμπατζήκωστης, *Ιστορία της Κωνσταντινουπόλεως, της Αρετσούς (Ρυσίου) και άλλων προαστίων της*, Αθήνα, Εκδόσεις Ιωνία, 1973, σ. 74. Για το Ρύσιο της Μ. Ασίας βλ. Γρηγόρης Α. Οικονομίδης, *Ρύσιο, Αρετσού, Darica. Γεωγραφική και ιστορική μελέτη της βιθυνιακής πόλης*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2009.

⁹¹ 27^ο και 28^ο άρθρο καταστατικού του Μορφωτικού Συλλόγου Κοραής Νέου Ρυσίου, 26 Σεπτεμβρίου 1933, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

⁹² Χαρακτηριστική της αποστροφής του καθεστώτος προς πολιτισμικά στοιχεία που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες, ήταν και η απαγόρευση του αμανέ και των μελωδιών της Ανατολής. Ήδη, από το 1933 ακόμη, είχε εμφανιστεί αρθρογραφία στον τύπο, όπου γινόταν λόγος για την κατάργηση των αμανέδων. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα: «Απλούστατα, οι βρωμεροί αμανέδες εξορισθέντες από τον τόπο τους ευρήκαν εις την Ελλάδα μία δευτέραν πατρίδα, ενώ η εθνική μουσική των Ελλήνων πηγαίνει περίπατον». Βλ. εφ. *Θάρρος*, 14 Ιανουαρίου 1935, στο Κώστας Βλησιδής, *Όψεις του ρεμπέτικου*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2004, σ. 19. Πβ. Βλάσης Αγτζίδης, «Πρόσφυγες του '22 στην Ελλάδα: Κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις», στο *Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική & Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας*, Πρακτικά 5ου Συμποσίου Κέντρου Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού Δήμου Νέας Ιωνίας, 25,26 & 27 Νοεμβρίου 2011, Έκδοση ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ., Αθήνα, 2011, σ. 35-88.

στους πρόσφυγες, επέβαλε το 1936 την απόλειψη του όρου «Προσφυγική» από το σωματείο «Προσφυγική Ένωσις» της Θεσσαλονίκης και το σωματείο μετονομάστηκε σε «Μακεδονικός».⁹³ Από την άλλη μεριά, υπήρξε και η περίπτωση του Απόλλωνος Δραπετσώνας, ο οποίος μετονομάστηκε «Απόλλων Δραπετσώνας 4η Αυγούστου», ενώ στη Νέα Σμύρνη ιδρύθηκε το σωματείο 4η Αυγούστου.⁹⁴

Σε κάποιες περιπτώσεις, ονομασίες που περιελάμβαναν τη λέξη «πρόσφυγας» απαλείφθηκαν από τα ίδια τα μέλη των συλλόγων, καθώς αυτός ο όρος, ιδίως κατά τα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου, στιγματίζε κοινωνικά αυτούς που τον έφεραν. Στην πόλη του Βόλου, στις 19 Αυγούστου 1924 αναγνωρίστηκε το σωματείο *Γυμναστικός Σύλλογος Προσφύγων Βόλου*, με σκοπό «τη διάδοση και επέκταση της γυμναστικής και της σωματικής αγωγής εις απάσας τας κοινωνικάς τάξεις των προσφύγων.» Στις 29 Σεπτεμβρίου 1926 τροποποιήθηκε η επωνυμία του σε «*Γυμναστικός Σύλλογος Η ΝΙΚΗ, τέως Γυμναστικός Σύλλογος Προσφύγων Βόλου*», πιθανώς για να αποβάλλουν το στίγμα του πρόσφυγα.⁹⁵

Το σύμβολο που υιοθέτησαν κατά κόρον τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων ήταν ο βυζαντινός δικέφαλος αετός. Το έμβλημα αυτό υιοθέτησαν κυρίως όσα σωματεία έφεραν ονομασία που παρέπεμπε στην Κωνσταντινούπολη και στο Βυζάντιο, όπως η *Βυζαντινή Αθλητική Ένωσις*,⁹⁶ ο *Αθλητικός Όμιλος «Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως» Πειραιώς*⁹⁷ και ο *Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Βυζάντιον» Λαυρίου*.⁹⁸

Συναντάται επίσης και το μυθικό πτηνό φοίνικας ως σύμβολο της αναγέννησης και δηλωτικό της προσφυγικής ανασυγκρότησης. Επί παραδείγματι, η σφραγίδα της ΑΕΚ αρχικά έφερε κυκλικά την επωνυμία της και στη μέση τον «φοίνικα εκ της τέφρας», που συμβόλιζε την αναγέννηση του ελληνικού αθλητισμού

---

⁹³ Ελ. Ιωαννίδου, «Τα αθλητικά σωματεία...», ό. π., σ. 69.

⁹⁴ Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 15 Νοεμβρίου 1935 και εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 1 Φεβρουαρίου 1939.

⁹⁵ Για τη Νίκη Βόλου βλ. Κωσταντάρας - Σταθαράς Δημήτρης, *Το Χρονικό της Νέας Ιωνίας 1924-1994...*, ό. π.

⁹⁶ 35^ο άρθρο καταστατικού Βυζαντινής Αθλητικής Ένωσις, 18 Οκτωβρίου 1923, Αρχείο ΙΑΠΕ Καλαμαριάς.

⁹⁷ *Καταστατικό Αθλητικού Ομίλου Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως Πειραιώς*, 1926, Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

⁹⁸ *Επιστολή ΑΠΟ «Βυζάντιον» Λαυρίου προς Εθνική Τράπεζα*, 4 Απριλίου 1954, φάκελος «Μισθωτής: «Βυζάντιον» Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

της Κωνσταντινούπολης. Αργότερα, υιοθετήθηκε ο βυζαντινός δικέφαλος αετός.⁹⁹ Παρομοίως, ο *Εγκυκλοπαιδικός Σύνδεσμος Νέων «Ανατολικός Αστήρ»*, ο οποίος είχε αναπτύξει και αθλητική δραστηριότητα, είχε σφραγίδα που έφερε «πτηνόν φοίνικα με ακτίνες άνωθεν της κεφαλής του», ως σύμβολο αναγέννησης,¹⁰⁰ και η *Προοδευτική Νεολαία Κοκκινιάς* διέθετε σφραγίδα, η οποία έφερε την επωνυμία της και στο μέσο τον φοίνικα, «αναδύομενον εκ της τέφρας».¹⁰¹

Σε αρκετές περιπτώσεις, τα σύμβολα και οι σφραγίδες των σωματείων παρέπεμπαν ευθέως στους τύπους καταγωγής των προσφύγων. Για παράδειγμα, η σφραγίδα του *Ναυτικού και Γυμναστικού Συλλόγου «Ο Πέλοψ»* έφερε κυκλικά την επωνυμία *ΝΑΥΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΕΛΟΨ»* και στο εσωτερικό τις λέξεις *ΜΕΛΑΝΤΙΑ - ΣΜΥΡΝΗ 1905*, το έτος ίδρυσης. Το σήμα του συλλόγου ήταν το γράμμα *Π* και χρώμα της στολής των αθλητών ήταν το μαύρο.¹⁰²

Το χρώμα της αθλητικής εμφάνισης ήταν συχνά δηλωτικό της σύνδεσης ενός αθλητικού σωματείου με τον τόπο καταγωγής των μελών του. Στην περίπτωση των σωματείων που ίδρυσαν οι πρόσφυγες της Κωνσταντινούπολης, επιλεγόταν συνήθως το κίτρινο και το μαύρο, τα οποία παρέπεμπαν στο Βυζάντιο.

Έτσι λοιπόν, για παράδειγμα, τα χρώματά του Βυζαντινού Αθλητικού Ομίλου στη Θεσσαλονίκη ήταν το κίτρινο και το μαύρο. Χαρακτηριστικό είναι το περιεχόμενο του 26ου άρθρου του καταστατικού του σωματείου:

«Οι αθληταί θα φέρωσιν την κάτωθι στολήν με βάσιν τον χρωματισμόν της Βυζαντινής Σημαίας: φιλές μαύρος, φανέλλα μαύρη με κίτρινον περιμασχάλιον και περιλαίμιον, εις το αριστερόν δε μέρος του στήθους εντός ορισμένου κιτρίνου σχεδίου θα υπάρχει διαγώνιος μαύρη ταινία φέρουσα τα στοιχεία του ΒΑΟ, περισκελίσ μαύρη με κιτρίνας λωρίδας εκατέρωθεν, μαύρας περικνημίδας με δύο κιτρίνας λωρίδας εκατέρωθεν, μαύρας περικνημίδας με δύο κιτρίνας περιφερείας και άσπρα υποδήματα...»¹⁰³

---

⁹⁹ 33^ο άρθρο καταστατικού της Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως, 30 Μαΐου 1924, φάκελος «Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Ο δικέφαλος αετός υιοθετήθηκε αργότερα.

¹⁰⁰ 48^ο άρθρο καταστατικού Εγκυκλοπαιδικού Συνδέσμου Νέων «Ανατολικός Αστήρ», 14 Ιουλίου 1927, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁰¹ 25^ο άρθρο καταστατικού Προοδευτικής Νεολαίας Κοκκινιάς, 6 Δεκεμβρίου 1925, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

¹⁰² 16^ο άρθρο καταστατικού Ναυτικού και Γυμναστικού Συλλόγου «Πέλοψ», φάκελος «Σύλλογος Γυμναστικός «Πέλοψ», 14 Ιουλίου 1926, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁰³ 26^ο άρθρο καταστατικού Βυζαντινού Αθλητικού Ομίλου, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

Στον τύπο της εποχής διαβάζουμε επίσης ότι το Δεκέμβριο του 1939, η ΑΕΚ αντιμετώπισε την Τέμεσβαρ Ρουμανίας «με καινούργιες φανέλες χρώματος κίτρινου, φέρουσες στο μέσο το Δικέφαλο Αετό.»¹⁰⁴

Αντίστοιχα, και άλλα σωματεία που δεν συνδέονταν αποκλειστικά με την Κωνσταντινούπολη υιοθέτησαν το κίτρινόμαυρο χρώμα. Για παράδειγμα, αυτό ήταν το χρώμα των εμφανίσεων του Ποδοσφαιρικού Αθλητικού Ομίλου «*Μικρασιατική Ένωσις*» στο Δουργούτι, ενώ η σημαία, η σφραγίδα και το σήμα του Ομίλου απεικόνιζαν αετό επάνω σε μαυροκίτρινη βάση, πλαισιωμένο με τις λέξεις «*Μικρασιατική Ένωσις - Αθήναι 1930*».¹⁰⁵

Τέλος, οι ύμνοι των αθλητικών σωματείων αποτελούν μέρος της γλώσσας τους και εκφράζουν την ταυτότητά τους. Οι ύμνοι των προσφυγικών σωματείων αναφέρονταν συνήθως στους τόπους καταγωγής των μελών τους, στο αθλητικό πνεύμα της νίκης και στο κλέος του παρελθόντος.

Ο Πανιώνιος έφερε στην Ελλάδα τον ύμνο που είχε υιοθετήσει στη Σμύρνη, από τις αρχές του 20ού αιώνα, κατόπιν διαγωνισμού, ενώ και τα υπόλοιπα σωματεία επιδίωξαν να αποκτήσουν και αυτά τον ύμνο τους.¹⁰⁶ Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της ΑΕΚ, η οποία θέλησε να υιοθετήσει ως δικό της τον ύμνο του Αθλητικού Συλλόγου του Πέραν, αντικαθιστώντας, όπου αναφερόταν, τη λέξη *Πέραν* με τη λέξη *ΑΕΚ*. Οι πρώτοι τέσσερις στίχοι είχαν ως εξής:

*Προβάλτε, μπρούντζινα κορμιά,
λεβέντες ασαλένιοι,
του Ολύμπου θεία λεβεντιά
σε σας είναι δοσμένη.*¹⁰⁷

Η επιστολή της ΑΕΚ προς τον Α.Σ. Πέρα, στις 24 Δεκεμβρίου 1930 ήταν χαρακτηριστική:

«Προς τον κ. Ι. Χαλκούσην,

Κωνσταντινούπολιν.

¹⁰⁴ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 22 Δεκεμβρίου 1939.

¹⁰⁵ 45^ο άρθρο καταστατικού ΠΑΟ Μικρασιατικής Ενώσεως Δουργούτι, Φάκελος «Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος Μικρασιατική Ένωσις Δουργούτι», Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

¹⁰⁶ Π. Λινάρδος, *Η Σμύρνη του Πανωνίου...*, ό. π., σ. 74-77.

¹⁰⁷ Μιχάλης Αναστασιάδης, *Αθλητικός Σύλλογος Πέρα*, Αθήνα, 2009, σ. 59.

Αξιότιμε Κύριε, προκειμένου η ημετέρα Ένωσις να συντάξη επίσημον Ύμνον, κατόπιν επισταμένης ερεύνης επροτίμησεν ως τοιούτον του Α. Σ. ΠΕΡΑ, όστις ως επληροφορήθημεν έχει συνταχθεί και μελοποιηθεί υφ' υμών. Επειδή τα ενταύθα τέως μέλη του Α. Σ. ΠΕΡΑ στερούνται εντύπου μελοποιημένου τοιούτου, λαμβάνομεν την τιμήν να σας παρακαλέσωμεν όπως μας αποστείλητε μερικά αντίτυπα του ανωτέρου ύμνου, έστω και χειρόγραφα (μελοποιημένα και μη) προς εκτύπωσιν ενταύθα με την παράκλησιν όπως μας επιτραπή και όπου αναφέρη την λέξιν ΠΕΡΑ ο ανωτέρω ύμνος ανατικατασταθή διά της τοιαύτης ΑΕΚ. Πεποιθότες ότι η ανωτέρω παράκλησίς μας θέλη γίνη δεκτή και θέλη τύχη αμέσου απαντήσεως, διατελούμεν μετά πλείστης τιμής [...]¹⁰⁸

5.3.2 Τα στάδια των προσφυγικών αθλητικών σωματείων ως «σημαίνοντες τόποι μνήμης»

Το περιβάλλον των προσφυγικών συνοικισμών απέκτησε νόημα μέσα από τη δημιουργία οροσήμων με κοινωνική σημασία. Σύμφωνα με την ερευνήτρια της κοινωνικής ζωής των Μικρασιατών προσφύγων στην Κοκκιινιά Ρενέ Χίρσον:

«Τοπωνύμια, εκκλησίες με ιερά εικονίσματα, ακόμα και πέτρες που μεταφέρθηκαν από την πατρική γη, όλα ήταν στοιχεία που βοηθούσαν στην ανακατασκευή ενός γεμάτου νόημα περιβάλλοντος. Η μνήμη αποτελούσε προφανώς και πάλι τον αποφασιστικό παράγοντα, το μέσο χαρτογράφησης του παρόντος με βάση την τοπογραφία του παρελθόντος. Η απόδοση χαρακτήρα και νοήματος στο φυσικό περιβάλλον και η δημιουργία ‘σημαινόντων τόπων’ αναγνωρίζονται ως θεμελιώδη στοιχεία της κοινωνικής ζωής και θεωρώ ότι έχουν μεγαλύτερη σημασία στην περίπτωση βίαια εκπατρισμένων πληθυσμών.»¹⁰⁹

Τα γήπεδα και τα γυμναστήρια που δημιουργήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν από τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων, αποτέλεσαν χώρους, η ύπαρξη των οποίων συνέβαλε καθοριστικά στη νοηματοδότηση του περιβάλλοντος των συνοικισμών. Σύμφωνα με τους Κυπριανό και Χουμεριανό, τα γήπεδα αποτελούν μέρος της τοπικής ταυτότητας:

«Η συμβολική σημασία του γηπέδου ως μέρους της τοπικής ταυτότητας οφείλει πολλά στη λειτουργία του ως χώρου συγκρότησης της ιστορικής μνήμης. Η παρουσία στο

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 60.

¹⁰⁹ Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής...*, ό. π., σ. 76.

γήπεδο χιλιάδων ανθρώπων σφραγίζεται από αναμνήσεις και έντονα συναισθήματα, χαρές και λύπες, οι οποίες σημαδεύουν ατομικές και συλλογικές διαδρομές. Οι τοίχοι, τα καθίσματα και οι χώροι αποκτάνε ιδιαίτερους συμβολισμούς και μετατρέπονται σε κομμάτια του εγώ και του εμείς.»¹¹⁰

Έτσι, τα γήπεδα λειτουργούν ως χώροι-πλαίσια συντήρησης της ταυτότητας του οπαδού και της αίσθησης του ανήκειν κάπου.

Σύμφωνα με τον Έρβινγκ Γκόφμαν (Erving Goffman), το γήπεδο ορίζεται ως πλαίσιο (frame), όπου συναντώνται άνθρωποι με κοινά, αλλά και διαφορετικά χαρακτηριστικά και όπου η θεματολογία είναι δεδομένη.¹¹¹ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπόρεσε να σφυρηλατηθεί η ταυτότητα των προσφύγων ως οπαδών ομάδων που αντιπροσώπευαν την ιστορία των τόπων καταγωγής τους, αλλά και τη θέση τους ως προσφύγων στην κοινωνία του Μεσοπολέμου. «Σημαίνοντες τόποι», που αναγνωρίστηκαν ως θεμελιώδη στοιχεία της κοινωνικής ζωής, υπήρξαν για τις τοπικές προσφυγικές κοινωνίες το γήπεδο της ΑΕΚ στη Ν. Φιλαδέλφεια, του Πανιωνίου στη Ν. Σμύρνη, του Απόλλωνα στο Ρουφ, του ΠΑΟΚ στο Σιντριβάνι κ. ο. κ.

Το στάδιο του Πανιωνίου στη Σμύρνη ήταν ο τόπος τέλεσης των Πανιωνίων και των Σχολικών Αγώνων του συλλόγου για μια δεκαετία, ενώ κατά τη διάρκεια της κατοχής της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό (1919-1922), αποτέλεσε χώρο πλείστων κοινωνικών και εθνικών εκδηλώσεων. Εκεί διοργανώθηκαν αγώνες υπέρ των προσφύγων του Αϊδινίου (10 Ιουλίου 1919), εορτασμός της επετείου της εθνικής ανεξαρτησίας (28 Μαρτίου 1920), παράδοση των πολεμικών σημαιών από τον αρχιστράτηγο Λ. Παρασκευόπουλο στα τρία συντάγματα της Μεραρχίας Σμύρνης (6 Απριλίου 1920) και υποδοχή του ελευθερωτή αρχιστράτηγου Λ. Παρασκευόπουλου (Ιούλιος 1920).¹¹² Όπως είναι φανερό, ο αθλητικός χαρακτήρας του σταδίου είχε παραμεριστεί, ο δε χώρος είχε τεθεί στην υπηρεσία των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών της Ελλάδας, εξυπηρετώντας πλέον εθνικές στοχεύσεις.

---

¹¹⁰ Παντελής Κυπριανός - Μανώλης Χουμεριανός, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών...*, ό. π., σ. 218.

¹¹¹ Βλ. Erving Goffman, *Frame Analysis. An essay on the Organization of Experience*, Boston, Northeastern University Press, 1974.

¹¹² Χρ. Σολομωνίδης – Ν. Λωρέντης, *Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος...*, ό. π., σελ. 91-98.

Τον Ιούνιο του 1938, πραγματοποιήθηκε η τελετή θεμελίωσης του νέου σταδίου του Πανιωνίου στη Νέα Σμύρνη, παρόντος του υπουργού Κωνσταντίνου Κοτζιά. Σ' αυτήν, ο γενικός γραμματέας του Πανιωνίου Νίκος Λωρέντης, υπενθυμίζοντας στο κοινό τα λόγια που είχε πει προ τριακονταετίας ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, όταν θεμελιώνει το στάδιο του Πανιωνίου στη Σμύρνη, ανέφερε ότι: «τα ίδια αυτά λόγια έρχονται με συγκίνηση στη μνήμη όλων των κατοίκων της Ν. Σμύρνης, βλέποντας να θεμελιώνεται το νέον στάδιο στην νέα πατρίδα τους.»¹¹³

Τον Μάρτιο του 1939, κατά την τελετή έναρξης των εργασιών ανέγερσης του σταδίου του Πανιωνίου, παρέστη ο δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς, στον οποίο επρόκειτο να δοθεί από τον σύλλογο αναμνηστική πλάκα, όπου αναγραφόταν απόσπασμα του ενθρονιστήριου λόγου του Χρυσοστόμου Σμύρνης.¹¹⁴

Κατά την τελετή μίλησε ο πρόεδρος του Πανιωνίου Δ. Καραμπάτης, «ο οποίος, αναμνησθείς των ευκλεών ημερών του συλλόγου εις την Σμύρνην, ανέφερε τας προσπαθείας των μελών του διά την αναβίωσιν αυτού εις την φιλόξενον αυτήν γωνίαν της Αττικής Γης».¹¹⁵

Στη συνέχεια μίλησε ο Ιωάννης Μεταξάς, αναφερόμενος στην «παλιά δόξα των Σμυρναίων»:

«... Θαυμάζω πράγματι τα χαρίσματα της πόλεώς σας και το πνεύμα προόδου που βλέπω να σας διακρίνη, πνεύμα το οποίον όλους σας τιμά πολύ, έρχεται δε ούτως ειπείν, ως συνέχεια του εκλεκτού αρχαιοτέρου πνεύματος που σας οδηγούσε συνεχώς και παλαιότερον και τώρα εδώ.

Είμαι βέβαιος ότι ο λαός της Ν. Σμύρνης θα μετατρέψη εις χάρμα οφθαλμών το μέρος τούτο, με το οποίον θα διαιωνίση την παλαιάν δόξαν των Σμυρναίων. Διά τούτο θα έχετε παρά της κυβερνήσεως αμέριστον την προστασίαν. Και την προστασίαν αυτήν θα σας την παρέχη η κυβέρνησις όχι ως δώρον, αλλ' ως καθήκον και υποχρέωσίν της απέναντί σας.

---

¹¹³ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 8 Ιουνίου 1938.

¹¹⁴ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 17 Μαρτίου 1939.

¹¹⁵ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 20 Μαρτίου 1939.

... Εδώ, τα παιδιά σας θα γίνουν δυνατοί εις το σώμα και εις την ψυχή. Σεις οι γηραιότεροι θα θερμανθείτε από την φλόγα της νεότητας. Η νέα γενεά ανοίγει το μέλλον δι' ευρύτερους ορίζοντας και δίδει εις την παλαιάν όλον τον ενθουσιασμόν της...»¹¹⁶

Και στις δύο τελετές γίνονταν έντονες αναφορές στο παρελθόν του Πανιωνίου στη Σμύρνη είτε μέσα από την αναφορά στο Χρυσόστομο Σμύρνης είτε μέσα από τις αναφορές στην «παλιά δόξα των Σμυρναίων». Το στάδιο της Νέας Σμύρνης μετατρέποταν έτσι σε «*νοερή προέκταση*» του παλιού σταδίου της Σμύρνης.

Το Σεπτέμβριο του 1940, το νέο στάδιο του Πανιωνίου στη Νέα Σμύρνη επρόκειτο να είναι έτοιμο για αθλητικούς αγώνες. Οι υπεύθυνοι του συλλόγου ανακοίνωσαν ότι στις 14 και 15 Σεπτεμβρίου θα τελούνταν με μεγαλοπρέπεια τα εγκαίνια του σταδίου, με την πρωινή τέλεση των προκριματικών των Πανιωνίων Αγώνων, οι δε τελικοί θα πραγματοποιούνταν τα απογεύματα στο Παναθηναϊκό Στάδιο, με συμμετοχή και ξένων πρωταθλητών. Οι πρώτοι αθλητές θα λάμβαναν έπαθλα και όσοι κατέρριπταν πανελλήνιο ρεκόρ, θα λάμβαναν το «*Σταυρό του Πανιωνίου*».¹¹⁷

Ο Απόλλων Σμύρνης απέκτησε το 1926 ιδιόκτητο γήπεδο, σε χώρο που ενοικίασε για μια δεκαετία στη θέση Ρουφ, απέναντι από τον στρατώνα του Μηχανικού. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εποχής, η τελετή κατάθεσης του θεμέλιου λίθου στο νέο γυμναστήριο πραγματοποιήθηκε παρουσία πολλών εκπροσώπων των εκκλησιαστικών, αθλητικών και πολιτικών αρχών. Ανάμεσά τους ο Μητροπολίτης Σελευκείας Βασίλειος Παπαδόπουλος, ως τοποτηρητής της Μητροπόλεως Σμύρνης, ο πρόεδρος του ΣΕΑΓΣ Μίνλερ και ο γεν. γραμματέας του συνδέσμου Σαράτσογλου, ο γεν. γραμματέας της Ενώσεως Ποδοσφαιρικών Σωματείων Αθήνας Σταμάτης, αντιπρόσωποι του Πανιωνίου, του Πανελληνίου, του Ατρόμητου και άλλων αθλητικών συλλόγων, οι τέως πληρεξούσιοι Διαμαντίδης, Σ. Παπαγρηγοριάδης και Εμμανουηλίδης, αντιπρόσωποι του αθηναϊκού τύπου, όπως ο διευθυντής της εφημερίδας «*Πρωΐα*» Πεσμαζόγλου και άλλοι σημαντικοί φίλαθλοι, τους οποίους υποδέχθηκε το διοικητικό συμβούλιο του Απόλλωνα, με επικεφαλής τον πρόεδρο Δ. Μαρσέλλο.

---

¹¹⁶ Στο ίδιο.

¹¹⁷ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 5 Αυγούστου 1940.

Μετά την τελετή του αγιασμού, ο Μητροπολίτης κατέθεσε το θεμέλιο λίθο και σφάχτηκε κατά το έθιμο ένας πετεινός. Στη συνέχεια, ο πρόεδρος του Απόλλωνα εκφώνησε λόγο περί του σκοπού της ίδρυσης του γυμναστηρίου. Σ' αυτόν, τέσσερα χρόνια μόλις μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, αποτυπωνόταν η ελπίδα της επανόδου στη Σμύρνη, καθώς ο Μαρσέλλος, μέσα από μια ονειροπόλο αναφορά, κατέληγε λέγοντας ότι «εν αυτό θέλη σφυρηλατηθή η μεγάλη ιδέα και το εθνικόν φρόνημα της νέας γενεάς, ήτις θα επανακτήση τα απολεσθέντα πατρικά εδάφη.»

Μετά τον πρόεδρο του Απόλλωνα, το λόγο πήρε ο Μητροπολίτης Σελευκείας λέγοντας ότι «ο Ελληνισμός θα μείνει πάντοτε αθάνατος και οσαδήποτε δεινά και αν υπέστη, θα μείνει, θα ευρίσκη πάντοτε το θάρρος να μεγαλουργεί. Παράδειγμα τρανόν των λόγων μου είναι η σημερινή ιερά τελετή.»¹¹⁸

Ανάλογη ήταν και η τελετή εγκαινίων του γηπέδου της ΑΕΚ στη Νέα Φιλαδέλφεια τον Νοέμβριο 1930, που έλαβε πανηγυρικό χαρακτήρα, καθώς παρέστησαν σ' αυτήν όλες οι αθλητικές αρχές της Αθήνας και του Πειραιά.¹¹⁹

5.4 Σωματειακή μνήμη

Οι μνημονικές πρακτικές που ακολούθησαν τα μέλη σημαντικού αριθμού προσφυγικών αθλητικών σωματείων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου εξετάζονται υπό το πρίσμα των θεωριών του Γιαν Άσμαν (Jan Assmann) για την «πολιτισμική μνήμη» και του Πολ Κόνερτον (Paul Connerton) για την «ενσώματη μνήμη».

Αυτά τα σωματεία, όπως και άλλες εθελοντικές συσσωματώσεις των προσφύγων, λειτούργησαν ως φορείς αναπαραγωγής και διάδοσης της πολιτισμικής μνήμης της Μ. Ασίας. Αυτό επετεύχθη μέσα από την επαναληπτική χρήση κειμένων, εικόνων και τελετουργικών και τη μετατροπή των ιστορικών γεγονότων σε σύμβολα.¹²⁰ Αυτή η θεωρητική προσέγγιση πιστεύουμε ότι τεκμηριώνεται από μνημονικές πρακτικές που ακολουθούνταν διαχρονικά από τα μέλη των ελληνικών

¹¹⁸ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 12 Σεπτεμβρίου 1926.

¹¹⁹ Εφ. *Η Ελληνική*, 2 Νοεμβρίου 1930.

¹²⁰ Για την πολιτισμική μνήμη βλ. Jan Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη...*, ό. π.

αθλητικών σωματείων της Μ. Ασίας, οι οποίες συνεχίστηκαν από τους πρόσφυγες και στην Ελλάδα. Άλλωστε, όπως αναφέρει ο Άσμαν, «η συλλογική μνήμη βλέπει ομοιότητες και συνέχειες, ενώ η ιστορία βλέπει διαφορές και ασυνέχειες.»¹²¹

Ο λόγος των διοικήσεων των αθλητικών σωματείων των προσφύγων είχε συχνά ως σημείο αναφοράς τη Μικρά Ασία. Όταν η διοίκηση του Πανιωνίου εξήγγειλε στις 8 Νοεμβρίου 1922 την εγκατάσταση της έδρας του συλλόγου στην Αθήνα, καθώς και την επαναδραστηριοποίησή του, από τις 12 Νοεμβρίου 1922, η ανακοίνωσή του ήταν πλήρης αναφορών στη Σμύρνη και κατέληγε ως εξής:

«Το άλγος της Πανιωνίου νεότητος εκ της μετατοπίσεως του Συλλόγου από της γης εκείνης της κατ' εξοχήν ελληνικής, ένθα το πρώτον εθεμελιώθη ο Πανιώνιος και απέδωσε τα άριστα αποτελέσματά του, μετριάζει η ιδέα ότι την νέαν αυτού έδραν εγκαθιδρύει εν τη καρδιά της ελευθέρας Μητρος Πατρίδος και εν μέσω συναδέλφων Σωματείων, μεθ' ων εν αδελφική και ειλικρινή συνεργασία διήνυσε τον μακρόν εν Ιωνία βίον του, και με την πεποίθησιν ότι και εφ' εξής θέλει διαβιώσει εν πληρεστάτη αρμονία σχέσεων, ίνα ούτω δυνηθεί το κατά δύναμιν να συνεισφέρει την συμβολήν του διά της Μικρασιατικής νεότητος εις τον κοινόν σκοπόν, ον πάντες οι Ελληνικοί Σύλλογοι επιδιώκουσιν.»¹²²

Αντίστοιχα, στις 11 Δεκεμβρίου 1929, η διοίκηση του ΠΑΟΚ, διά του προέδρου του, βουλευτή Πέτρου Λεβαντή και του γραμματέα του Φανούριου Βυζάντιου, οι οποίοι υπέγραφαν την επιστολή, απέστειλε υπόμνημα στον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο, στο οποίο ανέλυε τη δράση του συλλόγου. Στην πρώτη παράγραφο του υπομνήματος, οι ιδρυτές των προ έτους συγχωνευθέντων σωματείων ΑΕΚ Θεσσαλονίκης και ΠΑΟΚ, παρουσιάζονταν:

«ως φίλαθλοι, μέλη και αθλητές διαφόρων αθλητικών σωματείων της Κωνσταντινούπολης, Θράκης, Μ. Ασίας και Πόντου, οι οποίοι, έχοντας τιμήσει τον ελληνικό αθλητισμό και το ελληνικό ποδόσφαιρο και έχοντας αναδείξει ακόμη και Ολυμπιονίκες, αφού κατέφυγαν στην ελεύθερη πατρίδα τους, συνέχισαν το έργο τους, χωρίς να υπολογίσουν κόπους και θυσίες»,

---

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 47.

¹²² Παύλος Μανιτάκης, *100 χρόνια Νεοελληνικού Αθλητισμού...*, ό. π., σ. 399.

Παρουσιάζονταν επίσης ως ιδρυτές των δύο προαναφερθέντων συλλόγων, της ΑΕΚ και τον ΠΑΟΚ, «προς τιμήν και ανάμνησιν του ονείρου της Ελληνικής Γενεάς, της Βασιλίδος των Πόλεων.»¹²³

Σύμφωνα με το περιεχόμενο του υπομνήματος, ο ΠΑΟΚ ιδρύθηκε σε ανάμνηση της Κωνσταντινούπολης, τα ιδρυτικά μέλη αυτού όμως, καθώς και της συγγωνευθείσας με αυτόν ΑΕΚ, προέρχονταν από ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια, δηλαδή την Κωνσταντινούπολη, τη Θράκη, τη Μ. Ασία και τον Πόντο, αποστολή τους δε ήταν η συνέχιση της αθλητικής δράσης των Ελλήνων των περιοχών εκείνων.¹²⁴

5.4.1 Αναβίωση αγώνων

Η αναβίωση «πατρώων αθλητικών θεσμών» αποτελούσε για τους πρόσφυγες έναν ακόμη τρόπο, ώστε να υπενθυμίσουν στους γηγενείς Έλληνες την παλιά τους θέση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και να ανασκευάσουν την υποτιμητική εικόνα του πρόσφυγα. Επομένως, μέσα από τη μνημόνευση αυτού του παρελθόντος, «το τραύμα της προσφυγιάς μετατρεπόταν σε ιερή παρακαταθήκη.»¹²⁵ Παράλληλα, οι πρόσφυγες βρέθηκαν στην πρωτοπορία του ελληνικού αθλητισμού, λαμβάνοντας πρωτοβουλίες και εισάγοντας καινοτομίες. Η δραστηριότητά τους, επομένως, είχε διττό χαρακτήρα, αφού αφενός αναβίωναν πτυχές του παρελθόντος κι αφετέρου εισήγαγαν νεωτερισμούς. Με αυτόν τον τρόπο καταξιώνονταν στη συνείδηση του φίλαθλου κοινού και ενσωματώνονταν στο αθλητικό γίγνεσθαι της Ελλάδας. Εξάλλου, δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι τα περισσότερα αθλητικά σωματεία της Μ. Ασίας και της Κωνσταντινούπολης ήταν μέλη του Συνδέσμου Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (ΣΕΑΓΣ), αρχής γενομένης από το Γυμνάσιον της Σμύρνης, που υπήρξε ιδρυτικό μέλος του. Οι αθλητές της Σμύρνης και της Πόλης συμμετείχαν στους Πανελληνίους Αγώνες, ενώ αρκετά ελλαδικά σωματεία συμμετείχαν στους Πανιωνίους Αγώνες της Σμύρνης.

¹²³ Υπόμνημα Πανθεσσαλονικείου Αθλητικού Ομίλου Κωνσταντινουπολιτών προς Ελευθέριο Βενιζέλο, ό. π.

¹²⁴ Στο ίδιο.

¹²⁵ Για τη μετατροπή του «τραύματος» της προσφυγιάς σε «ιερή παρακαταθήκη» βλ. Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό Ζήτημα», ό. π.

Τα μέλη του Πανιωνίου θέλησαν να συνεχίσουν την πραγματοποίηση των Πανιωνίων Αγώνων στην Αθήνα, προκειμένου να μην κοπεί το νήμα της τέλεσής τους στη Σμύρνη. Σύμφωνα με το πρώτο εν Αθήναις καταστατικό του Πανιωνίου, ο σύλλογος θα οργάνωνε τους δικούς του αγώνες, μεταξύ αυτών και τους Πανιωνίους αθλητικούς αγώνες, «ους εν Σμύρνη ανεστήλωσεν από 27ετίας και των οποίων την συνέχισιν θέλει επιμελείσθαι και εν τη νέα του έδρα».¹²⁶

Το Σεπτέμβριο του 1923, ο Πανιώνιος τέλεσε τους 20ούς Πανιωνίους Αγώνες στο Παναθηναϊκό Στάδιο, υλοποιώντας στην πράξη μια από τις πρόνοιες των καταστατικών του διατάξεων. Στο Στάδιο συνέρρευσαν πολλοί θεατές, ενώ το «παρών» έδωσαν ο βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄, ο αρχηγός της Επανάστασης του 1922 Νικ. Πλαστήρας, ο υπουργός Παιδείας Γόντικας, ο δήμαρχος Αθηναίων Σπ. Πάτσης κ.ά.¹²⁷ Στους αγώνες, που αποτέλεσαν στην ουσία την πρώτη μεγάλη αθλητική διοργάνωση στην Αθήνα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, συμμετείχαν σύλλογοι, όπως ο Πανελλήνιος, ο Εθνικός, ο Παναθηναϊκός και η Στρατιωτική Λέσχη Χάριερς της Κωνσταντινούπολης.¹²⁸

Σε άρθρο που δημοσιεύθηκε στον τύπο της εποχής, ο συντάκτης του αναπολούσε τους Πανιωνίους Αγώνες της Σμύρνης, αναδεικνύοντας το εύρος και τη σημασία τους, ενώ απένειμε και τα εύσημα στον Πανιώνιο για την άρτια τέλεση των αγώνων στην Αθήνα:

«Τους αγώνας τούτους επέπρωτο ο Πανιώνιος να εξακολουθήσει εις την ελευθέραν πατρίδα, αλλ' η μνήμη των μας επαναφέρει εις τον στίβον του Πανιωνίου εν τη γλαυκή Ιωνία, όπου ητυχήσαμεν εκ του πλησίον άλλοτε ν' αντιληφθώμεν καθ' όλην αυτού την έκτασιν το μεγαλεπήβολον έργον του, το οποίον έσχε σπουδαιότητα συμβολήν εφ' ολοκλήρου της ελληνικής αθλητικής κινήσεως» και συνέχιζε «... Ομολογούμεν εν προκειμένω ότι ο Πανιώνιος ενήργησεν εν ακριβεί επιγνώσει της γενικωτέρας σημασίας των αγώνων τούτων. Ου μόνον η προσπάθειά του προς διαφήμισιν και λαμπράν διεξαγωγήν αυτών, αλλά και η παροχή των μέσων προς τους αθλητάς από μέρους αυτού υπήρξεν πράγματι αξιέπαινος. Διά πρώτην φοράν εις αγώνας είχομεν όργανα τοιαύτης τελειότητος και ακριβείας προς τον

---

¹²⁶ 38ο άρθρο καταστατικού του εν Αθήναις εδρεύοντος Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης, 12 Ιανουαρίου 1923, φάκελος «Πανιώνιος Σύλλογος Γυμναστικός», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹²⁷ Χρ. Σολομωνίδης – Ν. Λωρέντης, *Πανιώνιος...*, ό. π., σ. 134.

¹²⁸ Στο ίδιο.

σκοπόν τούτον προμηθευθέντα εκ του εξωτερικού. Εν γένει τονίζομεν ότι πάντα τα ληφθέντα μέτρα υπήρξαν ανάλογα προς την σημασίαν και την σοβαρότητα των αγώνων.»¹²⁹

Δύο χρόνια μετά, ο Πανιώνιος προκήρυξε τους 21ους Πανιωνίους Αγώνες, προκειμένου να εορτάσει την επέτειο των 35 χρόνων από την ίδρυσή του. Οι αγώνες τελέστηκαν στις 13,14 και 20 Σεπτεμβρίου 1925 στο Παναθηναϊκό Στάδιο και περιελάμβαναν αθλήματα στίβου, πάλης και άρσης βαρών.¹³⁰

Σύμφωνα με την «*Αθλητική Επιθεώρηση*» παρατηρήθηκε «*αθλητική φρενίτις*» εν όψει των αγώνων. Αξίζει να σημειωθεί πως την πρόσκληση συμμετοχής αποδέχτηκε και η μοίρα του αγγλικού στόλου που ήταν προσορμισμένη στη Χαλκίδα και στο Βόλο. Η συμμετοχή του Γυμναστικού Συλλόγου Προσφύγων Βόλου επίσης χαιρετίστηκε από την εφημερίδα. Ο σύλλογος, που φέρεται να ιδρύθηκε δύο χρόνια πριν, απέστειλε ενδεκαμελή ομάδα αθλητών, με επικεφαλής τον πρόεδρό του Μ. Πανά, ενώ η συμμετοχή των προσφύγων χαρακτηρίστηκε από την εφημερίδα ως ενδεικτική της μεταξύ τους αλληλεγγύης.¹³¹

Ο διαμένων στο Παρίσι στρατηγός Λεωνίδας Παρασκευόπουλος πρόσφερε 2.000 δραχμές. Επίσης, πιστωτικά, βιομηχανικά και άλλα ιδρύματα της χώρας προσέφεραν χρηματικά ποσά αντί επάθλων, προκειμένου αυτά να χρησιμεύσουν για την ανέγερση γυμναστηρίου από τον Πανιώνιο.¹³²

Ο Πανιώνιος, προκειμένου να ενισχύσει τον ανταγωνισμό και να προσδώσει μεγαλύτερη αίγλη στους αγώνες, κάλεσε το σύλλογο *Κολτέα* της Ρουμανίας, ο οποίος συμμετείχε με επτά αθλητές, εκ των οποίων οι πέντε ήσαν πρωταθλητές ή ρέκορντμεν Ρουμανίας. Από την Ελλάδα και τον εκτός συνόρων Ελληνισμό συμμετείχαν οι Πανελλήνιος, Εθνικός, Παναθηναϊκός, ΑΕΚ, Πανιώνιος, Πειραιϊκός, Ολυμπιακός, Γ.Σ. Αμαρουσίου, Παναχαϊκή, Γ.Σ. Βόλου, Γ.Σ. Προσφύγων Βόλου, Ορφέας Ξάνθης, Παλλεσβιακός, Ένωσις Αλεξανδρείας, Όμιλος Φιλάθλων Καλαμών και Όμιλος Φιλάθλων Πορτ-Σάιντ.¹³³

Σύμφωνα με τον Μανιτάκη, η διοργάνωση των 21ων Πανιωνίων Αγώνων ήταν επιτυχημένη. Ο στίβος του Παναθηναϊκού Σταδίου είχε επισκευασθεί από τον

¹²⁹ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Οκτώβριος 1923.

¹³⁰ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Ιούλιος 1925.

¹³¹ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Αύγουστος 1925.

¹³² Στο ίδιο.

¹³³ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Σεπτέμβριος 1925.

Πανιώνιο, ο οποίος για το σκοπό αυτό είχε δαπανήσει 16.000 δραχμές, τα δε έξοδα του ταξιδιού των Ρουμάνων της *Κολτέα* είχαν ανέλθει στις 30.000 δραχμές. Τα έξοδα αυτά καλύφθηκαν από τις σημαντικές εισπράξεις των εισιτηρίων των αγώνων.¹³⁴

Από τη μεριά της, η Αθλητική Ένωση Κωνσταντινουπόλεως, ως ένα προσφυγικό σωματείο που συγκέντρωνε στις τάξεις του τα πιο διακεκριμένα μέλη της αθλητικής κοινότητας της Πόλης, διατύπωσε ως καταστατικό της σκοπό τη συνέχιση των Αρτεμισίων της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, αναφερόταν στο καταστατικό της, ότι οι σκοποί του συλλόγου θα επιτυγχάνονταν και «διά της τελέσεως υπό του Συλλόγου των από τα διάφορα Αθλητικά Σωματεία τελουμένων εν Κωνσταντινούπολει ΑΡΤΕΜΙΣΙΩΝ».¹³⁵ Αντίστοιχα, ο Γυμναστικός Σύλλογος «*Νίκη*» Βόλου τελούσε σε ετήσια βάση τους αγώνες του, οι οποίοι ονομάζονταν *Ιώνιοι*.¹³⁶

5.4.2 Αναβίωση σχολικών αγώνων

Το 1901, ο Πανιώνιος καθιέρωσε τους ετήσιους σχολικούς αγώνες της Σμύρνης και αθλοθέτησε το επαμειβόμενο κύπελλο για τη σχολή που θα συγκέντρωνε την μεγαλύτερη βαθμολογία στα αγωνίσματα του προγράμματος. Οι αγώνες τελέστηκαν χωρίς διακοπή έως το 1922, σε ετήσια βάση, με τη συμμετοχή όλων των ελληνικών σχολείων της Σμύρνης. Το 1904, ο Πανιώνιος τιμήθηκε μάλιστα για τη δράση του αυτή με το πρώτο βραβείο του Α' Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου και της Σχολικής Εκθέσεως, που τελέστηκαν στην Αθήνα από το Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, το Φιλολογικό Σύλλογο «*Παρνασσός*» και τον Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.¹³⁷

Στην Αθήνα, ο Πανιώνιος συνέχισε να τελεί σχολικούς αγώνες της αθλοπαιδιάς του βόλει, διατηρώντας ζωντανή τη μνήμη των σχολικών αγώνων της

---

¹³⁴ Σύμφωνα με τη συνήθη πρακτική της εποχής, οι διοργανωτές διεθνών αγώνων κάλυπταν τα έξοδα μετάβασης και φιλοξενίας των ξένων αθλητών. Παύλος Μανιτάκης, *100 χρόνια Νεοελληνικού Αθλητισμού...*, ό. π., σ. 490-491.

¹³⁵ 3^ο άρθρο καταστατικού της Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως, 30 Μαΐου 1924, Φάκελος «Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹³⁶ Εφ. *Αθλητική Εβδομάς*, 12 Σεπτεμβρίου 1928.

¹³⁷ Α. Μπαλάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη...*, ό. π., σ. 100.

Σμύρνης, οι οποίοι κινητοποιούσαν όλα τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της πόλης. Σύμφωνα με την *Αθλητική Επιθεώρηση*, στις 23 Ιανουαρίου 1926, ξεκίνησαν οι αγώνες ομάδων σχολείων, ενώ οι αγώνες ομάδων συλλόγων στις 31 Ιανουαρίου 1926. Στους αγώνες σχολείων μπορούσαν να συμμετάσχουν οι σχολές ανώτερων σπουδών της Αθήνας, του Πειραιά και των περιχώρων, τα γυμνάσια, οι εμπορικές σχολές, τα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης και οι ισόβαθμοι φορείς άλλων χωρών, που ήταν αναγνωρισμένα από το κράτος.¹³⁸ Στους ημιτελικούς σχολείων προκρίθηκαν οι ομάδες Β', Γ', ΣΤ' και Πρότυπου Κλασικού, του Βαρβακειού και της Αγγλικής Εμπορικής Σχολής Μπάρκσαϊρ.¹³⁹

Ο αθλητισμός και η γυμναστική είχαν καθιερωθεί στα εκπαιδευτήρια της Σμύρνης, στους δε σχολικούς αγώνες του Πανιωνίου συμμετείχαν όλα τα γνωστά ελληνικά σχολεία της πόλης. Μια από τις σχολές που ανέπτυξαν αξιοσημείωτη αθλητική και γυμναστική δράση ήταν και η προαναφερθείσα Αγγλική Εμπορική Σχολή Μπάρκσαϊρ (ή Μπάξερ), η οποία είχε ιδρυθεί το 1872 από τον Άγγλο Γουίλιαμ Μπάρκσαϊρ (William Barkshire). Οι μαθητές της, Έλληνες ως επί το πλείστον, πρωταγωνιστούσαν στους σχολικούς αγώνες του Πανιωνίου, η δε ποδοσφαιρική της ομάδα ήταν διάσημη. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η σχολή μετέφερε την έδρα της στην Αθήνα. Στο περιοδικό «*Αθλητικός Κόσμος*» της 30ής Μαΐου 1926 διαβάζουμε το παρακάτω άρθρο:

«Αύριον Δευτέραν τελούνται οι υπό της Αγγλικής Σχολής Βάξερ οργανωθέντες ετήσιοι σχολικοί αγώνες, ους ετέλει από του 1870, έτος ιδρύσεως της Σχολής αυτού εν Σμύρνη. Οι μαθηταί μετά μεγάλου ζήλου προπονούνται εις το γυμναστήριον της Σχολής παρά το τέρμα Πατησίων και όπως φαίνεται θα αποδώσουν ικανοποιητικά αποτελέσματα. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει δρόμους 100 μ., 200 μ., 800 μ., άλμα εις ύψος, απλούν και τριπλούν, σφαιροβολίαν και δισκοβολίαν, ακοντισμόν, σκυταλοδρομίαν μεταξύ των ομάδων Α' και Β' εμπορικής ως και διελκυστίδαν.

Μετά το πέρας των αγώνων η κ. Βάξερ, μία πραγματική σπορτσογούμεν, θα απονεμίμη τα μετάλλια εις τους νικητάς και θα παραθέση τέιον. Την οργάνωσιν ταύτην καλόν θα ήτο να εμμούντο και αι άλλαι σχολαί διά να έχωμεν εις τον τόπον μας ευχάριστα αθλητικά αποτελέσματα.»¹⁴⁰

¹³⁸ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Δεκέμβριος 1925.

¹³⁹ Περ. *Αθλ. Επιθεώρησις*, Μάρτιος 1926.

¹⁴⁰ Περ. *Αθλ. Κόσμος*, 30 Μαΐου 1926.

Σε αυτό το άρθρο διαπιστώνουμε ότι η διοίκηση της σχολής τηρούσε ένα τελετουργικό, το οποίο ακολουθούσε προφανώς και στη Σμύρνη, όπου τους αγώνες ακολουθούσε η επίδοση των μεταλλίων και η προσφορά τσαγιού, σύμφωνα και με τις αγγλικές παραδόσεις των ιδρυτών της σχολής. Επρόκειτο, δηλαδή, για την πιστή επανάληψη ενός τελετουργικού, το οποίο συνεχίστηκε και στην Αθήνα.

5.4.3 Επέτειοι σωματείων

Οι επέτειοι των σμυρναϊκών αθλητικών σωματείων συνέχισαν να τελούνται στην Αθήνα, ακολουθώντας τα παλιά τελετουργικά πρότυπα. Ο εορτασμός των τριών επετείων του Πανιωνίου στη Σμύρνη και αργότερα στην Αθήνα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς το τελετουργικό τους επαναλαμβάνονταν, ακολουθώντας την ίδια δομή, προσαρμοσμένο στις εκάστοτε πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες.

Το 1910 ο Πανιώνιος γιόρτασε τα είκοσι χρόνια της δράσης του με μια πανηγυρική εκδήλωση, που πραγματοποιήθηκε στο γυμναστήριό του, παρουσία των τοπικών αρχών και αντιπροσωπειών φορέων και συλλόγων της Σμύρνης. Σύμφωνα με την αρθρογραφία της εποχής, η προσέλευση των επισήμων στον χώρο της εκδήλωσης ξεκίνησε στις 10:30 π. μ., μεταξύ των οποίων «λόχοι μαθητών» της Ευαγγελικής Σχολής, συνοδεία τεσσάρων καθηγητών τους, με επικεφαλής τον εκπαιδευτικό Αναστασιάδη, που αντικαθιστούσε το γυμνασιάρχη Καπετανάκη, καθώς και του Ελληνογαλλικού Λυκείου, με επικεφαλής τον διευθυντή του Χρήστο Αρώνη.

Ακολούθησαν σε σώμα τα διοικητικά συμβούλια του Απόλλωνα, του Πέλοπα Μελαντίας, του Ομίλου Ερετών, του Ερμή Μπουρνόβα, του Λαϊκού Κέντρου, της Λέσχης των Κυνηγών και άλλων. Στη συνέχεια, τα μικρασιατικά σωματεία υποδέχτηκαν εν σώματι τον Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο, ο οποίος συνοδευόταν από τον πρωτοσύγκελο και το γραμματέα της Ιεράς Μητροπόλεως Πασχάλη, καθώς και τον υποπρόξενο της Ελλάδας Σ. Λιάτη.

Συγχαρητήρια τηλεγραφήματα απέστειλαν πολλοί φορείς της Ελλάδας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου, όπως η Επιτροπή Ολυμπιακών

Αγώνων, ο Όμιλος Φιλάθλων Αλεξανδρείας, ο Γυμναστικός Σύλλογος *Ηρακλής* από τα Ταταύλα της Κωνσταντινούπολης κ.ά.

Μετά την ανάγνωση των εγγράφων, το λόγο έλαβαν κατά σειρά ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, ο γεν. γραμματέας του Πανιωνίου Μιχ. Γρηγοριάδης, ο γεν. γραμματέας του Λαϊκού Κέντρου και εκπρόσωπος του Απόλλωνα Παπαγρηγοριάδης, ο Μιλτιάδης Σεϊζάνης, ο σύμβουλος του Πανιωνίου Δημητρός Δάλλας που εκπροσωπούσε τον Πανελλήνιο Γυμναστικό Σύλλογο και ο γιατρός Β. Μουσαίος εκ μέρους της Λέσχης των Κυνηγών. Όλοι τους εξήραν το έργο του Πανιωνίου και εξέφρασαν την βαθειά τους πεποίθηση ότι θα συνέχιζε ακατάπαυστα την αθλητική του δράση στη Μικρά Ασία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε ο λόγος του Γρηγοριάδη, στον οποίο παρουσίαζε τον Πανιώνιο ως αετό:

«Ο νεοσσός του 1890 παρίσταται σήμερον ευμελής και ισχυρός αετός, όστις δι' αποτόμου πτήσεως, ανήλθεν εις νεφελογειτόνας κορυφάς, αλλ' ύπερθεν των κορυφών τούτων υψούνται ακόμη άλλαι κορυφαί, υψηλότεραι και μάλλον δυσπρόσιτοι, προς τας οποίας ο ΑΕΤΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ θα επιχειρήση να φθάση, εντείνων τους μυς και τανύων τας πτέρυγας διά μέσου του αιθέρος...

... Προς τον γηραιόν μας Σύλλογον που σπείρει γύρω του σφρίγος και υγείαν και ζωήν, και χαλκεύη μυς και προσπαρασκευάζει νικητάς -νικητάς του στίβου του αθλητικού και του στίβου του βιοτικού και του στίβου του φυλετικού- ας ευχηθώμεν ευόδωσιν και πρόοδον και ακμήν!»¹⁴¹

Αισθητή ήταν η απουσία εκπροσώπων των οθωμανικών αρχών, τα αίτια της οποίας θα μπορούσαν εύλογα να αποδοθούν στο γενικότερο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα που επικρατούσε στη Σμύρνη, μετά την άνοδο στην εξουσία των Νεοτούρκων. Αντίθετα, δέσποζε η παρουσία του υποπροξένου της Ελλάδας, καθώς και αυτή του Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομου. Οι Ρωμοί φαινόταν ανοιχτά πλέον ότι αποτελούσαν ξεχωριστό πολιτικό σώμα στην Αυτοκρατορία και η ανάμειξη του ελληνικού κράτους στις εσωτερικές τους υποθέσεις γινόταν ολοένα και πιο έντονη.

Ο Πανιώνιος συνέχισε και στην Αθήνα να δίνει μεγάλη βαρύτητα στον εορτασμό των αθλητικών του επετείων. Το 1931, εόρτασε πανηγυρικά την επέτειο των 40 ετών από την ίδρυσή του. Στο πλαίσιο του εορτασμού, η ποδοσφαιρική ομάδα

---

¹⁴¹ Περ. *Η Νίκη*, Οκτώβριος και Νοέμβριος 1910.

του Πανιωνίου συναντήθηκε στις 20 Μαρτίου 1931 με την ομάδα της Δάφνης, σε φιλικό αγώνα.¹⁴²

Στις 5 Απριλίου 1931, εορτάστηκε επισήμως η τεσσαρακονταετηρίδα του Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου. Ο «*Αθλητικός Τύπος*» ανέφερε για τον Πανιώνιο ότι «ως γνωστόν, είναι το αρχαιότερον ελληνικόν αθλητικόν σωματείον, ιδρυθέν εν Σμύρνη την 4ην Σεπτεμβρίου του έτους 1890.»¹⁴³

Ο Πανιώνιος οργάνωσε στις 5 Απριλίου 1931, ανήμερα της Κυριακής των Βαΐων, αθλητική ημερίδα στο Παναθηναϊκό Στάδιο, στην οποία συμμετείχαν όλοι οι πρωταθλητές, που προπονούνταν υπό τις οδηγίες του Όττο Σίμιτσεκ.¹⁴⁴ Τους αγώνες, καθώς και την πρωινή εορτή στον *Παρνασσό* παρακολούθησαν όλες οι επίσημες κρατικές και αθλητικές αρχές, οι τελευταίες μάλιστα πρόσφεραν και αναμνηστικά δώρα στον Πανιώνιο «διά την επί μία ολόκληρον τεσσαρακονταετία εθνοφελή δράσιν αυτού.»¹⁴⁵ Εφάμιλλη σε λαμπρότητα και ενδιαφέρον χαρακτηριζόταν και η αθλητική ημερίδα στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Αξίζει να σημειωθεί ότι το πρόγραμμά της θα περιλάμβανε και σκυταλοδρομία παλαιμάχων 4 επί 50 μέτρα.¹⁴⁶

Η αναγγελία των εκδηλώσεων του συλλόγου από τον τύπο ήταν ιδιαίτερα ενδεικτική:

«Ο Πανιώνιος, το λαμπρόν σμυρναϊκόν σωματείον, το οποίον μετά την θλιβεράν απομάκρυνσίν του εκ της ωραιάς Ιωνίας μετέφερε εις τας Αθήνας άσβεστον την ιεράν φλόγα του πατριωτισμού και των αθλητικόν του ιδεωδών, καλεί μεθαύριον όλους τους Έλληνας και ιδιαιτέρως τον φίλαθλον κόσμον όπως τιμήση την τεσσαρακονταετηρίδα από της ευτυχούς ημέρας της εν Σμύρνη ιδρύσεως και αφετηρίας του. Η εν τω Παρνασσώ εορτή και οι εν τω Παναθηναϊκώ Σταδίω αγώνες του μεθαύριον, θα αποτελέσουν την ωραιότεραν και συγκινητικότεραν αθλητικήν εορτήν. Και ο Πανιώνιος αξίζει κάθε τιμής και κάθε θαυμασμού διά το έργον του. Μέσα εις τα σκοτάδια της σκλαβιάς και την πικρίαν των υποδούλων Ελλήνων ήναψε τους δαυλούς της φιλοπατρίας και ανέμισε τας γλαυκάς σημαίας του ωραίου, του μεγάλου και του αληθινού. Υπό τας σημαίας του Πανιωνίου, χιλιάδες Ελληνοπαίδων, ως άλλοι ιερολοχίται κατετάχθησαν και πολλαί γενεαί εγαλουχήθησαν και

¹⁴² Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 28 Μαρτίου 1931. Και οι δύο ομάδες αγωνίζονταν στη δεύτερη κατηγορία.

¹⁴³ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 30 Μαρτίου 1931.

¹⁴⁴ Ο Όττο Σίμιτσεκ γεννήθηκε στη Βουδαπέστη το 1909, σπούδασε Σωματική Αγωγή στην πρωτεύουσα της Ουγγαρίας και στο Βερολίνο και προσελήφθη το 1929 από τον ΣΕΓΑΣ ως προπονητής της Εθνικής Ομάδας Στίβου. Υπηρέτησε την Εθνική Ομάδα έως το 1969.

¹⁴⁵ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 28 Μαρτίου 1931.

¹⁴⁶ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 1 Απριλίου 1931.

ηνδρώθησαν υπό την ζείδωρον πνοήν του σμυρναϊκού συλλόγου. Ο Πανιώνιος με τα διάφορα τμήματά του, φιλολογικόν, μουσικόν, αθλητικόν κλπ., συνετέλεσε εις το να δημιουργηθή εκεί κάτω εις την ωραίαν νύμφην της Ιωνίας, πολιτισμένον και βαθύ ελληνικόν πνεύμα, αγάπη θερμή, λατρεία και φανατισμός προς τα σπορ. Σαράντα χρόνια επέρασαν έκτοτε. Ο Πανιώνιος εμεγαλούργησε, εδημιούργησε παράδοσιν, ειργάσθη όσον κανείς άλλος και απετέλεσε σταθμόν.»¹⁴⁷

Ο συντάκτης του παραπάνω κειμένου αναπαρήγαγε ουσιαστικά όλη τη ρητορική των προ του 1922 χρόνων, όταν ο Πανιώνιος, καθώς και τα υπόλοιπα αθλητικά σωματεία των Ελλήνων της Μ. Ασίας λειτουργούσαν στο πλαίσιο της «εθνικής» τους αποστολής. Με αυτόν τον αναχρονισμό και τις αναφορές στον εθνικό ρόλο του Πανιωνίου, ο συντάκτης προσπαθούσε να ενθυμίσει στους αναγνώστες το έργο και την παρακαταθήκη του συλλόγου, να τονίσει τον πατριωτικό του ρόλο και να εξάρει την αφοσίωσή του στον ελληνικό αθλητισμό. Στη φράση «Και ο Πανιώνιος αξίζει κάθε τιμής και κάθε θαυμασμού διά το έργον του» συμπυκνωνόταν η στόχευση του αρθρογράφου.

Ο εορτασμός της τεσσαρακονταετηρίδας του Πανιωνίου τελέστηκε στην αίθουσα του *Παρνασσού*, έναν χώρο ιδιαίτερο και μεγαλοπρεπή, όπου κατά το παρελθόν ο Πανιώνιος είχε βραβευτεί για τη θέσπιση των σχολικών αγώνων της Σμύρνης. Παρών ήταν ένα εμβληματικό πρόσωπο για τον μικρασιατικό Ελληνισμό, ο πρόεδρος της Γερουσίας και επίτιμο μέλος του Πανιωνίου, στρατηγός του μικρασιατικού μετώπου Λεωνίδας Παρασκευόπουλος. Παρόντες και ο διευθυντής Φυσικής Αγωγής Ιωάννης Χρυσάφης, εκπρόσωποι όλων των αθλητικών αρχών και πολλοί φίλαθλοι.

Στη συνέχεια, αναγνώσθηκε «ορθίων των παρισταμένων» ο κατάλογος των μελών του Πανιωνίου, «πεσόντων και εξηφανισθέντων» κατά τη μικρασιατική εκστρατεία, στον οποίο περιλαμβάνονταν μεταξύ άλλων ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος, ο δημογέροντας Τσουρουκτσόγλου και ο πρωταθλητής Νικόλαος Ανδρεαδάκης.

Κατά την τελετή στον *Παρνασσό*, χορωδία απέδωσε τον παλιό ύμνο του συλλόγου. Μετά τον ποιητή Στέλιο Σπεράντζα, μίλησε ο στρατηγός

---

¹⁴⁷ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 3 Απριλίου 1931.

Παρασκευόπουλος, που εξήρε τους αγώνες και τις θυσίες του Πανιωνίου, «ο οποίος εκράτει πάντοτε αναπεπταμένην την σημαίαν των Εθνικών Ιδεωδών.»

Στη συνέχεια, ο Νίκος Λωρέντης ανέγνωσε ψήφισμα της γενικής συνέλευσης του Πανιωνίου, με το οποίο απονεμήθηκε ο χρυσός σταυρός του Συλλόγου στον πρωταθλητή του Πανελληνίου Ροζάκη, γιατί είχε καταρρίψει την από εικοσαετία πανελλήνια επίδοση του αείμνηστου Νίκου Ανδρεαδάκη. Από την εποχή της δράσης του στη Σμύρνη, ο Πανιώνιος απένειμε το χρυσό σταυρό σε εξέχοντες Έλληνες αθλητές. Κατ' αυτόν τον τρόπο συνέχιζε αυτή την παράδοση, που ερχόταν από το παρελθόν.

Στο πλαίσιο εορτασμού της επετείου των 40 ετών του Πανιωνίου εκδόθηκε και ένα αναμνηστικό λεύκωμα.¹⁴⁸ Η επετειακή εκείνη έκδοση του Πανιωνίου αριθμούσε 32 σελίδες και σ' αυτήν γινόταν μια αναδρομή στην ιστορία του συλλόγου. Στις πρώτες σελίδες υπήρχε η φωτογραφία του επίτιμου μέλους του συλλόγου Χρυσοστόμου Σμύρνης, συνοδευμένη από απόσπασμα του ενθρονιστηρίου λόγου του στη Σμύρνη, στις 10 Μαΐου 1910, όπου αναφερόταν στον αθλητισμό. Ακολουθούσε φωτογραφία του πρώην προέδρου του Πανιωνίου Δημητρώ Δάλλα, που και αυτή συνοδευόταν από απόσπασμα ομιλίας του, το Σεπτέμβριο του 1915.

Στον πρόλογο, αφού γινόταν αναφορά στον σκοπό της έκδοσης του λευκώματος, υπήρχε η ακροτελεύτιος παράγραφος, όπου γραφόταν πως:

«Το τεύχος τούτο παραδίδεται εις μεν τους φιλάθλους της απερχομένης γενεάς ως ανάμνησις, εις δε τους επερχομένους ως υπόδειγμα και οδηγός της οδού της αγωγής διά της περί τα γυμναστικά επιδόσεως εις την διάπλασιν του Τελείου Ανθρώπου, ου το θαυμασιώτερον πρότυπον κατέλιπεν ημίν η προγονική μας ιστορία.»

Ακολουθούσαν το ιστορικό της ίδρυσης του Πανιωνίου, το έργο του, τα τμήματα, οι αγώνες, η δράση του κατά την περίοδο 1919-1922, κατάλογος των «ηρωικών νεκρών» του συλλόγου, η οκταετής δράση του στην Ελλάδα, ο ύμνος του, κατάλογος των ευεργετών και των επιτίμων μελών, κατάλογος των τιμηθέντων αθλητών με το σταυρό του Πανιωνίου και ο επίλογος, όπου γινόταν αναφορά στην απόφαση του υπουργείου Παιδείας να παραχωρήσει στο σύλλογο τη χρήση του υπό

---

¹⁴⁸ 50 αντίτυπα του λευκώματος αγόρασε το υπουργείο Παιδείας, κατά το πρώτο εξάμηνο του 1931, έναντι του ποσού των 5.000 δραχμών. Βλ. *Απόσπασμα πρακτικών συνεδρίας Διοικητικού Συμβουλίου Πανιωνίου Γ.Σ.*, 15 Μαΐου 1931, Φάκελος «Πανιώνιος Σύλλογος Γυμναστικός», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

ίδρυση γυμναστηρίου στο συνοικισμό της Νέας Σμύρνης. Παρουσιάζοταν μάλιστα και η σχετική επιστολή του υπουργού Παιδείας Γεωργίου Παπανδρέου.¹⁴⁹

Επίσης, το διοικητικό συμβούλιο του Πανιωνίου αποφάσισε το έτος 1940 να εορταστεί η επέτειος των 50 ετών του συλλόγου. Το έτος αυτό μάλιστα συνέπιπτε με την εγκατάσταση του Πανιωνίου στη Νέα Σμύρνη. Η επίσημη έναρξη έγινε κατά την ετήσια τακτική γενική συνέλευση του συλλόγου, στην αίθουσα της Πανεπιστημιακής Λέσχης (Ιπποκράτους και Ακαδημίας). Ο Πανιώνιος κάλεσε όλα τα παλιά και νέα του μέλη, αθλητές και φίλους. Η ημερήσια διάταξη περιελάμβανε την κήρυξη της έναρξης της συνέλευσης και του εορτασμού της 50ετηρίδας του Πανιωνίου, ανασκόπηση της 50ετούς δράσης και έκθεση πεπραγμένων του περασμένου έτους, απονομή τιμητικών διακρίσεων σε μέλη που εργάστηκαν για το σύλλογο, ταμειακό απολογισμό χρήσης 1939 και έκθεση εξελεγκτικής επιτροπής.¹⁵⁰

Κατά τον εορτασμό της 50ετηρίδας του Πανιωνίου, ο πρόεδρος του Δημητρός Καραμπάτης τόνισε στον λόγο του: «Συνκεντρώθημεν σήμερα υπό την στέγην ταύτην διά να εορτάσωμεν την 50ην επέτειον της ιδρύσεως του συλλόγου μας και ξεκινήσωμεν και πάλιν με αναπτερωμένας τας δυνάμεις μας προς συνέχισιν του έργου που μας έτυχεν από τον κλήρον να πραγματοποιήσωμεν.»

Στη συνέχεια, ο Καραμπάτης πρότεινε την τήρηση ενός λεπτού σιγής, ως απόδοση φόρου τιμής προς αυτούς που διέθεσαν τις δυνάμεις τους για να φτάσει ο Πανιώνιος σε αυτό το σημείο και δεν βρίσκονταν εκεί, μαζί τους. Τηλεγραφήματα ευγνωμοσύνης εστάλησαν προς τον κυβερνήτη Ιω. Μεταξά και τον υπουργό Κ. Κοτζιά, κατόπιν εντολής της γενικής συνέλευσης.¹⁵¹

Τέλος, στις 9 Ιουνίου θα λάμβανε χώρα στον *Παρνασσό*, η τελετή της 50ετηρίδας του Πανιωνίου Γ. Σ. Η τελετή είχε τεθεί υπό την υψηλή προστασία του διαδόχου και θα παρίσταντο ο δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς, καθώς και πολλοί υπουργοί.¹⁵² Η παρουσία του Μεταξά στην επέτειο, καθώς και η προαναφερθείσα συμμετοχή του στις τελετές για την έναρξη των εργασιών ανέγερσης του σταδίου του συλλόγου στη Νέα Σμύρνη πρέπει να ενταχθούν στο γενικότερο πλαίσιο άσκησης «πατερναλιστικής» πολιτικής του καθεστώτος στον αθλητισμό. Ο Μεταξάς, όπως και

¹⁴⁹ Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος 1890-1930 40-ετηρίς, ό. π.

¹⁵⁰ Εφ. Αθλητισμός της Ελλάδος, 1 Μαρτίου 1940.

¹⁵¹ Εφ. Αθλητισμός της Ελλάδος, 6 Μαρτίου 1940.

¹⁵² Εφ. Αθλητισμός της Ελλάδος, 1 Ιουνίου 1940.

σε άλλα πεδία πολιτικής, επεδίωκε να λειτουργεί ως ο «στοργικός πατέρας» των αθλητών και της νεολαίας. Από την άλλη μεριά, οι μέχρι πρότινος ακραιφνείς βενιζελικοί πρόσφυγες-μέλη του Πανιωνίου ήσαν υποχρεωμένοι για λόγους σκοπιμότητας και ανωτέρας βίας να υφίστανται την κηδεμονία του Μεταξά.¹⁵³

Και οι τρεις επέτειοι λειτούργησαν ως κομβικά σημεία ανάμεσα στο χθες και στο σήμερα, ενώνοντας επάλληλες εποχές. Κατά τον εορτασμό της επετείου του 1910, ο Πανιώνιος ήταν πλέον ένα καταξιωμένο σωματείο στη συνείδηση του φιλάθλου κοινού, έχοντας διαγράψει ήδη μια πορεία 20 ετών. Στην εκδήλωση παρίσταντο εκπρόσωποι όλων των φορέων της κοινότητας της Σμύρνης, ενώ δέσποζε η παρουσία του Μητροπολίτη Χρυσόστομου, ηγέτη των Ελληνορθόδοξων κατοίκων της Σμύρνης, καθώς και του υποπροξένου της Ελλάδας Σ. Λιάτη. Ο γραμματέας του Πανιωνίου Γρηγοριάδης παρουσίασε τον Πανιώνιο ως έναν αετό που πετούσε προς νέες κορυφές, ενώ οι αθλητές του συλλόγου παρουσιάζονταν ως μετέχοντες και στο «φυλετικό» στίβο.

Ο εορτασμός του Πανιωνίου για την επέτειο των 40 χρόνων του διακρινόταν από πένθιμο χαρακτήρα, καθώς μνημονευόταν το παρελθόν και οι νεκροί της Καταστροφής. Παρόλα αυτά, ο σύλλογος παρουσιαζόταν ως συνεχιστής της σμυρναϊκής δράσης του, συνεχίζοντας να έχει στο πλευρό του τους φορείς της Ελλάδας.

Κατά την ίδια λογική, αλλά από μεγαλύτερη χρονική απόσταση πλέον, η επέτειος των 50 ετών του συλλόγου (1940), χαρακτηριζόταν επίσης από πένθιμο χαρακτήρα, αλλά συνέπιπτε πλέον με τη μετεγκατάσταση του σωματείου στη Νέα Σμύρνη, οπότε ο Πανιώνιος παρουσιαζόταν ξανά ως συνεχιστής του έργου του, μέσα μάλιστα από τη συμβολική μετάβαση από τη Σμύρνη στη Νέα Σμύρνη.

5.4.4 Εκδρομές και ταξίδια μνήμης

---

¹⁵³ Περισσότερα για την πολιτική συμπεριφορά των μελών των προσφυγικών αθλητικών σωματείων και τη σχέση τους με το καθεστώς Μεταξά βλ. *εδώ*, στο 4^ο κεφάλαιο.

Οι εκδρομές αποτελούσαν για τα αθλητικά σωματεία του Μεσοπολέμου μια διαδεδομένη συνήθεια και μια εξαιρετική ευκαιρία για τη συνάθροιση των μελών τους. Το Σεπτέμβριο του 1940, ο Πανιώνιος οργάνωσε εκδρομή για τα μέλη και τους αθλητές του στη Γλυφάδα. Σύμφωνα με τον τύπο, κατά την εκδρομή, στην οποία συμμετείχαν και παλιοί πρωταθλητές, έγινε σύντομη εξιστόρηση της 50ετούς δράσης του συλλόγου.¹⁵⁴ Ενώπιον των 70 συμμετεχόντων, ο πρόεδρος Δ. Καραμπάτης εκφώνησε λόγο και αναφέρθηκε στη δράση του συλλόγου, παρελθούσα και μελλοντική, ενώ απένειμε και τιμητικά βραβεία στους πρωτεργάτες αυτής της δραστηριότητας.¹⁵⁵

Αντίστοιχα, τα ταξίδια των αθλητών και των ομάδων των σωματείων, προκειμένου να αντιμετωπίσουν άλλους αθλητές και ομάδες στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, παρείχαν την ευκαιρία της επίσκεψης νέων τόπων και της συναναστροφής με τα μέλη των τοπικών κοινωνιών. Στην περίπτωση των αθλητικών σωματείων των προσφύγων, η επίσκεψη σε μέρη της Ελλάδας, όπου διέμεναν άλλοι πρόσφυγες ή ακόμη περισσότερο η επίσκεψη στους γενέθλιους τόπους της Μ. Ασίας, αποτέλεσαν το έναυσμα για την αναμόχλευση αναμνήσεων και την αναθέρμανση σχέσεων ανάμεσα στα μέλη της προσφυγικής κοινότητας ή, όπως θα δούμε στην περίπτωση του Απόλλωνα Σμύρνης, την επαναπροσέγγιση με τους παλιούς συνοίκους Τούρκους.

Τον Ιανουάριο του 1929, η ποδοσφαιρική ομάδα του Πανιωνίου ταξίδεψε στη Μυτιλήνη, προκειμένου να αντιμετωπίσει τα σωματεία της Λέσβου.¹⁵⁶ Την αποστολή του Πανιωνίου υποδέχτηκαν τα μέλη των τοπικών αθλητικών σωματείων, αντιπρόσωποι του δημάρχου, καθώς και επιτροπή των προσφύγων της Σμύρνης. Στη δεξίωση που ακολούθησε, στη λέσχη «*Ολύμπια*», τους αθλητές προσφώνησε ο εκπρόσωπος των προσφύγων Λιβανίδης, ενώ για λογαριασμό του Πανιωνίου απάντησε ο Δ. Δάλλας, ο οποίος συνόδευε την αποστολή.¹⁵⁷ Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα υπήρξε η δήλωση των μελών της διοικούσας Κοινοτικής Επιτροπής Προσφύγων Σμύρνης και Περιχώρων, οι οποίοι «διεδήλωσαν ότι εν τη προσπαθεία, ην καταβάλει

¹⁵⁴ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 18 Σεπτεμβρίου 1940.

¹⁵⁵ Εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 23 Σεπτεμβρίου 1940.

¹⁵⁶ Τα νησιά του Βορείου Αιγαίου έως το 1922 διατηρούσαν ισχυρότατους οικονομικούς και πολιτισμικούς δεσμούς με τα απέναντι παράλια της Μ. Ασίας. Έτσι, η Σμύρνη αποτέλεσε το «αθλητικό σχολείο» της Λέσβου, της Σάμου και της Χίου. Για την αθλητική σχέση της Σάμου με τη Σμύρνη βλ. Α. Μπαλάς, «Η αθλητική σχέση της Σάμου με τη Σμύρνη 1880-1922», *Απόπλους σαμιακών γραμμάτων και τεχνών περιήγηση. Αφιέρωμα στο σαμιακό αθλητισμό 1890-1940*, έτος 28ο, τεύχ. 73-74 (φθινόπωρο - χειμώνας 2017), 17-30.

¹⁵⁷ Εφ. *Αθλητική*, 5 Ιανουαρίου 1929. Η ανταπόκριση φέρει την υπογραφή του Δ. Δάλλα.

ο Πανιώνιος, εν τη θαυμαστή αντοχή ην επιδεικνύει προς σωματικήν διάπλασιν της νέας γενεάς, διαβλέπωσιν και χαιρετίζουν τον πρωτοπόρον της ποθητής εν τη γενετείρα επανόδου και αποκαταστάσεως.» Ήταν φανερό πως επτά χρόνια μετά την καταστροφή του 1922 και ενώ ακόμη δεν είχε υπογραφεί η τελική συνθήκη φιλίας ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, η οποία θα διευθετούσε το ζήτημα των προσφύγων και των περιουσιών τους, οι Σμυρνιοί πρόσφυγες της Μυτιλήνης διατηρούσαν ακόμη ακέραια την ελπίδα της επανόδου τους στη Σμύρνη.

Το «παρών» στις εκδηλώσεις είχε δώσει και ο Μητροπολίτης Ιάκωβος, παλιός φίλος του Πανιωνίου, από την εποχή που ως Επίσκοπος διηύθυνε τη Μητρόπολη Σμύρνης. Οι επιτροπές προσφύγων Σμύρνης παρέθεσαν δεξίωση στο ζαχαροπλαστείο «Ολύμπια», ενώ ο καθηγητής Φυσικής Αγωγής Κλεάνθης Παλαιολόγος παρέθεσε χοροεσπερίδα στο σπίτι του «καθ' ην πάντες διήλθον ευχαρίστους ώρας εν μέσω του ωραίου φύλου της Μυτιληναϊκής και Σμυρναϊκής κοινωνίας της νήσου...» Οι δύο ποδοσφαιρικοί αγώνες τελέστηκαν εν μέσω βροχής και παρουσία πλήθους θεατών, μεταξύ αυτών και πολλών Σμυρναίων.¹⁵⁸

Τον επόμενο χρόνο, η δεύτερη ποδοσφαιρική ομάδα της ΑΕΚ μετέβη επίσης στη Μυτιλήνη, προκειμένου να αντιμετωπίσει τον τοπικό Παλλεσβιακό. Το ταξίδι αυτό έδωσε την ευκαιρία στους πρόσφυγες της Κωνσταντινούπολης, που είχαν εγκατασταθεί στο νησί, να έλθουν σε επαφή με την ΑΕΚ, η οποία ενσάρκωνε την αθλητική μνήμη της Πόλης. Σύμφωνα με τον αθλητικό τύπο της εποχής, η υποδοχή που επιφύλαζαν οι Μυτιληνιοί στην αποστολή της ΑΕΚ ήταν εντυπωσιακή:

«Το ατμόπλοιο “Αδριατικός” που μετέφερε την αποστολή της ΑΕΚ υποδέχτηκαν στο λιμάνι ατμάκατοι και βενζινόπλοια με σημαίες, λάβαρα και μουσικές, ενώ επιτροπές επέβαιναν επάνω τους. Το πλοίο περικυκλώθηκε από άνω των πεντακοσίων λέμβων, ενώ στη θέα των ποδοσφαιριστών της ΑΕΚ ο κόσμος ζητωκραύγαζε, υψώνοντας λάβαρα με δικέφαλους και φώναζε “Γεια σου, Νέγρο!”, «Γεια σου, Μάλλιο!”, «Καλώς τα λεβεντόπαιδα!»

Στην υποδοχή συμμετείχε ενεργά και αντιπροσωπεία του συλλόγου Κωνσταντινουπολιτών Μυτιλήνης, με επικεφαλής «τον φανατικό φίλαθλο και διαπρεπή Κωνσταντινουπολίτη Νικόλαο Μαντζόπουλο.» Σύμφωνα με το ρεπορτάζ, «πολλοί ποδοσφαιριστές συγκινήθηκαν και δάκρυσαν.» Στο ζυθοπωλείο «Ολύμπια»,

---

¹⁵⁸ Εφ. *Αθλητική*, 10 Ιανουαρίου 1929.

όπου είχαν συγκεντρωθεί πάνω από 20.000 κόσμου, τους ποδοσφαιριστές της ΑΕΚ προσφώνησε μεταξύ άλλων και αντιπρόσωπος της παροικίας των Κωνσταντινουπολιτών της Μυτιλήνης.

Ακολούθησε ο αγώνας ενώπιον 7.000 και πλέον θεατών. Διαιτητής ορίστηκε ο παλιός άσος της ΑΕΚ Κώστας Νεγρεπόντης, αν και, σύμφωνα με το ρεπορτάζ, οι θεατές ήθελαν να τον δουν να αγωνίζεται «διά να θαυμάσουν, όπως έλεγαν, τον αγαπητό τους γέρο, τον αγαπητό τους Νέγρο, τον ιδρυτή του Πέρα Κλουμπ.»

Τέλος, κατά το δείπνο, η παροικία των Κωνσταντινουπολιτών πρόσφερε στην ΑΕΚ αγαματίδιο της Νίκης. Μάλιστα, ο παράγοντας της ΑΕΚ Λαζαρίδης απάντησε με νόημα, ευχόμενος να ανταποδώσει η ΑΕΚ τη φιλοξενία όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και στην Πόλη...¹⁵⁹

Μετά την υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας το 1930, η ρητορική και οι πρακτικές των παραγόντων των προσφυγικών αθλητικών σωματείων σχετικά με τη μνήμη της Μ. Ασίας ευθυγραμμίστηκαν με την πολιτική του Βενιζέλου και τις πρωτοβουλίες του για την εξομάλυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Σ' αυτό το πλαίσιο πραγματοποιήθηκαν πλείστες ελληνοτουρκικές αθλητικές συναντήσεις, οι οποίες προήγαγαν το κλίμα συμφιλίωσης και έφεραν κοντά τους νέους των δύο χωρών. Τα μέλη των διοικήσεων των αθλητικών σωματείων των προσφύγων, βενιζελικοί οι περισσότεροι, πρωτοστάτησαν σε τέτοιου είδους εκδηλώσεις. Χαρακτηριστικά, ο πρόεδρος του Απόλλωνα Σμύρνης και βουλευτής των Φιλελευθέρων Δημήτρης Μαρσέλλος, αφήνοντας κατά μέρος την εθνικιστική ρητορεία της δεκαετίας του 1920, οργάνωσε ποδοσφαιρικές συναντήσεις του σωματείου του με τουρκικές ομάδες της Σμύρνης. Ιστορικής σημασίας επρόκειτο να είναι το ταξίδι των ποδοσφαιριστών και των μελών τους Απόλλωνα στη Σμύρνη, το 1932, όπου συμμετείχε σε σειρά ποδοσφαιρικών συναντήσεων. Δέκα χρόνια μετά την καταστροφή της πόλης και ενώ ήταν ακόμη νωπή η μνήμη του διωγμού των Ελλήνων και Αρμενίων κατοίκων της, μέλη του σωματείου επισκέφτηκαν τη γενέθλια πόλη τους. Η επίσκεψη εκείνη αποτέλεσε μια τομή στη μνήμη των μελών του Απόλλωνα, η οποία έλαβε χώρα εξαιτίας μιας πολιτικής συγκυρίας.

---

¹⁵⁹ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 30 Μαΐου 1930.

Το Μάιο του 1931, είχε δημοσιευθεί στον αθλητικό τύπο η είδηση πως ο Απόλλων επρόκειτο να μεταβεί στη Σμύρνη, ύστερα από πρόσκληση της τοπικής ομάδας *Αλτάι*, η οποία ήθελε να ανταποδώσει τη φιλοξενία, της οποίας είχε τύχει προηγουμένως στην Αθήνα.¹⁶⁰ Για το σκοπό αυτό, ο Απόλλων ναύλωσε ατμόπλοιο, το οποίο επρόκειτο να παραμείνει επί τρεις μέρες στο λιμάνι της Σμύρνης, προκειμένου να χρησιμεύσει ως ξενοδοχείο των εκδρομέων. Για όσους ήθελαν να συνοδεύσουν τον Απόλλωνα στη Σμύρνη, εκδόθηκε από τη διοίκηση του σωματείου σχετική εγκύκλιος, η οποία ανέφερε ότι «προσκαλούνται να τον συνοδεύσουν εις το μέχρι της παλαιάς του πατρίδος ταξείδιον.»¹⁶¹

Τελικά, ο Απόλλων αναχώρησε για τη Σμύρνη, τον Απρίλιο του 1932, ένα χρόνο μετά, με σκοπό να αντιμετωπίσει την *Αλτάι* και μια μικτή ομάδα της Σμύρνης. Την ομάδα του αποτελούσαν δεκαοχτώ ποδοσφαιριστές και επικεφαλής της αποστολής ήταν ο πρόεδρος του Απόλλωνα και της ΕΠΟ Δ. Μαρσέλλος.¹⁶² Σύμφωνα με τον τύπο, η υποδοχή που επιφύλαξαν οι Τούρκοι στην αποστολή του Απόλλωνα ήταν εξαιρετικά θερμή. Από νωρίς, οι Τούρκοι φίλαθλοι εκδήλωσαν το ενδιαφέρον τους για την επικείμενη επίσκεψη της ελληνικής ομάδας στη Σμύρνη, συρρέοντας στα γραφεία της *Αλτάι* και των υπόλοιπων τοπικών ομάδων, για να αντλήσουν πληροφορίες σχετικές με την άφιξη του Απόλλωνα. Οι Τούρκοι φίλαθλοι έσπευσαν στην προκουαία της Σμύρνης, προκειμένου να υποδεχθούν τα μέλη του Απόλλωνα και τους εκδρομείς, ενώ οι διοργανωτές σύλλογοι των αγώνων είχαν ενοικιάσει δύο ατμόπλοια, τα οποία είχαν σημαιοστολιστεί και επί των οποίων επέβαιναν φιλαρμονικές, οι αρχές της πόλης και πλήθος πολιτών. Τους Έλληνες υποδέχτηκαν και προσφώνησαν οι παράγοντες Εμίρ πασάς και δόκτωρ Φικτέρ, προσφέροντας ανθοδέσμες, που έφεραν τα ελληνοτουρκικά χρώματα. Η τουρκική εφημερίδα *Χιμέζ* από τη μεριά της δημοσίευσε άρθρο με τον τίτλο «*Καλώς ήρθατε*». Τα μέλη της αποστολής του Απόλλωνα εκφράζονταν με ενθουσιασμό για την τουρκική φιλοξενία. Έχοντας καταλύσει σε ένα πολυτελές ξενοδοχείο, κοντά στο διοικητήριο της Σμύρνης, επισκέφτηκαν και το Κορδελιό, όπου τους υποδέχτηκαν πολλοί χωρικοί από τα γύρω χωριά. Μάλιστα, τα προεδρεία των τριών τουρκικών συλλόγων

---

¹⁶⁰ Η *Αλτάι* είχε επισκεφτεί την Αθήνα τον Ιανουάριο του 1931. Βλ. Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 7 Ιανουαρίου 1931 και 14 Ιανουαρίου 1931.

¹⁶¹ Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 8 Μαΐου 1931.

¹⁶² Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 6 Απριλίου 1932.

επρόκειτο να παραθέσουν επίσημο γεύμα στην αποστολή του Απόλλωνα, όπου θα παρίστατο ο νομάρχης και οι υπόλοιπες αρχές.¹⁶³

Στον αγωνιστικό χώρο, ο Απόλλων αντιμετώπισε καταρχήν την Αλτάι, σε έναν αγώνα, στον οποίο, παρουσία πολλών φιλάθλων και όλων των επίσημων πολιτικών και στρατιωτικών τουρκικών αρχών, καθώς και του Έλληνα προξένου, οι ποδοσφαιριστές του Απόλλωνα εισήλθαν στο γήπεδο κρατώντας την τουρκική σημαία, γεγονός που χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από το κοινό. Οι φίλαθλοι παρακολούθησαν τον αγώνα χωρίς να εκφράσουν αποδοκimasίες ή επιδοκimasίες, ενώ ένας ατυχής Τούρκος φίλαθλος, που θέλησε να επιδοκιμάσει την ομάδα του, συνελήφθη από τους Τούρκους αστυνομικούς και οδηγήθηκε στο τμήμα υπό την επιδοκimasία του πλήθους.¹⁶⁴ Ο δεύτερος αγώνας δόθηκε εναντίον της *Καρσί Γιακά*¹⁶⁵ και ο τρίτος εναντίον της μικτής ομάδας της Σμύρνης.¹⁶⁶

Η επίσκεψη του Απόλλωνα στη πόλη, όπου ιδρύθηκε και αναπτύχθηκε, αντιμετωπίστηκε από τον αθλητικό τύπο της Ελλάδας με θετικό τρόπο. Ο αρθρογράφος των *Αθλητικών Χρονικών* έγραψε:

«Οι Έλληνες ήρχισαν να δίδουν εγκάρδια τα χέρια προς τους Τούρκους νέους και οι δύο λαοί που μέχρι προ ολίγων ετών αλληλοεσπαράσσοντο, βαδίζουν τώρα με ελεύθερον και σταθερόν βήμα προς την ειρήνην και την συναδέλφωσιν. Σήμερον συναντάται ο Απόλλων εις την Σμύρνην, εις την πόλιν όπου διά πρώτην φοράν συνεστήθη και έζησε. Και συναντάται ως επισκέπτης, ως προσκεκλημμένος των νέων ενός φίλου Έθνους. Αύριον θα μεταβούν οι αθληταί και ποδοσφαιρισταί της ΑΕΚ εις Κωνσταντινούπολιν και θα αγωνισθούν και εκείνοι ως φιλοξενούμενοι εις την πατρίδα των, από την οποίαν παλαιά μίση και πόλεμοι τους εξεδίωξαν. Αλλά όλα αυτά ελησμονήθησαν πλέον. Οι νέοι των δύο λαών αδελφωμένοι τώρα βαδίζουν προς νέα πεπρωμένα, προς νέας ειρηνικάς επιδιώξεις εις τον μεγάλον στίβον του πολιτισμού. Και τους συνδέει και τους συναδελφώνει προς τον ωραίον αυτόν σκοπόν ο ιερός αθλητικός στίβος, ο ειρηνικός και τίμιος συναγωνισμός και η ευγενική άμιλλα διά το απλούν στεφάνι της αθλητικής νίκης.»¹⁶⁷

¹⁶³ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 13 Απριλίου 1932.

¹⁶⁴ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 20 Απριλίου 1932.

¹⁶⁵ Στο ίδιο.

¹⁶⁶ Στο ίδιο.

¹⁶⁷ Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 15 Απριλίου 1932.

5.4.5 Η μνήμη στις καταστατικές διατάξεις των προσφυγικών αθλητικών σωματείων

Στα καταστατικά των αθλητικών συλλόγων περιγράφονται, μεταξύ άλλων, οι στόχοι που θέτουν και τα μέσα που σκοπεύουν να χρησιμοποιήσουν, προκειμένου να τους επιτύχουν. Ορισμένα αθλητικά σωματεία των προσφύγων, κυρίως αυτά που επιδίωκαν να αρθρώσουν ένα δημόσιο λόγο και να διασυνδεθούν με τα κέντρα της εξουσίας, έθεταν ως σκοπό τους τη συνέχιση του έργου τους και την ανάμνηση των τόπων καταγωγής τους. Η έννοια της «συνέχειας», όπως θα δούμε, διατρέχει τις διατάξεις τους και εκφράζεται κυρίως μέσα από την εκπεφρασμένη επιθυμία διάδοσης της γυμναστικής στους Μικρασιάτες, τη συνέχιση θεσπισμένων αγώνων κλπ.

Κατά την έκτακτη γενική συνέλευση των μελών του Πανιωνίου, στις 12 Ιανουαρίου 1923, ψηφίστηκε το νέο καταστατικό του συλλόγου. Η μνήμη της παλιάς πατρίδας του Πανιωνίου και του έργου που είχε επιτελέσει σ' αυτήν ήταν ιδιαίτερα εμφανής στις διατάξεις του. Στο πρώτο άρθρο αναφερόταν ότι ο Πανιώνιος, ο οποίος ιδρύθηκε στη Σμύρνη το Σεπτέμβριο του 1890, μετέφερε την έδρα του στην Αθήνα, εξαιτίας της καταστροφής της πόλης, προκειμένου να συνεχίσει το από τριάντα δύο ετών έργο του. Η 27η Αυγούστου του 1922 τερμάτιζε την πρώτη συλλογική περίοδο του βίου του Πανιωνίου, τον οποίο διήνυσε στην έδρα του, ενώ η 12η Νοεμβρίου 1922 άνοιγε τη δεύτερη περίοδο της ζωής του, με έδρα την Αθήνα. Σ' αυτό το πρώτο άρθρο δηλωνόταν η μετάβαση από την παλιά πατρίδα στη νέα και ετίθεντο συγκεκριμένα χρονικά ορόσημα, τα οποία όριζαν το «πριν» και το «μετά», το παρελθόν και το μέλλον.¹⁶⁸

Ως σκοπός του Πανιωνίου στο καταστατικό οριζόταν η διάδοση της γυμναστικής και του φιλάθλου αισθήματος, «ιδιαίτατα δε της Μικρασιατικής νεότητας και της των λοιπών υποδούλων Ελληνικών χωρών.» Ιδιαίτερη αναφορά γινόταν στη μικρασιατική νεολαία, ενώ οι τόποι καταγωγής χαρακτηρίζονταν ως «υπόδουλοι», υπονοώντας ενδεχομένως ότι η υπόθεση της επιστροφής ήταν εκκρεμής

¹⁶⁸ 1^ο άρθρο καταστατικού του εν Αθήναις εδρεύοντος Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης, 12 Ιανουαρίου 1923, φάκελος «Πανιώνιος Σύλλογος Γυμναστικός», Ιστορικό Αρχείο Εθν. Τράπεζας.

και ότι τα μέλη του Πανιωνίου μπορούσαν να ελπίζουν σ' αυτή.¹⁶⁹ Επίσης, ο σύλλογος είχε σφραγίδα που έφερε κυκλικά της λέξεις *Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος* και στο εσωτερικό τις λέξεις *Σμύρνη 1890 - Αθήναι 1922*.¹⁷⁰

Στις 20 Ιουλίου 1923, ημέρα Παρασκευή, συνήλθε η επαναληπτική γενική συνέλευση των μελών του Γυμναστικού Συλλόγου «Απόλλωνα» Σμύρνης, προκειμένου να τροποποιηθεί το καταστατικό του και να εκλεγεί νέο διοικητικό συμβούλιο. Σ' αυτήν έλαβαν μέρος περίπου τριάντα μέλη. Αφού ο πρόεδρος εξέθεσε την κατάσταση, στην οποία βρισκόταν ο σύλλογος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ανέγνωσε το καταστατικό το οποίο και ψηφίστηκε, ύστερα από κάποιες τροποποιήσεις.¹⁷¹

Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του τροποποιημένου καταστατικού:

«Ο Μικρασιατικός Γυμναστικός Σύλλογος "Απόλλων Σμύρνης", ιδρυθείς εν Σμύρνη τω 1891, κατόπιν της Μικρασιατικής Καταστροφής μεταφέρει την έδραν του εν Αθήναις με κύριον σκοπόν και αύθις την διάδοσιν της γυμναστικής και του φιλάθλου αισθήματος παρά τη Ελληνική νεολαία και ιδία τη Μικρασιατική ως και την προπαρασκευήν αθλητών.»¹⁷²

Ως μέσο για την επίτευξη των σκοπών του Απόλλωνα αναφερόταν στο καταστατικό του, μεταξύ άλλων, «η σύμπηξη πάντων των Μικρασιατών εις παραρτήματα γυμναστικά, οπουδήποτε και αν ευρίσκονται, διά παροχής πάσης ηθικής και υλικής υποστηρίξεως τούτων.»¹⁷³ Η σφραγίδα του συλλόγου έφερε κυκλικά τις λέξεις *Γυμναστικός Σύλλογος Απόλλων* και στο μέσο τις λέξεις *Σμύρνη 1891 - Αθήναι 1922*.¹⁷⁴ Σε περίπτωση διάλυσης του συλλόγου, η περιουσία του, μετά την εκκαθάριση, θα περιερχόταν στην Επιτροπεία των Αλυτρώτων.¹⁷⁵

---

¹⁶⁹ 2^ο άρθρο, στο ίδιο.

¹⁷⁰ 44^ο άρθρο, στο ίδιο.

¹⁷¹ *Εγγραφο Απόλλωνα Σμύρνης προς Εθνική Τράπεζα*, 11 Αυγούστου 1923, Φάκελος «Απόλλων Σμύρνης» Γυμναστικός Σύλλογος, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁷² 1^ο άρθρο καταστατικού του εν Αθήναις εδρευόντος Μικρασιατικού Γυμναστικού Συλλόγου «Ο Απόλλων», 20 Ιουλίου 1923, Φάκελος «Απόλλων Σμύρνης» Γυμναστικός Σύλλογος, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁷³ 2^ο άρθρο, στο ίδιο.

¹⁷⁴ 35^ο άρθρο, στο ίδιο.

¹⁷⁵ 58^ο άρθρο, στο ίδιο. Η «Κοινή των Αλυτρώτων Ελλήνων Επιτροπεία» ιδρύθηκε το 1917, ύστερα από πρωτοβουλία του Συλλόγου Μικρασιατών «Ανατολή», ο οποίος έδρευε στην Αθήνα. Η επιτροπή αυτή εργαζόταν για την ενημέρωση της ελληνικής και της διεθνούς κοινής γνώμης, αναφορικά με τα δικαιώματα και τα αιτήματα των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μέλη του Απόλλωνα, όπως ο πρόεδρος του Δ. Μαρσέλλος και ο Σκεύος Ζερβός, ήταν και μέλη της Επιτροπής.

Ο γυμναστικός σύλλογος *Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως*, σύμφωνα με το καταστατικό του, ιδρύθηκε «*υπό των εν Αθήναις και Πειραιεί εκ Κωνσταντινουπόλεως Αθλητών και φιλάθλων*»,¹⁷⁶ η δε έκτακτη γενική συνέλευση των μελών της ΑΕΚ πραγματοποιήθηκε στις 30 Μαΐου 1924, παρόντων σαράντα και πλέον επιφανών μελών της κοινότητας των Κωνσταντινουπολιτών της πρωτεύουσας.¹⁷⁷ Ως σκοπός της ΑΕΚ αναφερόταν:

«η περισυλλογή και συγκέντρωσις των εκ Κωνσταντινουπόλεως εν Αθήναις και Πειραιεί Αθλητών προς συνέχισιν του έργου των διαφόρων Αθλητικών Σωματείων Κωνσταντινουπόλεως, των οποίων ενεργά μέλη ήσαν οι αθληταί ούτοι, καθώς και η διάδοσις της γυμναστικής και του φιλάθλου αισθήματος παρά τη νεολαία και ιδία τη εκ Κωνσταντινουπόλεως τοιαύτη...»¹⁷⁸

Τα σωματεία της Κοκκινιάς *Αθλητικός Σύλλογος Κοκκινιάς «Ο Θησεύς»* και *Αθλητικός και Γυμναστικός Σύλλογος «Ηρακλής» Νέας Κοκκινιάς* χρησιμοποίησαν ως πρότυπο, για τη σύνταξη του καταστατικού των συλλόγων τους, το καταστατικό του Πανωνίου, όπου υπήρχαν, όπως είδαμε, ρητές αναφορές στη Μικρά Ασία.

Σκοπός του Αθλητικού Συλλόγου Κοκκινιάς «*Ο Θησεύς*» ήταν η ίδρυση γυμναστηρίου σε κατάλληλο χώρο εντός του συνοικισμού Κοκκινιάς, η διάδοση της γυμναστικής σε όλες τις κοινωνικές τάξεις της ελληνικής νεότητας, «*διαίτερα δε της μικρασιατικής νεότητος και της των λοιπών υποδούλων ελληνικών χωρών*», η διάπλαση αλκίμων σωμάτων κλπ.¹⁷⁹ Ο σκοπός θα επιτυγχανόταν, μεταξύ άλλων, και «*διά της προσπαθείας προς ανάδειξιν οίων τε περισσοτέρων αθλητών, ικανών να εκπροσωπήσι εις ελληνικά και διεθνή στάδια τον ελληνικόν αθλητισμόν και ειδικώτερον εις το διηνεκές το όνομα της Μικράς Ασίας και των λοιπών υποδούλων μερών.*»¹⁸⁰ Αντίστοιχα, κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο ήταν διατυπωμένοι και οι

---

¹⁷⁶ 1^ο άρθρο καταστατικού της Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως, 30 Μαΐου 1924, Φάκελος «Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁷⁷ 90 χρόνια Η ιστορία της ΑΕΚ..., ό. π., σ. 42.

¹⁷⁸ 2^ο άρθρο καταστατικού της Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως, 30 Μαΐου 1924, Φάκελος «Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

¹⁷⁹ 2^ο άρθρο καταστατικού Αθλητικού Συλλόγου Κοκκινιάς «Θησεύς», 9 Ιουλίου 1925, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

¹⁸⁰ 3^ο άρθρο, στο ίδιο.

σκοποί του συλλόγου *Αθλητικός και Γυμναστικός Σύλλογος «Ηρακλής» Νέας Κοκκινιάς*.¹⁸¹

Σκοπός του *Μικρασιατικού Ναυτικού Αθλητικού Ομίλου Θεσσαλονίκης*, σύμφωνα με το δεύτερο άρθρο του καταστατικού του, ήταν:

«η διά της προαγωγής κυρίως του αθλητισμού και της γυμναστικής προσπάθεια προς δημιουργίαν ηθικών και ισχυρών χαρακτήρων και ευρώστων σωμάτων, η τόνωσις του φρονήματος και η καλλιέργεια των ψυχικών αρετών και δυνάμεων πάντων των εκ της Μικρασίας και λοιπών Ελληνικών χωρών καταγομένων Ελλήνων, διά την απόκτησιν πεπονηθείσας επί την ιδίαν εκάστου ατομικότητα και πρωτοβουλίαν.»¹⁸²

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή των μέσων για την εκπλήρωση του παραπάνω σκοπού, ιδιαίτερος δε η δεύτερη παράγραφος, όπου αναφέρεται ότι «Διά της προσπάθειας προς ανάδειξιν ως οίον τε πλειόνων αθλητών ικανών να εκπροσωπώσιν τον Ελληνικόν αθλητισμόν διεθνώς και να καλλιεργώσιν την ανάμνησιν των καταστραφεισών Ελληνικών χωρών.»¹⁸³ Αντίστοιχα, στο 2ο άρθρο του καταστατικού της *Αθλητικής Ποδοσφαιρικής Ενώσεως Τριγλίας Ραφήνας*, αναφέρεται ως σκοπός «Η περισυλλογή και συγκέντρωσις των εκ της Τριγλίας εν Ραφήνη αθλητών προς συνέχισιν του έργου των διαφόρων Αθλητικών και Γυμναστικών εν γένει σωματείων της Γυμναστικής και του φιλάθλου αισθήματος παρά τη νεολαία και ίδια τη εκ Τριγλίας τοιαύτη...»¹⁸⁴

Στις περιγραφές των σκοπών αυτών των σωματείων διαφαίνεται ο διττός ρόλος που θέλησαν να διαδραματίσουν πολλά προσφυγικά αθλητικά σωματεία: αφ' ενός να ενσωματωθούν στον ελληνικό αθλητισμό και να τον υπηρετήσουν, αφ' ετέρου δε να διατηρήσουν τη μνήμη των τόπων καταγωγής και την ιδιαίτερη εθνοτοπική τους ταυτότητα.

---

¹⁸¹ 2^ο και 3^ο άρθρο καταστατικού Αθλητικού και Γυμναστικού Συλλόγου «Ηρακλής» Νέας Κοκκινιάς, 12 Μαΐου 1929, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ Αθήνας.

¹⁸² 2^ο άρθρο καταστατικού Μικρασιατικού Ναυτικού Αθλητικού Ομίλου Θεσσαλονίκης, 15 Φεβρουαρίου 1928, ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς.

¹⁸³ Στο ίδιο.

¹⁸⁴ Φάκελος «Αθλητική Ποδοσφαιρική Ένωσις Τριγλίας Ραφήνας», Ιστορικό Αρχείο Ε.Ο.Ε.

Συμπεράσματα

Η διατριβή αυτή εκπονήθηκε με σκοπό την έρευνα της αθλητικής δραστηριότητας των προσφύγων της Μ. Ασίας και της Κωνσταντινούπολης κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα και την ανάδειξη της ταυτότητας των αθλητικών σωματείων τους. Σ' αυτό το πλαίσιο ερευνήθηκε η δράση πεντακοσίων και πλέον αθλητικών σωματείων, τα οποία ιδρύθηκαν στην Αττική, στη Θεσσαλονίκη και στην περιφέρεια της χώρας. Η αθλητική δράση των προσφύγων ερευνήθηκε σε σχέση με την ευρύτερη συλλογική δράση τους, η δε ταυτότητα των σωματείων τους συναρτήθηκε με την κοινωνική σύνθεση, την πολιτική συμπεριφορά και την ιδεολογία των μελών του προσφυγικού κόσμου. Απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάδειξη της ταυτότητας των αθλητικών σωματείων των προσφύγων υπήρξε η εκτενής αναδρομή στην αθλητική δράση των Ελλήνων της Μ. Ασίας και της Πόλης πριν από το 1922, καθώς και η ανάλυση των αθλητικών θεσμών του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα.

Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υιοθετήθηκαν μεταρρυθμίσεις και εφαρμόστηκαν εκσυγχρονιστικά μέτρα. Ένα από τα μέτρα εκμοντερνισμού ήταν και η εισαγωγή της Σωματικής Αγωγής στις στρατιωτικές σχολές και στα δημόσια εκπαιδευτήρια, ενώ παράλληλα νέες αντιλήψεις για το σώμα και την άθληση έκαναν την εμφάνισή τους στη δημόσια σφαίρα. Πρωτοπόροι των αθλητικών νεωτερισμών στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη ήταν οι Λεβαντίνοι των δύο πόλεων, κυρίως όσοι κατάγονταν από τη Μεγάλη Βρετανία. Οι Έλληνες αστοί μυήθηκαν στα σύγχρονα σπορ μέσα από τη συναστροφή τους με τα μέλη των ευρωπαϊκών παροικιών των δύο μεγαλουπόλεων και τα ενέταξαν στην αθλητική παράδοση της εθνότητάς τους. Όπως αποδεικνύεται από την έρευνά μας, πρωτοπόροι του προσφυγικού αθλητισμού στην Ελλάδα υπήρξαν οι αστοί της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, οι οποίοι μετέφεραν στη νέα τους πατρίδα τις αστικές τους συνήθειες. Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής παρουσιάζεται το χρονικό ενσωμάτωσης των νεωτερικών σπορ στο ελληνορθόδοξο *μιλέτ*, πριν από το 1922 και επιβεβαιώνεται η πρωτοκαθεδρία των τοπικών αστικών τάξεων στην εισαγωγή αθλητικών νεωτερισμών. Μέλη των τοπικών ελίτ και μορφωμένοι νέοι ανέλαβαν την πρωτοβουλία ίδρυσης των πρώτων

ελληνικών αθλητικών σωματείων, υπό τη σκέπη του Συνδέσμου Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (ΣΕΑΓΣ) της Αθήνας. Τα σωματεία αυτά ανέπτυξαν διακριτή δράση σε σχέση με τις άλλες εθνότητες και σφυρηλάτησαν στενούς δεσμούς με τις ελλαδικές αθλητικές και κρατικές αρχές. Με την πάροδο του χρόνου και καθώς εντεινόταν η «ελληνοποίηση» του ελληνορθόδοξου *μιλετιού*, τα σωματεία αυτά μετατρέπονταν σε φορείς της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας.

Το 1922 αποτέλεσε έτος-τομή για την ελληνική κοινωνία εξαιτίας της Μικρασιατικής Καταστροφής και των επιπτώσεων που αυτή προκάλεσε. Η ήττα της Ελλάδας στη Μ. Ασία και ο ενταφιασμός της Μεγάλης Ιδέας οδήγησαν στην αναζήτηση ενός νέου εθνικού αφηγήματος, ο δε αθλητισμός και η γυμναστική άρχισαν να αποσυνδέονται από την στρατιωτική προπαρασκευή των νέων, εξαιτίας της λήξης του πολεμικού συναγερμού, στον οποίο βρισκόταν η ελληνική κοινωνία για δέκα και πλέον χρόνια. Στο Μεσοπόλεμο, δύο κατηγορίες στελεχών θα διεκδικούσαν την πρωτοκαθεδρία στα αθλητικά πράγματα της χώρας, αφενός οι παράγοντες των αθλητικών σωματείων της χώρας, κυρίως αυτών που καλλιεργούσαν το νέο κυρίαρχο άθλημα του ποδοσφαίρου, οι οποίοι ήταν φορείς των νέων αθλητικών τάσεων του δυτικού κόσμου, κι αφετέρου οι γυμναστές του υπουργείου Παιδείας, οι οποίοι λειτουργούσαν ως θεματοφύλακες των γυμναστικών παραδόσεων του έθνους. Αυτή η κατηγορία θα διχοτομούταν επίσης ανάμεσα στους πιο φιλελεύθερους και εξωστρεφείς γυμναστές, επικεφαλής των οποίων ήταν ο Ιωάννης Χρυσάφης, και στους πιο συντηρητικούς, οι οποίοι ήταν περιχαρακωμένοι σε εθνοκεντρικές αντιλήψεις και εκφράζονταν από τις απόψεις του Ευαγγέλου Παυλίνη.

Το κράτος, θέλοντας να ελέγξει τη συνεχώς αυξανόμενη αθλητική κίνηση, νομοθετούσε, θεσπίζοντας κανόνες λειτουργίας για το σωματειακό αθλητισμό. Με εξαίρεση τις νομοθετικές πρωτοβουλίες της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου, σύμφωνα με τις οποίες η Διεύθυνση Εθνικής Σωματικής Αγωγής του Υπουργείου των Στρατιωτικών θα επόπτευε τη δραστηριότητα των γυμναστικών συλλόγων, οι βενιζελικές κυβερνήσεις νομοθέτησαν το 1929 (Ν.4371) και το 1932 (Ν.5620) προς την κατεύθυνση αποστρατιωτικοποίησης του αθλητισμού και της Φυσικής Αγωγής. Στη συνέχεια, η δικτατορία του Μεταξά θα θέσει τον ελληνικό αθλητισμό υπό την επιτηρήση της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ) και τον ασφυκτικό έλεγχο του κράτους.

Η εξάπλωση των νέων σπορ και η ίδρυση εκατοντάδων αθλητικών σωματείων, σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, οδήγησαν στη συγκρότηση των νέων αθλητικών ομοσπονδιών πλάι στον ΣΕΓΑΣ. Τα αίτια της ίδρυσής τους δεν εντοπίζονται μόνο στη σωματειακή έκρηξη της παραπάνω περιόδου, αλλά και στην ανάγκη διασύνδεσης του ελληνικού αθλητισμού με τη διεθνή αθλητική κίνηση και την εκπροσώπησή του στις διεθνείς αθλητικές διοργανώσεις. Στο πλαίσιο μάλιστα της Βαλκανικής Συνεννόησης και των προσπαθειών παγίωσης της ειρήνης και της συνεργασίας ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη, παράγοντες του ελληνικού αθλητισμού πρότειναν και πέτυχαν τη θέσπιση των Βαλκανικών Αγώνων, οι οποίοι θα τελούνταν σε ετήσια βάση και στη συνέχεια θα καταξιώνονταν στη συνείδηση των φιλάθλων των Βαλκανίων. Μια άλλη πτυχή της έντονης εξωστρέφειας του μεσοπολεμικού ελληνικού αθλητισμού θα ήταν και η τέλεση πλείστων ελληνοτουρκικών αθλητικών συναντήσεων, στο πλαίσιο της προσέγγισης των δύο κρατών, μετά την υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας της Άγκυρας, το 1930.

Το λαϊκό άθλημα του ποδοσφαίρου κυριάρχησε κατά το Μεσοπόλεμο, οι δε στατιστικές της εποχής αποκαλύπτουν τη συντριπτική υπεροχή του νέου αθλήματος. Το 1929, 103 σωματεία στην Ελλάδα ασχολούνταν με τον αθλητισμό στίβου, τη γυμναστική, τη σκοποβολή κ.ά., ενώ παράλληλα δραστηριοποιούνταν και ορισμένα ναυτικά σωματεία, υπό την Κολυμβητική και Ναυτική Ομοσπονδία. Την ίδια περίοδο 470 περίπου επίσημες και ανεπίσημες ποδοσφαιρικές ομάδες δραστηριοποιούνταν σε ολόκληρη την Ελλάδα, ενώ σωματεία όπως ο Παναθηναϊκός, ο Ολυμπιακός και η ΑΕΚ, απέκτησαν πανελλήνια αναγνώριση. Οι ποδοσφαιρικές ομάδες εξέφραζαν πλέον την τοπική και την κοινωνική ταυτότητα των μελών τους, μέσα από τα σύμβολα και τα χρώματά τους, ενώ τα νεοφυή αθλητικά έντυπα και οι νεοεμφανιζόμενοι αθλητικοί συντάκτες προέβαλλαν στις αθλητικές εφημερίδες διάσημους ποδοσφαιριστές, οι οποίοι αποτελούσαν πλέον τους «*ήρωες των γηπέδων*». Σ' αυτό το νέο πλαίσιο και σε μια εποχή όπου σημειωνόταν επιχειρηματική έκρηξη στην Ελλάδα, στο ποδόσφαιρο άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτες μορφές υβριδικής εμπορευματοποίησης, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα διαρκώς αυξανόμενα έξοδα των ποδοσφαιρικών συλλόγων.

Κατά το Μεσοπόλεμο, ανέκυψε επίσης στο χώρο του αθλητισμού και το ζήτημα του επαγγελματισμού κάποιων αθλητών, καθώς και η ανάγκη διαχωρισμού των επαγγελματιών από τους ερασιτέχνες αθλητές, οι οποίοι αποτελούσαν τη

συντριπτική πλειοψηφία. Γενικά, η αμοιβή ενός αθλητή για την παροχή των υπηρεσιών του σε ένα σωματείο στηλιτευόταν από τον τύπο και την κοινή γνώμη της εποχής, οι δε διοικήσεις των σωματείων επέβαλαν στους επίδοξους επαγγελματίες αυστηρές ποινές.

Η εξάπλωση των σπορ στην ελληνική κοινωνία οδήγησε στη δημιουργία μιας νέας αθλητικής αγοράς, όπου δραστηριοποιούνταν έμποροι αθλητικών ειδών, διαφημιζόμενοι επιχειρηματίες και χορηγοί, αλλά και ιδιοκτήτες αθλητικών εντύπων. Τα προϊόντα και οι υπηρεσίες αυτής της αγοράς απευθύνονταν κυρίως στα μέλη των ανώτερων αστικών τάξεων των πόλεων, τα οποία διαβιούσαν σε πρότυπες κηπουπόλεις και στα κέντρα των άστεων, την ίδια ώρα που σημαντικά τμήματα του πληθυσμού διαβιούσαν σε συνθήκες ανέχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, σε παραγκουπόλεις και περιθωριακές συνοικίες. Για τους χιλιάδες αποκλεισμένους και τη νεολαία των λαϊκών συνοικιών, το ποδόσφαιρο παρείχε διέξοδο στον ελεύθερο χρόνο και στα συνοικιακά γήπεδα συναγωνίζονταν τα μέλη εκατοντάδων ανεπίσημων ποδοσφαιρικών ομάδων.

Η ελληνική κοινωνία κατά το Μεσοπόλεμο διακρινόταν από τεράστιες ανισότητες, καθώς μεγάλα τμήματα του πληθυσμού ζούσαν σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας, το δε νεοπαγές δημοκρατικό πολίτευμα χαρακτηριζόταν από αστάθεια, ένταση και αμφισβητήσεις, στοιχεία που οδήγησαν στην ανατροπή του, το 1935 και στην εγκαθίδρυση του δικτατορικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Οι μορφές άμεσης και έμμεσης δομικής βίας, καθώς και οι μορφές θεσμικής βίας που υφίσταντο μειονεκτικές ομάδες του πληθυσμού φαίνεται πως μεταφέρθηκαν και στους αθλητικούς χώρους, κυρίως στα γήπεδα του ποδοσφαίρου. Σε πολλές περιπτώσεις, οι οποίες προβάλλονταν στον αθλητικό τύπο της εποχής, η βίαιη συμπεριφορά των θεατών του ποδοσφαίρου, θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένα σύμπτωμα της κοινωνίας.

Ο προσφυγικός κόσμος υπήρξε ένα ανομοιογενές σύνολο με εσωτερικές αντιθέσεις, στο οποίο περιλαμβάνονταν άνθρωποι με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο και διαφορετική κοινωνική θέση. Παρόλα αυτά, πολύ σύντομα, οι εκατοντάδες χιλιάδες νέοι κάτοικοι της Ελλάδας, οι οποίοι προέρχονταν από όλα τα μήκη και τα πλάτη της Μ. Ασίας, λόγω των διεργασιών αποκατάστασής τους και της αντιμετώπισής τους από το κράτος και την ελληνική κοινωνία, απέκτησαν την ταυτότητα του πρόσφυγα. Η συγκρότηση αυτής της διακριτής ταυτότητας στηρίχθηκε

και στη συλλογική δράση των μελών του προσφυγικού κόσμου. Η ενασχόληση των προσφύγων με το σωματειακό αθλητισμό οριοθετήθηκε από ορισμένους παράγοντες, όπως την κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση, τις αστικές τους συνήθειες, καθώς και την προηγουμένη εμπειρία τους σε ένα άθλημα. Οι αστοί της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης, του Αϊβαλιού, της Τραπεζούντας και ορισμένων άλλων αστικών κέντρων διέθεταν αθλητική κουλτούρα και ήταν φορείς σύγχρονων αθλητικών ιδεών, κυρίως λόγω της συναναστροφής τους με τους Λεβαντίνους των πόλεων τους. Η αθλητική προπαίδεια που απέκτησαν οι πρόσφυγες της Σμύρνης και της Πόλης και η συμμετοχή τους στα αθλητικά δρώμενα των πολυπολιτισμικών και πολυεθνικών κοινωνιών των δύο πόλεων καρποφόρησε στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στα υπόλοιπα αστικά κέντρα της Ελλάδας. Εκεί, οι πρόσφυγες συνάντησαν τα μέλη των ντόπιων σωματείων και επιδόθηκαν σε αθλήματα, όπως ο στίβος, η ποδηλασία, το βόλεϊ, το μπάσκετ και η κολύμβηση. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Ελλάδα, παρά τις ισχνές της οικονομικές δυνατότητες, είχε διοργανώσει ήδη τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 και τη Μεσολυμπιάδα του 1906, ενώ σωματεία, όπως ο Πανελλήνιος και ο Εθνικός, ήταν φορείς μιας σημαντικής αθλητικής παράδοσης. Σε κάποιες περιπτώσεις, αστοί πρόσφυγες συνάντησαν τους ομοίους τους και επιδόθηκαν σε αστικά σπορ, όπως το τένις. Από την άλλη μεριά, τα μέλη του προσφυγικού κόσμου, τα οποία εγκαταστάθηκαν στους συνοικισμούς των παρυφών των πόλεων βρήκαν διέξοδο σε λαϊκά αθλήματα, όπως το ποδόσφαιρο. Οι πλατειές προσφυγικές μάζες των άστεων και της επαρχίας αγάλιασαν αυτό το σπορ, ενώ εκατοντάδες ποδοσφαιρικές ομάδες εμφανίστηκαν στους προσφυγικούς συνοικισμούς όλης της χώρας. Πρόσφυγες των συνοικισμών πρωτοστάτησαν και στην καλλιέργεια των αθλημάτων της πάλης και της πυγμαχίας, τα οποία προηγουμένως είχαν εισαχθεί στο πρόγραμμα των ελληνικών αθλητικών σωματείων της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης.

Η δειλή εμφάνιση ενός ντόπιου γυναικείου αθλητικού κινήματος στην Ελλάδα έκανε την εμφάνισή του στις αρχές του Μεσοπολέμου, εποχή κατά την οποία Ευρωπαϊκές φεμινίστριες, όπως η Γαλλίδα Αλίζ Μιγιά, διεκδικούσαν ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στους αθλητικούς στίβους. Πρόσφυγες παράγοντες, όπως ο Σμυρνιός Δημητρός Δάλλας, υπήρξαν ακραιφνείς υποστηρικτές αυτού του κινήματος, ο δε Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος Σμύρνης πρωτοστάτησε στην εισαγωγή του γυναικείου στίβου στην Ελλάδα. Οι παράγοντες του προσφυγικού κόσμου επιδίωξαν

την είσοδο των γυναικών στους αθλητικούς στίβους, καθώς επιθυμούσαν να προβάλλουν μια θετική εικόνα των γυναικών που προέρχονταν από τη Μ. Ασία και να αποκρούσουν τα αρνητικά στερεότυπα, τα οποία κατασκεύαζαν ντόπιοι συντηρητικοί κύκλοι για να αμφισβητήσουν την ηθική και την ελληνικότητά τους.

Η απόκτηση γηπέδων αποτέλεσε ζήτημα ζωτικής σημασίας για τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων. Η ιδιοκτησία ενός αθλητικού χώρου παρείχε στα σωματεία τις απαραίτητες συνθήκες προπόνησης των αθλητών τους, ενώ η κατασκευή κερκίδων και η φιλοξενία θεατών εξασφάλιζαν μια σημαντική πηγή εσόδων. Προϋπόθεση για την απόκτηση ιδιόκτητου χώρου για τους προσφυγικούς συλλόγους ήταν η αρωγή της πολιτείας, η οποία είτε παρείχε τον αδιάθετο χώρο είτε πιο σπάνια χρηματοδοτούσε τα έργα ανέγερσης του γηπέδου. Σημαντική για την ευόδωση των προσπαθειών των προσφύγων υπήρξε η πρόσβασή τους στην παράταξη των Φιλελευθέρων, πολιτικοί της οποίας κατείχαν τα ηνία του κρατικού μηχανισμού κατά την πρώτη κρίσιμη δεκαετία του Μεσοπολέμου. Οι διοικήσεις των σωματείων, μαζί με την κρατική αρωγή, επιστράτευαν και τα μέλη τους για την προσφορά εθελοντικής εργασίας, την αυτοχρηματοδότηση των έργων και σε αρκετές περιπτώσεις τη δυναμική διεκδίκηση χώρων.

Η ελληνική κοινωνία υποδέχτηκε τους πρόσφυγες υπό συνθήκες πολιτικής ανωμαλίας και οικονομικής στενότητας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί εχθρότητα ανάμεσα στους γηγενείς και στους πρόσφυγες και να εκδηλωθούν έντονα φαινόμενα κοινωνικού ρατσισμού απέναντι στους νέους κατοίκους της χώρας, οι οποίοι θεωρήθηκαν υπαίτιοι για τα δεινά της κοινωνίας. Η αντιπαλότητα αυτή εκδηλώθηκε και στην καθημερινότητα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις μεταφέρθηκε και στα ποδοσφαιρικά γήπεδα. Έτσι, στα αθλητικά δίπολα προσφύγων και ντόπιων, τα οποία προέκυψαν σε πόλεις, όπως ο Βόλος και η Πάτρα, διακρίνονταν κοινωνικές, πολιτισμικές και εν μέρει ταξικές προεκτάσεις.

Η κοινωνική ανομοιογένεια του προσφυγικού κόσμου εκφράστηκε και μέσα από τη σύνθεση των αθλητικών τους σωματείων. Η κατανομή των προσφύγων αφενός στις ευρείες μάζες των άστεων και αφετέρου σε αυτούς τους λίγους, οι οποίοι συνέχισαν να διαβιούν ως μεγαλοαστοί στις μεγάλες πόλεις, αποτυπώνεται και στην κοινωνική σύνθεση των προσφυγικών αθλητικών σωματείων. Η παραπάνω διαπίστωση συνάγεται από την ανάλυση των καταλόγων των ιδρυτικών μελών και

των μελών των διοικητικών συμβουλίων των αθλητικών σωματείων των προσφύγων, η οποία δείχνει ότι στα μεν συνοικιακά σωματεία, που αποτελούσαν και την τεράστια πλειοψηφία, πρωτοστατούσαν οι μικροαστοί και οι εργάτες, στη δε διοικητική πυραμίδα των λίγων αστικών σωματείων, συμμετείχαν κυρίως άνθρωποι των ανωτέρων τάξεων, έμποροι, επιχειρηματίες και επιστήμονες. Όσον αφορά στην ηλικιακή σύνθεση των μελών των σωματείων, διαπιστώνουμε μια ισχυρή παρουσία νέων προσφύγων ηλικίας 17 έως 35 ετών. Τα άτομα αυτής της ηλικιακής κατηγορίας προσδιορίζονταν ως μέλη της νεολαίας του Μεσοπολέμου, σε όλα τα διαθέσιμα καταστατικά της εποχής.

Στο επίπεδο της δημόσιας κοινωνικότητας, τα μέλη των σωματείων των Σμυρνιών και των Κωνσταντινουπολιτών, τα οποία διαβιούσαν στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες μεγάλες πόλεις, συνέχιζαν να διατηρούν τις αστικές τους συνήθειες ως προς τις ενδοσωματειακές τους σχέσεις, τις σχέσεις τους με τα μέλη άλλων σωματείων, καθώς και ως προς τις σχέσεις τους με τον κοινωνικό τους περίγυρο. Έτσι, οι διασκεδάσεις τους και οι δημόσιες εκδηλώσεις τους τελούνταν κατά τα μεγαλοαστικά πρότυπα της Σμύρνης και της Κων/πολης. Από την άλλη μεριά, στις ψυχαγωγικές εκδηλώσεις των αθλητικών σωματείων των προσφυγικών συνοικισμών σημειωνόταν μαζική συμμετοχή των κατοίκων, τα δε γραφεία και οι λέσχες τους αποτελούσαν τόπους συνάθροισης των μελών τους.

Η δραστηριότητα των αθλητικών σωματείων των προσφύγων απέκτησε και πολιτικά χαρακτηριστικά, αφού η πλειοψηφία των μελών τους ανήκε στην παράταξη των Φιλελευθέρων. Η σχέση αυτή εκφράστηκε κυρίως μέσα από τη συμμετοχή πολιτικών της παράταξης στα διοικητικά συμβούλια των μεγαλύτερων και πιο δημοφιλών προσφυγικών σωματείων όπως η ΑΕΚ, ο ΠΑΟΚ, ο Πανιώνιος και ο Απόλλων. Λόγω της μαζικής συμμετοχής προσφύγων σ' αυτά και εξ αιτίας της απήχησης που είχαν στους προσφυγικούς συνοικισμούς όλης της χώρας, τα σωματεία αυτά αποτέλεσαν εξ αρχής ιδανικές δεξαμενές ψήφων για επίδοξους πολιτευτές και παράγοντες της αυτοδιοίκησης. Έτσι, μέσα από τη στελέχωση των συμβουλίων τους με πολιτευτές των Φιλελευθέρων, εντάχθηκαν αυτά στο πολιτικό και εκλογικό δίκτυο της παράταξης. Η εγκαθίδρυση του δικτατορικού καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, το οποίο διακρινόταν από αντιπροσφυγικές τάσεις, ανάγκασε τους παράγοντες των αθλητικών σωματείων των προσφύγων να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, προκειμένου να εξασφαλιστεί η απρόσκοπτη λειτουργία τους.

Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων λειτούργησαν ως φορείς της μνήμης της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης, μέσα από τη χρήση πλήθους πρακτικών και συμβόλων. Πριν από το 1922, η πολιτισμική μνήμη των μελών των ελληνικών αθλητικών σωματείων της Μικρασίας ήταν προσανατολισμένη προς την αρχαία Ελλάδα, μέσα από τη χρήση ονομάτων και την τέλεση εορτών, για λόγους πιστοποίησης της συνέχειας των Ελλήνων στην Ανατολή, η οποία εξυπηρετούσε εθνικούς σκοπούς. Η χρήση αρχαίων ελληνικών ονομάτων από τους συλλόγους και η αναβίωση αρχαίων αθλητικών αγώνων, όπως οι Πανιώνιοι, λειτούργησαν προς αυτή την κατεύθυνση. Διαμεσολαβητές αυτής της μνήμης ήταν τα μέλη της μικρασιατικής διανοήσης και των τοπικών ελίτ, τα οποία στελέχωναν τα συμβούλια των σωματείων. Στην Ελλάδα πλέον, τα μέλη των προσφυγικών αθλητικών σωματείων ανακαλούσαν τη μνήμη των τόπων καταγωγής τους μέσα από την τελετουργική μνημόνευση των νεκρών τους και τη χρήση επωνυμιών και συμβόλων, τα οποία παρέπεμπαν κυρίως στη γεωγραφία της Μ. Ασίας και στην ιστορία του Βυζαντίου. Τα γήπεδα των προσφύγων λειτούργησαν τα ίδια ως «σημαίνοντες τόποι μνήμης», καθώς νοσηματοδοτούσαν τους χώρους των προσφυγικών συνοικισμών, αποτελώντας νοερές προεκτάσεις της παλιάς πατρίδας τους. Η μεταφορά της έδρας του Πανιωνίου, επί παραδείγματι, από την Σμύρνη, στο συνοικισμό της Νέας Σμύρνης στην Αθήνα, εμπειρείχε πολλούς συμβολισμούς. Οι μνημονικές πρακτικές, που ακολουθούσαν τα μέλη των προσφυγικών αθλητικών σωματείων, περιελάμβαναν την επαναληπτική χρήση κειμένων, εικόνων και τελετουργικών και τη μετατροπή των ιστορικών γεγονότων σε σύμβολα. Η αναβίωση «πατρικών αθλητικών θεσμών», όπως οι Πανιώνιοι Αγώνες, συντελούσε στην ανάμνηση του παρελθόντος και στη μετατροπή του τραύματος της προσφυγιάς σε «ιερή παρακαταθήκη». Στο ίδιο πλαίσιο, η τέλεση των επετείων προσφυγικών σωματείων, όπως ο Πανιώνιος, συνέβαλλε στην ενίσχυση του αισθήματος της συνέχειας και στη σύνδεση επάλληλων εποχών. Μια άλλη πρακτική σύνδεσης με το παρελθόν για τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων ήταν και η τέλεση ταξιδιών τόσο σε μέρη της Ελλάδας, όπου είχαν εγκατασταθεί κοινότητες προσφύγων, όσο και σε πόλεις της Μ. Ασίας, από τις οποίες προέρχονταν οι σύλλογοι. Μνημειώδες και εμβληματικό υπήρξε το ταξίδι του Απόλλωνα Σμύρνης στη γενέτειρα πόλη του, λίγα μόλις χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, όπου αντιμετώπισε τοπικούς τουρκικούς συλλόγους. Το ταξίδι αυτό εντασσόταν στο πλαίσιο των προσπαθειών προσέγγισης της Ελλάδας και της Τουρκίας και της υπογραφής του Συμφώνου Φιλίας μεταξύ τους. Η μνήμη της Μικράς Ασίας και της

Πόλης ήταν παρούσα και στα καταστατικά των συλλόγων των προσφύγων, μέσα από ρητές αναφορές στους τόπους καταγωγής, οι οποίες αποτελούσαν ορόσημα για τη συνέχεια του έργου των μελών των σωματείων και για την ανάμνηση των τόπων προέλευσής τους.

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ο ελληνικός αθλητισμός θα μετασηματισθεί, οι δε εκάστοτε κυβερνήσεις θα πολιτεύονται στο αθλητικό πεδίο, ανάλογα με το ιδεολογικό τους πρόσημο, είτε προς πιο συντηρητικές είτε προς πιο προοδευτικές κατευθύνσεις. Το ποδόσφαιρο συνεχίζει να κυριαρχεί μέχρι την πλήρη επαγγελματοποίησή του κατά τη μεταπολίτευση, ο δε στίβος συνεχίζει να ενσαρκώνει τις αθλητικές παραδόσεις του έθνους. Τα προσφυγικά αθλητικά σωματεία διατηρούν τη διακριτή τους ταυτότητα, η οποία ενσωματώνει πλέον τις εμπειρίες και το μνημονικό απόθεμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, της Κατοχής, του Εμφυλίου και της μετεμφυλιακής ελληνικής κοινωνίας. Οι επωνυμίες και τα σύμβολά τους συνεχίζουν να θυμίζουν τους τόπους καταγωγής των μελών τους, στις τάξεις τους όμως ενσωματώνονται πλέον μέλη και φίλαθλοι από ολόκληρο το φάσμα της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι, μεταπολεμικά, οι οπαδικές κοινότητες των προσφυγικών αθλητικών σωματείων διαχειρίζονται τη μνήμη των σωματείων τους, ανάλογα με την πολιτική συγκυρία και τα εκάστοτε κοινωνικά διακυβεύματα. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε στην παρούσα διατριβή, η ανακατασκευή του παρελθόντος πραγματοποιείται μέσα από τη χρήση δεδομένων του παρόντος.

Πηγές - Βιβλιογραφία

Α΄ Πηγές

I. Ανέκδοτες

Αρχεία

Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «*Ανατολή*»

Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Αρχείο ψηφιοποιημένων εφημερίδων της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «*Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος*»

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο - Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας

Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος

Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής

Ιστορικό Αρχείο Ενώσεως Σμυρναίων

Ιστορικό Αρχείο Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου

Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς

Πρωτοδικείο Αθηνών

Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης

Πρωτοδικείο Πειραιώς

Πρωτοδικείο Πατρών

II. Δημοσιευμένες

Περιοδικά, εφημερίδες

Αθλητικά Χρονικά (1932-1933-1934)

Αθλητική (1928-1929)

Αθλητική Εβδομάς (1928-1929)

Αθλητική Επιθεώρησης (1923-1924-1925-1926-1927)

Αθλητική Ημέρα (1935-1936)

Αθλητική Κυριακή (1933)

Αθλητικόν Βήμα (1938)

Αθλητικός Κόσμος (1926-1927)

Αθλητικός Τύπος (1930-1931)

Αθλητισμός (1935-1936-1937-1938-1939-1940)

Αιγαιοπελαγήτικος Αθλητισμός (1930-1931-1932)

Βραδυνή

Έθνος

Ελληνική

Θεσσαλονικέων Πόλις

Κόσμος (Σμύρνης)

Μακεδονία

Ο Κόσμος της Ν. Φιλαδέλφειας

Πελοπόννησος

Διαδίκτυο

Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Δικτυακή Εγκυκλοπαίδεια για την Ελληνική Ιστορία και τον Πολιτισμό στον Εύξεινο Πόντο, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.

Λυκουρίνος Κυριάκος, Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στο Ν. Καβάλας, 1922-1926: Εποικισμός - στέγαση - γεωργικός κλήρος. Αγρότες πρόσφυγες στο Ν. Καβάλας, <http://lykourinos-kavala.blogspot.com/2016/12/1922-1926.html>

Ανάκτηση: 8/12/2018

Λυκουρίνος Κυριάκος, Καβάλα 1922-1930. Η στέγαση των προσφύγων και οι προσφυγικοί συνοικισμοί, <http://lykourinos-kavala.blogspot.com/2016/12/1922-1930.html> Ανάκτηση: 8/12/2018

Ορφανός Γεώργιος, *Οι εφημερίδες στην Ελλάδα παραμονές του 2ου Παγκοσμίου Πολέμου*, Χανιώτικα νέα, Καθημερινή εφημερίδα των Χανίων, 28 Οκτωβρίου 2017. <http://www.haniotika-nea.gr/i-efimerides-stin-ellada-paramones-tou-2ou-pagkosmiou-polemou/> Ανάκτηση: 1 Οκτωβρίου 2019.

Παπαδιάς Ευάγγελος, Μυωφά Νικολίνα, Η εξέλιξη της γειτονιάς Δουργούτι στο Νέο Κόσμο από το 1922 έως σήμερα <https://www.athenssocialatlas.gr>

The History of Homenetmen, Asbarez OnLine Newspaper, 5 Ιανουαρίου 2006. <http://asbarez.com/53076/the-history-of-homenetmen/> Ανάκτηση: 13-2-2019.

Καταστατικά, κανονισμοί

Κανονισμός Γυμναστικού Συλλόγου «Πέλοψ», 17 Ιουλίου 1912.

Κανονισμός της Ενώσεως Κωνσταντινουπολιτών, 22 Ιανουαρίου 1923.

Κανονισμός του εν Σταυροδρομίω Ελληνικού Λυκείου, Κων/πολις, 1871.

Καταστατικόν Αθλητικής Γυμναστικής Ενώσεως Μοσχάτου - Νέου Φαλήρου, 20 Δεκεμβρίου 1936.

Καταστατικόν Αθλητικής Ενώσεως Ελευθερουπόλεως Νέας Ιωνίας, 13 Νοεμβρίου 1934.

Καταστατικόν Αθλητικής Ενώσεως Ιεραπόλεως, 28 Σεπτεμβρίου 1930.

Καταστατικόν της Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως Αθηνών, 30 Μαΐου 1924.

Καταστατικόν Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως ούτινος αι τροποποιήσεις επεκυρώθησαν διά της υπ' αριθμόν 1816 και ημερομηνίαν 14 Μαΐου 1929 αποφάσεως του Πρωτοδικείου Αθηνών.

Καταστατικόν Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως Καβάλας, 18 Ιανουαρίου 1932.

Καταστατικόν Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως Πατρών, 19 Ιουνίου 1938.

Καταστατικόν Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπολιτών Θεσσαλονίκης, 27 Δεκεμβρίου 1925.

Καταστατικόν Αθλητικής Ενώσεως Νέας Ιωνίας, 7 Απριλίου 1940.

Καταστατικόν Αθλητικής Ενώσεως Ποντίων, 22 Μαρτίου 1931.

Καταστατικόν Αθλητικής Ενώσεως Προποντίδος Χαλκίδος, 30 Αυγούστου 1929.

Καταστατικόν Αθλητικής και Μορφωτικής Ενώσεως Νεολαίας Συνοικισμού Οδού Αθηνών - Μουταλάσκης, 11 Οκτωβρίου 1930.

Καταστατικόν Αθλητικής Ποδοσφαιρικής Ενώσεως Τριγλίας,

Καταστατικόν Αθλητικής Φυσιολατρικής Ενώσεως Νέων Νέας Κοκκινιάς, 20 Απριλίου 1935.

Καταστατικόν Αθλητικού και Γυμναστικού Συλλόγου «*Ο Ηρακλής*», 12 Μαΐου 1929.

Καταστατικόν Αθλητικού και Καλλιτεχνικού Συλλόγου Κοκκινιάς «*Η Αναγέννησις*», 26 Ιανουαρίου 1927.

Καταστατικόν Αθλητικού Ομίλου Ενώσις Κωνσταντινουπόλεως Πειραιώς, 1926.

Καταστατικόν Αθλητικού Ομίλου Κατιρλή, 1928.

Καταστατικόν Αθλητικού Ομίλου Τζιτζιφιών «Αιολικός», ως ετροποποιήθη τούτο υπό της Γενικής Συνελεύσεως της 15^{ης} Αυγούστου 1932.

Καταστατικόν Αθλητικού και Παλαιστικού Συλλόγου Φιλάθλων Καλλιθέας, 31 Μαΐου 1931.

Καταστατικόν Αθλητικού Πανφωκαϊκού Ομίλου «Ο Πρωτεύς» Πειραιώς, 25 Μαρτίου 1930.

Καταστατικόν Αθλητικού Ποδοσφαιρικού Ομίλου «Άρης» Νέας Κοκκινιάς, 8 Ιουνίου 1929.

Καταστατικόν Αθλητικού Ποδοσφαιρικού Ομίλου Ενώσεως Κοκκινιάς, 4 Ιανουαρίου 1931.

Καταστατικόν Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Συλλόγου Αθηνών «Ατρόμητος», 3 Ιουλίου 1927.

Καταστατικόν Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Συλλόγου «Ατρόμητος». Ακριβές αντίγραφον του διά της υπ' αριθ. 2058/1924 αποφάσεως του Πρωτοδικείου Αθηνών, εγκριθέντος Καταστατικού του Συλλόγου.

Καταστατικόν Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης «Αετιδές Τούμπας», 2 Ιουνίου 1929.

Καταστατικόν Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Συλλόγου «Οι Ακρίται» Θεσ/νίκης, 1939.

Καταστατικόν Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Συλλόγου Πάτρας «Η Θύελλα», 14 Ιουνίου 1930.

Καταστατικόν του Αθλητικού Συλλόγου «Βυζαντινή Αθλητική Ένωσις», 18 Οκτωβρίου 1923.

Καταστατικόν Αθλητικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης «Θησεύς», Ιούνιος 1929.

Καταστατικόν Αθλητικού Συλλόγου Κοκκινιάς «Θησεύς», 9 Ιουλίου 1925.

Καταστατικόν Αθλητικού Συλλόγου «Μαραθών» Συνοικισμού Κουρί Θεσσαλονίκης, 1 Αυγούστου 1927.

Καταστατικόν Αθλητικού Συλλόγου Νέας Φιλαδέλφειας «*Ο Ιωνικός*», 30 Σεπτεμβρίου 1930.

Καταστατικόν Αθλητικού Συλλόγου Νέας Φιλαδέλφειας «*Ο Ιωνικός*», 15 Μαρτίου 1936.

Καταστατικόν Αναμορφωτικού Ομίλου Νεολαίας Ποντίων Πειραιώς, 4 9/βριου 1925.

Καταστατικόν Αναμορφωτικού Συλλόγου Καλαμαριάς «*Ο Απόλλων*», 24 Ιανουαρίου 1926.

Καταστατικόν Βυζαντινού Αθλητικού Ομίλου.

Καταστατικόν Γυμναστικού Ομίλου «*Ο Ερμής*», 12 Δεκεμβρίου 1932.

Καταστατικόν Γυμναστικού Συλλόγου «*Νίκη*» (τέως Γυμναστικού Συλλόγου Προσφύγων Βόλου), 5 Οκτωβρίου 1926.

Καταστατικόν Εγκυκλοπαιδικού Συνδέσμου Νέων «*Ανατολικός Αστήρ*», 14 Ιουλίου 1927.

Καταστατικόν Εθνικής Μικρασιατικής Νεολαίας Θεσσαλονίκης, 11 Οκτωβρίου 1931.

Καταστατικόν Εθνικού Αθλητικού Ομίλου Καισαριανής, 1 Σεπτεμβρίου 1929.

Καταστατικόν Εθνικού Φυσιολατρικού Ομίλου Νέας Καλλιπόλεως Ε.Φ.Ο.Ν.Κ., 24 Δεκεμβρίου 1939.

Καταστατικόν Ενώσεως Αρμενίων Αθλητών, 25 Μαΐου 1926.

Καταστατικόν Ενώσεως Νέων Κοκκινιάς, 1927.

Καταστατικόν Ενώσεως Ποντιακής Νεολαίας Καλαμαριάς, 22 Ιανουαρίου 1928.

Καταστατικόν Ενώσεως Φιλάθλων Νέας & Παλαιάς Κοκκινιάς «*Η Άμυνα*», 27 Νοεμβρίου 1927.

Καταστατικόν Καλλιθαϊκού Ομίλου Φιλάθλων Καλλιθέας, 1 Σεπτεμβρίου 1926.

Καταστατικόν Μικρασιατικού Αθλητικού και Μορφωτικού Συνδέσμου Νέων, 1925.

Καταστατικόν Μικρασιατικού Γυμναστικού Συλλόγου «Απόλλων Σμύρνης», 20 Ιουλίου 1923.

Καταστατικόν Μικρασιατικού Γυμναστικού Συλλόγου «Απόλλων Σμύρνης», 22 Ιανουαρίου 1935.

Καταστατικόν Μικρασιατικού Ναυτικού Αθλητικού Ομίλου Θεσσαλονίκης, 15 Φεβρουαρίου 1928.

Καταστατικόν Μορφωτικής Ενώσεως Νεολαίας Μαλακοπητών, 25 Ιανουαρίου 1933.

Καταστατικόν Μορφωτικής Λέσχης Νεολαίας Τούμπας, 5 Σεπτεμβρίου 1927.

Καταστατικόν Μορφωτικού Αθλητικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης «Ποσειδών» Τούμπας, 8 Αυγούστου 1934.

Καταστατικόν Μορφωτικού Αθλητικού Συλλόγου Νεολαίας Συνοικισμού Στυλιανού Γονατά, 29 Οκτωβρίου 1933.

Καταστατικόν Μορφωτικού Ομίλου Νεολαίας Συνοικισμού Σαράντα Εκκλησιών - Παύλου Μελά, 15 Μαΐου 1932.

Καταστατικόν Μορφωτικού Συλλόγου «Ελπίς», 8 Μαρτίου 1936.

Καταστατικόν Μορφωτικού Συλλόγου «Κοραής» Νέου Ρυσίου, 26 Σεπτεμβρίου 1933.

Καταστατικόν Μορφωτικού Συλλόγου Νεολαίας Ξηροκρήνης «Η Διάπλασις», 1 Απριλίου 1936.

Καταστατικόν Μουσικοαθλητικού Συλλόγου «Σοπέν» Αμπελοκήπων, 15 Σεπτεμβρίου 1934.

Καταστατικόν Μουσικού και Γυμναστικού Συλλόγου «Αχιλλεύς», 5 Αυγούστου 1925.

Καταστατικόν Ναυτικού & Γυμναστικού Συλλόγου «Πέλοψ», 14 Ιουλίου 1926.

Καταστατικόν Ομίλου Αντισφαιρίσεως Νέας Σμύρνης, 26 Μαρτίου 1933.

Καταστατικόν Ομίλου Φιλάθλων Ιωνίας, 6 Φεβρουαρίου 1927.

Καταστατικόν Ομίλου Φιλάθλων Ιωνίας, 2 Φεβρουαρίου 1930.

Καταστατικόν Παμμικρασιατικού Συνδέσμου Νέων.

Καταστατικόν Πανθεσσαλονίκειου Αθλητικού Ομίλου Κωνσταντινουπολιτών, 5 Απριλίου 1926.

Καταστατικόν Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου, 12 Μαρτίου 1939.

Καταστατικόν Ποδοσφαιρικού Ομίλου «*Μικρός Ολυμπιακός*», 31 Ιανουαρίου 1932.

Καταστατικόν Προοδευτικού Αθλητικού Συλλόγου «*Ατρόμητος*» Δραπετσώνας, 6 Ιανουαρίου 1933.

Καταστατικόν Σμυρναϊκής Νεολαίας Θεσσαλονίκης, 14 Δεκεμβρίου 1930.

Καταστατικόν Συλλόγου Νεολαίας Καλαμαριάς «*Αναγέννησις*».

Καταστατικόν του εν Αθήναις εδρεύοντος Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης, 12 Ιανουαρίου 1923.

Καταστατικόν του εν Αθήναις εδρεύοντος Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης ως ετροποποιήθη παρά της Εκτ. Γεν. Συνελεύσεως της 14 Οκτωβρίου 1926.

Καταστατικόν Αθλητικού Συλλόγου Συνοικισμού Ταμπουρίων «*Βυζάντιον*», 29 Μαΐου 1927.

Καταστατικόν «*Οι Νέοι Συνοικισμού Βύρωνος*», 24 Αυγούστου 1924.

Καταστατικόν Πενθεσσαλικής Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως Βόλου, 12 Νοεμβρίου 1933.

Καταστατικόν της Ποδηλατικής Ομοσπονδίας Ελλάδος, 4 Νοεμβρίου 1936.

Καταστατικόν Ποδοσφαιρικού και Αθλητικού Ομίλου «*Ανατολικός Αστήρ*» Κοκκινιάς, 31 Ιουλίου 1932.

Καταστατικόν Ποδοσφαιρικού Αθλητικού Ομίλου «*Μικρασιατική Ένωσις*» Δουργούτη.

Καταστατικόν Ποδοσφαιρικού Αθλητικού Συλλόγου «*Βύρων*», 21 Μαΐου 1929.

Καταστατικόν Ποδοσφαιρικού Αθλητικού Συλλόγου «Σφενδόνη» Θεσσαλονίκης, 22 Ιανουαρίου 1928.

Καταστατικόν Προοδευτικής Νεολαίας Κοκκινιάς, 6 Δεκεμβρίου 1925.

Καταστατικόν του Συλλόγου Νεανίδων Καλαμαριάς, 30 Ιανουαρίου 1927.

Καταστατικόν Συλλόγου Νήαρ Ηστ Κοκκινιάς Πειραιώς, 1 Ιουλίου 1930.

Καταστατικόν Συνδέσμου Νεολαίας Καλαμαριάς «*Η Ένωσις*», 11 Μαρτίου 1933.

Καταστατικόν Συνδέσμου Νεολαίας Καλαμαριάς «*Νέα Γενεά*», 28 Μαρτίου 1925.

Καταστατικόν Συνδέσμου Αθλητικών Σωματείων Κωνσταντινουπόλεως, Κωνσταντινούπολις, 1922.

Καταστατικόν του Συλλόγου Νεολαίας Καυκασίων Καλαμαριάς, 15 Αυγούστου 1924.

Καταστατικόν Φυσιολατρικού Συνδέσμου Νέας Κοκκινιάς «*Ο Παν*», 13 Σεπτεμβρίου 1935.

Καταστατικόν Ψυχαγωγικού και Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ποντιακής Νεολαίας, 17 Ιανουαρίου 1932.

Το Κεντρικόν Παρθεναγωγείον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Σταυροδρομίου κατά το 67ον σχολικόν έτος 1910, Κων/πολις, 1910.

Νομοθεσία

Β. Δ. «Περί συστάσεως επιτροπής υπό το όνομα ‘‘επιτροπή επί της εμπυχώσεως της εθνικής οικονομίας’’», ΦΕΚ 5, 9/2/1837.

Νόμος ΒΧΚΑ’/1899, «Περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων» (12-7-1899). ΦΕΚ Α’ 141.

Νόμος, ΓΥΛΗ’ «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ΒΧΚΑ’ νόμου περί γυμναστικής κλπ.», ΦΕΚ Α’ 284 (5 Δεκεμβρίου 1909).

Β.Δ. «Περί παροχής ετησίου χρηματικής συνδρομής εις τα ελληνικά γυμναστικά και αθλητικά σωματεία τα μετέχοντα των εκάστοτε τελουμένων Πανελληνίων γυμναστικών αγώνων εν τω Παναθηναϊκώ Σταδίω» (26 Φεβρ. 1911).

Νόμος 201/1914, περί τροποποιήσεως του άρθρου 35, του ΒΧΚΑ' νόμου», ΦΕΚ Α' 105.

Νόμος 2476/1920, «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων ΒΧΚΑ' και ΓΥΛΗ' περί γυμναστικής, ΦΕΚ Α' 105.

Νόμος 4371 Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κυρώσεως των Ν. Δ. της 9 Δεκεμβρίου 1925 περί ενιαίας οργανώσεως και διοικήσεως της σωματικής αγωγής και της 20 Σεπτεμβρίου 1926 "Περί οργανώσεως της σωματικής αγωγής και της στρατιωτικής προπαιδεύσεως" καθώς και της λοιπής ισχύουσας γυμναστικής νομοθεσίας ως ετροποπολογήθη, ΦΕΚ 298/02.08.1929, Τεύχος Α.

Νόμος 5620 Περί κυρώσεως του 30 Ιουλίου Ν.Δ περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως απάσης της ισχύουσας νομοθεσίας περί σωματικής αγωγής, ΦΕΚ 290/31.08.1932, Τεύχος Α.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως τεύχος Α', αρ. 499 (10 Νοεμβρίου 1936) σσ. 2666-2667 (Α.Ν. «περί συστάσεως Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας»).

Β΄ Βιβλιογραφία

I. Ξενόγλωσση

Albanidis E. - Vouzanidou E., “Physical education and sports of Constantinople Greeks and their sports activities following resettlement in towns of mainland Greece (Thessaloniki, Kavala)”, *Studies in Physical culture and tourism*, Vol. 14, No. 1, 2007.

Anderson B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London - New York, Verso, 1983.

Bachrach S.D., *The Nazi Olympics: Berlin 1936*, Washington, U.S. Holocaust Memorial Museum, 2000.

Belloni E., “The Birth of the sport nation: sports and mass media in Fascist Italy”, *Aloma: Revista de Psicologia, Ciències de l'Educació i de l'Esport*, 2014, 32(2), 53-61.

Blanch M., “Imperialism, nationalism and organized youth”, *Working Class Culture, Studies in History and Theory*, London, 1980.

Carpentier F. and Lefevre J.- P., “The Modern Olympic Movement, Women’s Sport and the Social Order During the Inter-war Period”, *The International Journal of the History of Sport*, Vol. 23, No. 7 (November 2006), 1112–1127

Clark B., *Twice a Stranger: How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, London, Granta Publications, 2006.

Connerton P., *How societies remember*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

Crompton J.L., “Sponsorship of Sport by Tobacco and Alcohol Companies: a Review of the Issues”, *Journal of Sport and Social Issues*, 1993 17: 148.

Dodd Ch., *The Oxford and Cambridge Boat Race*, Stanley Paul, 1983.

- Elias N. - Dunning E., *Quest for Excitement. Sport and leisure in the civilizing process*, Oxford, Basil Blackwell, 1986.
- Elias N. - Scotson J. L., *The Established and the Outsiders*, London, Sage, 1994.
- Foucault M., *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, edit. D.F. Bouchard and Sherry Simon, Ithaca NY, Cornell University Press 1977.
- Georgiadis K., *Olympic Revival. The revival of the Olympic Games in modern times*, Athens, Ekdotike Athenon, 2003.
- Goffman E., *Frame Analysis. An essay on the Organization of Experience*, Boston, Northeastern University Press, 1974.
- Hargreaves J., *Sport, Power and Culture, A social and historical analysis of popular sports in Britain*, Cambridge, Polity, 1986.
- Harvey A., *The Beginnings of a Commercial Sporting Culture in Britain, 1793 - 1850*, Ashgate, Aldershot, 2004.
- Hobsbawm E.-Ranger T. (eds), *The invention of tradition*, Cambridge University Press, 1983.
- Irak D., *The transformation of football fandom since the 1970s*, Master Thesis, Istanbul, Boğaziçi University, 2010.
- Gillis J., *Youth and History*, New York, 1974.
- Kamouzis D., “Collective Representation, Memory and Refugee Identity: Asia Minor Greeks After 1923”, Symposium-“*Turkish-Greek Compulsory Population Exchange in its 90th Year: New Approaches, New Findings*”, İstanbul, 16-17 November 2013.
- Kitroeff A., *Wrestling with the Ancients: Modern Greek Identity and the Olympics*, New York, Greekworks.com., 2004.
- Kontogiorgi E., *Population Exchange in Greek Makedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford, Clarendon Press, 2006.

- Koulouri C., “From Antiquity to Olympic Revival: Sports and Greek National Historiography (Nineteenth-Twentieth Centuries)”, *The International Journal of the History of Sport*, Vol. 27, No. 12 (August 2010), 2014-2052.
- Leed E., *No Man’s Land, Combat and Identity in World War I*, Cambridge University Press, 1979.
- Leigh M.H. – Bonin T. M., “The Pioneering Role Of Madame Alice Milliat and the FSFI in Establishing International Track and Field Competition for Women”, *Journal of Sport History*, vol. 4 No. 1 (1977), 72 επ.
- Llewellyn Smith M., *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, London, Hurst & Company, 1998
- Lukes S., “Political Ritual and Social Integration”, *Sociology*, 9 (1975), 289-308.
- Marchand R., *Advertising the American Dream. Making Way for Modernity, 1920-1940*, California, University of California Press, 1986.
- Mavrogordatos G. Th., *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley, University of California Press, 1983.
- Michels R., *A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, London - New York, The Free Press, 1968.
- Nora P., “Between memory and history: Les lieux de memoire”, *Representations*, 26 (1989), 7-24.
- Pentzopoulos D., *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact Upon Greece*, Paris, Mouton & CO, 1962.
- Santis E., *Refugees and Economic Migrants in Greater Athens*, Athens, 1973.
- Stokes M., «“Strong as a Turk”: Power, Performance and Representation in Turkish Wrestling», στο Jeremy Mac Clancy (edit.), *Sport, Identity and Ethnicity*, Oxford, Berg, 1996.
- Tsiptsios L., *Le PAOK et l’élite de la Ville. Sport, réfugiés et vénizélisme dans la Thessalonique de l’entre-deux-guerres (1922-1936)*, Mémoire de recherche

soutenu à l'Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne sous la direction de Laurence Badel et Anne Couderc, Paris, 2019.

Veblen Th., *The Theory of the Leisure Class*, Oxford, Oxford University Press, 2009.

Wigglesworth N., *The Social History of English Rowing*, London, Frank Cass, 1992.

Yıldız M. C., *Strengthening Male Bodies and Building Robust Communities: Physical Culture in the Late Ottoman Empire*, Unpublished dissertation, Los Angeles, University of California, 2015.

II. Ελληνόγλωσση

Αβδελά Έ., «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος, Β' τόμος, μέρος 1ο*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 337-359.

Αβδελά Έ. - Ψαρά Α., *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση, 1985.

Αβραμάντης Ι., *Οι Πόντιοι ανά τους αιώνες*, Αθήνα, έκδοση Επιτροπής Ποντίων, 1972.

Αγγελάκης Γ., *Οπαδική κουλτούρα και διαχείριση της προσφυγικής μνήμης: η περίπτωση της κοινότητας οπαδών του Απόλλωνα Σμύρνης*, Ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Αθήνα, Αθλητικές Σπουδές: Κοινωνιολογία, Ιστορία, Ανθρωπολογία, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2019.

Αγγελίδης Ν., *Όλες οι ΑΕΚ του κόσμου...*, Αθήνα, Νότιος Άνεμος, 2016.

Αγριαντώνη Χ., «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος, Β' τόμος, μέρος 1ο*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 269-293.

Αγτζίδης Β., «Πρόσφυγες του '22 στην Ελλάδα: Κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις», στο *Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική και Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας*, Πρακτικά 5ου Συμποσίου Κέντρου Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού Δήμου Νέας Ιωνίας, 25,26 & 27 Νοεμβρίου 2011, Αθήνα, Έκδοση ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ., 2011, σ. 35-88.

Αγίδης Α. Ι., *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες: Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του Προσφυγικού Ζητήματος*, Αθήνα, 1934.

Αλεξάτος Γ., *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς 1916-1919*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Κυριακίδη ΙΚΕ, 2015.

- Αναγνωστοπούλου Σ., *Μικρά Ασία 19ος αι. - 1919, Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.
- Αναστασιάδης Μ., *Αθλητικός Σύλλογος Πέρα*, Αθήνα, 2009.
- Αντόρνο – Λόβενταλ – Μαρκούζε - Χορκχάιμερ, *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, Αθήνα, Ύψιλον, 1984.
- Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος, *Η Εκκλησία της Τραπεζούντος*, Αθήνα, Αρχαίον Πόντου, 1933.
- Assmann J., *Η πολιτισμική μνήμη-Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*. Μτφ. - επιμ. Διαμαντής Παναγιωτόπουλος, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- Βαζούρας Α., *Ζωντανή Μαρτυρία. Χειρόγραφες Αναμνήσεις για τις μέρες του 1936*, εφ. *Το Βήμα* από 20-6-1976 έως 20-7-1976.
- Βαμβακοπούλου Μ., *Αιγάλεω. Οι δρόμοι της προσφυγιάς*, Αιγάλεω, 2012.
- Βαρίκα Ε., *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα, Κατάρτι, 1996.
- Βαρλάς Μ., «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.-εισαγ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2007, σ. 148-174.
- _____, «Η Σμυρνιά ως εικόνα και ως υποκείμενο στις αρχειακές πηγές», στο *Η θέση και ο ρόλος της Μικρασιάτισσας κατά τους νεότερους χρόνους, έως το 1922*, Πρακτικά 7ου Συμποσίου, 27,28,29 Νοεμβρίου 2015, Συνεδριακό Κέντρο Δήμου Ν. Ιωνίας, Δήμος Νέας Ιωνίας, Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού (ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ), 2016, σ. 117-132.
- Βερέμης Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, Αθήνα, Εξάντας, 1977.
- _____, *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-2003*, Γ' έκδοση, Αθήνα, ΕΛΙΑΜΕΠ, Ι. Σιδέρης, 2003.

- Βλαδίμηρος Λ., *Η Ιστορία της Ελληνικής Ιατρικής στη Σμύρνη*, Αθήνα, Ένωση Σμυρναίων, 2018.
- ___, *Σκεύος Ζερβός. Πρωτοπόρος Γιατρός, Ερευνητής, Συγγραφέας, Εθνικός Ευεργέτης και Πολιτικός*, Αθήνα, Ιατρικός Σύλλογος Αθηνών, 2018.
- Βλησίδης Κ., *Όψεις του ρεμπέτικου*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2004.
- Bourdieu P., *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2002.
- Γάσιας Γ., *Η περίπτωση των ποδοσφαιρικών σωματείων στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου 1922-1936*. Ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Ρέθυμνο, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, 2005.
- ___, «Η διάδοση του ποδοσφαίρου στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου», στο Γιάννης Ζαϊμάκης - Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 227-250.
- Γκαντερέ Φ. - Λαγκιγιομί Π. - Μπερτό Ζ. - Μπρομ Ζ.-Μ., *Αθλητισμός, Κουλτούρα και Καταπίεση*, Αθήνα, Εκδόσεις Ουτοπία, 1982.
- Γιαννούτσος Μ., *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Σάμο (1922-1940): Κοινωνική ένταξη, οικονομική δραστηριότητα, πολιτική συμπεριφορά*. Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2016.
- Γκιζελή Β., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984.
- Γκιόσος Γ., *Τουρκομερίτες και Αυστριακοί. Κοινωνικές παράμετροι στον τρόπο οργάνωσης του ποδοσφαίρου στον Βόλο 1922-90*. Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1994.
- Clark B., *Δύο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν τη σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, Αθήνα, Ποταμός, 2007.

Da Silva J. G., «Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας στην πρόσφατη ιστορική παραγωγή», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «*Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*», τόμος Α', Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1986, σ. 37-78.

Δεσποτόπουλος Κ. Ι., *Αναπολήσεις*, τόμος Α', Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005.

Δουβής Ι., *Μάρκετινγκ, χορηγίες και δημόσιες σχέσεις αθλητικών οργανισμών*, Σπάρτη, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2015.

Δραγούμης Μ., «Οι πρόσφυγες του 1922 και η μουσική τους δραστηριότητα στη νέα τους πατρίδα», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Η ιστορία μιας πόλης: Μέρος τρίτο. Οι πρόσφυγες του 1922 φτάνουν στην Αθήνα...*, Εβδομαδιαία εφημερίδα LIFO, τεύχος 498, 1 Δεκεμβρίου 2016, Αθήνα, σ. 64-65.

Εξερτζόγλου Χ., *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 1996.

—, «Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19ος αιώνας - αρχές 20ού)», στο Α. Λιάκος (επιμ.-εισαγ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2011, σ. 25-53.

—, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015, σ. 217-236.

Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού. Ιστορία – Λαογραφία - Πολιτισμός, τόμ. 4, Αθήνα, Μαλλιάρης - Παιδεία, 2007.

Εύξεινος Πόντος, Σύγγραμμα Περιοδικόν, Εβδομαδιαίον, Εν Τραπεζούντι, Τύποις Ευξείνου Πόντου, 1880-1881.

Ζάικος Ν., ««Αι γυναίκες αθλήτριαι κατά 95% χάνουν την μητρότητά τους». Ο Σύνδεσμος Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων και η

αποδοχή του κλασικού αθλητισμού γυναικών στην Ελλάδα», *Γυναίκα & Άθληση*, Τεύχος XI (2019), 74-113.

Ζαϊμάκης Γ., «Από το Σπάρτακο στις ομάδες της ΕΠΟΝ: ποδόσφαιρο εργατικό κίνημα και πολιτική στο Ηράκλειο», *Humba*, 23: 38-39.

___, «Δίκτυα αστικής κοινωνικότητας και σωματειακός αθλητισμός στο Ηράκλειο (1898-1940)», *Κρητικά Χρονικά*, 32 (2012), 297-341.

___, *Εργοτέλης 1929-2009. Ψηφίδες της αθλητικής και κοινωνικής ιστορίας ενός φιλοπρόοδου σωματείου*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2010.

___, «Η πολιτική οικονομία του ποδοσφαίρου στην ύστερη νεωτερικότητα. Εμπορευματοποίηση, παγκοσμιοποίηση και αποικιοποίηση», στο Γιάννης Ζαϊμάκης, Νίκος Κοτταρίδης (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα, Πλέθρον, 2013, σ. 27-58.

___, «Κοινωνική ενσωμάτωση και πολιτισμική διαφοροποίηση: Μικρασιάτες μουσικοί στο μεσοπολεμικό Ηράκλειο», *Δοκιμές*, 9 -10 (Άνοιξη 2001), 109-135.

___, «Κρατικός παρεμβατισμός, νεολαία και αθλητισμός στη μεταξική περίοδο: η περίπτωση της ΕΟΝ στο Ηράκλειο», στο Β. Καραμανωλάκης-Ε. Ολυμπίτου-Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, ΑΣΚΙ-Ινστιτούτο Νίκος Πουλατζάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 2010.

Ζαϊμάκης Γ. – Petre B., «Πολιτισμικός ιμπεριαλισμός και σπορ στην ανατολική Μεσόγειο και την Κρήτη: Ο ρόλος των βρετανικών στρατευμάτων (1880-1912)», στο Σ. Πετμεζάς, Λ. Τζεδάκη (επιμ.), *Επετειακός τόμος: Κυριαρχίες και συνειδήσεις στη Μεσόγειο 1880-1920*, Ηράκλειο, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2014, σ. 201-228.

Zurker E. J., *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, μτφ: Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου, Αθήνα, Τροχαλία, 1926.

Halbwachs M., *Η συλλογική μνήμη*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2013.

- Hirschon R., *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατικών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006.
- Hobsbawm E., *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, (μτφ. Π. Ματάλας), Αθήνα, Θεμέλιο, 2001.
- Θεοδωρίδης Χ. Α., *Διακριθέντες του ξεριζωμένου Ελληνισμού, Μικράς Ασίας – Πόντου - Αν. Θράκης - Κωνσταντινουπόλεως*, τόμ. Β', Αθήναι, Έκδοσις Προσφυγικής Οργανώσεως Εθνική Μνημοσύνη, 1976.
- Ιωαννίδης Θ., «Η πυγμαχία στη Θεσσαλονίκη στην περίοδο 1922-1940», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τριμηνιαία Θεσσαλονίκηια έκδοση, Θεσσαλονίκη, Πολιτιστική Εταιρία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, τεύχος 15 (Οκτώβριος 2004), 114-119.
- Ιωαννίδου Ε., «Ο Προσφυγικός Φοίνικας και η δράση του στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Μικρασιατική Σπίθα*, περιοδική έκδοση της Αδελφότητας Μικρασιατών Νομού Σερρών «Ο Άγιος Πολύκαρπος», Σέρρες, τόμος 19 (2015), 181-190.
- ___, «Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940)», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τριμηνιαία Θεσσαλονίκηια έκδοση, Θεσσαλονίκη, Πολιτιστική Εταιρία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Τεύχος 15 (2004), 34-113.
- Ιωσηφίδης Κ., *Το ποδήλατο στην Ελλάδα 1880-2012*, Αθήνα, Economía Publishing, 2014.
- Καγιαλής Γ., «Λογοτεχνία και πνευματική ζωή», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, Β' τόμος, μέρος 2ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 295-365.
- Κακάτσος Γ. Κ., *Πορεία μέσα στο χρόνο, Νέα Φιλαδέλφεια - Νέα Χαλκηδόνα, Ιστορία – Λεύκωμα - Ειδήσεις*, Νέα Φιλαδέλφεια, έκδοση εφημερίδας «Αναζήτηση», 1997.

- Καμούζης Δ., «Από ‘σωτήρας της φυλής’, ‘ευεργέτης των Τούρκων’ : Ο Βενιζέλος και η εθνικιστική ηγετική ομάδα των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, 1918-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμος 17 (2011), 151-193.
- Κάννερ Έ., *Εμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Ο κόσμος μιας Ελληνίδας χριστιανής δασκάλας*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2012.
- Καραγεωργίου Ε., *Σωματική Άσκηση, Εμφυλες Ταυτότητες και Ελληνικότητα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το Περιοδικό «Ελληνική Αγωγή»*. Διπλωματική εργασία, Μυτιλήνη, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010.
- Καραδήμου - Γερολύμπου Α., «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β', μέρος 1ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 59-105.
- Καραστεργίου Μ., «‘Εδώ στο Βόλο οι πρόσφυγες φέραν το ποδόσφαιρο’». Το γήπεδο της Νίκης ως τόπος μνήμης, ταυτότητας και ιστορίας των προσφύγων της Νέας Ιωνίας Βόλου», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Δήμητρα Λαμπροπούλου, Μάρλεν Μούλιου, Ποθητή Χαντζαρούλα (επιμ.), *Η Μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα, Πλέθρον, 2016, σ. 107-124.
- Καρδάσης Β., «Ολυμπιακός Πειραιώς: Ένα Αρχείο, μια Ιστορία», *Ιστωρ*, Αθήνα, τχ. 9 (1996), 59-86.
- Κατσάπης Κ., «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.-εισαγ.), *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2007, σ. 104-126.
- _____, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.-εισαγ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2011, σ. 125-169.

- Κατσιακαδέλη Α. - Μπεργελές, Ν., *Πετοσφαίριση*, Αθήνα, 1986.
- Κερασίδης Σ. - Γεωργούλης Π., *Η Τούμπα των προσφύγων. Εικόνες και μνήμες από τη γένεση μιας συνοικίας*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, 2005.
- Κερεμίδης Β., *Πυγμαχία. Τα βασικά στοιχεία του αθλήματος*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων Κ. Χριστοδουλίδη, 1995.
- Κεχριώτης Β., «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», στο Κ. Γαρδίκας, Β. Κεχριώτης, Χ. Λούκος, Χ. Λυριντζής, Ν. Μαρωνίτη (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2008, σ. 17-51.
- Κιτρόεφ Α., *Ελλάς, Ευρώπη, Παναθηναϊκός: 100 χρόνια ελληνικής ιστορίας 1908-2008*, Νέα Υόρκη, Greekworks.com, 2010.
- Κιτρομηλίδης Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, 1999.
- Κόκκινος Γ., «Ελληνική διανοήση και Ολυμπιακοί Αγώνες (1896,1906)», στο Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.-εισαγ.), *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Αθήνα, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2004, σ.125-185.
- Κορομηλά Μ. - Κοντάρης Θ., *Ερυθραία, Ένας ευλογημένος μικρόκοσμος στην καρδιά της Ιωνίας*, Αθήνα, Πανόραμα, 1997.
- Κοτσιφός Γιαν. (επιμ. έκδοσης), *Θεσσαλονίκη 1912-2012. Μεγάλα γεγονότα στον καθρέφτη του τύπου*, Θεσσαλονίκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Ενώσεως Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας - Θράκης, 2012.
- Κουβάς Γ., *Το διάβα της Καισαριανής*, Β' έκδοση, Καισαριανή, Εκδόσεις «Θ. Φασουλά», 1996.
- Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμος Γ', Αθήνα, 1949.
- Κουλούρη Χρ. (επιμ.-εισαγ.), *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων (1896-1906)*, Αθήνα, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2004.
- Κουλούρη Χρ. (επιμ.), *Αρχαία και Ιστορία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2002.

- Κουλούρη Χρ., *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 1997.
- ___, «Αθλητισμός και σπορ», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922, Οι απαρχές*, τόμ. Α', μέρος 2ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 401-419.
- ___, «Η ιστορία του ελληνικού αθλητισμού: Σπορ, φυσική αγωγή και Ολυμπιακοί αγώνες», στο Γιάννης Ζαϊμάκης - Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα. Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 43-87.
- Κουλούρη Χρ. – Γεωργιάδης Κ. (επιμ.), *Η Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία. Ιστορία ενός Ολυμπιακού θεσμού*, Αθήνα, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2007.
- Κουσουνέλος Γ. (επιμ.), *Γ.Σ. Απόλλων Σμύρνης 1891-2011, Μια ομάδα - Δύο πατρίδες - Τρεις αιώνες. 120 χρόνια Αθλητισμός και Πολιτισμός*, Αθήνα, Γ.Σ. Απόλλων Σμύρνης-Περιφέρεια Αττικής, 2012.
- Κουτούπης Θ., *Χορηγία. Πρακτικός οδηγός για χορηγούς και επιχορηγούμενους*, Αθήνα, Εκδόσεις Γαλαίος, 1996.
- Κυπριανός Π., «Πραγματικότητα, παιχνίδι, φίλαθλοι», στο Γιάννης Ζαϊμάκης, Νίκος Κοτταρίδης (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα, Πλέθρον, 2013, σ. 127-140.
- Κυπριανός Π. - Χουμεριανός Μ., *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, Αθήνα, Διόνικος, 2009.
- Κυριακίδου - Νέστορος Ά., *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Ε' έκδοση, Αθήνα, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1977.
- Κυρίτσης Δ. – Μπουντίδου Αθ., *Βυζαντινός Αθλητικός Όμιλος Β.Α.Ο. 1926-2007*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2007.

- Κυρίτσης Δ. - Στεφανίδης Αν. - Τσιομπανούδη Ελ. (επιμ.), *Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών ΠΑΟΚ 1926-2005*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2005.
- Κωνσταντάρας-Σταθαράς Δ., *Το Χρονικό της Νέας Ιωνίας 1924-1994. Εβδομήντα χρόνια ζωής*, Νέα Ιωνία Μαγνησίας, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Ν. Ιωνίας Μαγνησίας, Εκδόσεις Ωρες, 1994.
- Λαγουδάκη Ε., *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, Ηράκλειο, Εκδόσεις Δοκιμάκης, 2009.
- ___, *Συμβολή των Μικρασιατών προσφύγων στην ανάπτυξη του αθλητισμού στο Ηράκλειο*, εφημερίδα Πατρίς Ηρακλείου, 28 Μαρτίου 2007.
- Λανιέλ Εδμ., *Ο Κουταλιανός*, Αθήνα, Εκδόσεις Κεραυνός.
- Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989.
- Lenk K., *Πολιτική Κοινωνιολογία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1990.
- Λιάκος Α., *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, Εκδόσεις Λωτός, 1988.
- Λινάρδος Π. Ν., *Δημητρός Δάλλας. Ο πρωτομάστορας του αθλητισμού της Μικράς Ασίας και της προσφυγικής αναγέννησης του Πανιωνίου Γ. Σ. Σμύρνης*, Γλύφα Ηλείας, Εκδόσεις Μπαλά, 2018.
- ___, *Η Σμύρνη του Πανιωνίου, Από τη μικρασιατική πρωτοπορία στην αθηναϊκή αναγέννηση*, Νέα Σμύρνη, Οι Φίλοι των Τεχνών, 1998.
- Μακρίδης Π., *Η ιστορία της ΑΕΚ*, Αθήνα, Έκδοσις εφημερίδος «Αθλητική Ηχώ», 1953.
- Μαμώνη Κ. - Ιστικοπούλου Λ., *Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, Αθήνα, Εστία, 2006.
- Μανιτάκης Π., *100 χρόνια Νεοελληνικού Αθλητισμού 1830-1930*, Αθήνα, 1962.

- Μαρκέτος Σπ., «Η ελληνική αριστερά», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμ. Β', μέρος 2ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 125-153.
- Μαρκούζε Χ., *Το τέλος της Ουτοπίας*, Αθήνα, Ύψιλον, 2015.
- Μαυρογορδάτος Γ. Θ., «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 9-19.
- ___, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1996.
- ___, «Η σπουδαιότερη συμβολή των προσφύγων στην ανάπτυξη της Ελλάδας», στο *Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική και Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας*, Πρακτικά 5ου Συμποσίου Κέντρου Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού (ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.) Δήμου Ν. Ιωνίας, 25-27 Νοεμβρίου 2011, Έκδοση ΚΕ. ΜΙ. ΠΟ., Νέα Ιωνία, 2012, σ. 29-32.
- ___, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2015.
- ___, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα - Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1981.
- ___, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2017.
- Mazower M., *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006.
- Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια του Αθλητισμού*, Αθήνα, Δρακόπουλος, 1961.
- MENT Μορφωτική Ένωση Νεολαίας Τούμπας*, Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2006.
- Μεχτίδης Π., *Οι απαρχές της γυμναστικής στη Σμύρνη (1870-1880)*, εφ. Μικρασιατική Ηχώ, τριμηνιαία έκδοση της Ενώσεως Σμυρναίων, Ιανουάριος – Φεβρουάριος - Μάρτιος 2015, Αθήνα.

- Μηλίτση - Νίκα Α. – Θεοφιλοπούλου - Στεφανούρη Χ., *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης. Από το αρχείο διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας*, Καλαμάτα, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γ.Α.Κ.-Αρχαία Νομού Μεσσηνίας, 2008.
- Μιμίκος Γ., *Λέανδρος Καρούσος, ο πρώτος αρχηγός στην ιστορία του ΟΦΗ...*, Εφ. Νέα Κρήτη, 10 Μαρτίου 2018.
- Μόσχου - Σακοράφου Σ., *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα, 1990.
- Μουρατίδης Σ., *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, Πόντου και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα (1922-1932)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2005.
- Μουρουγκλού Ά., «Η ίδρυση της κοινότητας Καλλιθέας», στο δρ. Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστ. εποπτεία), *Καλλιθέα, όψεις της ιστορίας του δήμου και της πόλης*, Καλλιθέα, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Καλλιθέας, Εκδόσεις Αλέξανδρος, σ. 93-129.
- Μπάδα Κ. - Ματσούκη Ε., «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στο Κορρέ Κατερίνα - Κούζας Γεώργιος (επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Πρακτικά Δημερίδας (Αθήνα 7-8 Μαΐου 2007), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2010, σ. 375-399.
- Μπάλα Α., «Το περιοδικό της Ε.Ο.Ν. Η Νεολαία: Σκοποί και απήχηση», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τόμος Β', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1986, σ. 631-639.
- Μπαλτάς Α., «Η αθλητική σχέση της Σάμου με τη Σμύρνη 1880-1922», *Απόπλους σαμιακών γραμμάτων και τεχνών περιήγηση, Αφιέρωμα στο σαμιακό αθλητισμό 1890-1940*, έτος 28ο, τεύχος 73-74 (φθινόπωρο - χειμώνας 2017), 17-30.
- _____, «Η ιστορία της πάλης στη Μικρά Ασία: η μετάβαση από τους "πεχλιβάνηδες" στους ολυμπιακούς αθλητές», 24ο Διεθνές Συνέδριο Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, ΤΕΦΑΑ Δημοκρατείου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή, Ελλάδα, 2016.

- ___, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη 1890-1922*, Γλύφα Ηλείας, Εκδόσεις Μπαλτά, 2014.
- ___, «Ο ελληνικός αθλητισμός στην Κωνσταντινούπολη 1877-1922», *Μικρασιατική Σπίθα*, περιοδική έκδοση της Αδελφότητας Μικρασιατών Νομού Σερρών «Ο Άγιος Πολύκαρπος», Σέρρες, τόμος 19ος (Μάιος, 2015), 65-78.
- ___, «Ο ελληνικός αθλητισμός στον Πόντο», *Αρχαίον Πόντου*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήνα, τόμος 56 (2016), 97-116.
- ___, «Οι απαρχές του αθλητισμού στη Νέα Φιλαδέλφεια και στη Νέα Χαλκηδόνα κατά τον Μεσοπόλεμο», στο Ρένα Χωρέμη-Θωμοπούλου (επιμ. έκδοσης), *Νέα Φιλαδέλφεια-Νέα Χαλκηδόνα: Ιστορικές διαδρομές μέσα στον 20ο αιώνα*, Νέα Φιλαδέλφεια-Νέα Χαλκηδόνα, Παγκόσμιο Πολιτιστικό Ίδρυμα Ελληνισμού της Διασποράς (Π.Π.Ι.Ε.Δ.), 2019, σ. 101-117.
- ___, «Ο σωματειακός αθλητισμός των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Η ιστορία μιας πόλης: Μέρος τρίτο. Οι πρόσφυγες του 1922 φτάνουν στην Αθήνα...*, Εβδομαδιαία εφημερίδα LIFO, τεύχος 498, Αθήνα, 1 Δεκεμβρίου 2016, σ. 60-63.
- ___, «Πανιώνιοι Αγώνες Σμύρνης», *Μικρασιατική Σπίθα*, Περιοδική έκδοση της Αδελφότητας Μικρασιατών Νομού Σερρών «Ο Άγιος Πολύκαρπος», Σέρρες, τόμ. 18ος (Σεπτέμβριος, 2013), 167-180.
- ___, *Τα Καράμπουρνα της Μικρασιατικής Ερυθραίας*, Γλύφα Ηλείας, Εκδόσεις Μπαλτά, 2010.
- Μπελίτσος Θ., *Πανιώνιος. 125 χρόνια προσφοράς στον ελληνικό αθλητισμό. Η κυανέρυθρη αθλητική ιστορία*, Νέα Σμύρνη, 2015.
- Μπίλιος Γιαν. (επιμ.), *Η Ιστορία της ΑΕΚ 90 Χρόνια*, Αθήνα, ΠΑΕ ΑΕΚ-Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2014.
- Μπογιατζής Α., *Μακρονήσι. Το βιβλίο που ήθελα ν' αφήσω*. Μεταγραφή, επιστ. επιμ., επιλεγόμενα: Βασίλης Α. Μπογιατζής, Αθήνα, Πληθώρα, 2019.
- Μπρομπερζέ Κ., *Ποδόσφαιρο, Σύμβολα, αξίες, φίλαθλοι*, μτφρ.-επιμ.: G. Georget, Π. Κυπριανός, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007.

60χρονα Νέας Σμύρνης, 1929-1989, Αθήνα, 1990.

Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου.

Νικολάου Α., «Βία προσφύγων και βία σε βάρος προσφύγων στον Βόλο του Μεσοπολέμου μέσα από δικαστικά αρχεία», *Ελλάδα: τόπος υποδοχής πληθυσμών (1830-1989)*, 2-3 Νοεμβρίου 2018, Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας (ΚΕΝΙ), Μονάδα για την Ιστορία των Μεταναστευτικών και Προσφυγικών Μετακινήσεων, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Νοτάρης Σ. Ι., *Ο καρπός της αθλητικής παράδοσης της Πόλης στη σύγχρονη Αθήνα από το 1924 έως τις μέρες μας. ΑΕΚ-Κλασικός Αθλητισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Καλαυρία, 2002.

Ξενοφάνης (Περιοδικό) 6 (1909).

Οικονομίδης Γ.Α., *Ρύσιο, Αρετσού, Darica. Γεωγραφική και ιστορική μελέτη της βιθυνιακής πόλης*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2009.

Παλιουρίτης Γ., *Αρχαιολογία Ελληνική*, 1815.

Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος 1890-1930 40-ετηρίς. Επετειακό λεύκωμα Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου, Αθήνα, Μάρτιος 1931.

Παπαθανασοπούλου Κ., *Τα προσφυγικά σωματεία στη Νέα Κοκκινιά στο Μεσοπόλεμο: Μνήμη και ταυτότητες. Διπλωματική εργασία*, Αθήνα, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2016.

Παπαστράτης Π., «Εξωτερική πολιτική», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922 -1940, Ο Μεσοπόλεμος*, Β' τόμ., μέρος 2ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 259-293.

Παραδείσης Ν., *Αμπελόκηποι*, Αθήνα, Μικρός Ρωμηός, 1997.

Παχτικός Γ. Δ., *Ολυμπιακοί Αγώνες εν Βιθυνία*, Αθήναι, 1893.

Πετρόπουλος Η., *Καπανταήδες και μαχαιροβγάλτες*, Αθήνα, Νεφέλη, 2015.

- Πετροπούλου Ι., «Μετονομασίες, εξαρχαϊσμός, εθνική ένταξη: Μικρά Ασία (19ος αιώνας)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα, τόμ. 12 (1997-1998), 169-188.
- Πλουμίδης Σ. Γ., *Τα μυστήρια της Αιγίδος. Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2016.
- ___, *Το Καθεστώς Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2016.
- ___, «Το Καθεστώς Μεταξά 1936-1940», στο Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, εφημερίδα Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 49-82.
- Πολίτης Κ., *Στου Χατζηφράγκου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2007.
- Πολίτης Ν. Ε., *Ο πατραϊκός αθλητισμός, τόμ. Α', Η πρώτη δεκαετία: 1891-1900*, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1994.
- Πουταχίδης Χ., *Η αθλητική δραστηριότητα στην Κεφαλονιά μέσα από εφημερίδες και περιοδικά του 19ου και 20ού αιώνα έως το 1953*. Μεταπτυχιακή διατριβή, Κομοτηνή, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Άσκηση και Ποιότητα Ζωής» ΤΕΦΑΑ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης και Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, 2006.
- Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936. Βιομηχανία - Βιοτεχνία*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987.
- Ρήγος Ά., *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.
- Σαββαΐδης Π., «Θεσσαλονίκη: Πόλη των στρατοπέδων - Πόλη των προσφύγων», στο *Θεσσαλονίκη Πρωτεύουσα των προσφύγων. Οι πρόσφυγες στην πόλη από το 1912 μέχρι σήμερα*, Πρακτικά συνεδρίου 23-25 Νοεμβρίου 2012, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2012, σ. 509-529.
- Σαλβάνου Α., *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2018.

- Σαπουντζάκης Χ. - Χριστοδούλου Λ., *Η Νέα Ιωνία στο Μεσοπόλεμο 1922-1941*, Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας, Νέα Ιωνία, 2013.
- Σγουρίδης Γ. Α., *Η Πέραμος της Κυζίκου*, Αθήνα, Σύλλογος Περαμίων - Κυζικηνών, 1968.
- Σειζάνης Μ., *Ιωνικά Λευκάνθεμα*, Σμύρνη, 1899.
- Σιδέρη Μ., *Οι σύλλογοι ως φορείς μιας ελληνικής εθνικής ιδεολογίας από τα μέσα του 19ου αιώνα ως τις αρχές του 20ού. Το παράδειγμα του συλλόγου Μικρασιατών «Η Ανατολή» (1891–1939) και η συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στις κοινότητες της Μικράς Ασίας και του Πόντου*. Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Μυτιλήνη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2003.
- Σιδηράς Γ. Γ., *Οι Μικρασιάτες στην Ελευσίνα, μετά την Καταστροφή του 1922*, Δήμος Ελευσίνας, Επιτροπή Διοργάνωσης Αισχυλείων '98, 1998.
- Σιδηρόπουλος Α. Κ., «Ο Γυμναστικός Σύλλογος “Ακρίτας” της Τραπεζούντος», *Αρχεῖον Πόντου*, Αθήναι, τ. 28 (1966), 369-373.
- Σκιαδάς Ε. Γ., *100 χρόνια Ο.Α.Α. 1895-1995*, Αθήνα, Όμιλος Αντισφαιρίσεως Αθηνών, 1995.
- Smith A., *Εθνική Ταυτότητα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2000.
- Σολδάτος Χ. Σπ., *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922). Η οργάνωση και η λειτουργία των σχολείων*, τόμ. Β', Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Γρηγόρη, 1989.
- Σολομωνίδης Χ., *Η παιδεία στη Σμύρνη*, Αθήνα, 1962.
- _____, *Της Σμύρνης*, Αθήνα, 1957.
- Σολομωνίδης Χ. - Λωρέντης Ν., *Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος*, Αθήνα, 1967.
- Σουβατζόγλου Β. - Καλφόπουλος Γ., *Αθλητική δράση των Ρωμιών της Πόλης (Από το 1896)*, Ιστανμπούλ, 1979.
- Σπανούδη Α. Κ., *Ο αθλητισμός σύγχρονη θρησκεία*, Αθήναι, Εκδόσεις «Φλάμμα», 1931.

- Σταθόπουλος Τ., *Αχαϊκό ποδόσφαιρο. Εκατόν είκοσι χρόνια (1891-2010)*, Πάτρα, Γιάννης Πικραμένος - Εκδότης, 2010.
- Στεφανίδης Αν., Τσιομπανούδη Ελ., Κυρίτσης Δ. (επιστ. επιμ.), *Αθλητικός Σύλλογος Άρης 1914-2004*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, 2005.
- Συρρή Α., *Ο αθλητισμός της Χίου την περίοδο του Μεσοπολέμου*. Διπλωματική εργασία, Χίος, Αθλητικές Σπουδές: Κοινωνιολογία, Ιστορία, Ανθρωπολογία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2019.
- Schwartzberg R.G., *Πολιτική Κοινωνιολογία*, 2ος τόμος, Αθήνα, Παρατηρητής, 1984.
- Τζανακάρης Β., *Στο όνομα της προσφυγιάς. Από τα δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην αβασίλευτη δημοκρατία του 1924*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009.
- Τζαχρίστα Β., «Η Λαμπαδηδρομία», στο Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.), *Αρχαία και Ιστορία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2002, σ. 105-116.
- Τζιάρης Κ. Γ., *Τα λαϊκά στρώματα στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου (1922-1940): κοινωνική και πολιτική διάσταση της φτώχειας*. Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2017.
- Τσαπακίδου Αγγ. (γεν. επιμ.), *Μια ζωή Απόλλων. Μορφωτικός Γυμναστικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ο Απόλλων» 1926-2006*, Θεσσαλονίκη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, 2006.
- Τσοκόπουλος Β., *Η ομάδα και η πόλη. Ο Ολυμπιακός και ο Πειραιάς του μεσοπολέμου μέσα από ιστορικά τεκμήρια*, Αθήνα, Πολύτροπον, 2008.
- Τσορμπατζήκωστης Σ. Κ., *Ιστορία της Κωνσταντινουπόλεως, της Αρετσούς (Ρυσίου) και άλλων προαστίων της*, Αθήνα, Εκδόσεις Ιωνία, 1973.
- Veblen Th., *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης*, μτφ. Γιώργος Νταλιάνης, επιμ. Φ. Ρ. Σοφιανός, Αθήνα, Κάλβος, 1982.

- Vigarello G., *Από το παιχνίδι στο αθλητικό θέαμα. Η γέννηση ενός μύθου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004.
- Φουρναράκη Ε., *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί 1830-1910. Ένα ανθολόγιο*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987.
- ___, «Ο Ολυμπισμός των κυριών. Οι διεθνείς ολυμπιακές διοργανώσεις (1896,1906) και η *Εφημερίς των Κυριών*», στο Χρ. Κουλούρη (επιμ.-εισαγ.), *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Αθήνα, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2004, σ. 337-380.
- Φυσική Αγωγή, Σχολικός και Εξωσχολικός αθλητισμός, Συλλογή Νομοθεσίας*, τεύχος πρώτον, Φυσική Αγωγή - Σχολικός Αθλητισμός, Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γενική Διεύθυνσις Δημοσίας Διοικήσεως, Γραφείον Κωδικοποιήσεως, Οκτώβριος 1976.
- Φωτιάδης Κ. – Ηλιάδου - Τάχου Σ., *Η παιδεία στον Πόντο (1682–1922)*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 2007.
- Χασιώτης Ι., *Η αρμενική κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Ιστορία, σημερινή κατάσταση, προοπτικές*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2005.
- Χατζηωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β', μέρος 1ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.
- ___, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β', μέρος 2ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.
- ___, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χρ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμ. Β', μέρος 2ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 37-123.
- ___, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» στο Χρ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμ. Β', μέρος 1ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 9-57.
- Χουζίνγκα Γ., *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, Αθήνα, Γνώση, 1989.

Χούτας Ν., *Πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνιστώσες των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας 1896 & 2004*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών, 2018.

Χριστιανική Αδελφότητα των Νέων Θεσσαλονίκης 1921-1996, ΧΑΝΘ, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, Θεσσαλονίκη, 1997.

Χριστοδούλου Λ., *Η Ιστορία των Σωματείων της Νέας Ιωνίας. Από την ίδρυση της πόλης έως τη Μεταπολίτευση 1923-1974*, Γλύφα Ηλείας, Εκδόσεις Μπαλά, 2014.

Χρυσάφης Ι., *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, Αθήνα, 1930.

Παράρτημα

Προσφυγικά αθλητικά σωματεία (1922-1940)

Αττική

<i>A/A</i>	<i>Επωνυμία</i>	<i>Έδρα</i>	<i>Διαθέσιμο καταστατικό</i>
1	Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος Σμύρνης	Αθήνα	Ναι
2	Μικρασιατικός Γυμναστικός Σύλλογος Απόλλων Σμύρνης	Αθήνα	Ναι
3	Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως	Αθήνα	Ναί
4	Γυμναστικός Σύλλογος «Σπόρτινγκ Κλουμπ»	Αθήνα	Όχι
5	Ένωσις Αρμενίων Αθλητών	Αθήνα	Ναι
6	Παμμικρασιατικός Σύνδεσμος Νέων	Αθήνα	Ναι
7	Ναυτικός και Γυμναστικός Σύλλογος «Πέλοψ»	Αθήνα	Ναί
8	Καντίκιοϊ	Αθήνα	Όχι
9	Ποδοσφαιρικός και Αθλητικός Όμιλος «Παμβυζαντινή»	Αθήνα	Όχι
10	Εγκυκλοπαιδικός Σύνδεσμος Νέων «Ο Ανατολικός Αστήρ»	Αθήνα	Ναι
11	Μικρασιατική Ένωσις	Αθήνα	Όχι
12	Αθλητική Ένωσις Ιεραπόλεως	Αιγάλεω	Ναι
13	Αθλητική Ένωσις Πυριτιδοποιείου Αιγάλεω Αθλητικός Όμιλος	Αιγάλεω	Όχι

14	Γυμναστικός Αθλητικός Σύλλογος Αιγάλεω Άρτεμις Πυριτιδοποιείου	Αιγάλεω	Όχι
15	Ολυμπιάς	Αιγάλεω	Όχι
16	Ένωσις Αγίου Σπυρίδωνος «Φοίνικας»	Αιγάλεω	Όχι
17	Αθλητικός Όμιλος «Πέρα Κλουμπ» Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
18	Ανατολική Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
19	Ένωσις Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
20	Αθλητική Ένωσις Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
21	Άρης Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
22	Προσφυγικός, Αθλητικός και Αναμορφωτικός Σύλλογος «Το Βυζάντιον»	Αμπελόκηποι	Όχι
23	Εθνικός Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
24	Νίκη Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
25	Ποδοσφαιρικός και Αθλητικός Όμιλος «Ήφαιστος» Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
26	Ποδοσφαιρικός και Αθλητικός Όμιλος «Άμυνα» Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
27	Απόλλων Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
28	Προσφυγική Αθλητική Ένωσις Νέων Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
29	Ιέραξ Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
30	Τελαμών	Αμπελόκηποι	Όχι
31	ΑΕΚ Κουντουριώτη	Αμπελόκηποι	Όχι
32	Αετός Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
33	Δικέφαλος Αετός Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
34	Αίας Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
35	Ποδοσφαιρικός Όμιλος Κωνσταντινουπόλεως «Νέος Αστήρ»	Αμπελόκηποι	Όχι
36	Ανατολικός Αστήρ Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
37	Καταιγίς Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
38	Ολυμπιακός Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
39	Μικρασιατική Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι
40	Ασπίς Αμπελοκήπων	Αμπελόκηποι	Όχι

41	Αθλητική Ένωσις «Δικέφαλος Αετός»	Βοτανικός	Όχι
42	ΑΕΚ Βοτανικού	Βοτανικός	Όχι
43	Αθλητικός Σύλλογος «Βύρων»	Βύρωνας	Όχι
44	Ελπίς Βύρωνος	Βύρωνας	Όχι
45	Εθνικός Βύρωνος	Βύρωνας	Όχι
46	Βυζάντιον Βύρωνος	Βύρωνας	Όχι
47	Ηρακλής Βύρωνος	Βύρωνας	Όχι
48	Λαϊκό Κέντρο	Βύρωνας	Όχι
49	Προοδευτικός και Αθλητικός Σύλλογος «Ο Ερμής»	Βύρωνας	Όχι
50	Υπεροχή Βύρωνος	Βύρωνας	Όχι
51	Φιλικός Όμιλος Νέων Συναϊκισμού Βύρωνος	Βύρωνας	Ναι
52	Κεραυνός Βύρωνος	Βύρωνας	Όχι
53	Μικρασιατική Βύρωνος	Βύρωνας	Όχι
54	Λευκός Αστήρ Βύρωνος	Βύρωνας	Όχι
55	ΑΕΚ Γούβας	Γούβα	Όχι
56	Άραξ Δουργυτίου	Δουργούτι	Όχι
57	Αστραπή Δουργυτίου	Δουργούτι	Όχι
58	Γκάιτς Δουργυτίου	Δουργούτι	Όχι
59	Καϊτσάκ Δουργυτίου	Δουργούτι	Όχι
60	Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Σύλλογος «Μικρασιατική Ένωσις» Δουργυτίου	Δουργούτι	Ναι
61	Νταλβορίκ Δουργυτίου	Δουργούτι	Όχι
62	Νέα Πιουράκ Δουργυτίου	Δουργούτι	Όχι
63	Σαντ Δουργυτίου	Δουργούτι	Όχι
64	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Όμιλος Αθηνών «Ακρίτας»	Δουργούτι	Όχι
65	Πατρίς Δουργυτίου	Δουργούτι	Όχι
66	Άρης Δουργυτίου	Δουργούτι	Όχι
67	Ελπίς Δουργυτίου	Δουργούτι	Όχι
68	Χράιρ Δουργυτίου	Δουργούτι	Όχι
69	Σιράκ Δουργυτίου	Δουργούτι	Όχι
70	Φοίνιξ Κυνοσάργους	Δουργούτι	Όχι

71	Αθλητικός Όμιλος Ελληνικού	Ελληνικό	Όχι
72	Αθλητικός Σύλλογος Σουρμένων	Ελληνικό	Όχι
73	Αθλητικός Σύλλογος ΑΕΚ Κομνηνών Αττικής	Ελληνικό	Όχι
74	Ελλάς Σουρμένων	Ελληνικό	Όχι
75	Σαρωνικός Χασανίου	Ελληνικό	Όχι
76	Θρίαμβος Χασανίου	Ελληνικό	Όχι
77	Ολυμπιακός Κομνηνών	Ελληνικό	Όχι
78	ΑΕΚ Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
79	Αθλητική Ένωσις Νήαρ Ηστ Μικρασιατική	Καισαριανή	Ναι
80	Ανίκητος Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
81	Βυζάντιον Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
82	Εθνικός Γυμναστικός Όμιλος Καισαριανής	Καισαριανή	Ναι
83	Ποδοσφαιρικός, Αθλητικός, Ποδηλατικός και Εκδρομικός Όμιλος «Ελπίς» Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
84	Ένωσις Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
85	Ένωσις Φιλάθλων Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
86	Αναγέννησις Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
87	Ιωνική Ένωσις	Καισαριανή	Όχι
88	Νήαρ Ηστ	Καισαριανή	Ναι
89	Άρης Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
90	Μικρασιατικός Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
91	Πανελλήνιος Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
92	Παναθήναια	Καισαριανή	Όχι
93	Ποδηλατικός Σύλλογος «Ερμής» Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
94	Ποδοσφαιρικός και Αθλητικός Όμιλος «Εθνικός Αστήρ» Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
95	Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Πέλοψ» Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
96	Ιωνία	Καισαριανή	Όχι
97	Ηρακλής Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι

98	Πανιώνιος Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
99	Τίγρης	Καισαριανή	Όχι
100	Ψυχαγωγικός Σύλλογος «Ο Ελπιδοφόρος» Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
101	Μαύρος Αετός Καισαριανής	Καισαριανή	Όχι
102	Αθλητική Ένωσις «Κόμπρα» Καλλιθέας	Καλλιθέα	Όχι
103	ΑΕΚ Καλλιθέας	Καλλιθέα	Όχι
104	Αθλητική Ένωσις Αγίας Ελεούσης Καλλιθέας	Καλλιθέα	Όχι
105	Αθλητική Ένωσις Καλλιθέας	Καλλιθέα	Όχι
106	Αθλητικός και Γυμναστικός Σύλλογος «Ο Δαίδαλος» εν Καλλιθέα	Καλλιθέα	Όχι
107	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Ένωσις Ποντίων» Καλλιθέας	Καλλιθέα	Όχι
108	Αθλητικός και Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Καλλιθέας «Ο Θησεύς»	Καλλιθέα	Όχι
109	Αθλητικός Παλαιστικός Σύλλογος Φιλάθλων Καλλιθέας	Καλλιθέα	Ναι
110	Καλλιθαϊκός Όμιλος Φιλάθλων Καλλιθέας	Καλλιθέα	Ναι
111	Λύσανδρος Καλλιθέας	Καλλιθέα	Όχι
112	Σύλλογος Επαγγελματιών Παλαιστών του Δήμου Καλλιθέας «Ο Άτλας»	Καλλιθέα	Όχι
113	Ψυχαγωγικός, Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ποντίων Καλλιθέας «Οι Αργοναύται»	Καλλιθέα	Όχι
114	Αναγέννησις Καλλιθέας	Καλλιθέα	Όχι
115	Εθνικός Όμιλος Φοίνιξ Καλλιθέας	Καλλιθέα	Όχι
116	Καλλιθέα	Καλλιθέα	Όχι
117	Ερμής Καλλιθέας	Καλλιθέα	Όχι
118	Αθλητικός, Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Βυζάντιον» Λαυρίου	Λαύριο	Όχι
119	«Άρης» Αθλητικός Όμιλος	Μαρούσι	Όχι

	Προσφύγων		
120	ΑΕΚ Μοσχάτου	Μοσχάτο	Όχι
121	Ποδοσφαιρικός και Αθλητικός Όμιλος Μοσχάτου «Ο Άρης»	Μοσχάτο	Όχι
122	Αθλητική Γυμναστική Ένωση Μοσχάτου - Νέου Φαλήρου	Μοσχάτο	Ναι
123	Αθλητικός Σύνδεσμος Φιλάθλων «Το Μοσχάτον»	Μοσχάτο	Όχι
124	Φοίνιξ	Μοσχάτο	Όχι
125	Ανίκητος	Μοσχάτο	Όχι
126	ΑΕΚ Νέας Ελβετίας	Νέα Ελβετία	Όχι
127	Αθλητικός, Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Νέας Ελβετίας	Νέα Ελβετία	Όχι
128	Αστήρ Νέας Ελβετίας	Νέα Ελβετία	Όχι
129	Αθλητική Ένωση Νέας Ελβετίας	Νέα Ελβετία	Όχι
130	Ήφαιστος Νέας Ελβετίας	Νέα Ελβετία	Όχι
131	Επτάλοφος	Νέα Ελβετία	Όχι
132	Γυμναστικός Σύλλογος Νέας Ερυθραίας - Κηφισιάς	Νέα Ερυθραία	Όχι
133	Ερμής Ερυθραίας	Νέα Ερυθραία	Όχι
134	Παμμικρασιατική Ερυθραίας	Νέα Ερυθραία	Όχι
135	Ένωση Νέας Ερυθραίας	Νέα Ερυθραία	Όχι
136	Πανερυθραϊκός	Νέα Ερυθραία	Όχι
137	Αθλητική Ένωση Ελευθερουπόλεως	Νέα Ιωνία	Ναι
138	Αθλητική Ένωση Ινεπόλεως	Νέα Ιωνία	Ναι
139	Αθλητική Ένωση Καλογρέζης	Νέα Ιωνία	Όχι
140	Αθλητική Ένωση Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Ναι
141	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Παμβυζαντινός» Καλογρέζης	Νέα Ιωνία	Όχι
142	Αθλητικός Όμιλος Κοινότητας Ινεπόλεως «Η Δράσις»	Νέα Ιωνία	Όχι
143	Αθλητικός Σύλλογος «Ελπίς» Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
144	Αθλητικός Σύλλογος «Απόλλων» Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Ναι

145	Απόλλων Ελευθερουπόλεως	Νέα Ιωνία	Όχι
146	Γυμναστικός Σύλλογος Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Ναι
147	Θρίαμβος Ελευθερουπόλεως	Νέα Ιωνία	Όχι
148	Όμιλος Φιλάθλων Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Ναι
149	Πανιώνιος Αθλητικός Όμιλος Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
150	Πετοσφαιρικός Όμιλος Ενώσεως Περιεσσού	Νέα Ιωνία	Όχι
151	Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Ατρόμητος» Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
152	Ποδοσφαιρικός Όμιλος Νέων Σαφραμπόλεως Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
153	Σμυρναϊκός Αθλητικός Όμιλος Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
154	Φυσιολατρικός Όμιλος Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
155	Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Αστραπή» Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
156	ΠΑΟ Ερμής Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
157	Δικέφαλος Αετός Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
158	Άρης Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
159	Ολυμπιακός Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
160	Π.Ο. Τόλμη Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
161	Τιτανικός Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
162	Ψυχαγωγικός Όμιλος Σαφραμπόλεως	Νέα Ιωνία	Όχι
163	Ορφεύς Ελευθερουπόλεως	Νέα Ιωνία	Όχι
164	Άνωσις Ελευθερουπόλεως	Νέα Ιωνία	Όχι
165	Ένωσις Εριουργίας	Νέα Ιωνία	Όχι
166	Άτλας Περιεσσού	Νέα Ιωνία	Όχι
167	Άμυνα Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
168	Παμμικρασιατικός Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Ναι
169	Δάφνη	Νέα Ιωνία	Όχι
170	Μαύρη Χειρ Ποδαράδων	Νέα Ιωνία	Όχι
171	Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Βόσπορος»	Νέα Ιωνία	Όχι
172	Εθνικός Όμιλος Καλογρέζης	Νέα Ιωνία	Όχι
173	ΑΕΚ Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι

174	ΑΟ Μικρασιατών Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
175	Δικέφαλος Αετός Περισσού	Νέα Ιωνία	Όχι
176	Δικέφαλος Αετός Σαφραμπόλεως	Νέα Ιωνία	Όχι
177	Ένωσις Μικρασιατών Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
178	ΠΟ Φιλάθλων Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
179	Αθλητική Μορφωτική Ένωσις Σαφραμπόλεως	Νέα Ιωνία	Όχι
180	Μικρασιατική Ποδαράδων	Νέα Ιωνία	Όχι
181	Αμερικανικό Κολλέγιο Κωνσταντινουπόλεως	Νέα Ιωνία	Όχι
182	Ένωσις Φιλάθλων Νέας Ιωνίας	Νέα Ιωνία	Όχι
183	4 ^η Αυγούστου Νέας Σμύρνης	Νέα Σμύρνη	Όχι
184	Αθλητικός Όμιλος Νέας Σμύρνης	Νέα Σμύρνη	Όχι
185	Ένωσις Νέας Σμύρνης	Νέα Σμύρνη	Όχι
186	Όμιλος Αντισφαιρίσεως Νέας Σμύρνης	Νέα Σμύρνη	Ναι
187	ΠΕΠ Νέας Σμύρνης (Ένωσις Προφωτιστών)	Νέα Σμύρνη	Όχι
188	Σμυρναϊκός Νέας Σμύρνης	Νέα Σμύρνη	Όχι
189	Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Φωστήρ»	Νέα Σφαγεία	Όχι
190	Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπόλεως Νέων Σφαγείων	Νέα Σφαγεία	Όχι
191	Σωματείο «Ο Νέος Ατρόμητος» Νέων Σφαγείων	Νέα Σφαγεία	Όχι
192	Αθλητική Ένωσις Νέων Σφαγείων	Νέα Σφαγεία	Όχι
193	Ποσειδών Νέων Σφαγείων	Νέα Σφαγεία	Όχι
194	ΑΕΚ Νέων Σφαγείων	Νέα Σφαγεία	Όχι
195	Βυζάντιον Σφαγείων	Νέα Σφαγεία	Όχι
196	Νέος Αστήρ Νέων Σφαγείων	Νέα Σφαγεία	Όχι
197	Άρης Νέων Σφαγείων	Νέα Σφαγεία	Όχι
198	Εθνικός Νέων Σφαγείων	Νέα Σφαγεία	Όχι
199	Αθλητικός Σύλλογος Νέας Φιλαδέλφειας Αθηνών «Ο Ιωνικός»	Νέα Φιλαδέλφεια	Ναι
200	Απόλλων Νέας Φιλαδέλφειας	Νέα Φιλαδέλφεια	Όχι

201	Σπινθήρ Νεότητος Νέας Φιλαδελφείας	Νέα Φιλαδέλφεια	Όχι
202	Αστήρ Νέας Φιλαδελφείας	Νέα Φιλαδέλφεια	Όχι
203	Ένωσις Νέας Φιλαδελφείας	Νέα Φιλαδέλφεια	Όχι
204	Όμιλος Αντισφαιρίσεως Φιλαδελφείας	Νέας Νέα Φιλαδέλφεια	Όχι
205	Προοδευτική Ένωσις Νέων Φιλαδελφείας	Νέας Νέα Φιλαδέλφεια	Όχι
206	Φοίνιξ Νέας Φιλαδελφείας	Νέα Φιλαδέλφεια	Όχι
207	Εθνικός Φιλαδελφείας	Νέα Φιλαδέλφεια	Όχι
208	Αθλητική Ένωσις Χαλκηδόνας	Νέα Χαλκηδόνα	Όχι
209	Πανιώνιος Προοδευτικός Όμιλος	Νέα Χαλκηδόνα	Όχι
210	Ένωσις Συνοικισμού Περιστερίου	Περιστερί	Όχι
211	Αθλητική Ένωσις Περιστερίου «Νέος Αστήρ»	Περιστερί	Όχι
212	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Ατρόμητος»	Περιστερί	Ναι
213	Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Δόξα» Περιστερίου	Περιστερί	Όχι
214	Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Τόλμη» Περιστερίου	Περιστερί	Όχι
215	Ένωσις Φιλάθλων Περιστερίου	Περιστερί	Όχι
216	Εθνική Ποδοσφαιρική Ένωσις Περιστερίου Αττικής	Περιστερί	Όχι
217	Ένωσις Αγίας Τριάδος	Περιστερί	Όχι
218	Αστραπή Περιστερίου	Περιστερί	Όχι
219	Απόλλων Περιστερίου	Περιστερί	Όχι
220	Σμυρναϊκή Περιστερίου	Περιστερί	Όχι
221	Δικέφαλος Αετός Πετραλώνων	Πετράλωνα	Όχι
222	Ολυμπιακός Παμφυλίας	Πετράλωνα	Όχι
223	Ένωσις Πετραλώνων (Ασυρμάτου)	Πετράλωνα	Όχι
224	Άρης Πολυγώνου	Πολύγωνο	Όχι
225	Αδριατικός Πολυγώνου	Πολύγωνο	Όχι
226	Αστραπή Πολυγώνου	Πολύγωνο	Όχι
227	Ελπίς Πολυγώνου	Πολύγωνο	Όχι
228	Πέλοψ Πολυγώνου	Πολύγωνο	Όχι

229	Ολυμπιάς Πολυγώνου	Πολύγωνο	Όχι
230	Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Κέρβερος» Πολυγώνου	Πολύγωνο	Όχι
231	Σμυρναϊκός Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Όμιλος	Πολύγωνο	Όχι
232	Σύλλογος Ποδοσφαιρικός «Ένωσις» Πολυγώνου	Πολύγωνο	Όχι
233	Πυρσός Πολυγώνου	Πολύγωνο	Όχι
234	Αθλητική, Ποδοσφαιρική Ένωσις Τριγλίας	Ραφήνα	Ναι
235	Προποντίς	Ραφήνα	Όχι
236	Βυζάντιον	Ραφήνα	Όχι
237	ΑΕΚ Ραφήνης	Ραφήνα	Όχι
238	Αθλητική Ένωσις Τζιτζιφιών	Τζιτζιφιές	Όχι
239	Αθλητικός Όμιλος Τζιτζιφιών «Ο Αιολικός»	Τζιτζιφιές	Ναι
240	Πέρα Κλουμπ Τζιτζιφιών	Τζιτζιφιές	Όχι
241	Αθλητική Ένωσις Υμηττού	Υμηττός	
242	ΑΕΚ Χαλανδρίου	Χαλάνδρι	Όχι
243	Ένωσις Προσφύγων Χαλανδρίου	Χαλάνδρι	Όχι
244	ΑΕΚ Αγίας Μαρίνης	Αγία Μαρίνα	Όχι
245	ΑΕΚ Κολωνού	Κολωνός	Όχι
246	Αθλητική Ένωσις Κοπανά	Κοπανάς	Όχι
247	Βυζάντιον Κοπανά	Κοπανάς	Όχι
248	ΑΕΚ Πλατείας	Πλατεία	Όχι
249	ΑΕΚ Ψυχικού	Ψυχικό	Όχι
250	Δικέφαλος Αετός Παγκρατίου	Παγκράτι	Όχι
251	Δικέφαλος Αετός Σεπολίων	Σεπόλια	Όχι
252	ΑΕΚ Κυπριάδου	Κυπριάδου	Όχι
253	Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Μικρασιατική Ένωσις» Ελευσίνος	Ελευσίνα	Όχι
254	Ηρακλής Ελευσίνος	Ελευσίνα	Όχι
255	Ένωσις Νέας Περάμου	Νέα Πέραμος	Όχι
256	ΑΕΚ Μεγάλου Πεύκου	Νέα Πέραμος	Όχι
257	Μικρασιατική	Νέο Μελί Μεγάρων	Όχι
258	ΑΕΚ Δραπετσώνας	Δραπετσώνα	Όχι

259	Αθλητική Ένωσις Ποντίων	Δραπετσώνα	Ναι
260	Αθλητικός Πανφωκαϊκός Όμιλος «Πρωτεύς»	Δραπετσώνα	Ναι
261	Ακρίτας Δραπετσώνος	Δραπετσώνα	Όχι
262	Αναμορφωτικός Όμιλος Νεολαίας Ποντίων Πειραιώς	Δραπετσώνα	Ναι
263	Απόλλων Δραπετσώνος	Δραπετσώνα	Όχι
264	Ερμής Δραπετσώνος	Δραπετσώνα	Όχι
265	Προοδευτικός Αθλητικός Σύλλογος «Ατρόμητος» Δραπετσώνος	Δραπετσώνα	Ναι
266	Νάβασαρτ	Δραπετσώνα	Όχι
267	Καταιγίς	Δραπετσώνα	Όχι
268	Αετός Δραπετσώνος	Δραπετσώνα	Όχι
269	Αστήρ Δραπετσώνος	Δραπετσώνα	Όχι
270	Άμυνα Δραπετσώνος	Δραπετσώνα	Όχι
271	Εύξεινος Πόντος		Όχι
272	Αθλητικός, Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Ο Μικρός Ολυμπιακός»	Παλαιά Κοκκινιά	Ναι
273	Πανιώνιος Παλαιάς Κοκκινιάς	Παλαιά Κοκκινιά	Όχι
274	Βυζάντιον Παλαιάς Κοκκινιάς	Παλαιά Κοκκινιά	Όχι
275	Κόκκινος Κύκλος	Νέα Κοκκινιά	Όχι
276	Δόξα Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
277	ΑΕΚ Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
278	Αετός Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
279	Αθλητική Φυσιολατρική Ένωσις Νέων Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Ναι
280	Αθλητικός και Γυμναστικός Σύλλογος «Ηρακλής» Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Ναι
281	Αθλητικός και Καλλιτεχνικός Σύλλογος Κοκκινιάς «Η Αναγέννησις»	Νέα Κοκκινιά	Ναι
282	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Ένωσις» Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Ναι
283	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Ανατολικός Αστήρ»	Νέα Κοκκινιά	Ναι

	Κοκκινιάς		
284	Αθλητικός Σύλλογος Κοκκινιάς «Ο Θησεύς»	Νέα Κοκκινιά	Ναι
285	Άσσος Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
286	Εθνικός Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
287	Απόλλων Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
288	Ένωσις Νέων Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Ναι
289	Αθλητικός Όμιλος «Έφηβος» Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
290	Ήφαιστος Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
291	Ερασιτεχνικός, Μουσικός, Φυσιολατρικός Όμιλος Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
292	Μουσικός και Γυμναστικός Σύλλογος «Ο Αχιλλεύς» Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Ναι
293	Ομάς Βόλλει Μπωλ «Ολυμπιακός» Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
294	Πανιώνιος Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
295	Ρενκιακός	Νέα Κοκκινιά	Όχι
296	Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Σύλλογος «Βύρων»	Νέα Κοκκινιά	Ναι
297	Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Πρωτεύς»	Νέα Κοκκινιά	Όχι
298	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Όμιλος «Άρης» Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Ναι
299	Ένωσις Φιλάθλων Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς «Η Άμυνα»	Νέα Κοκκινιά	Ναι
300	Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Κοκκινιάς «Ερμής»	Νέα Κοκκινιά	Όχι
301	Προοδευτική Νεολαία Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Ναι
302	Σύλλογος Νήαρ Ηστ Κοκκινιάς Πειραιώς	Νέα Κοκκινιά	Ναι
303	Υπεροχή Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
304	Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος «Χαλκηδών»	Νέα Κοκκινιά	Όχι
305	Προμηθεύς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
306	Ιωνία	Νέα Κοκκινιά	Όχι

307	Μαραθώνιος	Νέα Κοκκινιά	Όχι
308	Αρτζίζι	Νέα Κοκκινιά	Όχι
309	Μαύρα Πουλιά	Νέα Κοκκινιά	Όχι
310	Κολοσσός	Νέα Κοκκινιά	Όχι
311	Ελλησποντος	Νέα Κοκκινιά	Όχι
312	Ένωσις Καραβά	Νέα Κοκκινιά	Όχι
313	Φαληρική Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
314	Ένωσις Γερμανικών	Νέα Κοκκινιά	Όχι
315	Ένωσις Αγίου Γεωργίου	Νέα Κοκκινιά	Όχι
316	ΧΑΝ Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
317	Μικρασιατική Νέας Κοκκινιάς	Νέα Κοκκινιά	Όχι
318	Φυσιολατρικός Σύνδεσμος Νέας Κοκκινιάς «Ο Παν»	Νέα Κοκκινιά	Ναι
319	ΦΟΝ	Νέα Κοκκινιά	Όχι
320	ΟΦΟΝΚ	Νέα Κοκκινιά	Όχι
321	ΑΕΚ Αγίου Διονυσίου	Πειραιάς	Όχι
322	Αθλητικός Όμιλος «Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως» Πειραιώς	Πειραιάς	Ναι
323	Αθλητικός Σύλλογος «Βυζάντιον»	Πειραιάς	Ναι
324	Μικρασιατική Ένωσις Πειραιώς	Πειραιάς	Όχι
325	Μόδα Κλουμπ Κωνσταντινουπόλεως	Πειραιάς	Όχι
326	Σμυρναϊκή Ταμπουριών	Πειραιάς	Όχι
327	ΑΕΚ Καστέλλας	Πειραιάς	Όχι
328	ΑΕΚ Υδραϊκής Συνοικίας	Πειραιάς	Όχι
329	Βυζάντιον Φαλήρου	Πειραιάς	Όχι
330	Κολυμβητικός Όμιλος Νέας Καλλιπόλεως	Πειραιάς	Όχι
331	Εθνικός Φυσιολατρικός Όμιλος Νέας Καλλιπόλεως	Πειραιάς	Ναι
332	Αραράτ	Πειραιάς	Όχι
333	Χαλκηδών	Πειραιάς	Όχι
334	Αθλητική Ένωσις Περάματος	Πέραμα	Όχι
335	Βιθυναϊκός		Όχι

Θεσσαλονίκη

<i>A/A</i>	<i>Επωνυμία</i>	<i>Έδρα</i>	<i>Διαθέσιμο καταστατικό</i>
1	Ασία	Θεσσαλονίκη	Όχι
2	Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών	Θεσσαλονίκη	Ναι
3	Αρμενική Ένωσις Θεσσαλονίκης	Θεσσαλονίκη	Όχι
4	Βόσπορος	Θεσσαλονίκη	Όχι
5	Βυζαντινή Αθλητική Ένωσις	Θεσσαλονίκη	Ναι
6	Βυζαντινός Αθλητικός Όμιλος	Θεσσαλονίκη	Ναι
7	Εθνική Μικρασιατική Νεολαία	Θεσσαλονίκη	Ναι
8	Μικρασιατικός Αθλητικός και Μορφωτικός Σύνδεσμος Νέων	Θεσσαλονίκη	Ναι
9	Μικρασιατικός Ναυτικός Αθλητικός Όμιλος Θεσσαλονίκης	Θεσσαλονίκη	Ναι
10	Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών	Θεσσαλονίκη	Ναι
11	Προσφυγική Ένωσις	Θεσσαλονίκη	Όχι
12	Σμυρναϊκή Νεολαία Θεσσαλονίκης	Θεσσαλονίκη	Ναι
13	Σμυρναϊκός	Θεσσαλονίκη	Όχι
14	Προσφυγικός Φοίνικας	Θεσσαλονίκη	Όχι
15	Μουσικοαθλητικός Σύλλογος Αμπελοκήπων Σοπέν	Αμπελόκηποι	Ναι
16	Πρόοδος	Ελευθέριο Κορδελιό	Όχι
17	Δόξα	Ελευθέριο Κορδελιό	Όχι
18	Μαθητική Νεολαία	Ελευθέριο Κορδελιό	Όχι
19	Αθλητικός Σύλλογος Ζεϊτενλίκ «Ο Φοίνιξ»	Ζεϊτενλίκ	Όχι
20	Αθλητικός και Εκπαιδευτικός Σύλλογος Νεολαίας Καλαμαριάς «Η Αναγέννησις»	Καλαμαριά	Ναι
21	Αναμορφωτικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ο Απόλλων»	Καλαμαριά	Ναι

22	Αναμορφωτικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ο Θρίαμβος»	Καλαμαριά	Όχι
23	Μορφωτική και Αθλητική Ένωση Καλαμαριάς ή Σύνδεσμος Νεολαίας Καλαμαριάς «Η Ένωσις» (Ένωση Ποντιακής Νεολαίας Καλαμαριάς)	Καλαμαριά	Ναι
24	Σύλλογος Νεανίδων Καλαμαριάς	Καλαμαριά	Ναι
25	Σύλλογος Νεολαίας Καυκασίων Καλαμαριάς	Καλαμαριά	Ναι
26	Σύνδεσμος Νεολαίας Καλαμαριάς «Νέα Γενεά»	Καλαμαριά	Ναι
27	Παμμακεδονικός	Ντεπό	Όχι
28	Αθλητικός Όμιλος Κατιρλή	Ν. Κατιρλί	Ναι
29	Μαραθών Κουρί	Ν. Κουρί	Ναι
30	Μορφωτικός Σύλλογος «Ελπίς»	Μαινεμένη	Ναι
31	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Νεαπόλεως και Αναγεννήσεως «Ο Θησεύς»	Νεάπολη	Ναι
32	Ποδοσφαιρικός, Αθλητικός Όμιλος Νεαπόλεως «Σφενδόνη»	Νεάπολη	Ναι
33	Φιλοπροοδευτικός και Αθλητικός Σύλλογος Νεάπολης «Ο Μέγας Αλέξανδρος»	Νεάπολη	Όχι
34	Αετός Νεάπολης	Νεάπολη	Όχι
35	Κανάρης Νεάπολης	Νεάπολη	Όχι
36	ΑΕΚ Νεάπολης	Νεάπολη	Όχι
37	Μορφωτικός Σύλλογος «Κοραής» Νέου Ρυσίου	Νέο Ρύσιο	Ναι
38	Φιλοπρόοδος Σύλλογος Αρετσούς	Νέο Ρύσιο	Όχι
39	Προοδευτικός, Μορφωτικός, Αθλητικός και Προσκοπικός Σύλλογος «Ο Αγροτικός Αστήρ»	Νέος Κουκλουτζάς	Όχι
40	Μορφωτικός Σύλλογος Νεολαίας Ξηροκρήνης «Η Διάπλασις»	Ξηροκρήνη	Ναι
41	Αθλητικός Όμιλος Περαίας	Περαία	Όχι
42	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός	Συκιές	Ναι

	Σύλλογος «Οι Ακρίται» Θεσσαλονίκης		
43	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Κολοκοτρώνης»	Συκιές	Όχι
44	Προσφυγική Ομάς Ροδοχωρίου	Συκιές	Όχι
45	Νέα Νίκη	Συκιές	Όχι
46	Ήφαιστος	Συκιές	Όχι
47	Ατρόμητος	Συκιές	Όχι
48	Ζεύς	Συκιές	Όχι
49	Απόλλων	Σταυρούπολη	Όχι
50	Ερμής	Σταυρούπολη	Όχι
51	Αθλητικός Σύλλογος Ομίλου Δεσποινίδων Συνοικισμού Βυζαντίου	Συνοικισμός Βυζαντίου	Όχι
52	Μορφωτικός Όμιλος Νεολαίας Συνοικισμού Σαράντα Εκκλησιών - Παύλου Μελά	Συνοικισμός Σαράντα Εκκλησιών- Παύλου Μελά	Ναι
53	Μορφωτικός, Αθλητικός Σύλλογος Νεολαίας Συνοικισμού Στυλιανού Γονατά	Συνοικισμός Στυλιανού Γονατά	Ναι
54	Γυμναστικός Σύλλογος «Ερμής» Άνω Τούμπας	Άνω Τούμπα	Ναι
55	Αθλητική και Μορφωτική Ένωση Συνοικισμού Οδού Αθηνών - Μουταλάσκης	Τούμπα	Ναι
56	Αθλητικό και Ποδοσφαιρικό Σωματείο «Αετιδούς» Τούμπας	Τούμπα	Ναι
57	Αθλητικός, Μορφωτικός Σύλλογος «Ποσειδών» Τούμπας	Τούμπα	Ναι
58	Αετός Τούμπας	Τούμπα	Όχι
59	Μορφωτική Ένωση Νεολαίας Τούμπας	Τούμπα	Ναι
60	Μορφωτική Ένωση Νεολαίας Μαλακοπητών	Τούμπα	Ναι
61	Εθνικός	Τούμπα	Όχι
62	Πανιώνιος	Τούμπα	Όχι
63	Τουμπαϊκός	Τούμπα	Όχι

64	Απόλλων Τούμπας	Τούμπα	Όχι
65	Βόσπορος	Τούμπα	Όχι
66	Εργατική Νίκη	Τούμπα	Όχι
67	Ολυμπιακός	Τούμπα	Όχι
68	Αετός Παπαφείου	Τούμπα	Όχι
69	Λεύκη Παπαφείου	Τούμπα	Όχι
70	Ατρόμητος	Τούμπα	Όχι
71	Δόξα	Τούμπα	Όχι
72	Κόπανος	Τούμπα	Όχι
73	Τόλμη	Τούμπα	Όχι
74	Ποδηλατικός Αθλητικός Όμιλος Τούμπας	Τούμπα	Όχι
75	Γυμναστικός Σύλλογος Τριανδρίας «Ολυμπιακός»	Τριανδρία	Όχι
76	Αθλητική Ένωσις Χαρμάνκιοϊ	Χαρμάνκιοϊ	Όχι
77	Ποδοσφαιρική Ένωσις Χαρμάνκιοϊ	Χαρμάνκιοϊ	Όχι
78	Κανάρης	Τσινάρ	Όχι
79	Αθλητικός Όμιλος Ρυσίου	Νέο Ρύσιο	Όχι
80	Παρθενώνας Νέου Ρυσίου	Νέο Ρύσιο	Όχι
81	Αετός Κουρί	Ν. Κουρί	Όχι
82	Μεγάλη Ελλάδα	Γερμανικά	Όχι
83	Πράσινα Πουλιά	Διώροφα	Όχι
84	Μικρός ΠΑΟΚ	Ίδρυμα Προστασίας Απόρων Παιδών «Ο Αριστοτέλης»	Όχι
85	Αθλητικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ακρίτας»	Καλαμαριά	Όχι
86	Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος Νέων Επιβατών	Νέοι Επιβάτες	Όχι
87	Αυγή		Όχι
88	Ατρόμητος		Όχι
89	Ολυμπιακός		Όχι
90	Τα Ολύμπια		Όχι
91	Αυγή		Όχι
92	Αβέρωφ		Όχι
93	Αστραπή		Όχι

 Περιφέρεια

<i>A/A</i>	<i>Επωνυμία</i>	<i>Έδρα</i>	<i>Διαθέσιμο καταστατικό</i>
1	ΠΟ Αγίου Κωνσταντίνου Αγρινίου	Αγρίνιο	Όχι
2	ΑΕΚ Μεσολογγίου	Μεσολόγγι	Όχι
3	Αθλητικός Όμιλος «Αργοναύτης»	Νέα Κίος	Όχι
4	Αθλητική Ένωσις Νικομηδίων Βόλου	Βόλος	Όχι
5	Γυμναστικός Σύλλογος «Νίκη» (τέως Γυμναστικός Σύλλογος Προσφύγων Βόλου)	Βόλος	Ναι
6	Νέα Ιωνία Βόλου	Βόλος	Όχι
7	Πανθεσσαλική Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως	Βόλος	Ναι
8	Πανθεσσαλικός Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπόλεως	Βόλος	Όχι
9	Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως	Βόλος	Όχι
10	Αθλητικός Σύλλογος Εθνικός Βόλου	Βόλος	Όχι
11	ΑΕΚ Χαλκίδας	Χαλκίδα	
12	Αθλητική Ένωσις Προποντίδος	Χαλκίδα	Ναι
13	Νέα Αρτάκη	Νέα Αρτάκη	Όχι
14	Βυζάντιον Πύργου	Νέος Πύργος	Όχι
15	Πέρα Κλουμπ Χαλκίδας	Χαλκίδα	Όχι
16	Πανιώνιος Χαλκίδας	Χαλκίδα	Όχι
17	Ιωνικός Αστήρ	Θήβα	Όχι
18	Ηρακλής Καβάλας	Καβάλα	Όχι

19	Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών Καβάλας (Βυζάντιον)	Καβάλα	Ναι
20	Αρμενική Ένωσις Καβάλας	Καβάλα	Όχι
21	Γυμναστικός Σύλλογος «Απόλλων» Καβάλας	Καβάλα	Όχι
22	Ένωσις Ποντίων Καβάλας	Καβάλα	Όχι
23	Αρμενική Νεολαία «Άραξ»	Καβάλα	Όχι
24	Αρμενική Βοήθεια ΧΟΚ	Καβάλα	Όχι
25	Γυμναστικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Ένωσις»	Ελευθερούπολη	Όχι
26	Γυμναστικός Σύλλογος «Ελπίς»	Δράμα	Όχι
27	Πρόσφυξ	Δράμα	Όχι
28	Αβέρωφ	Δράμα	Όχι
29	Βυζάντιον	Δράμα	Όχι
30	Αετός	Δράμα	Όχι
31	Λέων	Δράμα	Όχι
32	Αθλητικός, Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως Καλαμών	Καλαμάτα	Όχι
33	Αρμενική Ένωσις Καλαμών	Καλαμάτα	Όχι
34	Βυζάντιον Καλαμών	Καλαμάτα	Όχι
35	Παμμικρασιατικός Καστοριάς	Καστοριά	Όχι
36	Σμύρνη	Καστοριά	Όχι
37	Ελλήσποντος	Κέρκυρα	Όχι
38	ΑΕΚ Κέρκυρας	Κέρκυρα	Όχι
39	Παγκεφαλληνιακός ΓΣ	Κεφαλλονιά	Όχι
40	ΑΕΚ Βέλου	Βέλο Κορινθίας	Όχι
41	Άρης Συνοικισμού	Κόρινθος	Όχι
42	Αετός Νέων Βρυούλων	Ηράκλειο	Όχι
43	Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως	Ηράκλειο	Όχι
44	Ένωσις Αρμενίων	Ηράκλειο	Όχι
45	Ερμής	Ηράκλειο	Όχι
46	Μινώταυρος	Ηράκλειο	Όχι
47	Μίνως	Ηράκλειο	Όχι

48	Αθλητική Ένωσις Νέας Ηράκλειο Αλικαρνασσοῦ «Ο Ηρόδοτος»	Νέας Ηράκλειο	Όχι
49	Αθλητικός Όμιλος «Ιωνία»	Ηράκλειο	Όχι
50	Ένωσις Ατσαλένιου	Ηράκλειο	Όχι
51	Ένωσις Μικρασιατών	Ηράκλειο	Όχι
52	Νέος Αστήρ	Ηράκλειο	Όχι
53	Ολυμπιακός Αθλητικός Όμιλος Αλικαρνασσέων	Ηράκλειο	Όχι
54	Ανατολικός Αστήρ	Χανιά	Όχι
55	Ιωνία	Χανιά	Όχι
56	Ομάς Προσφύγων (Ιωνίας) Χανίων	Χανιά	Όχι
57	Εθνικός Ρεθύμνου	Ρέθυμνο	Όχι
58	Αραράτ (Αρμενική Ένωσις)	Ρέθυμνο	Όχι
59	ΑΕ Άραξ	Λέσβος	Όχι
60	ΑΕ Συνοικισμού	Λέσβος	Όχι
61	Αρμενική Νεολαία	Λέσβος	Όχι
62	Αστραπή	Λέσβος	Όχι
63	Μικρασιατικός	Λέσβος	Όχι
64	Αρμενική Ένωσις Ξάνθης	Ξάνθη	Όχι
65	Βυζάντιον	Ξάνθη	Όχι
66	Σαντ	Ξάνθη	Όχι
67	Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως Αιγίου	Αίγιο	Όχι
68	Αθλητική και Ποδοσφαιρική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως Πατρών	Πάτρα	Ναι
69	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Πατρών «Άρης»	Πάτρα	Όχι
70	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Πατρών «Η Θύελλα»	Πάτρα	Ναι
71	Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Πατρών «Πανιώνιος»	Πάτρα	Όχι
72	Αρμενική Ένωσις Πατρών	Πάτρα	Όχι
73	Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Ολυμπιακός Πατρών»	Πάτρα	Όχι
74	Πτολεμαίος	Πτολεμαΐδα	Όχι
75	ΑΕΚ Πύργου	Πύργος	Όχι

76	ΑΕΚ Νέας Μανωλάδας	Νέα Μανωλάδα	Όχι
77	Ιωνία	Σάμος	Όχι
78	Μικρασιατική Συνοικισμού Βαθέος	Σάμος	Όχι
79	ΑΕΚ Τρίπολης	Τρίπολη	Όχι
80	Ένωσις Προσφύγων «Η Προποντίς»	Φλώρινα	Όχι
81	Πανιώνιος Κασσάνδρας	Χαλκιδική	Όχι
82	Μικρασιατική	Χίος	Όχι
83	Λαίλαψ	Χίος	Όχι
84	Ερυθραία	Χίος	Όχι
85	Καταρράκτης	Χίος	Όχι
86	Κεραυνός	Κιλκίς	Όχι
87	Πατρίς	Κιλκίς	Όχι
88	Εθνικός	Κιλκίς	Όχι
89	Σύνδεσμος Νεολαίας Κιλκίς «Η Αναγέννησις»	Κιλκίς	Όχι
90	Αχιλλεύς	Κιλκίς	Όχι
91	Άρης	Κιλκίς	Όχι